KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM

30

HARMINC ÉVES A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM

1.

HARMINC ÉVES A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM

1. kötet

A bölcsészettudományok kutatásának
és oktatásának három évtizede

ENIGMA 2001. Kiadó és Médiaszolgáltató Kft., Székesfehérvár, 2023

A kötet kiadását támogatta:
Kodolányi János Egyetem és a Magyar Városkutató Intézet

A kötetet szerkesztette:
Simándi Irén

© ENIGMA 2001. Kiadó és Médiaszolgáltató Kft.

© Szerzők, 2023

A kötetet lektorálták:
Ambrus Judit, Benczik Vera, Fábián Gergely, Géczi János, Heltai Pál, Karlovitz János Tibor, Kézai Petra, Koudela Pál, Kovács László, Moldován István, Székely Melinda, Szilágyi István, Torgyik Judit, Tüske László, Virágh Ildikó, Zachar Péter Krisztián

Angol anyanyelvi lektor:
Ian Jedlica

Olvasószerkesztő:
Tiszóczi Tamás

Borító:
Kodolányi János Egyetem, PR és Marketing Csoport: Kámán Ildikó, Boa Krisztina

Tipográfia:
Bessenyei János

Nyomdai kivitelezés:
Quadrat `64 Kft.

ISBN 978-615-81136-4-9
ISBN 978-615-81136-5-6 (pdf)

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTŐ 7
(Preface) 7
Szabó Péter: Egyetem születik. Szubjektív írás az elmúlt 30 évről. . . 8

A KODOLÁNYI HARMIC ÉVE 17
(Thirty Years of Kodolányi) 17
Forray R. Katalin - Bognár Mária: Egy magánegyetem pályafutása avagy: Miért tudott fönnmaradni a Kodolányi? *(The Career of a Private University, Or: Why Was Kodolányi Able to Survive?)* 18
Szabó Bálint: Ahonnan a Hírek Szóltak - A hazai rádiózás egy különleges csatornájának története *(From Where the News Was Broadcast: The History of a Station Unique in Hungarian Radio Broadcasting)* 29

TÖRTÉNELEM 51
(History) 51
Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar - Prantner Zoltán: „Sasok szárnyain" – A jemeni zsidóság története és kivándorlásuk Izrael földjére *(„On Eagles' Wings" – The History of the Yemeni Jews and Their Exodus to the Land of Israel)* 52
Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea: Politikai válság a brit diplomáciai jelentések tükrében 1947 első felében *(Political Crisis in the light of British Diplomatic Correspondence in the first half of 1947)* 73
Simándi Irén: Szavak, érzések, vélemények a Szabad Európa Rádióban, 1953–1958 *(Words, Sentiments, and Opinions in Radio Free Europe, 1953–1958)* 90
Sólyom Márk: Marcellinus *comes* és krónikája *(Marcellinus Comes and his Chronicle)* 107
Ujváry Gábor: A két világháború közötti magyar egyetemtörténet kutatásának csomópontjai *(Nodes of Research of the Hungarian University History between the Two World Wars)* 124
Vizi László Tamás: A miniszteri felelősség kérdésének egy különös esete. Amikor a miniszterelnök saját maga ellen kezdeményezett vádemelést *(A Special Case of the Issue of Ministerial Responsibility: When the Prime Minister Initiated an Indictment Against Himself)* 139

IRODALOM – MŰVÉSZET – FOLKLÓR 159
(Literature –Arts – Folklore) 159
Császtvay Tünde: Századvégi művészvigasságok. Feszty Árpád innovációi a művészetpártolás fellendítéséért *(Merry-making among Fin de Siècle Artists. Árpád Festy's Innovations for Boosting Art Protection)* 160
Darai Lajos: Az európai műveltség fontos területe a Kárpát-medence *(The Carpathian Basin, an Important Area of European Culture)* 189
Eszter Enikő Mohácsi: Collective Trauma and Its Literary Representation Across Cultures *(A kollektív trauma kultúrákon átívelő irodalmi reprezentációi)* 209
Judit Szitó: Employing Ethnography in the Collection and Analysis of Folklore: The Case of the Hungarian Dirge *(Etnográfia folklór gyűjtésére és elemzésére: A magyar sirató Fornoson)* 225
Krisztina Kodó: Manifestations of Evil in Robertson Davies' *The Rebel Angels (A gonosz megnyilvánulásai Robertson Davies "A lázadó angyalok" című művében)* 247
Tamás Péter: Vladimir Nabokov és az etikai kritika: A *Lolita* lévinasi olvasata *(Vladimir Nabokov and Ethical Criticism: A Lévinasian Reading of Lolita)* 261

OKTATÁSMÓDSZERTANI KÉRDÉSEK 277
(Teaching Methodological Issues) 277
Anna Majorosi - Anna Peres: Diskrepanzen zwischen der Qualitätssicherungswelle und dem ungarischen Bildungswesen: eine Praxisbilanz *(A minőségbiztosítási hullám és a magyar oktatási rendszer: gyakorlat és eltérések)(Discrepancies between the Quality Assurance Wave and the Hungarian Education System: a Practice Review)* 278
Bálint Szele: "I can drink with any tinker in his own language" – Target Language Culture in EFL at Different Levels of Teaching *(„Minden kefekötővel a saját nyelvén ihatom" – célnyelvi kultúra az angol nyelvoktatás különböző szintjein)* 290
Judit Torgyik: Museum Education and the System of Personality Development *(Múzeumpedagógia és a személyiségfejlesztés rendszere)* 308

SZERZŐK 322

KÖSZÖNTŐ
(Preface)

EGYETEM SZÜLETIK. SZUBJEKTÍV ÍRÁS AZ ELMÚLT 30 ÉVRŐL

Szabó Péter Ottó

Dr. h.c. Szabó Péter Ottó PhD., a Kodolányi János Egyetem rektora.
(Forrás: Kodolányi János Egyetem – archívum.)

A Kodolányi János Egyetem harmincéves. Ez idő alatt közel harmincötezer diplomás hagyta el az alma matert. Közülük az országos átlagot többszörösen meghaladó a sikeres vállalkozók és a magas vezető beosztásúak száma. Több ezer tanulmány, könyv jelent meg oktatóink tollából, laptopjából. Hazai és európai sikeres kutatási projektek zárultak le különösen a regionális kutatások, a pedagógia, a turizmus területén jelentős számban. Egyetemünk több területen az első, vagy az elsők között fejlesztett: ilyen például a 2000-ben bevezetett kreditrendszer, a 2004-ben már e-minőség díjjal elismert távoktatási modell. Egyedülállóan „testvérvárosi" szerződése van az olasz San Salvo várossal.

Sok képzési formában úttörő volt, például a kommunikációtudomány és a turizmus területén. Tanárképző főiskolaként indult, és bízunk abban, hogy hamarosan visszatérhetünk a megújuló hazai pedagógusképzés élvonalába.

Ez a harminc év azonban nagyon mozgalmas és attraktív volt minden résztvevő számára.

A kötet, amit kezükben tartanak, számos tanulmányt tartalmaz különböző témakörökben. Olvassák el az összes írást, mert a KJE mindnyájunk számára ismert és ismerni vélt története tartogat még meglepetéseket. A köszöntő írója, mint az egyik alapító és az intézményt egyetemmé fejlesztő rektor, az alábbiakban szubjektív módon foglalja össze ezt a harminc évet.

A kezdetek

1990-ben, alig egy évvel a rendszerváltoztatás után, késő ősszel már hideg szél fújt, amikor két, székesfehérvári fiatalember, Rockenbauer Lajos és Szabó Péter Ottó, kiszálltak a Lada 1200-as gépkocsiból valahol Budán. Meghívót kaptak a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének megbeszélésére, ahol Andrásfalvy Bertalan, híres néprajztudós és akkor éppen oktatási miniszter tartott előadást. Mit keresünk itt, és ki hívott? – tanakodtak a fehérváriak. Az előző kérdésre hamarosan, az utóbbira azonban a mai napig nem született válasz, de erről kicsit később legyen szó.

Előzményként a két gimnáziumi tanárról, a majdani intézményalapítókról annyit, hogy 1989-ben a székesfehérvári József Attila (korábban és napjainkban újra Ciszterci Szent István) Gimnázium tanárai voltak. Mindketten itt koptatták az iskola padjait gimnazistaként is, 1973 és 1977 között. Lelkesen tanítottak, tele voltak ötletekkel, amire néhány hónappal korábban még az iskolai vezetés sorra nemet mondott. A rendszerváltozást ők a társasági törvény megszületését követően tudatosították magukban, és a hivatalosan elutasított ötletekre alapozva létrehoztak egy oktatással foglalkozó céget. Természetesen mindezt a főállású tanári munka mellett. Éjszakai ötletbörze, stencilezés (a fiatalok kedvéért az akkori sokszorosítás módja), programok alkotása stb. Mindez olyan jól sikerült, hogy már 1990-ben több mint 50 millió Ft forgalmat bonyolított a friss cég, amely ma is működik az akkori nevén (Comenius Tanulmányi Társaság), Rockenbauer Lajos tulajdonában.

A siker nyomán további tervek születtek óvoda, általános iskola, gimnázium és felsőfokú intézmény alapítására. Ebből az óvoda kivételével minden megvalósult, mert a társaság tulajdonában működik egy kéttannyelvű nyolcosztályos gimnázium is, és létrejött a Kodolányi János Főiskola (majd Egyetem). A két szervezet azonban 1995-ben szétvált, és elvált az alapítók útja is, de ez egy másik történet, amelyről és az egyetem első tíz évéről olvashatnak az érdeklődők Elekes András *Daru a tizedi-ken* című könyvében.

Tehát bátorság, fiatalos hév, komoly szervezési tapasztalat és pénz is rendelkezésére állt a két alapítónak, amikor azon a bizonyos ülésen már

a kötetlen kérdés-felelet szakaszban a miniszter a fehérváriakhoz fordult. „Fiúk! Maguk jöttek Fehérvárról? Üzenem Balsay Pistának (Fehérvár akkori polgármestere), hogy ne állami főiskolát akarjon, hanem valami olyat, amihez maguk jobban értenek."

Hazafelé a Ladában izzott a levegő, repkedtek az ötletek. Az út végére már tiszta volt, hogy a programért Szabó Péter Ottó, az üzleti modellért Rockenbauer Lajos lesz a felelős. Egy héten belül elkészült a szakmai koncepció, nem teljesen „hályogkovács" módra, mert a korábbi tervezgetés során adatgyűjtés, előzetes kutatás készült az íróasztalfiókoknak. Ezek az elképzelések előkerültek. A tanárképzés, majd az újságíró- és turizmusképzés vázlata Szabó Péter Ottó fiókjából, az alapozó évfolyam – a mai felsőfokú szakképzés első hazai előzménye – és a céges működés pedig Rockenbauer Lajoséból került elő.

A rövid témavázlatot elküldték a város polgármesterének, aki hatékonyan segítette az alapítás folyamatát. „Átütötte" a több mint négyórás oktatási bizottsági ülésen az új intézményhez szükséges épület siker estében történő átadását az új „tudományos nagyoskolának", ahogy az Szabó Péter Ottó előterjesztésében állt a 18. századi elődök szándékára utalva. A vita a friss, a demokráciát még tanuló szereplők miatt néha személyeskedő, a tárgytól nagyon eltérő és igen kisszerű volt, de Balsay István nem a bizottsági tagok általános formátumával rendelkező stratégiai vezető volt, tehát megszületett a szükséges döntés. Utána ment minden, mint a karikacsapás, azaz délelőtt gimnáziumi órák, utána azonnal a Comenius Társaság futó ügyei, hogy továbbra is legyen pénz, majd éjszaka a főiskolai program megbeszélései, a szükséges dokumentumok elkészítése. Közben szinte hetente egyeztetés a minisztériumban Szövényi Zsolttal, az akkori felsőoktatási főosztály vezetőjével. Nélküle, az ő pozitív attitűdje nélkül a siker nem lett volna ilyen gyors. Alig egy év elteltével megjelent 1992. május 12-én a *Magyar Közlöny* hasábjain a Kodolányi János Főiskola, a Gábor Dénes Főiskola és a Modern Üzleti Tudományok Főiskolája törvényi bejegyzése. Megszületett a hazai magán-felsőoktatás. Az akkori törvényeknek megfelelően az új iskola fenntartója a Székesfehérvár által alapított Önálló Főiskolai Alapítvány lett, Balsay István elnökségével. Ez a konstrukció azonban sok későbbi probléma alapja is lett. Az alapítvány csak Balsay polgármestersége alatt nyújtott valódi támogatást, a későbbiekben inkább ellentmondásos volt a város és főiskolája között a kapcsolat. Pénzügyi támogatást egyszer adott az önkormányzat, amikor 1994-ben az Irányi Dániel utcai épület egy része az átadás-átvétel folyamat közben összeomlott. Ezt a pénzügyi injekciót is Balsay István biztosította. A későbbiekben az alapítvány nem kapott a várostól néha még a működésére sem pénzeszközt, így azt többnyire a fenntartott intézmény biztosította.

A változó összetételű alapítvány, amely inkább politikaitestület-szerű-

en működött, a legfontosabb feladatát azonban hatékonyan látta el, mert az alapítványi működés végéig (2016) a legfontosabb feladatát, a működés törvényes hátterét biztosította. A tagok munkájukat tiszteletdíj nélkül látták el mindvégig. Az alapítvány kuratóriumának elnökei közül kiemelkednek hozzáértésük és helytállásuk okán Hermann Róbert történész (1999–2001) és Tóth Mihály (2002–2015) mérnök-informatikus professzorok.

A fejlődés szakaszai

A főiskola/egyetem fejlődése a harmincadik évtől visszatekintve három szakaszra bontható. Az első 10 év az útkeresés, az állandó „széllel szemben hajózás" és a dinamikus növekedés időszaka. 147 hallgató 1992-ben, majd több mint ötezer 2002-ben. Új szakok bevezetése, új helyszínek, Siófok, Budapest, Fürstenfeld-Ausztria és a sikeres akkreditáció igazolták az alapítók céljait. Részben az állandóan változó jogszabályi környezet, a szervezeti tisztázatlanságok nagyon küzdelmessé tették ezt az időszakot, amelyet a tartalmi innováció mellett a kisvállalkozói stílus tett ellentmondásossá.

A második szakasz, a következő tíz év, már a tudatos, minőség-nézőpontú szervezetfejlesztés, a küldetésnek megfelelő programfejlesztés, benne a majdani egyetemi programok és a kutatás megalapozásának időszaka. Az akkori főiskola a dinamikus mennyiségi növekedés és az azzal együtt járó pénzügyi eredmények nyomán megőrizte innovatív lendületét. Terjeszkedett az első külföldi felsőoktatási intézményként az ukrajnai Rivnyében akkreditált három szakkal 2003-ban, majd Nyíregyházán a felnőttképzési programjaival jelent meg szintén 2003-ban, Orosházán pedig 2004-ben. Ausztriában a némettanár szakos hallgatók az ott kialakított központban fél évet töltöttek el anyanyelvi környezetben. Ekkor jött létre a ma is kiemelkedő teljesítményt nyújtó, sokáig gyakorló iskolai funkciót is betöltő „Kiskodo," a Kodolányi János Középiskola Székesfehérváron. (Alapítója és első igazgatója Berta Ákos.)

Ebben az időszakban jött létre legkülönlegesebb képzésünk, az azóta sok hazai és nemzetközi sztárt kinevelő, új nézőpontú, jazzalapú könnyűzenei szakunk, amelynek alapítója maga is kiváló művész és zenepedagógus, Mits Gergely, a 2007/08-as tanévtől.

A munka eredményességét az üzleti siker mellett a különféle szakmai elismerések, díjak is jelezték: 2004: IIASA Shiba Díj (japán minőség díj), 2006: Magyar Minőség e-oktatás Díj, 2007: EFQM Recognised for Excellence 5* és a magyar nemzeti minőség díj, E-Quality Európai Minőségi Díj, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük. A „Kodo" elfogadott intézmény lett, oktatói egyre sikeresebben jelentek meg a hazai és

nemzetközi tudományos közéletben. A főiskola OTDK-konferenciának is helyet adott ebben az időszakban. Szervezete folyamatosan fejlődött, egyre inkább hasonlított a mai, az üzleti szemléletet az akadémiai működéssel sikeresen egyesítő struktúrához. Végzett hallgatói már ebben az időszakban is az országos összehasonlító adatok alapján kiemelkedtek a saját vállalkozásukat megalapító és azokat sikerre vivő fiatal értelmiségiek közül. Az ekkor végzettek az angol, német középiskolai oktatásban, a turizmus itthoni és nemzetközi színterein, a média területén, a bankszakmában „láthatóvá" váltak. Székesfehérvárra a Kodolányi több ezer hallgatót vonzott, akiknek jelentős része itt telepedett le. Kutatási tevékenysége ekkor Fehérvárra és a szűkebb régióra koncentrálódott, természetesen az egyre színesebb egyéni, oktatói teljesítmények mellett. Szintet ugrott az iskola az MTA-NYUTI fehérvári kutatócsoporttal kialakult tartós együttműködéssel. A kutatócsoport vezetője, professzor dr. Szirmai Viktória az egyik első professzora az egyetemünknek. Új épületek létesültek Székesfehérváron, és több képzési helyszín Budapesten, mert az új évezred első évtizedének közepére a hallgatói létszám elérte a 12 000 főt. A legfőbb „versenytársak" az ELTE, a Budapesti Gazdasági Főiskola, a Corvinus Egyetem voltak.

A Kodolányi János Főiskola a legnagyobb és legjelentősebb, ekkor már nemzetközi szinten is ismert intézménye lett a hazai magán-felsőoktatásnak, amely szektor ekkorra már több, mint 10 főiskolából állt. A hallgatók a szektorsemleges finanszírozásnak köszönhetően nem igazán törődtek azzal, hogy iskolájuk milyen fenntartású. Az intézmény jó hírének, az ekkor még meglévő ösztöndíjas helyeknek is köszönhetően komoly túljelentkezés adta a magas minőségű hallgató-utánpótlást minden helyszínen. Az új típusú, hálózatos működés, amelyet már akkor a távoktatás módszerei támogattak, elismert márkává tette a Kodolányit. Az akkreditációs értékelések egyre pozitívabb visszaigazolást adtak a főiskola vezetésének, amely 2000-től stabillá vált, szemben a 90-es évek folyamatos változásaival. A kulisszák mögött már papírra kerültek az egyetemi rang elérésének tervei.

A Kodolányi ebben az évtizedben intenzíven építette hazai és nemzetközi, intézményközi kapcsolatait. Az évtized végére több mint 200 külföldi, európai uniós és azon kívüli, aktív kapcsolattal rendelkezett a főiskola. Az Erasmus-program egyik sikeres intézménye a „Kodo" (Tempus-jelentések 2007-től).

Hazai kapcsolatainkra már a korai időszakban az együttműködés és nem a konkurenciaharc volt a jellemző. A 90-es években katalizátora volt az intézmény a regionális Alba Regia Felsőoktatási Egyesület együttműködésnek, amely program jelentős bevételt vonzott a megyébe. Az ezredforduló után az intézmény presztízsének növekedésével bővült az itthoni kapcsolatrendszer. Ennek is köszönhetően az ún. „Bologna-fo-

lyamat"-ban több kodolányis szakember is meghatározó szerephez jutott, többek között Kovács László, Rátz Tamara, Hoffmann Orsolya, Győrffy Miklós és Szabó Péter Ottó.

Mindeközben a rendszer bevezetésével párhuzamosan elindult az a programfejlesztés, ami a későbbi PIQ & Lead^{TM} innovációban érte el a kiteljesedést. Átalakult a képzési program, ennek keretében a főiskolai szintű (Ba, Bsc) szakok esetében intenzív kapcsolatok alakultak a céges világgal. Az innováció iránya ekkor kettős volt: nemzetközi szinten versenyképes tartalom a szakokban a céges tapasztalatok figyelembevételével, hallgató-barát támogató szervezet kialakítása. Mindemellett egyre fontosabbá vált a minőségi, tartalmi munka költséghatékony működéssel való alátámasztása. Az ilyen irányú kutatások 2006-ban kezdődtek rektori kezdeményezésre. Mottójuk: a hatékony szervezetnek támogatnia kell a hallgatók és oktatók munkáját, akik ilyen körülmények között eredményesebbek lesznek, azaz az egész szervezet javuló tevékenységet mutat. A folyamat erősítésére, Hervainé Szabó Gyöngyvér kezdeményezésére, az EFQM minőségmodell mellett kötelezte el magát főiskolánk. A modell mellett a mai napig kitartunk, és egyre sikeresebben támogatja munkánkat annak tudatos alkalmazása.

Az évtized sikereit a 2010-es évek elejére beárnyékolta az állam egyre bizonytalanabb finanszírozási rendszere, így ez az évtized lett a válság és a minőségi fejlődés évtizede.

Nem közismert, ezért fontos megemlíteni, hogy a hazai, „magán" kategóriába sorolt felsőoktatási intézmények a kezdetektől fogva nem kaptak teljes értékű állami támogatást, ami érhető, és nem idegen más államok gyakorlatától. Azonban az a tény, hogy ez a finanszírozási exodus a magyar állam részéről eljutott 2012-ben a teljes támogatásmegvonásig, miközben az időközben egységesen szabályozott felsőoktatás minden elemének kötelezően meg kellett és meg kell ma is felelniük, szinte ellehetetlenítette az itthoni, nem állami és nem egyházi fenntartású intézményeket. Először a különféle nem oktatási funkcióhoz kapcsolódó pénzek (pl. kutatási támogatás) szűntek meg, majd a folyamat végén az oktatáshoz kapcsolódó összes hallgatói juttatás is. Ez másodrangúvá degradálta az ilyen intézmények hallgatóit. Alapvetően megrázta a szektort, igaz, a szektor intézményei igen eltérő és ellentmondásos színvonalúak voltak, de sajnos ez az ellentmondás szektorsemlegesen jelen van a teljes hazai intézményrendszerben ma is. Nem véletlen, hogy napjainkban átfogó és végre valódi reform készteti az egyetemeket a megújulásra. A mi történetünk szempontjából ez azonban majdnem a történet végét jelentette. Miért is? Azért, mert 2010-re a Kodolányinak egyedül annyi ösztöndíjas hallgatója volt, mint a nem állami és nem egyházi szektornak együttvéve. Ez csak az ösztöndíjas hallgatók után járó költségvetési támogatás esetében elérte a milliárdos nagyságrendet az iskola költség-

vetésében. Ennek hiánya önmagában is szinte megoldhatatlan problémát jelentett alapos átszervezés nélkül. Az intézkedés nem várt hatása azonban sokkoló volt. Ösztöndíjas helyek hiányában a hallgatói piac rövid idő alatt „elfelejtette" a Kodolányit. Nem volt elég a kiváló szolgáltatás, a kiemelkedő elhelyezkedési mutatók (OM-, majd ITM-adatok alapján a diplomaszerzés évében a nappalin végzettek esetében a 2007-es válság alatt is 90% fölötti volt ez a mutató, és azóta tartósan megmaradt ez az arány), a nappali tagozatos képzés látványosan beszűkült. Az intézményt a megkezdett szervezeti reformok, a távoktatásban élenjáró tapasztalatai mentették meg.

Beszédes a létszámok alakulása: 2012-ben, évek óta az országos demográfiai adatokkal párhuzamosan, stabil 5000–6000 hallgató között mozgott a teljes hallgatói létszám. Ez az adat a 2017-ös mélyponton lecsökkent az alap- és mesterszakokon, tehát a legfontosabb területen 1300 fő alá. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy a „Bologna-rendszer" négyről háromra csökkentette az évfolyamok számát, így elveszett a létszámból egy évfolyam, és a mesterszakok épp hogy indultak. A mester szakokra az új rendszer mindenhol rombolóan hatott, és egy új képzési létszámstruktúra kezdett kialakulni. A teljes kontinentális felsőoktatás napjainkra tanulta meg ezt az angolszász szisztémát, így mostanra alakultak ki jó megoldások.)

A helyzet azonnali és hatékony programot igényelt. A pénzügyi konszolidáció felemésztette az addigra felhalmozott vagyont, de ez természetesen innovatív átszervezés nélkül nem hozott volna eredményt. A konszolidáció pénzügyi menedzselésében segített a tényleges kancelláriri rendszer bevezetése, ami megelőzte az állami intézményekben később bevezetett szisztémát, de nem eredményezett olyan kettős vezetést, mint az említett államiaknál. Az új gazdasági vezető az, aki érti az akadémiai működés sajátosságait, de menedzser-szemléletű. Munkáját céges tapasztalatokkal rendelkező pénzügyi igazgató támogatja. Állandó pénzügyi bizottság kezdte meg munkáját a rektor vezetésével, amelyben az új vezetők, Berta Ákos gazdasági rektorhelyettes, Tulczné Füredi Éva pénzügyi igazgató és Venter György professzor, tanácsadóként vettek részt. Gyors átvilágítás fejezte be a korábban megkezdett strukturális reform bevezetését. 750 munkatárs helyett ma 190 a főállásúak száma az egyetemen. A korábbi munkatársi gárda többségét nem az oktatók alkották, hanem a támogató szervezet tagjai, kétharmad–egyharmad arányban. Ma a 60% oktató mellett 40%-os arányban dolgoznak a támogató szervezetben. Mindeközben a nem teljes szerződéssel dolgozók csapata csak a speciális gyakorlati témákhoz értő külső kollégákból áll. Minden más feladatot főállásúak látnak el. Az órák 80%-át a teljes idős oktatók tartják, de a maradék 20%-ra közel 100 specialistát alkalmazunk nem teljes időben, így biztosítva a gyakorlati témák naprakészségét.

Főállású oktatóink minősége a legnehezebb helyzetben is javult, mára 93%-os a minősítettség. Jelentősen megnőtt a professzorok, docensek száma: 23 fő főiskolai tanár, 34 fő egyetemi docens, valamint 8 fő egyetemi tanár alkotja a vezető oktatói gárdát.

A szervezet minősége, a 2010-es évek végére kialakult munkahelyi légkör a nehézségek ellenére vonzó maradt a kollégák számára. Az elmúlt 10 évben a fluktuáció 5% alatt maradt. Így bevezethetővé vált a korábban előkészített PIQ ? Lead™ felsőoktatás-pedagógiai szabadalmaztatott módszertan, amely európai innovációs elismerést is kapott a hazai innovációs díj mellé. Ám ezeknél a szakmai elismeréseknél is fontosabb volt a modell bevezetésének piaci hatása, az újra növekvő hallgatói létszám. Mára közel 3000 hallgató tanul a főiskolából időközben egyetemi rangot elért intézményben. Mindezt az eredményt a világjárvány által megroppantott nemzetközi és a még mindig diszkriminatív hazai felsőoktatási piaci viszonyok mellett értük el. Kodolányi újra „látható" és fejlődő intézmény, 2018-tól egyetem.

Úton a jövő felé

Ha egy felsőoktatási intézmény nem állami fenntartású, akkor különlegesnek kell lennie. A „Kodo" különleges a stabil, magasan kvalifikált oktatói kara miatt. Az ő munkájukat az oktatás és a kutatás területén a nemcsak itthon egyedülálló felsőoktatás-pedagógiai és kutatási modell fogja össze, hanem folyamatosan megújuló infrastruktúra támogatja. Megújult a budapesti nemzetközi campusunk 2021-ben. Most fehérvári és orosházi központjainkon a sor.

Az egyetemet tudatosan választó hallgatóinkkal újra kiváló eredményeket érünk el. Időközben kiépítettük a stratégiai partnerség hálózatát a gazdaság meghatározó szereplőivel, akik értik és támogatják munkánkat.

A 2020–2025-ös terv az erőgyűjtés fejlesztési terve. Erőgyűjtés erőforrásokban, programokban, vezetői utánpótlásban, tőkében, hogy 2025-től újra élő lehessen az ezredforduló utáni szlogen:

Mindig a legjobbak között!

A KODOLÁNYI HARMIC ÉVE

(Thirty Years of Kodolányi)

EGY MAGÁNEGYETEM PÁLYAFUTÁSA, AVAGY: MIÉRT TUDOTT FÖNNMARADNI A KODOLÁNYI?[1]

THE CAREER OF A PRIVATE UNIVERSITY, OR: WHY WAS KODOLÁNYI ABLE TO SURVIVE?

Forray R. Katalin – Bognár Mária

Összefoglaló:

A rendszerváltás utáni években létrehozott főiskolák nagy része csak úgy tudott életben maradni, ha az állam vagy az egyház állt a fenntartásának hátterében. Kevés magánegyetem pályafutásában lehet olyan felfelé ívelő ívet leírni, mint a Kodolányi János Egyetemében, hiszen története egy alulról induló társadalmi innovációról szól. A fiatal, ambiciózus tanárok alapította egykori főiskola első másfél évtizedében rohamosan nőtt a hallgatók létszáma egyedi képzéseinek köszönhetően. A vonzó és különleges képzések az ország tíz képzőhelyén és két külföldi helyszínen is sikeresek voltak egészen addig, amíg a helyi irányítás és az iskola vezetőségének nézetei megegyeztek. A 2010-es években a felsőfokú tanulmányokat folytatók létszáma csökkent Magyarországon, ami az intézmény életben maradását is fenyegette. A létszámcsökkenés ellenére az egyetem mégis fennmaradt, a jelenlegi tendenciák a létszámnövekedést jósolják. Vajon ez minek köszönhető? A 2009-ben Magyarország legjobb főiskolájának nyilvánított intézmény minden elkövet a rang megőrzéséért. Folyamatosan követi a nemzetközi trendeket, igazodik a munkaerőpiaci igényekhez, gyakorlatorientált, képzéseit, eszközeit, külkapcsolatait, folyamatosan bővíti. A megújuló innovációs törekvés, a kreativitás végigkíséri az egyetem életét.

Kulcsszavak: magán-felsőoktatás, innováció, magánegyetem, megújulás, nemzetközi trend

Abstract:

Most of the colleges established in the years after the change of regime could only survive if the state or church was behind its maintenance. In the careers of only a few private universities, an upward curve can be described as in the János Kodolányi University, as its history is of a

[1] Forray R. Katalin - Bognár Mária (2022): Egy magánegyetem pályafutása, avagy: Miért tudott fönnmaradni a Kodolányi? *Polymatheia,* 19(1-2): 13-23. DOI 10.51455/Polymatheia.2022.1-2.02

bottom-up social innovation. Founded by young, ambitious teachers, the former college saw a rapid increase in student numbers in the first decade and a half, due to its unique training. Attractive and special trainings were also successful at ten training sites in the country and at two foreign sites as long as the views of local management and school management were the same. In 2010, the number of people pursuing higher education decreased in Hungary, which also threatened the survival of the institution. Despite the decline in staff, the university still survives, with current trends predicting staff growth. Why this could be? The institution named as the best college in Hungary in 2009 is committed to maintaining its rank. It is constantly following international trends, such as adjusting to the needs of the labour market, practice-oriented, training, tools and external relations, and is constantly expanding. The pursuit of renewable innovation and creativity accompanies the life of the university.

Keywords: private-higher education, innovation, private university, renewal, international trend

Bevezetés

Az innovációt a fejlődés előmozdítójának, a haladás motorjának szokás aposztrofálni. Ha a fogalomra rákeresünk az interneten, újból és újból ezzel a meghatározással találkozunk, függetlenül attól, milyen nyelven keresünk, és függetlenül attól is, milyen konkrét téma érdekel bennünket.[2] Ha – amint az alábbiakban – megpróbáljuk áttekinteni egy mai, rendszerváltás után kialakult egyetem történetét, minden mérlegelésben, minden lépésben az innovációba ütközünk. Maga az az ötlet, hogy „hozzunk létre magánintézményt a felsőoktatásban", mellbevágóan új. Hiszen főiskolát, egyetemet nem egyszerű polgárok szoktak alapítani, hanem kormányok, kormányhivatalok! A rendszerváltás eufóriájában azonban ez az újdonság nagyon csábító és megvalósítható lépésnek látszott.

A rendszerváltást közvetlenül követő években számos új főiskola alapult szerte az országban és külső határaink mentén. Az újonnan alapított intézmények zöme azonban nem tudott fennmaradni a 2000-es években, részint belső problémáik, részint pedig, még inkább, az EU-s csatlakozás és a felsőoktatási törvények szabályai következtében.[3] E tényezők mel-

---

2 Moulaert, Frank, – Diana Mccallum, – Abid Mehmood, – Abdelillah Hamdouch (eds.): (2013): *The International Handbook on Social Innovation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham; Moulaert, Frank, – Diana Mccallum (2019): *Advanced Introduction to Social Innovation*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

3 Márkus, Edina – Kozma, Tamás (eds.): (2019): *Learning Communities and Social Innovations.* CHERD & Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/264196 (letöltés dátuma: 2022. 01. 16.).

lett persze a versenyhelyzet is okozott vesztes pozíciót (vö. például a mezőtúri felsőoktatás vesztett harcát a megyeszékhellyel szemben). A nem állami fenntartásúak közül az egyházi egyetemek maradtak meg stabil vagy éppen növekvő súllyal, mint például a Pázmány Péter Katolikus Egyetem. A rendszer-szintű állami felsőoktatás mögött védelmül maga az állam áll, de az államilag támogatott egyházak is erős hátteret jelentenek. A magánszféra mögött nem volt ilyen védővonal (talán a következő években kialakul majd). Hogyan tudott fennmaradni mégis néhány nem állami és nem egyházi fenntartású egyetem? Ennek két oka van: a főszereplő és a mecénás.

A székesfehérvári székhelyű Kodolányi János Egyetem közéjük tartozik. Pályafutásának nyomon követése azért különösen tanulságos, mert a felsőoktatás magánosításának mai hullámával összevetve „koraszülött" intézmény. Úgy is mondhatjuk, hogy szerencsésen megmaradt a rendszerváltozás kül- és belföldi „újszülött egyetemei" közül.[4] A történet egy társadalmi innovációról szól, amely alulról indult, megpróbált szétterjedni, hátterében nem is egy, hanem számos közösség állott, és megváltozott formában, de máig működik.[5] Vajon minek köszönhető?

Az egyetem története

A székesfehérvári József Attila Gimnázium kiváló szakmai munkaközösségének ötlete volt egy főiskola létrehozása 1991-ben. Két ambiciózus fiatal tanár, Rockenbauer Lajos és Szabó Péter Ottó kezdeményezésének köszönhető a főiskola alapítása. Rockenbauer Lajos lett 1992–95-ben az első főigazgató, aki ma egy kiemelkedő székesfehérvári gimnáziumot vezet. Dr. Szabó Péter Ottó 2000-től napjainkig az egyetem rektora. Andrásfalvy Bertalan oktatási miniszter támogatta a kezdeményezést, hiszen Székesfehérvár, a nagy múltú, gazdaságilag is jó adottságokkal rendelkező város, jó ideje próbált már bekapcsolódni a honi felsőoktatásba. A város akkori polgármestere, dr. Balsay István is fontosnak tartotta, hogy a városban legyen felsőoktatás, és a magánkezdeményezésként induló, nem önkormányzati vagy kormányzati főiskola megszervezését örömmel üdvözölte. A város ingyenes használatba adta a leendő főiskolának a Szabadságharcos út 59. szám alatti, addig a helyi MSZMP által használt üres épületet, amely a mai napig helyet ad az egyetemnek. Az önkormányzat az eszközök fejlesztését 3,5 millió forinttal támogatta, és a Világbank támogatását is elnyerték, ami hozzásegített a legmodernebb eszközök be-

[4] Kozma Tamás (2004): *Kié az egyetem?* Új Mandátum, Budapest.

[5] U ő. (2019): A társadalmi innováció értelmezései. *Kultúra és Közösség,* 10. évf. 1. sz. 5–11.

szerzéséhez. A birtokviszonyok nehezen követhetők, mert rengeteg vállalkozás tulajdonában volt az épület, ráadásul banki jelzálog terheli.

Az új főiskola 1992. április 30-án kezdhette meg hivatalosan a tevékenységét, egy új típusú polgári értelmiség képzését. A létrehozásért és működésért felelős alapítványt és magát az iskolát is az író munkássága iránti tiszteletből és a városhoz való kötődése alapján *Kodolányi János Főiskola* névre keresztelték. 1992. szeptember 14-én 147 hallgatóval és 25 tanárral vette kezdetét tevékenysége a tandíjköteles hároméves angol, illetve német nyelvtanár képzéssel. Ez kiemelkedően fontos és népszerű vállalkozás volt, hiszen a kötelező orosz nyelv helyébe lépő nyelvekből nem volt elég tanár.

Az indulás az alapítástól csaknem másfél évtizeden át diadalmenetnek látszott. A hallgatói létszám rögtön az indulás után 3000 körülire nőtt (2004-ben már 12 000 volt!). Sokféle szakon képezték a beiratkozókat a hagyományos bölcsészettől, társadalomtudománytól az országos szinten is újdonságnak számító kommunikációs, művészetirányító szakokig.

A térségben mindeddig gyakorlatilag hiányzott a felsőoktatás, így egy új intézmény megalapítása, indítása fokozott várakozást keltett. Különösen vonzó képzési kínálata szinte minden igényt kielégített. Kiemelkedőek és országosan egyedülállóak az újságírói, a turisztikai, a jazz-zene- és jazzének-képzések. 1995-től saját rádiót működtetett közel két évtizedig, 1997-ben megkezdődött az intézményhez tartozó szakközépiskola és egyéb intézmények szervezése is, melyek szintén az író nevét viselik. A nagy érdeklődésre való tekintettel az országon belül Budapesten, Siófokon és Orosházán létesítettek képzőhelyet. A legdinamikusabb fejlődés éveiben 10 képzőhelyen folyt az oktatás: Budapest, Szekszárd, Szombathely, Debrecen, Kaposvár, Pécs, Salgótarján, Tatabánya, Nyíregyháza, Székesfehérvár, majd ezekről a helyekről fokozatosan kivonult az intézmény, mert a helyi irányítókkal nem alakult ki összhang. Ezeken kívül Ausztriában (Fürstenfeld) és Ukrajnában (Rivnye) is létesült fiókfőiskola. A gyakorlati képzést középpontba helyezve, a főiskola több vállalkozással, intézménnyel, televízióval, újságszerkesztőséggel kötött megállapodást. Ezek a kapcsolatok biztosították, hogy innovatív, naprakész, megfelelően felkészített, jól képzett szakemberek kerüljenek ki a munkaerőpiacra. A gyakorlati képzést az egyetem saját tévéstúdiójában, professzionális hangstúdiójában, folyóirataiban, kutató- és fejlesztőintézetében biztosította a hallgatók számára. Országosan elsőként helyezte online térbe a képzéseit, ilyen módon még több hallgatóhoz jutva. A beruházásai is jelentősek. Kiemelkedő például a 30 millió forintos beruházás, amely a Microsoft Live Meeting 2007 videokonferencia-rendszerbe való belépést tette lehetővé. Felismerve a Lifelong Learning koncepció fontosságát, képzéseit a tagiskolák helyi adottságaihoz igazította. Számos hazai és nemzetközi elismerésben részesült egyedi minőségirá-

nyítási rendszer kiépítéséért, szakmai programjáért. Saját, államilag elismert nyelvvizsgarendszerrel, saját nyelvi program oktatásával büszkélkedhetett.

Részvételi tendenciák a felsőoktatásban

A felsőoktatásban a gyors fejlődés a kilencvenes években indult meg. A hallgatói létszám növekedésének forrását az évtized első felében nem utolsó-sorban a tanulmányaikat politikai vagy egyéb okokból elhalasztani kényszerültek jelentették. De a megnyíló lehetőségek tömegesen nyújtottak olyanoknak is továbbtanulási irányokat, akik bármilyen okból korábban nem jutottak hozzá.

Más területről hozva példát, a romológia egyetemi szakot 2001-ben sikerült akkreditálni a Pécsi Tudományegyetemen. Az indulás a levelező szakon kezdődött. Az első két évben 40-50 volt az átlagos létszám, a hallgatók túlnyomó többsége főiskolai – óvó, tanító – végzettséggel rendelkezett, s egyetemi végzettséget akart szerezni, és olyan munkát végzett, amely a cigánysággal volt kapcsolatban. Pár év múlva jelentősen csökkent a hallgatók száma, s a levelező képzés 2015-re gyakorlatilag megszűnt.

Országos viszonylatban a kilencvenes években évente átlagosan 40 ezerrel nőtt a diplomások száma a 15–74 éves népességen belül, de a növekedés mértéke nem maradt ilyen dinamikus. A korábbi felsőoktatási expanzió pozitív hatása tehát a 2010-es évek közepéig kitartott, annak ellenére, hogy a felsőoktatásban tanulók létszáma ekkor már hosszú ideje csökkent. A visszaesés azonban csak ezután kezdte éreztetni hatását.[6]

A felsőoktatási expanzió 2005–2006-ban megtört, amit a jelentkezők évente enyhén csökkenő száma jelzett. A nappali képzésben résztvevők száma pedig a 2000-es évek második felében indult jelentős csökkenésnek. Gyakorlatilag évről évre egyre kevesebben tanultak egyetemen vagy főiskolán. Egy természetes korrekció a demográfiai változások miatt érthető lenne, hiszen a születések számának a visszaesése magával hozhatja, hogy csökken a felsőfokú végzettséget szerzők száma is. Magyarországon azonban olyan erőteljes volt ez a folyamat az évtized második felében, hogy átmenetileg országosan megállt a diplomások arányának a növekedése. Egyes korosztályokban, különösen a fiatalok, a felvételre jelentkezők körében pedig még csökkenést is láthattunk.

A demográfiai tendenciák következtében a fiatalok száma tizedére csökkent 2019-re, a 20–24 éves korosztály felsőoktatásban való részvé-

[6] Katona Tamás (2002): Mennyiség vagy minőség – gondok a felsőoktatásban. In: Hetesi Erzsébet (szerk.): *A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje*. JATE Press, Szeged. 143–151.

tele pedig 16%-kal lett alacsonyabb, mint 2012-ben volt. Ebben az időszakban a hallgatók 60%-a alapképzésben, 15%-a osztatlan képzésben tanult, vagyis az osztatlan képzésben tanulók aránya 10%-ról 15%-ra növekedett, az alapképzésben résztvevők aránya 65%-ról 60%-ra csökkent.

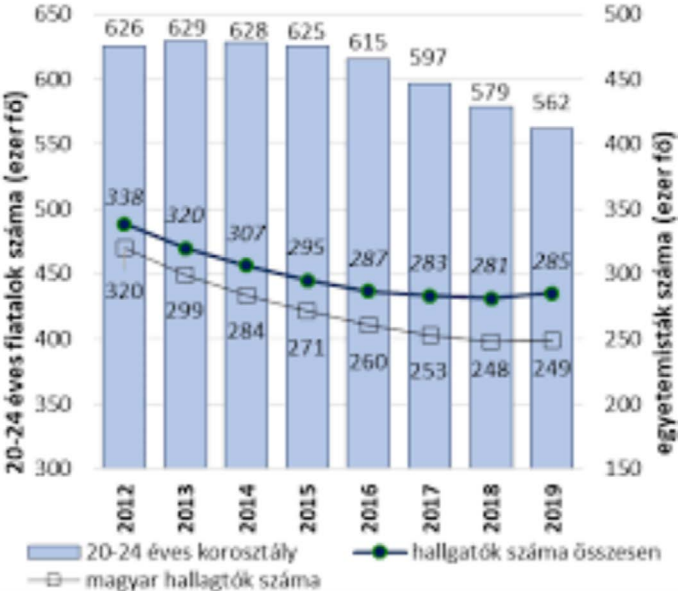

(Forrás: FIR 1.16-os tábla, ÁSZ szerkesztés.)

A felsőoktatási intézmények nappali munkarendű képzésein 2010-ben 240,7 ezer, 2018-ban 200,1 ezer, 2019-ben 203,6 ezer, 2020-ban 204,8 ezer hallgató folytatta tanulmányait. A nem nappali munkarendű képzésben tanulók száma 82,8 ezerre (1,3 ezer fővel) emelkedett a felsőoktatásban az előző tanévhez képest.

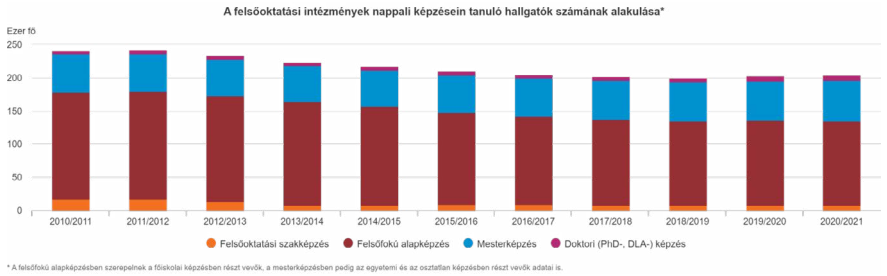

(Forrás: KSH-adatok, Felsőoktatás, 2020/2021.)

Ez a folyamat makacsnak bizonyult. Az Állami Számvevőszék 2021-es jelentése szerint csupán néhány szakon – főként műszaki területen – növekedett a hallgatói létszám kisebb mértékben, másutt továbbra is

csökkenés figyelhető meg. A korábbi tendenciák alakulása jól követhető a fenti ábrán.

Ezek a tendenciák az ország főként vidéki egyetemein, főiskoláin bontakoztak ki – kivételt képeznek a budapesti intézmények, különösen az ELTE –, és azokat a kisebb intézményeket is sújtották, amelyeket a kilencvenes évek óta alapítottak. Így a vizsgált intézmény is kénytelen volt szembesülni azzal, hogy a jelentkezők és a hallgatók száma drámaian csökken.

A Kodolányin (akkor még főiskola volt) 2000 előtt 3500-4000 körül volt a hallgatók száma, a 2010-es évek végére ez a szám mintegy tizedére esett vissza! Az állami finanszírozásban részesülő hallgatók számának alakulása még drámaibb képet mutat: a 2000-es évek elején a hallgatók ötöde-hatoda állami finanszírozással tanulhatott, 2015–19 között egyetlen hallgató sem részesült állami támogatásban, ösztöndíjban! A 2001–2002-es tanévben közel 4000 hallgató kezdte meg tanulmányait, a 2014-es évben ez drasztikus mértékben, 550 főre csökkent. A 2021-es statisztikai adatok a felsőoktatásban tanulók számának növekedését mutatják, ami az egyetemre felvettek (750 fő) és az állami támogatásban részesülők (37 fő) létszámából is kimutatható.

A hallgatói létszámok adatait azért emeltük ki, mert véleményünk szerint ez jelzi legérzékenyebben az intézmény, a képzések vonzását olyan körülmények között, amikor nincsen bürokratikus beavatkozás a döntésekbe. Mivel a felsőfokon továbbtanulók száma általánosságban is csökkent, a Kodolányi működése ebből a szempontból azért kirívó, mert a csökkenés hatalmas mértékű, s ez már az intézmény létét is fenyegette.

Ez ellentmondani látszik annak, hogy 2009-ben a Kodolányi lett Magyarország legjobb főiskolája, alapítványi, illetve magánintézménye, s e rang megőrzésért mindent elkövet napjainkig is. A tudatos külkapcsolat-építő politikának köszönhetően növekedett a külföldi hallgatók létszáma, jelentős a hallgató- és oktatócsere. A nemzetközi trendeket követve – igazodva a munkaerőpiaci igényekhez – a folyamatosan bővülő képzési lehetőségek, a korszerű oktatási módszerek, ismeretek vonzóvá tehetik az intézményt annak ellenére, hogy szigorú a tanulmányi és a vizsgarend, magas a felvételi ponthatár. Az innen kikerült diplomások 90%-a hat hónapon belül munkahelyet talál, vagy vállalkozást létesít. A főiskola saját publikációi adják hírül ezeket az örvendetes híreket. Ezek után meglepő lehet, hogy a hallgatók – és a jelentkezők – száma drasztikusabban csökkent, mint általában a felsőoktatásban, s ez jellemző az intézmény állami támogatására, finanszírozására is.

A folyamatok hátterét külön kutatásnak kellene feltárnia. Jelenleg ebből annyit látunk, hogy a székhely önkormányzata és a főiskola vezetése között megromlott a kapcsolat. Elsősorban ennek volt tulajdonítható, hogy a főiskola 2017-ben „kivonult" Székesfehérvárról, központját a

távoli kisvárosba, Orosházára tette át, ahol korábban is jelen volt speciális képzésekkel. (Ez volt a Kodolányi mélyreszállása, a legmélyebb pont.) Hogy éppen miért esett Orosházára a választás? 2004. óta folytat itt olyan képzéseket az egyetem, amelyek részei a székhelyen folyó oktatásnak. Ennél azonban fontosabb kérdés, miért választott másik székhelyet a sikeres intézmény. Az épületek, amelyek Székesfehérváron már csaknem húsz éve a használatában voltak, az intézmény tulajdonában maradtak, abban a reményben, hogy ismét működni tud majd. Megmaradtak kihelyezett képzései is. A 2017-es székhelyváltoztatást a vezetők személyének módosulása követte, és megindult a főiskola egyetemmé minősítésének folyamata. 2018-ban vált a Kodolányi Főiskola egyetemmé. 2020-ban a magánegyetemet a Docler Holding nevű nemzetközi vállalkozás vásárolta meg – a hosszú távú stabil működés elősegítése érdekében –, amelynek tulajdonosa, Gattyán György egykor maga is hallgatója volt a főiskolának.

A 2021-ben harmincéves jubileumát ünneplő Kodolányi János Egyetem Budapesten, Székesfehérváron és Orosházán van jelen, de rugalmas távoktatásban a világ minden tájáról vannak hallgatói. 33 országban 170 partnerintézménnyel van kapcsolata! A kommunikáció-, a gazdálkodás- és a turisztikai képzéseken túl a társadalomtudományok és az informatika is elérhető, valamint olyan különleges képzések, mint a könnyű- és jazz-zenei vagy az üzemmérnök informatikus szak. Ezek mellett vannak szakirányú továbbképzések is (például az üzleti tréner, a szakfordító vagy a protokoll), valamint nyelvvizsgaközpont is működik az intézményben.[7] 2020-ban a Magyar Rektori Konferencia magánintézményi tagozatának Dr. Szabó Péter Ottó, a Kodolányi alapító rektora lett az elnöke. A választás azért esett rá, mert a magán-felsőoktatás területén hazánkban ő a legnagyobb tapasztalattal rendelkező vezető. 2021. február 1-jével az egyetem szenátusi döntés alapján Székesfehérvárra tette vissza a székhelyét.

Konklúzió

Szabó Péter Ottó és Rockenbauer Lajos a főiskola alapításakor már szem előtt tartotta, hogy csak akkor lehet sikeres egy magániskola, ha újabb, jobb programokat, képzéseket kínál más hazai felsőoktatási intézményeknél. Munkájukat kreativitás és rengeteg jó ötlet jellemezte, új

[7] Dr. Szatmári Péter rektorhelyettes közlése: Vállalatszerű működés a felsőoktatásban – Eljött a magánegyetemek ideje? https://www.portfolio.hu/uzlet/20210127/vallalatszeru-mukodes-a-felsooktatasban-eljott-a-maganegyetemek-ideje-466648 (letöltés dátuma: 2022. 02. 03.).

tantervi programokat dolgoztak ki alaposan, és ezeknek a törekvéseknek köszönhető a létszámbővülés, a fennmaradás. A rektor prioritásnak tartja az állandó technológiai fejlesztést és a jól felkészült oktatói gárdát. A munkaerőpiaccal való aktív kapcsolat, a gyakorlati szakemberek bevonása az oktatásba fontos ahhoz, hogy a diákok olyan többlettudással kerüljenek ki az intézményből, amely sikeressé teszi őket a versenyhelyzetben. A kooperatív tanulási modell, a hallgatók személyre szabott portfóliója, a mentorálás, a hallgatói élményvizsgálat, a távoktatási anyagok kidolgozottsága, a hozzáférhetőség a Moodle-rendszerben az e-learning tananyagokhoz, online konzultációs lehetőségekhez mind innovatív megoldás. Az egyetem által kidolgozott egyedülálló PIQ & Lead modell az egész felsőoktatás számára követendő példa. A Nemzeti Kiválóság Díjat a kreatív és innovatív szervezeti kultúra működéséért kapta. A kezdetektől napjainkig a programok, a tanszékek, a képzések bővülése, a technológiai és a kommunikációs megoldások fejlődése tapasztalható, érezhető az egyetem életében. Minden nehézség ellenére nincs törés – leszámítva a 2014–2019 közötti jelentős létszámcsökkenést –, ami látszik az egyetemmé avanzsálásban, a gazdasági növekedésben. A jövőt nehéz előre megjósolni, de a jelenlegi tendenciák a további létszámnövekedés felé mutatnak.

De hát kié az egyetem? Ezt kérdezte Kozma Tamás, és ez a kérdés történetünk szempontjából is feltehető.[8] Ez a történet számunkra azért kulcsfontosságú, mert tanulmányozásával követni tudunk egy majdnem lehetetlen innovációt: egyetem sikeres létrehozását egy közepes nagyságú városban, helyi felsőfokú alapok nélkül, magánerőből a 21. századi Magyarországon. A kérdésre e történet azt a választ adhatja, hogy az egyetem a működtetőké és a használóké.

A mai egyetem rektora, az egykori főiskola-igazgató pontosan tudni véli, milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy a magánegyetem túlélje a belső és külső váltásokat: prémium-kategóriás felsőoktatási intézményként kell működni, folyamatosan vizsgálni, milyen képzések vannak vagy nincsenek az országban, és pótolni a hiányokat, vagy sokkal jobban csinálni. Nemzetközi brand-nek kell lennie, és nem szabad egy oktatási helyszínhez kötődni, tudni kell kapcsolatokat kialakítani.

Ha megpróbáljuk meghatározni, miért nevezhetjük ezt a történetet sikeres társadalmi innovációnak, akkor az egyetem megalapításának minden lépését külön-külön is megújítónak tekinthetjük. Az egykori főiskola a rendszerváltás legforróbb éveiben jött létre, ötletadói és szervezői fiatal tanárok voltak, akik városukban valami új és hasznos iskolát akartak létrehozni. Alapítványt szerveztek, amely nevet és tekintélyt adott vállalkozásuknak. Így meg tudták szerezni a város új és tekintélyes polgár-

8 Kozma Tamás (2004): *i. m.*

mesterének támogatását és együtt a felelős miniszter hozzájárulását is. Az egykori orosztanárok sikeres átképzése az indulás egyik forradalmi lépése volt. Hatalmas igény mutatkozott rá, ennek felfedezése és kielégítése egyike volt a kezdet rendkívül sikeres innovációinak. Ma úgy látjuk, hogy ez az indítás adhatta azt a hatalmas kezdő lökést, amely fenntartotta és fejlődésre serkentette az új főiskolát. Ne hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy önköltséges képzésekről volt szó, a hallgató vagy saját maga finanszírozta képzését, vagy sikerült támogatást szereznie iskolájától, városától. A nagy létszámú hallgató biztosította a fennmaradást, és megadta a fejlődés lehetőségét. Hogy miért éppen ez az új intézmény és nem a hagyományos felsőoktatás más iskolája vette észre és realizálta ezt az oktatást? Ez az innováció egyik döntő kérdése, döntő pontja, mert innen indulhat maga a megújulás folyamata.

Persze általában a jó indulás után sincsen szavatolva a siker. Ám azt látjuk, hogy a vezetés első jelentős akcióit újabb innovációk követték. Ennek tekinthetjük az új szakok kiválasztását és indítását. A tömegkommunikáció, a média, a társadalomtudományok, a könnyű- és jazz-zenei valamint a megújult szakirányú képzések kevés felsőoktatási intézményben találhatóak meg, de vonzóak a fiatalok jelentős csoportjai számára. Ez is olyan innovációs csomag volt, amely az intézmény fennmaradásában és fejlődésében segített.

Bő tíz évvel a lendületes indulás után kezdtek sűrűsödni a problémák. Fent bemutattuk, hogy országosan is mélypont felé közeledett a felsőoktatás egésze különböző demográfiai és társadalmi okok következtében. Itt a helyzetet súlyosbította, hogy megszűnt a jó együttműködés a városi vezetéssel, ami az évtizede használt épületek helyzetét tette kérdésessé. A diákok jelentősen csökkenő száma az iskola létét is fenyegette. Ekkor az intézmény vezetése újra váratlan és innovatív lépést tett: szimbolikusan áthelyezték az iskolát Orosházára, ott szervezve meg a vezetést és az oktatást.

Ezt a döntést és következményeit néhány éve empirikusan megvizsgáltuk.[9] Megállapítottuk, hogy a hagyományostól ennyire elszakadó intézmény egyúttal azt is kockáztatja, amiért eredetileg meghívta és helyet biztosított neki a város. Az egyetem mellett leginkább a presztízsféltők kardoskodtak, nekik pedig inkább hagyományos, semmint formabontó felsőoktatásra lett volna szükségük. Az egyetem ezt csupán kétséges eredménnyel nyújtja. A hagyományőrzők úgy gondolják, hogy a város központjában álló, hagyományos gimnázium – még ha épülete nem elég-

[9] Forray R. Katalin – Kozma Tamás (2020): Város és egyetem találkozása. Esettanulmány egy társadalmi innovációról. In: Varga, Aranka; – Andl, Helga; – Molnár-Kovács, Zsófia (szerk.): *Neveléstudomány: horizontok és dialógusok.* MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Pécs. 143–152.

gé hagyományos is ahhoz képest, amilyen tradíciót neki tulajdonítanak – jobban kifejezi az iskolaváros jelleget, mint egy modern működésű, átalakulása közepén tartó intézmény, még ha hivatalosan egyetemnek nevezik is. Végül is bár az ötlet jó menekülési útnak tűnt, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. És bár képzési helyként ma is működik, ma már nem akar és nem tud az eredeti intézmény helyére lépni.[10]

Az egyetem központja visszakerült eredeti helyszínére, de budapesti székhelyén továbbra is működik. Felületesen szemlélve úgy tűnik, mintha csupán a tőkebefektetés konszolidálta volna a helyzetet. A története – szándékunk szerint – viszont valójában azt mutatja be, hogy csak folyamatos készenléttel, folyamatos innovációval biztosítható egy vállalkozás fennmaradása és fejlődése akár egyetemről, akár más működő szervezetről van szó.

Mi ennek a történetnek a mondanivalója? Látszólag a Kodolányiról szól. Valójában azonban többről: egy helyi kezdeményezésű megújulásról. Adott tehát egy intézményalapítás, amelyet alulról kezdeményeztek a kor (a rendszerváltozás első szakasza) viszonyai között (innováció). Nehézséget jelentett, hogy a város saját, önálló felsőoktatási intézményt létesítsen, de a kitűzött célt meg akarták oldani. Miután megvalósult az álom, és létrejött az akkori főiskola, alternatív utat a Magyarország számos városába kihelyezett tagozatokban láttak, ami azonban újabb problémákat generált, iskola- és állami vezetők közötti nézeteltérések alakultak ki. Miután az álláspontok összebékítése sikertelenné vált, kiutat a saját intézmény szervezése kínált, ám belegabalyodtak a pártpolitikai csatározásokba, és kis híján megszűntek, amikor megjött a mecénás (persze nem magától).

Tanulságok

- az, hogy (véletlenül) az állami tulajdon magánkézbe kerülhetett;
- az, hogy volt valaki, aki összeszorított foggal, "csakazért"-is" küzdött, és még reménytelennek tűnő helyzetekben is kitartott;
- és az, hogy akadt egy mecénás.

Ezek a dolgok összefüggenek, az egyik nem lett volna a másik nélkül. Úgy véljük, hogy a tanulságokat csak úgy értelmezhetjük, ha belátjuk: az állandó erőfeszítés teremtette meg azt a lehetőséget, hogy az intézmény működése stabilizálódjon, és új, magasabb szinten folytatódhasson a munka.

[10] Forray R. Katalin – Kozma Tamás (2021): The locals and their new university – A case study of social innovation. *Hungarian Educational Research Journal (HERJ),* 11(4): 463–477. DOI: 10.1556/063.2021.00039

AHONNAN A HÍREK SZÓLTAK. A HAZAI RÁDIÓZÁS EGY KÜLÖNLEGES CSATORNÁJÁNAK TÖRTÉNETE

FROM WHERE THE NEWS WAS BROADCAST: THE HISTORY OF A STATION UNIQUE IN HUNGARIAN RADIO BROADCASTING

Szabó Bálint

Összefoglaló:
A Kodolányi Magyarország rendszerváltozás utáni egyik első magánintézménye, első abban is, hogy egy innovatív, BBC-alapú újságíróképzést hozott létre. A tanulmány az ehhez kapcsolódó egyetlen, felsőoktatási intézmény által fenntartott közszolgálati rádió történetét dolgozza fel. A rádió szerves része volt az oktatásnak, közben pedig médiumként is magas szinten folytatta küldetését.
Kulcsszavak: magán-felsőoktatás, közszolgálati rádió, médiaképzés, Győrffy Miklós, Virágh Ildikó

Abstract:
Kodolányi János University is one of the first private institutions founded after the 1989 regime change. It was also the first one to offer an innovative, BBC-based journalism degree. This paper discusses the history of its radio station, the only one to be operated by a higher education institution. The radio station was not only an integral part of education, it also maintained a high professional standard as a medium.
Keywords: private higher education, media degree, public radio, Miklós Győrffy, Ildikó Virágh

Bevezetés

1992-ben, amikor én még meg sem születtem, különleges dolog történt Székesfehérváron, két fiatal tanár, Rockenbauer Lajos és Szabó Péter Ottó „tudományos nagyoskolát", azaz főiskolát alapított.[1] Ez az új főiskola édesapám (Szabó Péter Ottó) által az én életemnek is szerves része lett. Ez a tanulmány annak a rádiónak a történetét foglalja össze, ami

[1] A Kodolányi János Főiskola 2018. augusztus 1-jével kapott egyetemi rangot.

legalább annyira különleges, mint az anyaintézmény, amely helyet adott a *Vörösmarty Rádió*nak működése során.

A tanulmány célja a rádió történetének áttekintése, megalakulásától egészen napjainkig. Bizonyítani szeretném azt a hipotézist, amely szerint ez a felsőoktatási intézményben fenntartott, egyszerre iskolai és nonprofit rádió a magyar rádiózás történetének egyik legkülönlegesebb fejezete volt.

A fenti hipotézishez illeszkedő kutatási módszert választottam, így természetesen áttekintettem a fellelhető írásos, online és képi forrásokat. Sajnos a *Vörösmarty Rádió* hangzó archívumát nem állt módomban feldolgozni, jelenleg is rendezés alatt áll. Ezen hagyományos eszközök mellett, amelyek nélkülözhetetlenek a tanulmány megírásához, álláspontom kifejtéséhez nélkülözhetetlennek tartottam a rádióval kapcsolatos mélyinterjúkat. Különösen fontos volt Dr. Győrffy Miklós tanár úrral, Virágh Ildikó tanárnő/főszerkesztő asszonnyal és Dr. Szabó Péter Ottó rektor úrral elkészíteni az interjúkat. Külön köszönöm neki, hogy engedtek mélyen a dokumentumok mögé látni, és olyan háttér-információkat is tudomásomra hoztak, amelyek nélkül nem tudtam volna megvalósítani a dokumentumok hátterét feltárni kívánó célomat.

A tanulmány szerkesztésében, stílusában szándékosan vegyítettem a tudományos publikációra jellemző stílust és szerkesztést a személyes kötődésemet jobban érzékeltető publicisztikai stílussal.

Előzmények

„A Vörösmarty Rádió kialakulása, működése több szempontból is különleges, igazi kuriózum… A rádió története egészen a forradalmi időkig nyúli vissza, hiszen 1956-ban már létezett rádióadó Vörösmarty Rádió néven, Székesfehérváron. A Városi Nemzeti Bizottság Intézőbizottsága 1956. október 29-én határozta el a Vörösmarty Rádió működésének megindítását. A középhullámú adó nemcsak Székesfehérvár és környékére, hanem a Dunántúl nagy részére sugározta adásait. A rendszeres adás október 30-án kezdődött, a 379 méteres középhullámon…"[2]

Munkám során interjút készítettem Dr. Szabó Péter Ottó rektorral. Tőle kaptam választ, hogy miért pont ezt a nevet választotta az intézmény: *„Úgy véltük, hogy néhány évvel a rendszerváltozás után ez az 56-ra visszautaló név tudja legjobban kifejezni szándékainkat. E név megszólítja a régi fehérváriakat, és ez a név kötelezi a rádióban dolgozó kollégákat a közö-*

[2] Vörösmarty Rádió. Rólunk. http://vorosmartyradio.hu/page.php?id=1 (letöltés dátuma: 2023. 01. 14.)

sen elképzelt magas pedagógiai és szakmai tartalom elérésére, valamint folyamatos fenntartására."[3]

1. kép. A Vörösmarty Rádió logója.
(Forrás: http://hu.clover.fm/7749-vorosmarty-radio-992.html)

A rádió létrejöttének körülményei

Már a téma kijelölésekor is a legjobban az a kérdés foglalkoztatott, hogy vajon milyen célból alapítana egy felsőoktatási intézmény egy nonprofit rádiót. Főleg egy ilyen friss, tapasztalatokkal még nemigen rendelkező főiskola, mint akkoriban a Kodolányi volt.

Legnagyobb szerencsémre mind az ötletgazdákat (Szabó Péter Ottó és Győrffy Miklós), mind a rádió főszerkesztőjét (Virágh Ildikó) is egészen régóta ismerem, ezért készségesen segítségemre voltak a rádió egész pályafutásának a feltárásában. Emellett, hogy a tényeket még árnyaltabban bemutathassam, több volt kodolányis hallgató, köztük Fodor Attila munkáját is feldolgoztam. Ő így írt a rádió kialakulásáról és a kezdeti körülményekről: *„1993. május 31-én kezdte meg rövid idejű működését a Fejér Megyeiek Rádiója Székesfehérváron. A rádióban helyi hírek, szolgáltatások és zenék hangzottak el. Bár csak hat napig működött az adó, mégis előre jelezte egy hasonló típusú rádió létrejöttét. 1994. szeptember 24-én szólalt meg a Vörösmarty Rádió a Fehérvár Rádióval közösen használt 66,14 MHz-es »keleti« frekvencián. 1995. július 1-től azonban szünetelt, majd szeptember 1-től újraindult a Vörösmarty Rádió a 99,2 MHz-es »nyugati« URH frekvencián. Ezután négy éven keresztül a kereskedelmi Reflex Rádióval sugárzott váltott műsoridőben. Mindennap 11.00–18.00 óráig a Vörösmarty Rádió, 18.00 órától másnap délelőtt 11.00 óráig pedig a Reflex Rádió sugározta műsorait."*[4]

Ugyanerre a KJF alapító-rektora a következőképpen emlékezett vissza: *„Az új intézmény rendkívül nyitott volt, hiszen annak is kellett lennie, minden olyan szakmai program irányába, amely akár akkor nem is volt része*

[3] Interjúrészlet Dr. Szabó Péter Ottóval, a KJF rektorával. Készítette: Szabó Bálint. Székesfehérvár, 2016. október 15.

[4] Fodor Attila (2009): A Fehérvár Rádió és a Vörösmarty Rádió összehasonlítása a helyi nyilvánosságban betöltött szerepük alapján. G6L8J6 szakdolgozat. KJF könyvtár.

a hazai felsőoktatási kínálatnak. Ilyen volt például az addig egész Kelet-Európában hiányzó korszerű médiaképzés. Győrffy Miklós 1991-től részt vett ennek az előkészítésében. A képzés tartalma a BBC alapelvekre támaszkodott. Ahhoz, hogy a képzés valóban magas szintű legyen, valódi gyakorlatra is szükség volt. Az akkoriban pezsgő vidéki rádiózás adta a költségek szempontjából is viselhető és a céloknak megfelelő gyakorlóhely házon belüli létrehozásának lehetőségét. Az intézmény két év alatt annyi üzleti eredménnyel rendelkezett, hogy a technika megvásárlása nem volt probléma. Nem gondoltuk, hogy hosszú éveken keresztül nemcsak pedagógiai és szakmai szempontból lesz magas színvonalú a rádió, hanem jelentős bevételt is képes termelni. Mindezt úgy, hogy a rádiót nem kereskedelmi jellegűnek terveztük, mivel a hallgatók kereskedelmi műfajban való gyakorlatát számtalan helyen meg lehetett oldani. Ezzel szemben igényes közszolgálati rádiózás a Vörösmartyval együtt csak 5 helyen működött vidéken. Ezek közül csak a miénk szolgált ennyire komplex célrendszert."[5]

A magyar rádiózás helyzete a rendszerváltozást követő években

A 80-as évek vége felé a helyi rádiók iránti egyre növekvő igényt az addigi állami rádió nem tudta kielégíteni. Az első látszólagos kezdeményezést még a rendszerváltás előtt egy évvel indította az akkori miniszterelnök, Németh Miklós kormánya frekvenciamoratórium meghirdetésével. A moratórium célja a várhatóan kiszélesedő rádiós paletta ellenőrzése és szabályozása volt. Ugyan legálisan ekkor még nem indulhatott új felszíni adó, de több rádió is megkezdte működését illegálisan. Ilyen volt például a budapesti *Tilos Rádió* vagy a pécsi *Szubjektív Rádió*. A helyi demokratikus rádiózás valódi kezdete Magyarországon 1989-re tehető. Ekkor indult el a *Juventus Rádió*, mely a Balaton környékéről kezdett sugározni. Nem sokkal később követte a budapesti *Rádió 11* és a *RadioBridge*.

Valódi új médiatörvény meghozatalára azonban, elsősorban a törvény kétharmados volta miatt, nem került sor még egészen 1995 végéig. Addig az Antall-kormány adott ki engedélyeket helyi, nem kereskedelmi jellegű rádiók indítására. A '93 végére megalakuló Stúdió Engedélyezési Önálló Osztály (a Művelődési és Közoktatási Minisztérium részeként) már nyílt pályázatok keretein belül adott ki engedélyeket. Bárki pályázhatott, aki ki tudta fizetni a pályázati díjat és megfelelt a kiírt követelményeknek, valamint az oktatási miniszter külön bizottságának támogatását is élvezte. A bizottság megléte szükségessé tette a pályázatok melletti erős lobbitevékenységet. Az engedélyezési eljárás menete nagyon

[5] Interjúrészlet Dr. Szabó Péter Ottóval, a KJF rektorával.

egyszerű volt: a frekvenciát elnyerő pályázó stúdióalapítási engedélyt kapott, mely hét évre szólt.

Az 1994-es kormányváltás sajnos magával vonta, hogy több törvény mellett az addigra már működőképessé váló médiatörvényhez (többször módosított 1986. évi II. törvény[6]) is megint hozzányúltak. A média területén ez a mostanra már bevett gyakorlat szinte már háborús viszonyokat eredményezett/eredményez.[7]

A törvény a következő típusú műsorszolgáltatókat különbözteti meg:

- közszolgálati
- közműsor-szolgáltató
- nem nyereségérdekelt (nonprofit)
- kereskedelmi: nem határozza meg pontosan a törvény. Azok a szolgáltatók kerültek ebbe a kategóriába, akik a felső háromba nem fértek bele.

A parlament végül 1995 végén fogadta el az új médiatörvényt, ami 1996 elején lépett hatályba. Az 1996-os médiatörvény 31. §-ának (1) bekezdése alapján az ORTT jogállása a következő: *„Az Országos Rádió és Televízió Testület védi és előmozdítja a szólásszabadságot a műsorszolgáltatók piacra lépésének elősegítésével, a tájékoztatási monopóliumok lebontásával és újak létrejöttének megakadályozásával, a műsorszolgáltatók függetlenségének védelmével; figyelemmel kíséri a sajtószabadság alkotmányos elveinek érvényesülését, erről tájékoztatást ad az Országgyűlésnek."*[8]

A Testület létszáma minimum öt fő. Elnökét a köztársasági elnök és a miniszterelnök együttesen jelöli. A többi tagot *„országgyűlési képviselőcsoportok jelölik. Minden képviselőcsoport egy-egy tagot jelölhet. Ha a kormánypárti vagy ellenzéki oldalon csak egy képviselőcsoport van, az a képviselőcsoport két tagot jelölhet."*

A testület tagjai a Vörösmarty Rádió indulásakor Dr. Majtényi László (elnök), Gyuricza Péter, Szalai Annamária, Tirts Tamás, Dr. Ladvánszky György és Dr. Timár János voltak.

Az ORTT új önálló frekvenciák pályázatainak meghirdetésével véget vetett a már elejétől kezdve hibás koncepciójú osztott adóknak. Ezt követően hirdették meg 1998-ban, Székesfehérváron a 99,2 MHz-es frekvenciát is, amelyre az addig egymást váltó adásban működő *Vörösmarty* és *Reflex Rádió* is egyaránt pályázott. A pályázatot az előbbi nyerte, így a *Reflex Rádió*, egyben a *Vörösmarty* egyetlen igazi konkurense, adása végérvényesen megszűnt. A kezdeti indulásról Virágh Ildikó, a rádiót

---

6 1986. évi II. törvény a sajtóról. http://www.okm.gov.hu/letolt/elektronikus_ugyintezes/1986evi2tv.pdf (letöltés dátuma: 2023. 02. 01.)

7 Gyuricza Péter (2012): *Média-csata-tér. – Fejezetek a magyar média és a hatalom utóbbi 25 évének történetéből.* Pont jó nekem Kft., Budapest. 367 oldal.

8 1996/I. törvény a rádiózásról és televíziózásról. https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=99600001.TV (letöltés dátuma: 2023. 02. 01.)

minden aspektusában sikerre vivő KV főszerkesztő/gyakorlatvezető így emlékezik: „*Amikor 1995-ben elindultunk, hétórás adásidőnk volt összesen, a műsorstruktúra a maihoz hasonló. Győrffy Miklós tanár úr által meghatározott közszolgálati tartalmú rádió volt, ami a klasszikus rádiózás alapjaira épült. Nem a hallgatottság mindenáron való növelése volt a cél, viszont megcsináltuk a feladatainkat, és azt vettük észre, hogy hallgatnak minket… Amikor a hazai helyi rádiózás elindult, ilyen típusú rádió nem is volt. Érthető módon, hiszen akinek volt pénze, az kereskedelmi rádiót csinált. Azt gondoltuk, nem nagyon lehet labdába rúgni a kereskedelmi rádiók mellett a minőséggel. Tovább fokozódott a dolog azzal, hogy amikor az ORTT rendezte a helyzetet és kiírta a pályázatokat, akkor mi nonprofit működésű rádióra pályáztunk. Ez is bejött, nyertünk a pályázaton, és 1999. június 12-től nonstop sugárzunk, 3 perc reklámidővel óránként. Azt gondoltuk, hogy a reklámidőt soha az életben nem tudjuk kitölteni. Ma már más a helyzet, jönnek a hirdetők, és stabil hallgatóközönségünk van.*”[9]

Az eddigiekben röviden összefoglaltam a hazai rádiózás és benne a *Vörösmarty Rádió* közös hőskorát, azonban fontos kitérni még a rádió létrejöttének apropójára, hiszen egy felsőoktatási intézmény hozta létre, kifejezetten oktatási célból. Azokat a kérdéseket, amiket ezzel kapcsolatban megfogalmaztam magamban, valójában Virágh Ildikó már korábban feltette egy sokkal összeszedettebb és komolyabb interjú keretein belül Győrffy Miklósnak:

„– **A közelmúltról és a jelenről beszéltünk eddig, most tekintsünk vissza másfél évtizeddel korábbra. Hazánkban a Kodolányi János Főiskola hozott létre elsőként kommunikációs képzést, amelynek a koncepcióját Te dolgoztad ki és a tanszékvezetője vagy azóta is. Emlékszel még a tanszék létrehozásának a körülményeire?**

– Persze hogy emlékszem. Szabó Péter Ottó, a jelenlegi rektor, és Rockenbauer Lajos megkerestek, hogy az ő magánfőiskolájukon indul kommunikációs képzés – ami korában nem létezett Magyarországon –, jöjjek. Nem vettem komolyan, pedig két nagyon kedves, komoly fiatalember volt. Nem nekik nem hittem, hanem az egész volt valószínűtlen. Aztán hosszú kapacitálás után, amikor már úgy láttam, hogy tényleg lesz a dologból valami, nekiláttam a koncepció kidolgozásának. Szabó Péter Ottóék elmondták, hogy húsz-egynéhány hallgatóval indul a kommunikáció szak, de a már működő angol, német, francia szakon sokkal többen vannak. A klasszikus bölcsész szakok elindítása semmi problémát nem jelentett, de az újságíróképzés teljesen új volt. Mindenesetre bekapcsolódtam ebbe. Azt hiszem, akkor még csak félgőzzel, mert nem gondoltam ugye, hogy a húszról kétezerre emelkedik mára a kommunikáció szakos hallgatók száma a főiskolán. Sok minden történt, elképesztő változások jöttek. El-

[9] Interjúrészlet Virágh Ildikóval, az egykori Vörösmarty Rádió főszerkesztőjével. Készítette: Szabó Bálint. Székesfehérvár, 2016. november 12.

képesztő növekedés létszámban, tanárban, az oktatás szakszerűségében. Nem gondoltam én, hogy ebből ez lesz. Ez a munka magában bőven ad elfoglaltságot egy embernek, s én mellette tíz-egynéhány évig rádióztam és tévéztem is.

– A Magyar Rádióra vonatkozó szomorú mondatokhoz kapcsolódva hadd kérdezzelek a Vörösmarty Rádióról, amelynek a stúdiójában felvesszük ezt a beszélgetést. Annál is inkább, mert hiszen tizenkét évvel ezelőtt Te álmodtad meg ezt a rádiót, a tanszékhez kapcsolódva. Hogyan látod, hogy sikerült-e beváltani, azokat a reményeket, amelyeket Te akkor megfogalmaztál magadban?

– Akkoriban az országban mindenfelé alakultak az úgynevezett zenélő rádiók, amelyekben egész nap szól a gépi program. Felteszik a számomra ugyan hallgathatatlan, silány zenéket, amelyeket nem nagyon neveznék minőségi popzenének se. A legnagyobb országos rádiókban is ezek mennek. Kilencvenötben nekünk az volt az elképzelésünk, hogy ne ennek egy provinciálisabb, vacakabb, kisebb vagy hasonló változata alakuljon ki, hanem olyan közszolgálati tartalmakat felvonultató rádió, amely Székesfehérvár és környéke társadalmi életét, az itteni híreket, az itteni eseményeket mutatja be az embereknek. Amit felmutatnak a helyi médiumok, például itt a Fejér Megyei Hírlap, amit olvasnak, vagy a Fehérvár Televízió, amelynek a műsorai helyiekről, helyieknek szólnak. Azt is nézik, mert ha nem, akkor erre nem áldozna pénzt senki. Azt mondtam akkor, hogy lehet itt egy rádió is, az valamivel olcsóbb, mint a televízió. Ez a rádióállomás – a Vörösmarty Rádió – azóta működik, pénzt áldoz rá a főiskola és a szponzorok, következésképpen olyan műsorokat készít, amelyeket érdemes finanszírozni. Ez az egyik pont. A másik pont az, hogy közben a Kodolányi János Főiskola hallgatói közül kinevelődött jó néhány olyan rádiózó személyiség, aki ezt a munkát nagy örömmel, jó közösségben végzi, s ezt látom. Hetente találkozom azokkal a lányokkal és srácokkal, egykori tanítványokkal, akik ma itt dolgoznak. A régiek közül is vannak még néhányan, de a többség innen toborzódott. Közben azóta is itt gyakorolják a rádiózást a kommunikáció szakos hallgatók, saját szerkesztésű heti műsoruk is van. Az idei évtől már a Budapesten tanuló főiskolásaink is küldenek ide hetente egyórányi műsort. A Vörösmarty Rádió feladata tehát nemcsak az, hogy lehetőleg színvonalas műsorokat adjon, széleskörűen tájékoztassa a fehérváriakat, hanem gyakorlóhelye is a médiára specializálódott hallgatóknak. Azt hiszem, hogy ilyenformán ez nagyon sikeres történet."[10]

[10] Virágh Ildikó (2007): *Arcok Fejérből.* Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 195 oldal.

2. kép. Dr. Győrffy Miklós tanszékvezető, a Vörösmarty Rádió egyik szellemi atyja. (Forrás: https://www.youtube.com/watch?v=CxCmny_Etic)

A jelenlegi kommunikáció- és médiatudomány szak elődjére a Bologna előtti kommunikáció szak működésére Dr. Szabó Péter Ottó így emlékszik vissza: *„Elkészült a szak, büszkék voltunk rá, hiszen elindulhatott a szovjet típusú újságírói képzéstől merőben eltérő koncepciójú program. Azt gondoltuk, hogy minden sínen van, hiszen megkaptuk a minisztérium engedélyét a szakindításra. A hivatalosan meghirdetett vadonatúj kommunikáció szak iránt hallatlan nagy volt az érdeklődés. Az akkori évfolyamból szinte mindenki jelentős kommunikációs személyiséggé vált. Az oktatás jó hangulatban folyt, az intézményre ma is jellemző baráti családias légkör ekkor a szakgazda tanszéken alakult ki. Az első diplomakiadás előtt egy durva hangvételű levélből értesültünk, hogy a minisztérium visszavonta a három évvel korábbi álláspontját. Az akkori időkre sajnos ez jellemző volt. A hallgatók egy emberként álltak a tanszékvezetőjük és az intézmény mellé. Ezt tudván Győrffy Miklós személyes kihallgatást kért az akkori oktatási minisztertől, Magyar Bálinttól, és az egyoldalú furcsa álláspont megváltozott. Azóta a szakot a Magyar Akkreditációs Bizottság többször is vizsgálta és mindig magas szinten értékelte. A szakma ma is etalonként tekint a Kodolányi médiaképzésére, többek között a Vörösmarty Rádió pedagógiai munkájának is köszönhetően.”*[11]

[11] Interjúrészlet Dr. Szabó Péter Ottóval, a KJF rektorával.

3. kép. Dr. Szabó Péter Ottó, a főiskola/egyetem alapítója és jelenlegi rektora.
(Forrás: Kodolányi János Egyetem – archívum.)

Mi is az a Vörösmarty Rádió?

Az akkori *Vörösmarty Rádió* nonprofit működtetésű közműsor-szolgáltató helyi adó volt, főszerkesztője pedig Virágh Ildikó.

4. kép. Virágh Ildikó, a Vörösmarty Rádió főszerkesztője.
(Forrás: http://www.szekesfehervar.hu/news/details/id/6184)

A rádiót a Kodolányi János Főiskola üzemeltette. A rádióban kezdettől fogva 13 fő dolgozott, akik a szerkesztői feladataik mellett a hallgatókkal kapcsolatos gyakorlatvezetői feladatokat is ellátták. A stábot természetszerűleg egészítették ki az állandóan jelen lévő hallgatók, mivel a főiskola kommunikáció szakára járók minden évben kötelező szakmai gyakorlaton vettek részt az rádiónál.

A legtehetségesebbek/legmotiváltabbak folyamatosan részt vettek a munkában, és folyamatosan gazdagították a műsorkínálatot ötleteikkel.

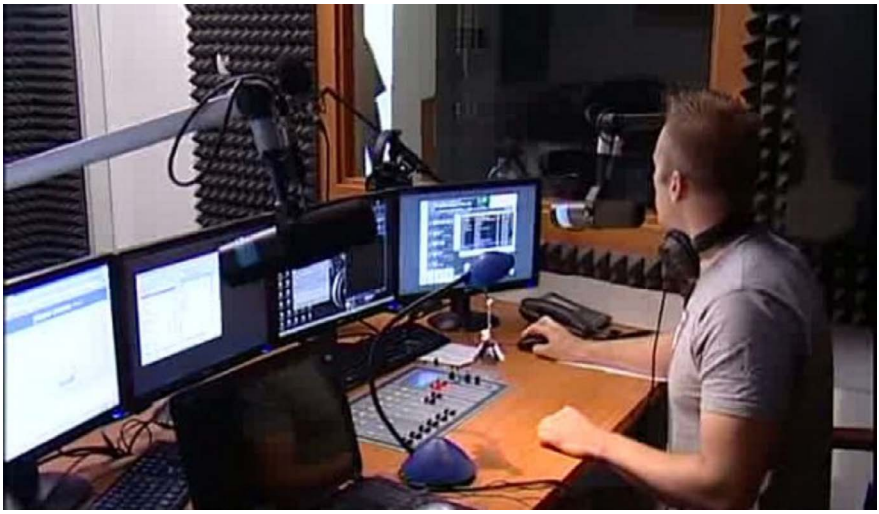

5. kép. A Vörösmarty Rádió stúdiója.
(Forrás: http://www.varosgondnoksag.hu/index.php?pg=news_104947)

A műsorrendből kitűnik, hogyan próbált a rádió már indulásakor célként kitűzött kettős feladatának megfelelni. A 24 órás adásidőben hírműsorok, valamint tematikus magazin- és rétegműsorok szerepeltek. A napi műsorfolyam gerincét az *Aktuális* című hírmagazin adta, mely naponta hat alkalommal jelentkezett. Az első reggeli adás 5.50-kor, majd 7.00-kor, 8.00-kor, a délutáni blokk 11.30-kor, 14.30-kor és 17.30-kor került adásba.

Az *Aktuális* részletes, híralapú magazinműsor volt, amelynek legfőbb feladata helyi hírértékű eseményekről és a fontosabb információkról tájékoztatást adni a hallgatóságnak, hasonlóan a Kossuth Rádió műsoraihoz. Ugyan a *Vörösmarty* műsoraiban a hangsúlyt mindig a regionális eseményekre helyezte, azért az országos híreknek is helyt adott.

Amíg az *Aktuális* országos és helyi hírek tekintetében vegyes műsor volt, az *Aktuális Plusz* szigorúan az aznapi fontosabb helyi hírrel, eseménnyel foglalkozott. Kezdési időpontja 20.00 és 23.00 óra volt. (Az éj-

szakai műsorok már számítógépről kerültek adásba.) A hallgatói/gyakornoki program szempontjából ez a két műsor volt kiemelten fontos.

MŰSORAINK

hétfő | kedd | szerda | csütörtök | **péntek** | szombat | vasárnap

00.00	Hírek
00.15	Vendégünk Bessenyei János
01.00	Aktuális hírmagazin
02.00	Hírek
02.15	Aktuális plusz
03.00	Hírek
03.05	Komolyzene
04.00	Aktuális hírmagazin
05.00	Hírek
06.00 - 10.00	Jó reggelt Fehérvár! - Fehérvár Médiacentrum
10.00	Hírek
10.30	Szivárvány programajánló
11.00	Hírek
11.30	Aktuális hírmagazin
12.00	Hírek
12.10	Lapszemle
13.00	Hírek
13.10	Városházi Krónika
14.00	Hírek
14.30	Aktuális hírmagazin
15.00	Hírek
15.30	Szivárvány programajánló

6. kép. A Vörösmarty Rádió régi műsorrendje.
(Forrás: http://www.kodolanyi.hu/vradio/index.php?akt=musor)

Ismertető műsorainkról

Jó reggelt! – hajnalban kezdődő összeállításunk fő célja az információnyújtás. Ugyanakkor tudjuk, hogy a híreken kívül kellemes, könnyed szórakoztatásra van szükségük a munkába indulóknak ahhoz, hogy jól induljon a napjuk. Stábunk mindent megtesz ennek érdekében. Természetesen várjuk hallgatóink észrevételeit, javaslatait, hogy mit várnak még tőlünk.

Aktuális – Hírmagazinunkban első helyen állnak a helyi hírek, ezeket egészítik ki a sokakat érintő és érdeklő országos információk. A helyi eseményekről zömmel helyszíni tudósítások formájában számolunk be. (Az Aktuális sugárzásának időpontjai: 5.50, 7.00, 8.00, 11.30, 14.30, 17.30 óra.)

Aktuális plusz – Hírmagazinunk kibővített változata, amelyben egy-egy fontosabb helyi eseményt részleteiben tárunk a hallgatók elé. (Kezdési időpont: 20.00 és 23.00 óra.)

Szivárvány – Színes programajánlónkban a helyi kulturális, sport- és egyéb eseményekre, rendezvényekre hívjuk fel a rádióhallgatók figyelmét. (10.30, 15.30 órakor.)

Lapozgató – Lapszemlénkben elsősorban a megyénkben megjelenő *Fejér Megyei Hírlap* érdekes írásait ismertetjük részletesen, de szemlézzük a fontosabb országos napilapokat is. (A Jó reggelt! műsorblokkban többször, majd 12.05 órakor.)

Sporthírek – Elsősorban Székesfehérvár és Fejér megye sporttal kapcsolatos híreit mondjuk, de elhangoznak az országos és külföldi fontos információk, eredmények is. (A 11.30, 20.00 órakor kezdődő Aktuálisban.)"

A műsorfolyam gerincét adó két adás mellett a megszokottól eltérően számos egyéb magazinműsort sugároztak heti rendben, aminek szintén az oktatáshoz kapcsolódó oka volt, de jót is tett a műsorszerkezetnek. Így a tanulók sokkal több területről gyűjthettek tapasztalatokat, és a hallgatók is sokkal színesebb programkínálatból válogathattak. A sokszínűség egyben a célcsoportok kiterjesztését is szolgálta.

Az állandó heti magazinok: *Nettó* – gazdasági műsor, *Visszhang* – társadalompolitikai műsor, *Országalma* – történeti, helytörténeti magazin, *Színházi Páholy* – a Vörösmarty Színház állandó társulatával foglalkozó műsor, *Velem történt* – portrék/interjúk lokális hírességekkel, *Hintaszék* – idősebb korosztályt megszólító magazin, *Művészvilág* – Fejér megyei képző- és alkotóművészek magazinja, *Tökéletesebb életre törekszem* – vallási műsor, *Városházi Krónika* – a megyeszékhely politikai-közéleti műsora. Itt azonban fontosnak tartom megjegyezni, hogy a főiskolai

fenntartásnak köszönhetően a rádiónak sikerült a politikai függetlenségét megőriznie.

A rádió heti rendszerességű adások mellett számos adást napi szinten is sugárzott. Ilyenek voltak például az óránkénti hírműsorok:

Szivárvány – kulturális, sport- és egyéb rendezvényekre felhívó programajánló, *Jó reggelt!* – délelőtti szórakoztató és informáló műsor, *Lapozgató* – válogatás országos napilapok és a *Fejér Megyei Hírlap* cikkeiből, *Sporthírek* – nem szorul különösebb magyarázatra.

A rádiózásban köztudomásúan nagyon fontos a zene szerepe. A kereskedelmi rádiók elsősorban a zenei kínálatukkal tudnak egymással versenyezni. A közönség műsorfogyasztási szokásai az évek óta zajló kutatások által bizonyítottan zenecentrikusak. Nehéz helyzetben van ebben a versenyben egy olyan rádió, amelyiknek sokkal nagyobb százalékban kell szöveget adnia. Szerencsére a zenének a *Vörösmarty Rádió* esetében azonban teljesen más volt a funkciója, lévén, hogy a rádió nem volt versenyhelyzetben nonprofit jellegéből adódóan. A zenei szerkesztőnek, Márfi Tibornak a feladata inkább a brand építése volt, illetve az, hogy a zenék hangulata illeszkedjen a műsorfolyamban következő programhoz.[12]

Ennek megfelelően, néhány év kísérletezés után, sikerült önálló arculatú zenei világot kialakítani. Ebben a zenei világban sokkal több klaszszikusnak számító pop-/rock- és időnként jazzszám hangzott el, mint az aktuális zenei trendekre építő rádióknál. Ezt a műsorszerkesztési elvet a hallgatók eleinte nehezen fogadták el, de Fodor Attila kutatásából már az látható, hogy nem csak a *Vörösmarty Rádió* törzsközönsége szerette meg ezt az egyedülálló zenei struktúrát: *„A Vörösmarty Rádiót a megkérdezettek 9 százaléka hallgatja legalább kevesebb mint fél órát egy nap. Leginkább a hírek miatt választják az adót, mégis a rádiót hallgatók 36 százaléka a zenei műsorokat preferálja."*[13]

A rádió a nonprofit működés szabta szűk keretek ellenére is képes volt folyamatosan fejlődni és megújulni. Mindezt úgy tette, hogy az eredeti oktatási szempontokból sem kellett elhagynia semmit. Egy ilyen új elem a rádió interaktivitásának fokozására való törekvés volt, amit sikeresen véghez is vitt. Ebben nagyban támaszkodott az iskola kommunikáció szakos gyakornokaira. A rádió csapata, a hallgatók véleményére is adva, új zenei műsorokat is fejlesztett, hétfőtől szombatig mindennap 15.05 – 15.30 között zenei kívánságműsor volt hallható. A közszolgálati magazinok közé illeszkedett Kneifel Imre népzenei sorozata, illetve Szokó Zsolt soul- és Mits Márton jazzműsora.

Ahhoz, hogy a rádió a közönséggel való interakcióját fokozni tudja, online felületre volt szüksége, amivel korábban nem rendelkezett. Ehhez

12 Fodor Attila: *i. m.*

13 Uo.

kapóra jött a Kodolányi saját honlapja, amiben elkülönített részt kapott a rádió. A honlapfejlesztésben Dobó Borbála, a főiskola akkori honlapszerkesztője vett részt, akinek a munkájáért a főiskola 2008-ban elnyerte az „Év Campus Honlapja" első díját, megosztottan a Pécsi Tudományegyetemmel. A www.vorosmartyradio.hu felépítésében nem volt bonyolult. A hét fő menüpont kellő áttekintést adott magáról a rádióról, a kollegákról és a műsorokról. Emellett a kívánságműsorba is lehetett innen zeneszámokat választani, illetve korábbi vagy élő adásokat podcastok formájában hallgatni. Továbbá előnyt jelentett, hogy online folyamatosan, megszakítás nélkül lehetett bármelyik műsort/adást hallgatni. Így lehetővé vált a rádió globális szintű hallgatása, aminek a főiskola egy továbbképzése adott váratlan jelentőséget. Házigazdája volt az intézmény ebben az időben (2009-től működése végéig) a magyart mint idegen nyelvet a világban oktató tanároknak szóló rendszeres továbbképzésnek. Ennek keretében ismerkedtek meg a *Vörösmarty Rádió* munkájával, aminek az lett a következménye, hogy a Kanadában és Új-Zélandon működő magyar nyelvű rádiók, intézményi együttműködés keretén belül, sugározták a rádió néhány magazinműsorát.

Ilyen volt például a fentebb említett népzenei sorozat.[14]

7. kép. A Vörösmarty Rádió online honlapja.
(Forrás: http://www.kodolanyi.hu/vradio/index.php?akt=magunkrol)

[14] Interjúrészlet Dr. Szabó Péter Ottóval, a KJF rektorával.

A pedagógiai munkáról

A rádióban folyó oktatási tevékenység két pillérre támaszkodott, az egyik az intenzív összevont gyakorlati program, amikor a hallgatók felmentést kaptak a normális tanrend óráinak látogatása alól, és évfolyamonként változó feladatokkal a tankörök diákjai egyre mélyebb betekintést nyertek a rádiózásba. Itt kell megemlítenem, hogy a mikrofongyakorlatot, az egyéb technikai eszközök kezelésével kapcsolatos tudást az elsősök még nem élesben szerezték meg, mert az magán a rádió adásának minőségén rontott volna. Ezért a profi rádióstúdióval azonos emeleten a tanstúdióban dolgoztak a „kezdők". Itt még volt lehetőség játékra és hibákra is. Fontos részlet, hogy a képzés során nagyon komoly beszédtechnikai és beszédművelési ismeretekre tettek szert a hallgatók Wacha Imre tanár úrtól.

Komoly alapokkal érkeztek tehát a felsőbb évfolyamosok a *Vörösmarty Rádió*ba szerkesztőségi gyakorlatra. Ebben az időben a kijelölt profi gyakorlatvezető mentorálta a mellé adott maximum három hallgatót. Így a hallgatók teljes körűen beleláttak a mentoraik műsorainak kulisszatitkaiba. A napi indító és záró „szerkesztőségi" értekezletek feladata volt, hogy a csoport egésze a részbeszámolók, részfeladatok segítségével megismerje a teljes rádiózási folyamatot. A nagyobb létszámú évfolyamok sem okoztak így gondot. Természetesen a televíziózáshoz és a print médiához kapcsolódó tevékenységbe is hasonlóan kaptak betekintést. A műfaji ismeretekhez tartozó alapvető gyakorlati tudás átadása volt a *Vörösmarty Rádió* fő feladata. Így a másik két területen dolgozó gyakorlatvezetőknek már csak az adott terület sajátosságaira kellett koncentrálniuk.

8. kép. Stúdió-gyakorlat hallgatókkal.
(Forrás: http://www.kodolanyi.hu/kv/cikk/erdelyi-kozepiskolasok-a-kjf-en-253)

Ugyanilyen izgalmas volt az úgynevezett tehetséggondozó szakasz, amikor a Virágh Ildikó által felfedezett, kiválasztott hallgatók valódi feladatot kaptak a rádió munkájában. Míg a *Médiákok* című műsor az egyes csoportok intenzív rádiós gyakorlatát zárta le, addig a tehetséggondozó szakaszban dolgozó, már gyakornoki státuszban lévők ténylegesen bekapcsolódtak egy-egy műsor készítésébe, gyakran úgy, hogy minden magazinba, hírműsorba bedolgoztak. (KJF kommunikáció szakhoz kapcsolódó akkreditációs és szakleírási dokumentumok, 1994–2015.)

Ehhez nagy elhivatottság kellett. Ahogy korábban jeleztem, általános iskolás koromban és később is többször jártam a stúdióban a legkülönfélébb időpontokban. Minden alkalommal találkoztam hallgatóval. Egyszer még stúdió-gyakorlaton is részt vehettem az akkori alsós osztályommal, és magunk is kipróbálhattuk, milyen az adásszobában interjút készíteni egymással.

Virágh Ildikó főszerkesztő nemcsak segítette, inspirálta gyakornokait, amikor azok vele együtt dolgoztak a stúdióban, hanem az onnan kikerültek sorsát is figyelemmel kísérte. Útnak indított egy sorozatot, amely azóta is él. Ez a *Mindig a legjobbak között* című interjúkötet-sorozat. A kötetekben a főiskolán diplomát szerzett, mára jelentős sikereket elért személyiségekkel készült interjúk olvashatóak. Közöttük nagyon sokan Kommunikáció- és Médiatudomány szakosok voltak és a *Vörösmarty Rádió*ban gyakornokoskodtak. Közéjük tartozik a korai évfolyamokból például *Azurák Csaba*, aki a TV2 országos kereskedelmi televízió közismert szerkesztő-műsorvezetője volt; *Csordás Csilla*,[15] aki később a *Vörösmarty Rádió* munkatársa lett; *Pusztay András*, az MTV Zrt. volt műsorigazgatója, aki jelenleg az Index lapigazgatója; *Nemes Tamás*, a Magyar Televízió korábbi parlamenti tudósítója, jelenleg egy nemzetközi vállalat kommunikációs vezetője; *Kirády Attila*, aki a TV2 volt kreatív producere, volt KJF oktató, jelenleg a HolnapTali! websorozat producere; *Szabó Edina* és *Somogy Orsolya*, akik mindketten a politika kommunikációban helyezkedtek el más-más oldalon. Természetesen ez csak néhány név a sok közül. Megpróbáltam a teljes hallgatói kört föltárni, de a KJF csak most kezdte meg a 25 éves évfordulóra a több mint 22 000 diplomás évfolyamonkénti és szakonkénti feldolgozását.

Minderről egy korábbi interjúban így szólt a főszerkesztő, Virágh Ildikó: *„A szakmai gyakorlatokat mindenképp fontosnak tartom. A főiskolai hallgatók kötelező gyakorlaton is részt vesznek, itt találkoznak először a rádiózás tényével. Aki addig nem akart rádiózni, aki addig csak rádióhallgatóként találkozott a rádióval, akkor lehet, itt olyan szituációba csöppen, hogy a mikrofon mögé kerül. Lehet, ott azt mondja, ez akár érdekli is őt. A rádiózást akár*

[15] Csordás Csilla hű maradt a rádióhoz, 2010. március 12. Szerző: Házi Péter, http://feol.hu/hirek/csordas-csilla-hu-maradt-a-radiohoz-1160214

belülről is láthatja. Azonkívül egyéb tanórán is találkozhatunk még rádiószakkör formájában. Többféleképp állunk a főiskolai hallgatók rendelkezésére. Szervezetten, de rendszeresen vannak önkéntesen szerveződő körök. Minden tanévben változó létszámú stabil csapatunk van, akik már másod-, harmadévesek, akik mindent megtesznek annak érdekében, hogy elsajátítsák a rádiózás fortélyait. Itt egy olyan gyakorlati tudásra tesznek szert, ami pénzre váltható az oklevél kézhezvételénél. A diplomájukhoz már megvan a gyakorlati tudás is. A Fehérvár Rádióban is ott vannak a mi tanítványaink. Nagyszerűen dolgoznak, ezt Radetzky András is el tudja mondani. Jó szakembereket adunk ki a kezünk közül. Ma már ott tartok, hogy a velem kapcsolatban álló kommunikáció szakos hallgatók, ha más elképzelésük van, és a Kossuth Rádióban szeretnének gyakorolni, vagy bárhol máshol, azokat a (főiskolai) hallgatókat nyugodtan tudom ajánlani. Elég nekem egy telefon vagy e-mail, és mehetnek hallgatóink oda, ahova szeretnének."[16]

A működés pénzügyi háttere

Kutatásom során sok témában alkottak hasznosat elődeim, akik evvel a témával foglalkoztak, de egy átolvasott leírásban, elemzésben sem találkoztam részletes pénzügyi elemzéssel, pedig enélkül nehéz értelmezni, hogy a sikersztori miért nem a Kodolányi János Főiskolán folytatódott. A *Vörösmarty* nonprofit műsorszolgáltató működéséhez szükséges költségeket, tárgyi és személyi feltételeket, a szükséges fejlesztések költségeit a fenntartó, a főiskola állta. Ebből adódóan a rádió, amíg a főiskola fenntartásában állt, stabil pénzügyi háttérrel rendelkezett. Ez lehetővé tette, hogy csak az összetett feladatára koncentrálva, egyenletesen magas minőségben tudjon dolgozni. A főiskola pénzügyi hivatalától kapott adatokból azonban kitűnik, hogy a főiskola vezetése mindig ösztönözte a rádió szerkesztőségét saját bevétel termelésére. Ez egyrészről minden hallgatói közvélemény-kutatásnál jobban érzékeltette a valós piaci szerepét és annak változását, másrészt a reklámbevételekkel való tevékenység is része volt az oktatási feladatoknak. Ez annak ellenére is sokáig jelentős bevételt hozott a rádiónak, hogy a jogszabályok a nonprofit és közszolgálati rádiók esetében lekorlátozták a műsoridőt megszakító reklámblokkok hosszát. Mindezek ellenére a reklámbevétel 1999-ben 11 M, 2001-ben 12 M, 2005-ben 16 M és 2007-ben 17 M Ft/év volt. A számok mindennél jobban bizonyítják, hogy ebben az időszakban a rádió valóban a város és a megye egyik meghatározó médiuma volt. A jelentős pénzösszeget biztosító reklámoztatók és hirdetők összetétele is érdekes, utal a hallgatói közönségre is. A fő árbevétel a helyi kis- és középvállalkozóktól szárma-

[16] Fodor Attila: *i. m.*

zott. Az ekkor még szövegesen is értékelt éves reklámbevételi jelentések kiemelik, hogy a hirdetők majd 100%-ánál rendszeresen és sokan hallgatják a rádió adásait. Szintén ezekből a jelentésekből lehet tudni, hogy kialakult, elsősorban Székesfehérváron, egy párhuzamos rádióhallgatási szokás, amely során a Fehérvár Rádió zenei műsorait felváltva hallgatták a *Vörösmarty Rádió* hírműsoraival. 2008 után azonban alapvetően megváltozott a médiafogyasztók szokása. Az online projektek előretörése a kisszámú fiatal hallgatóságot azonnal eltüntette, és megrostálta még a törzsgárdát is. A reklámbevételek a 17 milliós csúcs után a táguló lehetőségek ellenére szinte azonnal drasztikusan csökkenni kezdtek, előbb 7, majd az évtized fordulójára 3 millió forintra.

A *Vörösmarty Rádió* a vizsgált időszakban nagyon sikeresen pályázott. Ez elsősorban a főszerkesztő és a technikai vezető ügyességét, munkabírását és rátermettségét dicséri. Az egyik legsikeresebb projekt a tízéves működés utáni teljes technikai megújulást külső forrásból lehetővé tévő pályázat volt. A pályázati forrásokat elsősorban az ORTT és a Közép-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Nonprofit Kft. kiírásai biztosították. Ezek a pénzügyileg is fontos pályázati sikerek a rádió országos és helyi elismertségét egyaránt bizonyítják.

Ezek mellett a fontos saját bevételek mellett a *Vörösmarty* alapvető működési költségeit a Kodolányi Főiskola biztosította. 1999-ben a 24 órás adáshoz igazítottan 73M Ft/év volt a rádió költségvetése, majd ez az összeg 50M Ft/év működési költségben stabilizálódott. Ennek nagyobbik hányada bérköltség volt. A rádióban végig 13 munkatárs dolgozott, nagyságrendekkel meghaladva létszámban a kereskedelmi helyi rádiók dolgozói létszámát. E nélkül nem lehetett volna biztosítani az országos szintet is felülmúló szakmai és pedagógia színvonalat. Ezt a minőségi munkát maga az ORTT kétszer is példaértékűnek ítélte meg.

Felmerül a kérdés, hogy a KJF miből finanszírozta a rádió működését úgy, hogy a Kommunikáció Tanszékhez tartozott egy tévéstúdió Székesfehérváron és egy jelentős kapacitással rendelkező videóstúdió Budapesten. Ebben az időben indult, még print formában, a mai online magazin, a *KáVé*[17] jogelődje is. Valójában a kommunikáció képzéshez illeszkedő magas szintű gyakorlati program így volt teljes. Természetesen olyan nyomot maga után egyik szervezet sem hagyott, mint a *Vörösmarty Rádió*.

A fentiekből kitűnik, hogy a rádió sorsa egybefonódott az anyaintézmény médiaképzésének sikerével. A 2010-es évekre nemcsak a médiaképzés iránt érdeklődő hallgatók száma csökkent országosan, elsősorban demográfiai okokból, hanem a képzőhelyek száma is ugrásszerűen gyarapodott. A csúcs, 2010 környékén, 16 intézmény volt. A Magyar Akkre-

[17] Kodolányisok Világa. A Kodolányi János Egyetem online magazinja. Főszerkesztő: Virágh Ildikó.

ditációs Bizottság hiába értékelte mindig nagyon magas szintűnek a KJF programját, a szakma hiába tartja az egyik legjobb képzőhelynek folyamatosan a KJF-et, a hallgatói piac mégis töredezetté vált. Ezt a folyamatot tetőzte be 2012-ben az a kormányrendelet, amely a magánintézményektől egy tollvonással minden állami ösztöndíjas helyet elvett. Ezzel a döntéssel az állam az addigi legkiválóbb képzőhelyeket sorolta mesterségesen az utolsó helyekre a hallgatói piacon. A különféle országos rangsorokban *(HVG, HetiVálasz)* a hallgatói létszámok terén 2012-ig a Kodolányi János Főiskola médiaképzése az első és a harmadik hely között ingázott, majd 2012 után azonnal leesett a sereghajtók közé, miközben az oktatás minősége töretlen színvonalú maradt.

Természetszerűen a hallgatói létszám ilyen arányú csökkenése magával hozta a kommunikáció szak bevételének ugyanilyen arányú zuhanását. Emellett egy nem annyira közismert tény is ellehetetlenítette a főiskola fenntartásában működő rádió munkáját. A 2007-ben bevezetett központi elektronikus felvételi rendszer (felvi.hu) nem várt mellékhatással volt a hallgatói választásra. Az új rendszer egyre inkább Budapest felé terelte a hallgatói érdeklődést, ezzel szinte vízfejű nagyságúra növelve például az ELTE-t (több mint 30 ezer diák). A KJF kommunikációs hallgatóinak maradéka egyértelműen Budapest mellett tette le a voksát. Ebben a helyzetben kellett újragondolni magát a képzést és benne a *Vörösmarty Rádió* szerepét. A tévéstúdió Székesfehérváron bezárásra került, a budapesti Angol utcai reprezentatív tévéstúdiót szintén felszámolta az intézmény, és a tanstúdiót áthelyezte a Frangepán utcai épületébe. Ez új fejezetet nyitott a *Vörösmarty Rádió* történetében is. (Pénzügyi adatok forrása – KJF Forrás – SQL, pénzügyi és számviteli alrendszer/20179.)

9. kép. A Kodolányi János Főiskola budapesti épülete.
(Forrás: https://www.kodolanyi.hu/foiskolarol/helyszinek/budapest)

Zárszó

A *Vörösmarty Rádió* több mint 15 éves pályafutása alatt mind műsorszolgáltatási tartalmában, mind pedagógiai munkájában olyan maradandót alkotott, ami lehetővé tette, hogy egyrészt a rádió tovább éljen, másrészt a pedagógiai eredmények a megújult kommunikáció szak képzésébe beépüljenek.

Néhány szó a régi-új rádióról: A főiskola vezetése sikeres tárgyalásokat folytatott Székesfehérvár önkormányzatával, amelynek eredményeképp a *Vörösmarty Rádió* jogfolytonosan működött tovább a Fehérvári Médiacentrum részeként, és teszi ezt napjainkban is. A tulajdonosváltás miatt a rádió addigi műsorszerkezetén is kisebb-nagyobb változtatásokat eszközöltek:

A VÖRÖSMARTY RÁDIÓ MŰSORAI

HÉTKÖZNAP

05.00-06.00 Schéda Zoltán – válogatás az előző napi műsor legjobb pillanataiból
06.00-10.00 Schéda Zoltán – reggeli ébresztőműsor a legfontosabb információkkal
10.00-14.00 Németh Gábor – napközbeni interaktív műsor hasznos témákkal, tippekkel
11:35 Kiskocka - informatikai műsor (Excom Computer)
12.00 Hírek délben - helyi hírösszefoglaló 7 percben
14.00-19.00 Bokányi Zsolt – délutáni információs műsor
17.30 Aktuális – napi hírmagazin
19.00-21.00 Esti beszélgetések, mv.: Kozma Ágnes
21.00-22.00 Hangoskönyv
22.00 Aktuális – napi hírmagazin
22.15-23.00 Előadás
23.00-02.00 Best of Vörösmarty – válogatás az elmúlt nap legjobb pillanataiból
02.00-03.00 Hangoskönyv
03.00-05.00 Esti beszélgetések (ism.), mv.: Kozma Ágnes

SZOMBAT

05.00-06.00 Schéda Zoltán – a hét legjobb pillanatai
06.00-07.00 A héten történt – heti hírösszefoglaló, mv.: Heiter Dávid Tamás
07.00-08.00 Schéda Zoltán – a hét legjobb pillanatai
08.00-12.00 Horváth-Winter Diána – hétvégi szórakoztató műsor
12.00-17.00 Palkó Zsuzsa – hétvégi szórakoztató műsor
17.00-18.00 Schéda Zoltán – a hét legjobb pillanatai
18.00-20.00 Fehérvár Aréna – sportműsor, mv.: Kaiser Tamás, Somos Zoltán
20.00-22.00 Esti beszélgetések, mv.: Kozma Ágnes
22.00-02.00 Best of Vörösmarty – válogatás az elmúlt nap legjobb pillanataiból
02.00-03.00 Előadás
03.00-05.00 Esti beszélgetések (ism.), mv.: Kozma Ágnes

VASÁRNAP

05.00-06.00 Vörösmarty Kocka – szórakoztató informatikai műsor nem csak informatikusoknak, mv.: Barabás Ferenc, Németh Gábor, Gombaszögi Attila (Excom Computer)
06.00-07.00 A héten történt – heti hírösszefoglaló, mv.: Heiter Dávid Tamás
07.00-08.00 Schéda Zoltán – a hét legjobb pillanatai
08.00-16.00 Sasvári Csilla – hétvégi szórakoztató műsor
16.00-17.00 Vörösmarty Kocka – szórakoztató informatikai műsor nem csak informatikusoknak, mv.: Barabás Ferenc, Németh Gábor, Gombaszögi Attila (Excom Computer)
17.00-18.00 Moziműsor – mv.: Horváth-Winter Diána
18.00-19.00 Schéda Zoltán – a hét legjobb pillanatai
19.00-21.00 Esti beszélgetések, mv.: Kozma Ágnes
21.00-22.00 Előadás

10. kép. A Vörösmarty Rádió új műsorszerkezete.
(Forrás: http://vorosmartyradio.hu/musorok.php)

Mint ahogyan a műsorrendből is kitűnik, az új szerkesztőség vegyíteni próbálja az alapvetően közszolgálati tartalmakat a kereskedelmi jellegű szórakoztatással. Sokkal több az ismétlés, például ilyenek a mindennapi válogatásműsorok, ilyen Schéda Zoltán legtöbb műsora.

Apropó Schéda Zoltán, belehallgatva az ő műsoraiba, kijelenthetem, hogy ő a ma divatos, bulváros, a vélt közízlést megcélzó (a Sebestyén Balázs-, Boros–Bochkor-féle műsorvezetés) irányzatot képviseli. Azt is fontos megjegyezni, hogy ezt is lehet magas színvonalon művelni, mint ahogyan az előző mondatban jelzett személyek teszik. Sajnos a *Vörösmarty Rádió*ban, különösen a főiskolai előzményeket ismerve, a rádió szellemi örökségéhez méltatlannak érzem. A mai stábból a régi értékeket következetesen egyedül Kozma Ágnes műsoraiban véltem fellelni, aki viszont 2017 márciusában távozott a rádióból. Különösen szomorúnak és értelmetlennek tartom, hogy a rádió új weboldalán, a „Rólunk" menüpontban az első 17 év eseményeit, történéseit – a *Vörösmarty Rádió* 1995. szeptember 1-től 2012. június 30-ig működött a KJF fenntartásában – elhallgatják, illetve több ízben meghamisítják: „Az önkormányzat a székesfehérvári Kodolányi János Főiskolát bízta meg a rádió működtetésével." A kutatásomból kiderül, hogy Székesfehérvár önkormányzatának sem 1994-ben, de a későbbiekben sem, egészen 2012-ig nem volt hivatalos dokumentumokkal alátámasztható köze a főiskola által autonóm módon alapított és fenntartott rádióhoz.

Tény, hogy a tárgyalások mindkét fél számára megnyugtatóan zárultak le, ahogy a Médiacentrum oldalán olvasható: a Médiacentrum segítő kezet nyújtott. Valójában a jogfolytonos átvétel azért valósult meg, mert a Fehérvár Médiacentrum egy nagy múltú, nagy tekintélyű csatornát vehetett át, amely olyan magas színvonalú volt, hogy az utóbbi pár évben bekövetkezett „értékromlás" mellett is a vidéki rádiózás egyik legegyedibb eleme tudott maradni. Leszögezhetem, hogy a *Vörösmarty Rádió* komoly branddé vált, amely értéket jelentett és jelent Székesfehérvárnak.

Ismereteim szerint a főiskola Budapesten folytatni kívánja a rádiós hagyományokat. Az úgynevezett kooperatív oktatási modellben újból szükség van saját „valódi" rádióra, amilyen a *Vörösmarty* volt. Az új rádió a kor technikai változásaihoz megfelelően alkalmazkodva online fog működni. A célközönség a 14-től 35 éves korig terjedő fiatal korosztály. A tartalom illeszkedik a felsőoktatási környezethez, Dr. Szabó Péter Ottó rektor-tanszékvezető és Virágh Ildikó tanárnő alapvetően tudományos-ismeretterjesztő csatornát tervez elindítani.

TÖRTÉNELEM
(History)

„SASOK SZÁRNYAIN” – A JEMENI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE ÉS KIVÁNDORLÁSUK IZRAEL FÖLDJÉRE

„ON EAGLES' WINGS" – THE HISTORY OF THE YEMENI JEWS AND THEIR EXODUS TO THE LAND OF ISRAEL

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar – Prantner Zoltán

Összefoglaló:

Számos különböző történet maradt fenn a hagyományokban a dél-arábiai zsidó közösség ókori létrejöttével kapcsolatban. Befolyásukat a térségben jól érzékeltette többek között, hogy egy zsidó királyság is fennállt a régióban az 5. században. Az iszlám megjelenését és elterjedését követően dhimmi-vé váltak, és védelmezett státuszuk ellenére jogaikat számos rendelettel korlátozták a későbbi évszázadok során. Mindezek, illetve különösen a 19. század közepének kedvezőtlen gazdasági és kereskedelmi körülményei miatt az 1880-as években megkezdődött kivándorlásuk Palesztina területére, amely 1948 és 1950 között a „Sasok szárnyán" művelet során érte el a csúcspontját. Közel 50 000 ember távozott Jemenből az Ígéret földjére az utolsó szakaszban, amivel gyakorlatilag megszűnt a világ egyik legrégebbi zsidó közössége.

A tanulmány célja, hogy áttekintse a jemeni zsidó közösség kialakulásának eredetét, valamint viszonyát a többségi muzulmán társadalommal az iszlám elterjedését követően. Emellett be kívánja mutatni a 19. század közepétől történő kivándorlás okait, és részletezi a tömeges elvándorlás folyamatának 1950-ig tartott szakaszait.

Kulcsszavak: jemeni zsidóság, muszlim–zsidó kapcsolatok, alija

Abstract:

Many different stories have survived in the traditions of the establishment of the Jewish community in southern Arabia in antiquity. Their influence was well illustrated by the fact that a Jewish kingdom also existed in the area in the 5th century AD. After the emergence and rise of Islam, they became *dhimmis* but despite their protection, a number of decrees restricted their rights in later centuries. Because of all this, and especially due to the unfavourable economic and commercial conditions of the mid-19th century, their emigration to Palestinian territory began in the 1880s, which peaked during Operation "On Eagles' Wings" between 1948 and 1950. Nearly 50,000 people left Yemen for the Promised Land

in the final phase, virtually eliminating one of the world's oldest Jewish communities.

The aim of the study is to review the origins of the formation of the Jewish community in Yemen and their relationship with the majority Muslim society following the spread of Islam. In addition, it intends to address the reasons for emigration from the mid-19th century and to detail the stages of the process of mass exodus up to 1950.

Keywords: Yemeni Jewry, Muslim-Jewish relations, Aliyah

Bevezetés

Az iszlám hit 13 évszázaddal korábbi térnyerését követően az iszlám számos ága talált Jemenben termékeny talajra, úgymint a síitákon belül a zaiditák[1] (az ún. ötös síita irányzat) és iszmáiliták (az ún. hetes síita irányzat), illetve a sáfiták a szunnita „tradicionalisták"-on belül. Ennek köszönhetően a 20. század közepére vallási tekintetben az ország lakossága alapvetően két részre oszlott; a kisebbségben levő izraelitákra és a többségben levő muszlim hitűekre. Az izraelita közösség nagysága Jemenben ekkor több mint 50 000 fő volt. Az 1950-es év végéig azonban ennek a vallási közösségnek mintegy a 99%-a elhagyta az országot, és az 1948-ban létrejött Izrael államba vándorolt ki a „Sasok szárnyain" – vagy a nem hivatalosan csak „Varázsszőnyeg"-ként emlegetett – művelet keretében, hogy új otthont alapítson az Ígéret földjén. Az ilyen nagyarányú kivándorlás bekövetkezése nem kizárólag vallási okokkal magyarázható, a problémakör ennél sokkal összetettebb, amelyre e tanulmány keretében szeretnénk rávilágítani.

A zsidó közösség helyzete az ókorban

A jemeni zsidók őseinek dél-arábiai megtelepedése a Krisztus előtti évezredre nyúlik vissza, melynek okaival kapcsolatban számos különböző hagyomány került be a köztudatba. Ezek egyike szerint először annak a zsidó csoportnak a tagjai vándoroltak a mai Jemen területére, akik szembefordultak Mózessel még az exodus idején.[2] Más történet szerint ellenben az első megtelepedők Arábiában annak a zsidó seregnek voltak a tagjai, akik pont Mózes parancsára vonultak oda és arattak győzelmet az amále-

[1] A zaidijjah vagy zaidi irányzat a 8. században alakult ki, és a szunnita ághoz legközelebb álló síita irányzatnak tekinthető. Nevét Zajd ibn Aliról kapta, aki a negyedik kalifa, Ali ibn Husszein fia volt. Követői a jemeni muszlimok mintegy 25%-át alkotják.

[2] Parfitt, Tudor (1996): *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen 1900–1950.* E J Brill Leiden, New York. 3.

kiták felett.[3] Megint más elmélet alapján feltehetően kereskedőként érkeztek a térségbe a Salamon királyt meglátogató Sába királynő kíséretében Kr. e. 965–925 között.[4] Ugyancsak népszerű az az eredettudat, amely alapján a jemeni zsidó közösség ősei 42 évvel az első jeruzsálemi nagytemplom Kr. e. 586-os lerombolása előtt telepedtek le Szanaa régiójában. Jeremiás prófétának a város és lakosságának pusztulását hirdető jövendölésének hatására 75 000-en keltek át a Jordán folyón, hogy Mózes nyomdokait kövessék a sivatagban. Edom városát elérve azonban délnek fordultak, és addig folytatták útjukat, mígnem Dél-Arábiához értek.[5] Történészek következtetése szerint a babiloni fogság időszaka ugyancsak mérvadó volt a zsidóság arábiai megtelepedésében, akiket akkor szolgaként hurcoltak be a térségbe. Utóbbi kapcsán rámutattak arra, hogy amikor az utolsó babiloni király, Nabonidusz (Kr. e. 556–539) meghódította Észak-Hedzsázt a mai Medináig, akkor a győzelmi feliratán felsorolt, általa elfoglalt városok közül több később zsidó településként vált közismertté.[6] Valószínűsíthető, hogy nagyobb arányú betelepülésük a jeruzsálemi templom Kr. u. 70-ben történt második, rómaiak általi lerombolása után ment végbe.[7]

Telepeik kezdetben Barásban, a Dzsebel Nukum környékén koncentrálódtak. A kereskedelem fellendülésével folyamatosan terjeszkedtek, és rövidesen képviseltették magukat a tömjénút jelentősebb térségbeli állomáshelyein. Fokozatosan vagyonra és befolyásra tettek szert, amivel nemcsak egy kereskedelmi, hanem azon túl a harcosok egy olyan közösségét is kialakították, amely képes volt megvédeni magát, illetve érdekeit érvényesíteni akár másokkal szemben is. Palesztinával való kapcsolatuk emellett ekkor még intenzívnek volt mondható; még a 3. évszázadban is Szanaa zsidó lakosai a közösségük életében korábban fontos személyek földi maradványait Palesztinába küldték, hogy ott leljenek végső nyugalomra.[8]

A judaizmussal párhuzamosan az ariánus kereszténység is jelentős befolyásra tett szert Dél-Arábiában a 4. évszázad folyamán.[9] A zsi-

---

3 Newby, Gordon Darnell (1988): *A History of the Jews of Arabia: From Ancient Times to Their Eclipse Under Islam*. University of South Carolina, South Carolina. 14–15.

4 A történettudomány Bilkisz néven azonosította Sába uralkodónőjét, akinek a királysága egykoron Dél-Arábiában terült el. A királynő látogatásának rövid összefoglalóját lásd: Taibah, Nadia Jameel – MacDonald, Margaret Read (2016): *Folktales from the Arabian Peninsula*. Tales of Bahrain, Kuwait, Oman, Qatar, Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Yemen. World Folklore Series, Santa Barbara, Libraries Unlimited. 71. További részletekért lásd: az Ószövetség, Királyok első könyve, 10. fejezet.

5 Barer, Shlomo (1952): *The Magic Carpet*. Secker & Warburg, London. 113.

6 Newby, Gordon Darnell: *i. m.* 20–21.

7 Parfitt, Tudor: *i. m.* 7.

8 Macro, Eric (1968): *Yemen and the Western World*. C. Hurst & Co, London. 84.

9 341-346-os években Theophilus pátriárka egy szír misszionáriust küldött Dél-Arábiába, aki sikeres térítési tevékenysége mellett püspökséget alapított. 356-ban

dók azonban nemcsak hogy hatékonyan ellenálltak a keresztény miszsziós propagandának, hanem sikeres térítési tevékenységüknek köszönhetően még tovább is növelték közösségük nagyságát, mely a Himjarita királyi udvar judaizációjával és a zsidó vallás államvallássá tételével érte el csúcspontját Abu Karib Aszad uralkodása (390–420) alatt.[10] Az állam felső vezetésére gyakorolt befolyásuk azonban nem bizonyult hosszú életűnek. Az uralkodói család utolsó királya, Dzu-Nuvász (517–525) Nadzsrán elleni hadjáratának és az ott folytatott hírhedt kereszténygyüldözéseinek megtorlására az etiópiai Akszum uralkodója 525-ben elfoglalta a régiót. A kereszténység diadala a judaizmus felett ugyancsak átmenetinek bizonyult, és a terület a Szászánida Perzsia fennhatósága alá került 570-ben, mely az iszlám 630-as jemeni térhódításáig maradt fenn. A megváltozott körülmények között a zsidóknak előbb az adószedés jogát kellett átengedniük az araboknak, majd idővel elveszítették az ellenőrzést a jó minőségű földek és vízforrások felett is. Emiatt megnőtt körükben az érdeklődés a miszticizmus és az eszkatológia iránt, amikor alig fél évszázaddal később megindult az iszlám térhódítása Dél-Arábiában.

A jemeni zsidóság kisebbségi helyzete a muszlim uralom alatt

A Próféta viszonya az arábiai zsidósággal kezdetben meglehetősen ambivalens volt, mely jól tükrözte az egyes lokális közösségek között is feszülő érdekellentéteket. Az első, meghatározó megállapodásnak a Próféta és a zsidók között a 622-ben született ún. Medinai alkotmány tekinthető, amelyet a rivális klánok közötti háborúskodások beszüntetésére és a medinai közösségek együttműködésének fenntartására alkottak. A dokumentum, mely egy vallásilag színes iszlám alapjainak tekinthető Medinában, nyolc zsidó csoportot nevesített a medinai közösség ré-

II. Constantius császár is küldött keresztény missziót a régióba. A küldetést Theophilus Indus vezette, aki többek között felépítette a legkorábbi keresztény templomot a dél-arábiai Ádenben.
Little, Tom (1968): *South Arabia, Arena of Conflict*. Frederick A. Praeger, New York. 4.; Stookey, Robert W. (1978): *Yemen, The politics of the Yemen Arab Republic*. Westview Press, Colorado. 20.

10 A judaizmus felvételében feltételezhetően a vallási szempontok mellett komoly politikai elképzelések is szerepet játszottak. Az országban a korábbi uralkodóknak csak nemrégen sikerült felszámolni a politeizmust a központosítás jegyében. Az udvar figyelme ekkor a monoteista vallások felé fordult, és választásában végül a külpolitikai tényezők bizonyultak meghatározónak. Ha ugyanis olyan világvallást honosítottak volna meg országukban, amelyet a szomszédos birodalmak valamelyike vallott, akkor az egyenértékű lett volna az adott államalakulat fennhatóságának elismerésével. (A Himjarita királyságot ekkor a keresztény Bizánc és Akszum, valamint a Szászánida Perzsia határolta.) A zsidó hit azonban ekkor sehol sem volt államvallás a térségben, így ideális volt a szuverenitás kihangsúlyozására.

szeként, amivel gyakorlatilag egyértelműsítette elkülönülésüket a muszlimoktól. Az előremutató megállapodás ugyanakkor egyes zsidó törzsek számára nem számított mérvadónak, különösen akkor, ha Mohamed tevékenységét sérelmesnek tartották kereskedelmi érdekeikre nézve. Bizonyos csoportok emiatt aktív propagandát folytattak ellene, valamint titokban szövetkeztek ellenségeivel. Mohamed eltökélten fellépett a Medinai alkotmány megszegőivel szemben, és először egy helyi incidenst ürügyként felhasználva kiűzte a Banu Kajnuka zsidó törzset Medinából, majd a mekkai seregek felett aratott győzelmeit, valamint az azokból fakadt presztízsnövekedését kihasználva több éves küzdelmet követően sikerült teljesen megtörnie a vele szembeszállt zsidó törzsek ellenállását.[11]

A Próféta tekintélyének és befolyásának növekedése ellenére az új vallás csak fokozatosan kezdett elterjedni a dél-arábiai régióban az ott élő abesszin keresztények ellenállása miatt, miután Mohamed seregei 629-ben meghódították a területet. A Próféta ezért vejét és társainak egyikét, Ali ibn Abi-Tálibot küldte 631-ben a mai Jemen területére az új egyetemes vallás akár kényszerrel történő elfogadtatására. A zsidóság azonban a keresztényekkel ellentétben mentesült az üldöztetések alól, mivel a Próféta pártfogásába vette őket és megtiltotta az erőszakos térítést közöttük.[12] Ennek ellenére helyzetükben egyértelműen kedvezőtlen változást jelentett, hogy átlagos polgárokból dhimmi-k vagy mu'ahid-ok[13] lettek, akiknek a védelemért cserébe adót, az úgynevezett dzsizját[14] kellett fizetniük. Sok, egykoron zsidó vallást valló személy tért át emiatt a muszlim hitre anyagi megfontolásból vagy személyes meggyőződésből. A folya-

---

11 Newby, Gordon Darnell: *i. m.* 78–94.

12 Mohamed próféta emellett szigorú utasításba adta Alinak, hogy kizárólag akkor bocsátkozzon harcba a zsidókkal, ha azok rátámadnak.
Muir, William (1878): *The life of Mahomet*. Kessinger Publishing Co, Montana. 225–226.

13 A közismert arab kifejezés szó szerint „védett személyt" jelent, melyet az iszlám államban jogi védelem alatt élő nem muszlimok megjelölésére alkalmaztak a történelem során.

14 A zsidókhoz, majd pedig a keresztényekhez való muszlim viszonyulás, illetve bánásmód egyik meghatározó momentumának tekinthető a Mohamed próféta és a khaibari zsidók között létrejött egyezmény. A megállapodás értelmében ugyanis a zsidók készek voltak egy éves datolyatermésük felét beszolgáltatni az Ummának, azaz a muszlim közösségnek, amiért cserébe garantálták személyes biztonságukat és az otthonaikba történő visszatérést. Ez a „védelmi pénz" később az iszlám uralomnak történt alávetés szimbólumává vált, melynek megfelelően a többségi muszlim társadalom toleranciával viseltetett a kisebbségi zsidó közösségekkel szemben, amennyiben azok megfizették a rájuk kiszabott adót. Utóbbi kapta a dzsizja elnevezést, melyet eleinte a közösség egészére vetettek ki, és természetben kellett beszolgáltatni. Csak a későbbi évszázadokban vált fejadóvá, ami markáns különbséget jelentett a keresztény országokban alkalmazott közösségi zsidó adózás gyakorlatával.
Szécsi József (szerk.): (2010): *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2009*. Gondolat Kiadó, Budapest. 189.

matot a muszlimok békés eszközökkel támogatták, fegyveres erőszakra csak akkor került sor, ha az áttértek később valamilyen okból kifolyólag elhagyták új vallásukat.[15]

Az iszlám korai szakaszában az arab források tanúsága szerint a muszlim uralkodók nem nagyon foglalkoztak Dél-Arábia zsidóságával, akik tradicionális, patriarchális társadalomban élték mindennapjaikat saját vallási előírásaiknak és törvényeiknek megfelelően. Úgy tűnt, hogy többnyire méltányosan megegyeztek velük, szigorú összhangban a saría védelmezett vallásúakra vonatkozó rendelkezéseinek értelmében. A 10. század kezdetén dominánssá váló síita zaidita irányzat az iszlám többi vallási irányzatához hasonlóan ugyancsak elismerte az Ahl al-Kitab[16], azaz a „könyves vallások" létezését.[17] Az ország uralkodói az oszmán kalifákhoz hasonlóan külön hitvilággal és saját törvényekkel rendelkező népként tekintettek rájuk, akiket eleinte oltalmukba vettek.[18] Az erőszakos térítések emiatt ritkák, eredményüket tekintve pedig többnyire sikertelenek voltak.[19] A zsidóság és a muszlimok jemeni együttélése a szunnita

---

15 Dzsárija ibn Kudáma vezér konfliktusba került a nyugat-arábiai Ali ibn Abi-Tálib kalifával, ezért megegyezett a felségterülete alatt élő iszlám hitre tért zsidó törzzsel. Utóbbi azonban később elhagyta új vallását, „így megöltük és haláluk után tűzzel temettük el őket."
Shivitiel, A. – Lockwood, W. – Serjeant R. B. (1983): The Jews of San'ā. In: Serjeant, Robert. B. – Lewcock, Ronald (eds.): *San'ā, an Arabian Islamic City.* World of Islam Festival Trust, London. 391.

16 Az arab kifejezés szó szerinti jelentése „könyv népei", amely alatt azokat a monoteista vallásokat értik, amelyek kinyilatkoztatott könyvvel (Korán, Tóra, Biblia, Aveszta, Ószövetség, vagy az Evangéliumok) rendelkeznek.

17 A síita Zaidita dinasztiát al-Hádi Jahja ibn al-Huszajn alapította Jemenben 897-ben. A Zaidita monarchia fennállását ugyanakkor 901-től számítják, amikor is al-Hádi elfoglalta Szanaát, ahol uralkodónak nyilvánította magát.
Alwuraafi, Ebrahim Mohammed (2021): Persecution and Longing of Yemenite Jews in the Handsome Jew. Trames, 25(1): 52.

18 Az első zaidita imám, al-Hádi Jahja a következő szavakkal vette oltalmába közösségüket: „Ha bármely muszlim zaklatna benneteket, számoljatok be nekem az ügyről, és én igazságot szolgáltatok nektek." Emiatt később, ha egy muszlim zsidó személyt bántalmazott, utóbbi a következőket mondta: „Aná fi'iszmat al-Imám (vagy al'Ámil) – Az imám (vagy kormányzó) védelme alatt állok". Amennyiben a felek az imámhoz, vagy a kormányzóhoz fordultak jogorvoslatért, azonnali ítélet született. Ha a döntés értelmében a muszlimot marasztalták el, akkor megbírságolták és kötelezték, hogy leöljön egy állatot, amit szét kellett osztania a szegények között.
Serjeant, Robert Bertram: *i. m.* 118.; Shivitiel, A. – Lockwood, W. – Serjeant, Robert Bertram: *i. m.* 392.

19 Az intoleráns iszlamizáció megmutatkozásának egyik példájára utal Maimonidész apostolnak al-Fajjúmihoz, a zsidó közösség vezetőjéhez 1172-ben intézett műve (Iggeret Témán – 'Levél a jemeniekhez'). Ebben a szerző beszámol róla, hogy Abd al-Nábi ibn Mahdi 1165-ben a Jemen nagy része feletti uralom megszerzését követően erőszakos térítésbe és zsinagógarombolásba kezdett, ami pánikot és a zsidó messianizmus újjászületését váltotta ki a zsidók között. A kényszer hatására a zsidók tömegesen hagyták el eredeti hitüket, míg mások a mártíromságot választották. Az üldöztetés egy éven át tartott, amikor is Ibn Mahdi vereségét követően a zsidók ismét szabadon visz-

Rasulid-dinasztia uralkodása idején (1229–1454) gyakorlatilag harmonikus volt, az időszakot az üldöztetés teljes hiánya jellemezte. A zsidóság megkülönböztetés nélkül ugyanúgy élvezte a stabilitás előnyeit, valamint a gazdasági és társadalmi jólétet.[20]

Az uralkodók toleráns hozzáállása azonban idővel radikális változáson ment át. A Tahiri-dinasztia idején (1454–1517)[21] már számos korlátozó intézkedést hoztak a páriának tartott zsidó közösség tagjainak megkülönböztetésére, valamint jogfosztására a térség első oszmán megszállásának 1546-os kezdetéig. Ez egészen odáig fajult, hogy az általuk uralt területekről teljesen kiszorították őket azzal az ürüggyel, hogy ott csak muszlimok lakhatnak.[22] Később, az oszmán uralom alatt a Portával fenntartott közismerten jó kapcsolataik miatt a helyi uralkodók bizalmatlanul tekintettek rájuk, így néha csak a megszálló erők oltalmát élvezhették.

Helyzetük a 17. század első felében kimondottan rosszabbodott, amikor a zaiditáknak 1635-ben sikerült kiűzniük az oszmánokat a régióból, és ismét magukhoz ragadták a hatalmat. A szunnita közösségekkel ellentétben, akik az Omár kalifa és a keresztény közösségek között megkötött paktum értelmében meglehetősen rugalmas álláspontot követtek a könyves vallások követőivel szemben, a síita zaidináták a saría szó szerinti értelmezésére és az abban foglaltak maradéktalan betartására törekedtek. Ráadásul az imámok oszmánellenes felkelései alatt a szultánnak tett szolgálataik miatt közösségük képe összeforrt annak személyével. Az imámok emiatt további rendeleteket hoztak, amelyek egyszerre szolgálták a megkülönböztetésüket, a megbüntetésüket és a megszégyenítésüket. Ebben a tekintetben al-Mutavakkil Iszmáil imám (1644–1676) uralkodása alatt meghatározó fordulópontot jelentett a Szanaában 1667-ben kibontakozott messianisztikus mozgalom, amely a megváltó közeli eljövetelét hirdette, és az Izrael területére való tömeges kivándorlást szorgalmazta. Az imám ugyanakkor a mozgalomban a fennálló rend megváltoztatására irányuló törekvést látta, ezért lázadásnak tekintette azt,

szatérhettek vallásuk gyakorlásához.
Ackerman-Lieberman, Phillip – Heyberger, Bernard (2014): *Christians and Jews in Muslim Societies*. Brill, Koninklijke. 181; Shivitiel, A. – Lockwood, W. – Serjeant, Robert Bertram: *i. m.* 397.

20 Tobi, Yosef (1999): *The Jews of Yemen*. Brill, Leiden. 5.

21 A Tahiri-dinasztiáról részletesebben lásd: Porter, Venetia Ann (1992): The history and monuments of the Tahirid dynasty of the Yemen 858-923/1454–1517. Durham theses, Durham University. http://etheses.dur.ac.uk/5867/ (letöltés dátuma: 2021. 09. 18.)

22 A zsidók elűzésének hátterében valójában a közösség kollektív megbüntetése állt egy meg nem nevezett zsidó személy által vezetett messianisztikus mozgalom miatt, melyhez néhány muszlim lakos is csatlakozott. Ráadásul a zaidita–oszmán ellentét kiéleződésével a szembenállók mindegyike a másik féllel való együttműködéssel gyanúsította őket.
Tobi, Yosef: *i. m.* 6.

különösen azt követően, hogy a mozgalom vezetője, Szulajmán Dzsamál megpróbálta magához ragadni az irányítást Szanaa muszlim kormányzójától. Megtorlásként az imám megfosztotta őket minden, a védett vallási kisebbségeket megillető jogtól. Végakaratának megfelelően utóda, al-Muajjad Ahmad imám (1676–1680) 1676-ban elrendelte, hogy a szanaai zsidók térjenek át az iszlámra. Amikor ezt a közösség megtagadta, az imám először leromboltatta zsinagógáikat, és rabbijaikat kitiltotta a közéletből. Ezután vagyonuk hátrahagyása mellett 1678-ban először a Tiháma-síkságra, onnan pedig két évvel később – látva az áttértek még mindig elenyésző számát – Mauzába, a maláriás parti területekre száműzték őket, miközben házaikat kiárusították a muszlimoknak. Szajjid Ahsan mauzai kormányzó közbenjárásának köszönhetően egy évvel később véget ért száműzetésük. Azonban az elűzött közösség alig fele tért már csak vissza Szanaába, hogy a muszlimok házaitól tisztes távolságban, a város kapuin kívül kialakított speciális negyedben, a Ka'a al-Jahúdba kezdje újra az életét. Távollétük alatt az imám beszegeztette egyetlen megmaradt szanaái zsinagógájukat, a Kanísza al-Ulamát, az ott található könyveket elvitette és elégette, valamint kiöntette a mihráb-ban lelt bort. Később elrendelte a zsinagóga lerombolását, és helyén felépítette a Maszdzsid al-Dzsalá néven ismert mecsetet. Nagy fürdőjüket kisajátították és a vakfnak[23] adták át. Visszatérésük után közel negyven évig békességben éltek Szanaában. Vagyonuk rohamos gyarapodását mutatja, hogy ezen időszak alatt nem kevesebb mint 22 zsinagógát építettek. 1762-ben azonban al-Mahdi Abbász imám leromboltatta összes imahelyüket, és az ekkor kiadott megszorító rendeletek mintegy harminc évig voltak érvényben, amíg al-Mahdi fia, Ali vissza nem vonta azokat.[24]

Az átmeneti békés periódusoktól eltekintve azonban a zsidóknak sokszor kellett azzal szembesülniük, hogy sokadrendű alattvalóként kezelik őket, melynek kihangsúlyozására még azt is megtiltották nekik, hogy muszlim vallású személyt, vagy annak ételét megérintsék. Társadalmi helyzetük nyomatékosítására kötelesek voltak alázatosan viselkedni a muszlimokkal, akikkel szemben nem emelhették fel a hangjukat, a társaságukban pedig azt is előírták, hogy hol járhatnak, és miként köszönhetnek nekik. Az alá-fölérendeltség kihangsúlyozását szolgálták azok a megkötések is, hogy házaik nem lehettek magasabbak a muszlimokénál,

---

23 Az arab kifejezés „elidegeníthetetlen adomány"-t jelent, amelyet többnyire olyan ingatlanra vagy földterületre alkalmazták, amelyből vagy amelyen jótékonysági, oktatási vagy vallási intézményt, illetve szervezetet hoztak létre az iszlám törvényei szerint.

24 Serjeant, Robert Bertram (1991): A Judeo-Arab House-Deed from Habbān (With Notes on the former Jewish Communities og the Wāhhidī Sultanate) In: Serjeant, Robert Bertram (ed.): *Customary and Shari'ah Law in Arab Society*. Variorum, Hampshire. 119; Schmidt, Dana Adams. Yemen (1968): *The Unknown War*. The Bodley Head Ltd, London. 104–106; Shivitiel, A. – Lockwood, W. – Serjeant, Robert Bertram: *i. m.* 392–394.; Tobi, Yosef: *i. m.* 48–84.

nem ülhettek tevére vagy lóra, valamint az öszvéren és a szamáron is csak oldalra ülve közlekedhettek. A mindenki számára egyértelmű beazonosíthatóságuk érdekében mindezek mellett megszabták nekik, hogy a települések muszlim negyedeiben csak mezítláb járhattak, és hosszú pajeszt kellett növeszteniük. Sebezhetőségüket a többségi társadalom iránt növelte, hogy személyüket akkor sem védhették, ha a fiatalok kövekkel dobálták meg vagy ököllel bántalmazták őket.[25]

Már nem viselhettek turbánt és a szabad férfiak ikonikus jelképének tartott dzsambijja tőrt sem az övökbe dugva. Az új törvények lehetőséget adtak a zaiditáknak arra is, hogy a 13 év alatti gyermekeket iszlám hitre térítsék át, ha azok apja elhunyt. Jogfosztottságukat és kiszolgáltatottságukat jól mutatta, hogy peres eljárásban az általuk előterjesztett bizonyítékokat automatikusan semmisnek tekintették a muszlimokkal szemben. Lealacsonyításukra 1788-ban rendeletben kötelezték a szanaai zsidókat a nyilvános illemhelyek és fürdők tisztán tartására, valamint az állati ürülékek és tetemek eltávolítására az utcákról.[26] Emellett a kaotikus belpolitikai állapotok és a szembenálló felek összecsapásainak káros következményei mellett mind gyakrabban érték őket atrocitások az imám rendeletei miatt elégedetlenkedő lakosság részéről is.[27]

A zsidók emiatt ebben az időszakban gyakran a településektől tisztes távolságban élő, az imámmal gyakran ellenséges viszonyban álló törzsek védelmét élvezték, amelyeknek értékrendjét és hagyományait elfogadták és tiszteletben tartották. Ráadásul a fegyverviselésüket tiltó rendeletből adódó kiszolgáltatott helyzetük miatt a meggyilkolásuk méltóságon alulinak számított a törzsi harcosok számára. Amennyiben mégis bekövetkezett ilyen precedens, azt többnyire törzsi keretek között pró-

---

25 A zsidó közösség sebezhetőségét fokozta az a tény is, hogy egy muszlimnak, aki megölt egy zsidót, a saría előírásainak megfelelően csak vérdíjat kellett fizetnie az elhunyt családjának. Ezt is azonban csak akkor kellett megtennie, ha legalább két muszlim tanú tett ellene vallomást. Sok gyilkosság maradt emiatt büntetlen, mivel a síiták nem voltak hajlandóak muszlim hittársaik ellen tanúskodni egy hitetlennek tartott zsidó ügyében. Blady, Ken (2000): *Jewish Communities in Exotic Places*. Jason Aronson Inc., Jerusalem. 10.

26 Az ún. Latrina-rendelet azzal a következménnyel is járt, hogy végrehajtóiból létrejött egy szűk, érinthetetlen csoport, mely páriának és kitaszítottnak számított saját közösségén belül is.
Blady, Ken: *i. m.* 11–12.

27 Az oszmánok elleni harcban az imámok biztos támaszának számítottak a törzsek, amelyek hűségét az uralkodó által fizetett évi járadék biztosította. Változás ebben a gyakorlatban Abdullah ibn al-Mutavakkil imám uralkodása alatt következett be, aki 1818-ban elrendelte, hogy börtönözzék be azokat a törzsi küldötteket, akik ennek az anyagi támogatásnak az átvételére az udvarba érkeznek. Az imám elképzelésének végrehajtását a zsidókra bízta, akik lojalitásuk kimutatására nagy buzgalommal láttak neki a kapott parancs végrehajtásához. A törzsek azonban fellázadtak, és amikor az imám nem volt hajlandó intézkedését visszavonni, megtámadták Szanaa zsidó negyedét.
Shivitiel, A. – Lockwood, W. – Serjeant, Robert Bertram: *i. m.* 394.

bálták megoldani a potenciális törzsi háború kirobbanásának elkerülése érdekében.[28]

A számtalan megkötés ellenére ugyanakkor az imámok számára is egyértelmű volt, hogy értékes szolgálatot tesznek a társadalom számára, amikor számos, a hithű muszlimok számára tiltott tevékenységet és feladatot láthatnak el. Így például akár alkoholt is előállíthattak, és bármilyen általuk választott foglalkozást űzhettek a katonáskodás kivételével. Idővel gyakorlatilag monopolhelyzetbe kerültek a jemeni kézművesiparban és a kereskedelemben. Elismert és keresett ötvösként, fémművesként és ékszerészként, valamint kisebb százalékban cipészként, szabóként, fazekasként, takácsként, szőnyegkészítőként, hímzőként és kőfaragóként művészi bádogosmunkák, ékszerek, bizonyos fajta kézimunkák, ablakcsipkék és más kézművesmunkák kerültek ki a kezükből. A kivételesen tehetségeseknek megadatott az a kiváltság is, hogy kizárólag az udvar vagy a helyi törzsi sejk számára készítették termékeiket.[29] Fizették a dzsizját, de mentesítve voltak számos más adó alól, amelyet a muszlim rájáknak kellett az állam fele fizetni. Emiatt előfordult, hogy bizonyos időszakokban gazdasági szempontból a muszlim parasztok sokkal roszszabb helyzetben voltak, mint a zsidó kézművesek, ha az adóterheket tekintjük alapnak.[30]

A Palesztinába irányuló kivándorlás kezdete

Az oszmánok második visszatérése Jemenbe és Szanaa 1879-es megszállása II. Abdul-Hamid szultán uralkodása alatt (1876–1908) a zsidó közösségre nézve felemás eredményekkel járt. A közbiztonság helyreállása és a stabilitás kétségkívül pozitív fejlemény volt számukra, különösen a kereskedelem szempontjából. A Tanzimat-reformok (1839–1876) eredményei ellenben már kevéssé érintették őket, mivel az oszmán hatóságok nem akarták emiatt kockáztatni a konfrontálódást a muszlim többségű

---

[28] Egy, a 19. században bekövetkezett eset során a Hasid és a Bakíl – a két legnagyobb jemeni törzsszövetség – vezetői gyűlést tartottak, ahol az egyik törzsi harcost a vérdíj négyszeres megfizetésére kötelezték egy zsidó személy megölése miatt. A harcos még örülhetett is, hogy csak ekkora büntetést kapott. Általában a szigorú törzsi törvények halálbüntetéssel sújtották az ilyen esetekben vétkesnek talált személyeket, de mivel ez a harcos a tárgyalás alatt őrültnek tettette magát (vagy valóban az is volt), így bírái megkegyelmeztek életének, és beérték a pénzbüntetés kiszabásával. Az összeg felét ezután az áldozat rokonai, a másik felét pedig a gyilkos törzse kapta meg, amelynek becsületével visszaéltek.
Dresch, Paul (1989): *Tribes, Goverment and History in Yemen*. Clarendon Press, Oxford. 61.

[29] Wenner, Manfred W. (1967): *Modern Yemen 1918-1966*. The Johns Hopkins Press, Baltimore. 36–37.

[30] Serjeant, Robert Bertram: *i. m.* 118.

társadalommal. Így a zsidók hiába váltak hivatalosan egyenlővé a többi lakossal, a gyakorlatban jogállásuk nem változott az oszmán hatalomátvétel előtti helyzethez képest. A korábbi diszkriminatív törvényeket ennek köszönhetően nemcsak nem vonták vissza, hanem azokat újabbakkal egészítették ki. Különösen az anyagi helyzetüket, és ezáltal a megélhetésüket érintette érzékenyen, amikor az árak hirtelen emelkedésnek indultak, majd pedig az oszmánok rövid időn belül duplájára emelték a dzsizja addigi összegét, valamint egyéb különadókat vetettek ki a kereskedésre, a terményekre és a mészárosokra. Szintén kedvezőtlen hatással volt rájuk a Szuezi-csatorna megnyitása és a dél-arábiai Áden robbanásszerű fejlődése brit uralom alatt. A megnövekedett kereskedelmi forgalomban az észak-jemeni kikötők közvetítő szerepe ugyanakkor látványosan lecsökkent a Vörös-tengeren, ezért az egykoron ott élt és prosperáló zsidók közösségek Ádenbe vagy Muszkatba vándoroltak el. Ráadásul az ádeni kereskedelmi központnak és az oszmánok által megnyitott észak-jemeni kikötőknek köszönhetően az addig elzárt lokális piacok is bekerültek a globális gazdaságba. Ennek következtében megindult az élelmiszer kiáramlása a térségből, ami helyett az ipari forradalom olcsón és tömegesen előállított importcikkei jelentek meg a piacon, amelyekkel a zsidó kézművesek és kisiparosok termékei már nem tudtak versenyezni.[31]

A gazdasági szempontok mellett ráadásul a jemeni zsidóság kapcsolatba került a világ többi zsidó közösségével, ami inspirálóan hatott rájuk addigi társadalmi pozíciójuk megváltoztatására. Az oszmánok által meghirdetett társadalmi egyenlőség, az állampolgárság ideálja, valamint a számos sikeres és vagyonos zsidó személy példája, akik részesei voltak a birodalom polgári és katonai irányításának, mind arra sarkallták őket, hogy szakítsanak addigi alávetett helyzetükkel. Ráadásul Palesztina akkor ugyancsak oszmán fennhatóság alatt állt, ami határok hiányában jelentősen megkönnyítette a kommunikációt és az oda történő eljutást.[32]

Legvégül a kedvezőtlen gazdasági változások és a remélt politikai változások elmaradása mellett a jemeni zsidóság körében csalódást váltott ki az is, ahogyan az oszmán adminisztráció nem volt tekintettel a vallási szokásaikra, amelyek megszegésére nemegyszer rákényszerítették őket.[33] Ehhez társult, hogy a térséggel folytatott kereskedelmi forgalom növe-

---

31 Airel, Ari (2014): *Jewish-Muslim Relations and Migration from Yemen to Palestine in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries*. Brill, Leiden. 31-36.

32 Ezen a téren egyesek még dhimmi státuszukat is vitatták.
Airel, Ari: *i. m.* 36–38.

33 Az oszmán hatóságok nem voltak tekintettel a zsidókra és őket is belevonták a lázadók ellen folytatott harcba. Emblematikus esete volt ennek, amikor 1875 októberében mintegy 40 szanaai zsidót erőszakkal besoroztak és sebesült katonák szállítására kényszerítettek a sukkot ünnep idején, megszegve ezzel a sabbátot is. Hárman közülük életüket veszítették a Szanaától Hodeidáig tartó út alatt.
Airel, Ari: *i. m.* 29.; Tobi, Yosef: *i. m.* 90.)

kedésével a jemeni zsidóság vallási értelemben is globális kitekintésre tett szert. A különböző területek zsidó közösségeivel fenntartott viszony intenzitása nőtt, valamint új kapcsolatok alakultak, amelyek mindegyike származástól függetlenül a közös hiten alapult. Mindezek a hálózatok, valamint az elérhetővé vált héber nyelvű újságok egyértelmű hatással voltak a jemeni zsidóság önazonosságának újragondolására, egyfajta nemzettudat kialakulására, és ösztönzően hatottak a kivándorlásukra.[34]

Az eltelt évszázadok alatt a jemeni zsidóság mindvégig szoros kapcsolatban maradt a Palesztina területén élt hittársaival, akiknek rendszeresen gyűjtöttek és küldtek adományokat.[35] A cionista propaganda emiatt már az 1870-es években elterjedt Jemenben, ahonnan az első vállalkozó szellemű csapat 1875-ben érkezett meg Jaffába.[36] A jelentős kivándorlás azonban csak évekkel később, 1881-ben vette kezdetét. Kiváltó oka egyfelől az a gematriai számítás volt, mely szerint a zsidó 5542 év a Megváltás éve lesz, mely 1882-nek felelt meg. Másrészről gerjesztőleg hatott az a tévhit, amely szerint a világi és spirituális hatalmat önmagában egyesítő Rothschild báró, a zsidók hercege Jeruzsálemben él és földet vásárolt a térségben, amit majd nekik fog adni. A szóbeszéd annyira kitartónak bizonyult, hogy a jemeni zsidó kézművesek három csoportja, több mint 100 családdal indult el ekkor a Szentföldre a vélt lehetőség kihasználására, ahova rendkívül viszontagságos út után, 1882-ben érkeztek meg.[37] Az első tapasztalatok azonban rendkívül kiábrándítóak voltak számukra. Az útiköltség felemésztette anyagi tartalékaikat, ezért kénytelenek voltak kezdetben a szabadban, fedél nélkül élni. Emellett a már ott élők sötét bőrű primitíveknek tartották őket, akiket azokkal a lealacsonyító munkákkal bíztak meg, amelyeket mások nem voltak hajlandóak elvégezni. Szerencséjükre végül hátrányos helyzetük nagy nyilvánosságot kapott,

---

34 Airel, Ari: *i. m.* 38–43.

35 A 15. század végéről maradtak fenn a legkorábbi feljegyzések arról, hogy jemeni zsidók – személyes indíttatásra és vallási buzgalomból – Jeruzsálembe vándoroltak és ott letelepedtek. Nincs okunk ugyanakkor kételkedni abban sem, hogy ne került volna sor korábban már egyéni vagy kisebb csoportok áttelepedésére vagy zarándoklatára.
Airel, Ari: *i. m.* 23.

36 Blady, Ken: *i. m.* 24.

37 A szakirodalomban egyetértés van abban a tekintetben, hogy még megbecsülni is nehéz az ekkor kivándorolt jemeniek létszámát. A problémát bonyolítja, hogy az út során tapasztalt megpróbáltatások vagy az anyagi tartalékok felélése miatt sokan visszafordultak, vagy eredeti szándékukat megváltoztatva végül máshol (például Egyiptomban vagy akár Indiában) telepedtek le. Jól érzékeltette ezt többek között az is, hogy az utolsónak elindult legnépesebb, mintegy 300 fős csoport alig ötöde ért el végül Palesztina földjére. Viszonyítási pont lehet ugyanakkor az 1884-ben kelt jeruzsálemi cenzus, amelynek alapján akkor összesen 454 jemeni zsidót írtak össze.
Airel, Ari: *i. m.* 45–50.

és végül egy gazdag bagdadi zsidó adományaiból házakat építhettek maguknak az Olajfák hegyén.[38]

Időközben Jemenben a muszlim hatóságok hamar felismerték a hatalmas veszteséget, amelyet kézműves mesterembereik és az addigi adóbevételeik elvesztése jelentett számukra, ezért következetesen akadályozták kivándorlásukat a 19. század végén és a 20. század elején. A tiltó rendeletek végrehajtása azonban nem bizonyult hatékonynak. Az oszmánellenes zaidita lázadás és annak 1906-os sikere után rövidesen kiújult üldöztetésük, amelyen tovább súlyosbítottak az időszakos éhínségek.[39] Mindez olyan ösztönzően hatott a további kivándorlásra, hogy az 1906-ig alapvetően lokális, azaz elsősorban Szanaára és vonzáskörzetére korlátozódott kivándorlási folyamat 1907–1908-ra országossá vált, amikor már az észak-jemeni Szadaából és Hajdánból, valamint a dél-jemeni Hubajsból is tekintélyes számban indultak útnak zsidó csoportok az Ígéret földjére.[40] Habár ez a kiáramlási folyamat spontán volt, melynek a lebonyolítása nélkülözött bárminemű tudatos szervezettséget, ennek ellenére csak 1907-ig közel 3000 jemeni zsidó emigrált Palesztinába.[41]

A jemeni zsidó közösség helyzetében az 1908-as ifjútörök forradalom sem hozott érdemi változásokat. Ráadásul az oszmán adminisztráció a katonai megszállás indokolatlanul magas költségei, a folyamatos összecsapások, valamint az olasz–oszmán háború kitörése miatt 1911 októberében megkötötte Jahja imámmal a daan-i szerződést. A megállapodással lezárult az oszmán–jemeni konfliktus, a zaidi területek felett pedig elismerték Jahja imám uralmát oszmán fennhatóság alatt. A zsidó közösségre nézve ez egyúttal azt is jelentette, hogy személyük innentől az imám tulajdonává vált, és tevékenységüket ismét számos, az oszmánok által addig mellőzött megkülönböztető rendelettel korlátozták.[42] Ugyanekkor a

---

38 Blady, Ken: *i. m.* 24.

39 A Jahja imámmal való harcok kiújulása után az oszmán helytartók például arra kötelezték a zsidókat, hogy a házukban szállásolják el a katonákat, valamint kötelezték őket a liszttartalékaik beszolgáltatására. Az 1905-ös szárazság emiatt tragédiához vezetett, és mintegy 20 000 zsidó – ebből 6000-en csak Szanaában – halt éhen országszerte. Blady, Ken: *i. m.* 23.

40 Airel, Ari: *i. m.* 52–53.

41 Barer, Shlomo: *i. m.* 146–147.; Schmidt, Dana Adams: *i. m.* 109.; Shivitiel, A. – Lockwood, W. – Serjeant R. B.: *i. m.* 397.

42 Amellett, hogy külön adót vetettek ki rájuk, megtiltották nekik, hogy 1.) felemeljék a szavukat a muszlimokkal szemben, 2.) a muszlimoknál nagyobb házat építsenek, 3.) megérintsenek egy muszlimot, ahogy az útján halad, 4.) a muszlimok tradicionális mesterségébe és foglalkozásába kezdjenek bele, 5.) az iszlám vallás gyalázására vetemedjenek, 6.) átkozzák a prófétát, 7.) vallásról vitatkozzanak muszlimokkal, 8.) állaton férfinyeregben lovagoljanak, 9.) zsinagógán kívül tanulmányozzák könyveiket, 10.) felemeljék hangjukat, amikor imádkoznak, 11.) hangosan fújják meg a kos szarvát, 12.) haszonra adjanak kölcsönt, 13.) mindig fel kellett állniuk a muszlimok jelenlétében, minden alkalommal megbecsülést és tiszteletet kellett mutatniuk velük szemben. (Schmidt, Dana Adams: *i. m.* 106.) Helyzetükről részletesebben lásd: Feldmann,

Palesztinában létrejött mezőgazdasági telepeken egyre nagyobb igény mutatkozott a munkaerőre az arab földművesek helyettesítésére.[43] Emiatt és az újabb telepek megalapításának reményével a Cionista szervezet palesztin irodája Jemenbe küldte Sámuel Javnielit azzal a céllal, hogy beszámoljon a zsidó közösségeknek a Palesztina felé irányuló kolonizációs munkáról és meggyőzze őket a kivándorlásról. Küldetése kiemelkedő sikereket hozott, az ekkor 24 000 főre becsült közösségből több mint 1500-an követték Palesztinába 1911–12-ben. Ezt követően azonban a palesztinai munkaerőpiac telítettsége miatt a küldöttek beszüntették jemeni tevékenységüket, majd pedig az ígéretesnek indult kivándorlási folyamatot az I. világháború kitörése teljesen lezárta.[44]

A világháború után a függetlenné vált Jemen uralkodójaként Jahja imám egyfajta tiszteletet és rajongást élvezett a zsidóság körében. Az évszázados korlátozások – közte az árván maradt 13 év alatti zsidó gyermekek muszlim hitre való áttérítésének – újjáélesztése ellenére ugyanis védelmezte is őket, és egyfajta biztonságot nyújtott számukra. A korábbi idők gyakorlatához képest olyan kivételes kiváltságokat is biztosított számukra, mint a gettó falain kívüli letelepedés, vagy termékeik szabad értékesítése az arab piacokon, a szukokban. Az addigi felemás jogszolgáltatással szakítva innentől megkülönböztetés nélkül súlyos büntetés várt azokra a muszlimokra is, akik zsidó életben vagy tulajdonban kárt okoztak, illetve gyalázkodtak.[45] Még a zsidók kivándorlása elé sem gördített eleinte komolyabb akadályokat, noha értetlenül állt a zsidók Palesztinába vágyódása előtt. Még egy prominens palesztin rabbit is meghívott, hogy jöjjön el Jemenbe és személyesen magyarázza el neki a kivándorlás indokait és a távozók további szándékait.[46] Hiábavalónak bizonyult azonban ez az eszmecsere, amikor Jahja felismerte a zsidók kivándorlásából származó, elsősorban anyagi veszteségeket. Ráadásul a palesztinai arab vezetők külön kérték a jemeni uralkodót a zsidók kivándorlásának megaka-

Jehoschuah (1913): *Die Jemenitischen Juden.* Verlag des Hauptbureaus des Jüdischen Nationalfonds, Köln. 10–21.

43 A jemeni zsidóság tagjai kemény munkához és szegénységhez szokott munkások hírében álltak, így behívásuk vonzó alternatívának tűnt a palesztinai zsidó munkásréteg megerősítésére és a telepes gazdák ellenállásának megtörésére. Ezt igazolta, hogy az 1909-től érkezett jemenieket a telepekre irányították mezőgazdasági munkát végezni, ahol jelentős részük hamar alkalmazkodott az ottani munkakörülményekhez. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a bíztató kezdet ellenére a jemeni telepesekkel kiegészült zsidó munkások összlétszáma még így is jócskán elmaradt az elvártaktól, és az első világháború idején a kibucokban alig 1500-an dolgoztak a mellettük alkalmazott mintegy 6000 arab munkással szemben.
Ettinger, Smoel (2002): *A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig.* Osiris tankönyvek, Budapest. 200.

44 Barer, Shlomo: *i. m.* 147–148.; Macro, Eric: *i. m.* 85–86.

45 Blady, Ken: *i. m.* 24–25.

46 Wenner, Manfred W.: *i. m.* 37.

dályozására az 1921. májusi jaffai zavargásokat követően, amelyben közel 100-an veszítették életüket.[47] Mindezeknek köszönhetően Jahja imám 1922-ben elrendelte a kivándorlók vagyonának elkobzását, hét évvel később pedig az emigrációt is hivatalosan megtiltotta.[48] Nem lehetett azonban már rendelettel gátat szabni a folyamatnak, amelynek eleve csak az imám közvetlen irányítása alatt állt területeken volt esély érvényt szerezni.[49] A kedvezőtlen gazdasági (például a riál fizetőeszköz devalválódása, a túladóztatás vagy a kereskedelmi forgalom visszaesése) és politikai (például a helyi előkelők önkényeskedése vagy a már említett 'árvák rendelete') helyzet, valamint a Palesztinába letelepedett rokonoktól kapott hírek felélesztették az otthon maradottak régi messianisztikus vágyódását.[50] Így többen azonnal pénzzé tették vagyonukat és titokban elhagyták az országot, amint az adminisztratív ellenőrzés átmenetileg kevés figyelmet fordított rájuk.[51]

Bár az Ádeni Protektorátus területén élő körülbelül 7000 fős zsidó közösség sokkal jobb helyzetben volt jemeni társaiknál, mégis az 1931-es év eseményei meghatározó módon befolyásolták elképzeléseiket a Palesztinába történő kivándorlással kapcsolatban. Ebben az évben ugyanis összetűzés alakult ki a muszlim és a zsidó közösség között abból az ügyből kifolyólag, hogy egy zsidó lány feleségül kívánt menni egy muszlim

---

47 Bat-Zion Eraqi Klorman (2014): *Traditional Society in Transition: The Yemeni Jewish Experience*. Brill, Leiden. 92–93.

48 Habár Jahja imám kivándorlást korlátozó rendeletét uralma alatt nem mindvégig tartották be szigorúan, ennek ellenére gyakorlatilag ellehetetlenítette a zsidók távozását, hogy Hodeida kikötőjének elfoglalását követően már nem vehették igénybe erre a célra a vörös-tengeri kikötőket. Ráadásul a palesztinai arab vezetők később nyomatékosan megismételték a zsidók utazásának korlátozására vonatkozó kérésüket, Hadzs Amin al-Huszeini jeruzsálemi mufti pedig személyesen kereste fel az ügyben Jahja imámot 1933-ban és 1935-ben.
Bat-Zion Eraqi Klorman: *i. m.* 93.

49 A központi hatalom ugyanakkor egyértelműen képtelennek bizonyult érvényt szerezni akaratának a törzsi területeken, ahol a zsidók továbbra is teljes mozgásszabadságot élveztek, távozásukat pedig senki sem akadályozta, különösen az áthaladási díj megfizetését követően.
Bat-Zion Eraqi Klorman: *i. m.* 94–95.

50 A Palesztinába kivándorolt jemeni zsidóság megtelepedéséről lásd: Feldmann, Jehoschuah: *i. m.* 21–31.

51 A kivándorlás csak lassan bontakozott ki az első világháborút követően, és a Jewish Agency Immigration Office mindössze 6 főt regisztrált 1921-ben. A Palesztinából küldött üzenetek hatására azonban már 1923-ban 183 jemenit regisztráltak. Számuk ezt követően folyamatosan gyarapodott, és összesen 1413 jemeni emigránst írtak össze 1919–1928 között. A folyamat támogatására a Zsidó Ügynökség 1929-ben emigrációs irodát nyitott Ádenben a jemeni zsidók palesztinai kivándorlásának megkönnyítésére. Logisztikai közreműködésüknek köszönhetően a kivándorlók száma megtöbbszöröződött az elkövetkezett évek során, és 6416 jemeni zsidó személy költözött át Palesztina területére 1932–1939 között.
McCarthy, Justin (1990): *The Population of Palestine: Population, History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate.* Columbia University Press, New York. 230.

férfihoz. Ez végül komoly összecsapásokhoz vezetett, amelynek számos zsidó személy esett áldozatul, lakónegyedük egy részét pedig földig rombolták. Ez csak tovább erősítette a közösség életében már amúgy is jelen levő Palesztina utáni vágyódást.[52] A britek azonban – különösen az 1921-es zavargásokat követően – el akarták kerülni a zsidók ellenőrizetlen beutazását a Palesztin Mandátum területére, ezért az Ádenben összetömörült, kivándorlásra váró zsidók továbbengedését a régió aktuális gazdasági helyzetétől és a munkaerőpiac felvevőképességétől, valamint az áttelepítésre jelentkezők munkaképességétől tették függővé. Az 1930-as évek első felében lezajlott események miatt azonban jelentősen emelkedett az európai zsidó emigránsok beáramlása Palesztina területére, ami az egyik legfőbb kiváltó oka volt az 1936-os nagy arab felkelésnek. Emellett hozzájárult ahhoz, hogy a brit hatóságok további korlátozásokat vezessenek be a zsidó bevándorlás korlátozására.

A „Sasok szárnyain" első szakasza: az illegális emigránsok kimenekítése

A döntés egy nagy exodus kezdeményezésére 1943-ban született meg, amikor az egy évvel korábban kirobbant tífuszjárvány elérte Szanaa zsidó negyedét. Elhatározásukat csak megerősítette, hogy a gabona elhalása után gazdag kereskedők felvásárolták a kereskedelmi árukat a feketepiac serkentésére. Az így keletkezett élelmiszerhiány zsidóellenes erőszakhullámot váltott ki, amelynek hatására számos, az otthonát elhagyni kényszerülő család élete kockáztatásával megindult az Ádeni Protektorátus területére.[53] Elvándorlásukat ösztönözte a Jewish Agency jemeni aktivizálódása, valamint a Jahja imám hozzáállásában bekövetkezett változás is. Az uralkodó ugyanis az élelmiszerhiánynak még inkább kitett zsidóság megpróbáltatásainak enyhítésére innentől azt a semleges álláspontot követte a kérdésben, hogy se nem tiltotta, se nem engedélyezte a zsidók kivándorlását, a távozókat pedig már nem próbálták megállítani, illetve hátramaradt tulajdonukat államilag elkobozni.[54]

A MacDonald-féle Fehér Könyv értelmében 1939-ben bevezetett palesztinai bevándorlási kvóta miatt, valamint a tífusz elterjedésének megakadályozására azonban az ádeni hatóságok megpróbálták feltartóztatni az emigránsokat. Ennek szellemében hónapokra lezárták a határokat, az oda érkezett családokat megpróbálták visszafordítani, az Áden területére bejutott személyeket pedig elkülönítő táborokban helyezték el a jár-

52 Little, Tom: *i. m.* 123–124.
53 Macro, Eric: *i. m.* 86–87.
54 Bat-Zion Eraqi Klorman: *i. m.* 97–98.

ványok kitörésének megelőzésére. A megszorítások ellenére azonban a menekültek folytatták illegális beszivárgásukat a Protektorátus területére, hogy a Vörös-tenger partján titokban hajózzák be őket. Így több mint 5000 embernek sikerült Palesztinába emigrálnia 1943–1944-ben, miközben még 1947-ben is körülbelül 4000 fő várt az elszállítására. Helyzetük az ENSZ Palesztina felosztásáról szóló 1947. november 29-i határozata után kritikusra fordult. A hírre zsidóellenes, spontán zavargások robbantak ki december 2-án, és a felbőszült tömeg a rendfenntartó erők közreműködésével pogromot rendezett Ádenben. Az összecsapásokban a csőcselék több száz zsidó otthonát és boltját kifosztotta, majd lerombolta. Emellett 122-en életüket vesztették, és további 164 személy sérült meg, ezért a további áldozatok elkerülésére a britek fegyveresen őrzött elkülönítő táborokba zárták őket.[55] Hamarosan elviselhetetlenné váltak a körülmények Jemenben maradt sorstársaik számára is. 1948 elején ugyanis zavargások törtek ki Szanaában azt követően, hogy két arab lány holttestét felfedezték a zsidó negyed ciszternájában. A muszlimok bosszút követeltek, és a zsidó közösség hat rabbiját, valamint prominens elöljáróját helyezték letartóztatásba rituális gyilkosság vádjával. A rosszindulatú pletykák által feltüzelt tömeg haragja olyan fenyegető volt, hogy távoltartásukra katonákkal kellett körülzárni a zsidó negyedet az ott élők védelme érdekében.[56] Mindezek szertefoszlatták az ádeni brit hatóságok maradék reményét is arra, hogy a táborokban, kritikus körülmények között elhelyezett észak-jemeni zsidóknak legalább egy részét rábírják a visszatérésre.

Izrael állam 1948 májusában történt létrejöttével hatályát vesztette az oda irányuló bevándorlás brit korlátozása. London tartott azonban attól, hogy a menekültek tovább engedése spontán britellenes tüntetéseket fog eredményezni a különböző arab fővárosokban. 1948 októberében emiatt továbbra is visszatartották a katonakorú férfiakat, és csak a többiek távozásához járultak hozzá. Azonban utóbbiak kimenekítése is nehézségekbe ütközött. A korábbi útvonalat a Vörös-tengeren ugyanis ekkor már nem lehetett igénybe venni, mivel Egyiptom lezárta a Szuezi-csatornát mindennemű izraeli hajózás elől. A zsidó állam a probléma megoldására megindította a „Sasok szárnyain" műveletet, azaz légihidat létesített az Ádeni Protektorátus és Izrael között. Az első, ezzel a céllal érkezett gép 1948. december 15-én landolt, és a művelet márciusig terjedő első szakaszában sikerült nemcsak a helyszínen tartózkodó 3881 főt, hanem az időközben megérkezett újabb több száz menekültet – összesen mintegy 5500

[55] Airel, Ari: *i. m.* 155–157.

[56] A felkorbácsolt indulatokat és a tömeg elvárásainak való megfelelést jól mutatta, hogy az ügyben eljáró bíró még azt követően is a zsidókat vádolta a gyilkosságokkal, hogy azok elkövetését egy muszlim nő már beismerte. Airel, Ari: *i. m.* 152–153.

személyt – is elszállítani.[57] Az átmeneti táborokat felszámolták, a határt pedig a jemeni imámmal egyetértésben kölcsönösen lezárták az esetleges megmozdulások elkerülése érdekében.[58]

A „Sasok szárnyain" második szakasza: a jemeni izraelita közösség exodusa

A britek elzárkózó politikája nem bizonyult hosszú életűnek. A függetlenségi háborúban aratott izraeli sikereket látva hamarosan egyértelművé vált a fiatal állam életképessége, ami Londont az addigi kapcsolatok felülvizsgálatára kényszerítette. A két állam viszonyában az új fejezetet a Cipruson fogva tartott 11 000 menekült szabadon engedése nyitotta meg. Ezt a brit Külügyminisztérium jóváhagyásával április és május folyamán miniszteriális szinten folytatott tárgyalások követték Ádenben és Izraelben. A megbeszélések során megállapodás született az ádeni határ megnyitásáról azzal a feltétellel, hogy az American Joint Distribution Committee és a Jewish Agency hatáskörébe átutalt táborokban összegyűlt menekülteket orvosi vizsgálatuk után azonnal elszállítják Izraelbe. 1949. június közepére ezzel épp időben megteremtődtek a „Sasok szárnyai" újraindításának feltételei; akkor már mintegy 5000–20 000 jemeni zsidó tartott az ádeni határ felé.[59]

1949 májusában Jemen uralkodója, Ahmed imám, az 1948-ban meggyilkolt Jahja utóda engedélyt adott a zsidó közösségnek az Izraelbe való áttelepülésre azzal a feltétellel, hogy távozásuk előtt átadják szakmai tudásukat a helyi muszlimoknak.[60] Az izolacionalista politikát folytató imám döntésének meghozatalában számos tényező együttes hatása játszott közre. Szerepe volt abban az Izraellel szembenálló arab államok bosszantása, hűvös viszonya az Arab Liga tagállamaival, országa szuverenitásának hangsúlyozása, valamint a palesztinai arab menekülteknek az izraeli atombombáról és a jemeni fővárosra mért megtorló katonai csapásról szóló híresztelései.[61]

A zsidó állam megalapítása, majd pedig az imám jóváhagyása szabad távozásukhoz és az útiköltség izraeli átvállalásának híre megadta a vég-

---

57 Bat-Zion Eraqi Klorman: *i. m.* 113.

58 Barer, Shlomo: *i. m.* 154–155.

59 Uo. 166–176.

60 A tömeges kivándorlás engedélyezésében állítólag komoly szerepet játszott American Joint Distribution Committee is, mely megvesztegette Ahmed imámot a zsidók elengedéséért cserébe.
Yaʿakov Meron (1995): *Why Jews Fled the Arab Countries.* The Middle East Quarterly, 2(3), https://www.meforum.org/263/why-jews-fled-the-arab-countries (letöltés dátuma: 2021. 09. 18.)

61 Barer, Shlomo: *i. m.* 178–179.; Blady, Ken: *i. m.* 25.

ső lökést az addig otthonaikhoz és megélhetésükhöz ragaszkodók számára is Jemen elhagyásához. Több ezer jemeni zsidó kezdte meg útját dél felé. Habár döntésükben szerepet játszott az országot sújtó aszály emléke, valamint az irányukban tanúsított megkülönböztető bánásmód, nagyarányú exodusuk legfőbb indoka mégis vallási jellegű volt. Ezek a személyek ugyanis azzal a számukra megkérdőjelezhetetlen hittel indultak meg és vállalták a megpróbáltatásokat, hogy végre eljött az évszázadokon át várt Messiás. 1949 novemberének kezdetére gyakorlatilag a jemeni zsidók túlnyomó többsége elhagyta az ország területét. Ekkor úgy tűnt, hogy kivándorlásuk nem fog negatív következményekkel járni. Az idő azonban hamar rácáfolt erre, az imám világhírű kézműveseit veszítette el általuk.

A kivándorlók kénytelenek voltak minden vagyonukat hátrahagyni vagy legalábbis hatalmas veszteséggel kellett azokon túladniuk.[62] Ezt követően bérelt taligákon, szamáron, gyalog tették meg útjukat hegyeken és sivatagokon át, külön fejadót fizetve az imámnak, a különböző szultánoknak és sejkeknek, hivatalnokoknak és útonállóknak, amíg el nem érték a határt. Az American Joint Distribution Committee megpróbáltatásaikkal szembesülve hamarosan buszokat és kamionokat küldött értük Észak-Jemenbe, illetve anyagi segítséget nyújtott mindazoknak, akiknek nem volt elég pénzük az úthasználati díj megfizetésére.

A folyamatosan beáramló menekülthullám miatt a táborok hamar túlzsúfolttá váltak. A britek emiatt időlegesen lezárták előttük a határt a nagyobb katasztrófa elkerülésére. Több ezren rekedtek a határ jemeni oldalán mindenfajta ellátást nélkülözve, akik közül több százan haltak meg a kimerültségtől és járványoktól. A határzár feloldása után a megérkezettek rosszul tápláltak voltak, átlagos testsúlyuk 70 kg volt. Többségük maláriától, trópusi fekélytől, trachomától, tífusztól, vagy más fertőző betegségtől szenvedett. Izraeli orvosok és nővérek érkeztek emiatt az American Joint Distribution Committee folyamatosan bővülő átmeneti szállásaira, hogy a lehetőségekhez képest felkészítsék őket az út folytatására. Az általuk nyújtott hatékony gondoskodásnak köszönhetően június végén ismét üzembe helyezték a légihidat, amelyhez hat teherszállítógépet béreltek az Alaska Airlinestól. A repülők a Royal Air Force Othman Sejk melletti légikikötőjéről felszállva naponta 300–500 összezsúfolt embert

[62] Elhagyott házaik közül csak keveset vettek később használatba a szegény muszlimok és koldusok. A többi gazdátlanná vált, sok közülük hamarosan romba dőlt. Harold Ingrams, brit gyarmati tisztségviselő az 1960-as évek elején tett szanaai látogatása során megnézte többek között a Ka'a al-Jahúdot, a régi zsidó negyedet. Addigra már csak alig pár ház állt. Azt a néhányat azonban, amelyet megszemlélt, még több mint egy évtizeddel egykori tulajdonosaik kivándorlása után is tisztának és kényelmesnek találta. Ingrams, Harold (1963): *The Yemen. Imam, Rulers & Revolution.* John Murray, London. 21.; O'Ballance, Edgar (1971): *The War in the Yemen.* Faber & Faber Limited, London. 22.

tudtak kilenc órás repülőút keretében Lodba szállítani, akiket megérkezésükkor nemegyszer személyesen Golda Meir munkaügyi és társadalombiztosítási miniszter fogadott. A művelet 1950. szeptemberi lezárultáig a gépek több mint 400-szor járták be útvonalukat. 48 915 fő térhetett így vissza ősei földjére, ahol a korábban kivándorolt és addigra már meghonosodott mintegy 35 000 jemeni zsidóhoz hasonlóan zárt patriarchális csoportokban telepedtek le. Több mint 500 személynek azonban Mózeshez hasonlóan nem adatott meg, hogy vándorlásuk végén elérjék az Ígéret földjét. Ők az átmeneti táborok mellett kialakított temetőkben leltek végső nyugalomra.[63]

Utószó

A jemeni zsidók távozását követően sok, általuk lakott falu teljesen elnéptelenedett és elsivatagosodott. Az országot felkereső idegen utazó nem találkozott zsidó személlyel, habár közismert volt, hogy kevesen éltek még közülük távoli hegyvidéki falvakban. Ezeknek a fennmaradt elszigetelt közösségeknek teljes létszáma azonban reális becslések szerint már csak 1400–1700 fő között mozgott 1971-ben.[64] Számuk a későbbi évtizedek alatt folyamatosan apadt a folyamatos kivándorlásnak vagy éppen a muszlim hitre történt áttérések miatt. Hasonló volt a helyzet az Ádeni Protektorátusban is; egy Áden városában végzett 1955-ös népszámlálás már csak 831 zsidó főt számolt össze.[65] A két jemeni rész egyesítését követően több százan távoztak Izraelbe, különösen a muszlim szélsőségesek megerősödését követően. A kivándorlás végét gyakorlatilag a síita húszik ultimátuma jelentette, akik a polgárháború kitörését követően választás elé állították a még jemeni földön tartózkodó alig pár száz fős közösség tagjait, hogy vagy áttérnek, vagy elhagyják az országot. A nyomásgyakorlásra Izrael folyamatosan menekítette ki a távozni szándékozókat a Jewish Agency közreműködésével, és az utolsó jelentősebb csoport, egy 13 fős család 2021 márciusában hagyta el az országot Kairó irányában. A nyilatkozatok szerint mindössze hat idős zsidó férfi maradt utánuk Jemenben, akik közül egy fő akkor már évek óta a húszik börtönében raboskodott.[66]

---

63 Barer, Shlomo: *i. m.* 249.; Schmidt, Dana Adams: *i. m.* 109–110.

64 Stookey, Robert W.: *i. m.* 187.

65 Little, Tom: *i. m.* 123.

66 Boxerman, Aaron (2021): As 13 Yemeni Jews leave pro-Iran region for Cairo, community of 50,000 down to 6. The Times of Israel, 30 March 2021. https://www.timesofisrael.com/as-13-yemeni-jews-leave-pro-iran-region-for-cairo-nations-community-down-to-6/ (letöltés dátuma: 2021. 09. 17.); Klein, David Ian (2021): In: Yemen, antisemitism is rampant even though few Jews actually live there. Forward, 14 April 2021. https://forward.com/news/467761/in-yemen-antisemitism-is-ram-

A többi izraelita közösségtől sok tekintetben különböző jemeni zsidóság értékes képességeket hozott magával az új államba. A kézműves foglalkozások sokaságában való jártasságuknak köszönhetően könnyen alkalmazkodtak. Izrael nyeresége Jemen vesztesége volt. Féldrágakövekkel díszített, ötvözött ezüstékszerekből nem készült több. Izraelben a kevés zsidó, aki megpróbálta régi mesterségét folytatni, megváltoztatta stílusát és az európai modelleket követte. Véget ért egy hagyomány.

pant-even-though-few-jews-actually-live-there/ (letöltés dátuma: 2021. 09. 17.)

POLITIKAI VÁLSÁG A BRIT DIPLOMÁCIAI LEVELEZÉS TÜKRÉBEN 1947 ELSŐ FELÉBEN

POLITICAL CRISIS IN THE LIGHT OF BRITISH DIPLOMATIC CORRESPONDENCE IN THE FIRST HALF OF 1947

Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea

Összefoglaló:

Helm követ összegzése: „Az év egy állítólagos összeesküvés feltárásával kezdődött. Az elkövetkezendő hónapokban a kormány átalakult, amely magában foglalta a miniszterelnök lemondásának kikényszerítését, aki teljes mértékben képviselte a többségben lévő kormánypártot. Általános választásokat tartottak viszonylag demokratikus módon, véget ért a fegyverszüneti időszak és életbe lépett a békeszerződés, és eltűntek, de nem távoztak el a szovjet megszálló csapatok. Ezek az események, habár mindegyik nagyon fontos lehetett volna külön-külön is, önmagukban nem befolyásolták komolyan a magyarországi eseményeket 1947-ben. A történéseket sokkal inkább meghatározta a felkutatott állítólagos összeesküvés, és minden, ami ebből következett."

Kulcsszavak: politikai válság, összeesküvés, kommunista taktika, politikai bizonytalanság, nyugati hatalmak tétovázása.

Abstract:

The summary of Helm, minister of British Legation in Hungary: "The year opened with revelations of an alleged conspiracy against the new republican régime. The following months saw a change of Government involving the forced resignation of the Prime Minister fully representative of the majority party, a general election held under conditions of comparative freedom, the ending of the period of the armistice with the entry into force of the peace treaty and the disappearance, though not the departure, of the Soviet troops of occupation. Yet none of these last events, important though each one might have been in itself, seriously affected the course of events in Hungary in 1947, rather the course charted by the alleged conspiracy and all that flowed from it."[1]

[1] The National Archives (továbbiakban TNA) TNA Further Correspondence Respecting Hungary Part 2 January to December 1948. R 607/53/21(2): No. 2 Hungary: Situation in Hungary Mr. Helm to Mr. Attlee Budapest. 3rd January. 1948.

Keywords: political crisis, conspiracy, communist tactics, political uncertainty, hesitation of western powers

Bevezetés

Knox Helm,[2] a brit politikai misszió vezetője 1947-ben január 29-én küldte összefoglalóját a brit külügyminisztériumba. Ebben beszámolt a magyarországi politikai helyzetről, és Nagy Ferenc miniszterelnökkel történt tárgyalásáról. Helm megosztotta a magyar miniszterelnökkel azt, hogy 1946 decemberében, rövid londoni látogatása alatt sajtóértesülésekre kellett válaszolnia, amelyek arról szóltak, hogy a Kisgazdapárt vezetőjét letartóztatták, Tildy elnök elfogadta Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását, és Rákosi lett a miniszterelnök. Ez a Helm által vázolt vízió, melyet természetesen ekkor cáfolt a brit sajtónak, a későbbiekben nagyon is valósággá vált. Egy állítólagos köztársaság-ellenes összeesküvés felfedésével kezdődött,[3] és Nagy Ferenc 1947. május 30-án délután, a berni magyar követségen megírt lemondásával ért véget,[4] megpecsételve mind a kisgazdák, mind pedig Magyarország háború utáni demokratikus fejlődésének sorsát.

Visszatekintve 1947-re, Helm az év legmeghatározóbb eseményeként értékelte ezt: *„Az elkövetkezendő hónapokban a kormány átalakult, ami magában foglalta a miniszterelnök lemondásának kikényszerítését, aki teljes mértékben képviselte a többségben lévő kormánypártot. Általános választásokat tartottak viszonylag demokratikus módon, véget ért a fegyverszüneti időszak és életbe lépett a békeszerződés, és eltűntek, de nem távoztak el a szovjet megszálló csapatok. Ezek az események, habár mindegyik nagyon fontos lehetett volna külön-külön is, önmagukban nem befolyásolták komolyan a magyarországi eseményeket 1947-ben. A történéseket sokkal inkább meghatározta az állítólagos összeesküvés, és minden, ami ebből következett. Ezzel az eszközzel és az ún. demokrácia nevében a többségben lévő Kisgazdapártot megtizedelték, a magyar népet megfélemlítették, és a szélsőbaloldali véleményen kívül szin-*

---

2 A. K. Helm 1946. június 29-én érkezett Magyarországra A. F. Gascoigne-t váltva a Brit Politikai Misszió élén. (Weekly Political Intelligence Summary 1939-1947 WPIS No. 349. 3rd July 1946. Copy No.: 384.)

3 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947 R1575/11/21 No. 1. Interview with the Hungarian Prime Minister Mr. Helm to Mr. Bevin Budapest. 29th January, 1947.

4 Balogh Sándor (1975): *Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-1947*. Kossuth Kiadó, Budapest. 465.
Lásd erről: Simándi Irén (2012): *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945-1948.* Gondolat Kiadó, Budapest. 221-251.; Palasik Mária (2000): A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944-1949. *Politikatörténeti füzetek XVII.* Napvilág Kiadó, Budapest. 348.

te mindent elhallgattattak. Így konszolidálódott a kommunisták helyzete egy olyan országban, ahol a lakosság majdnem 90%-a még mindig antikommunista volt, és nyitotta meg az utat Magyarország fokozatos gazdasági és politikai integrációja felé, melyet Moszkva a Duna menti rendszerben elképzelt."[5]

Nagy Ferenc beszélgetése a brit politikai misszió vezetőjével

Nagy Ferenc Helmmel folytatott beszélgetéséből kiderült, hogy a kialakult politikai krízis 1946 őszén kezdődött, és megoldatlan maradt karácsonyig. Az összeesküvés felfedése ezután következett. A miniszterelnök szerint a helyzet ekkorra olyannyira összekuszálódott, hogy még akkor sem vonulhatott volna vissza, ha akart volna. Az igazi bajt pedig abban látta, hogy a kommunisták minden apró nehézséget saját politikai céljaikra használtak ki, és az összeesküvés számukra áldás, váratlan szerencse volt. Ebben a helyzetben a nyugtalanság keltésének egyetlen módja a pártok egymás ellen hangolása lehetett számukra, de a miniszterelnök eltökélt volt a tekintetben, hogy mindent meg fog tenni, hogy ezt megakadályozza.[6] Azt mondta Helmnek, hogy az összeesküvés megrázta a Kisgazdapártot, a gazdasági fejlődés és az újjáépítés megállt. Mindkettő folyamatban volt, és jó megítélést adott az országnak külföldön, és ez került veszélybe, mert a politikai nyugtalanság mindenre rányomta bélyegét. Ezért a miniszterelnök elhatározta, hogy haladéktalanul rendbe teszi a kisgazdák háza táját. Létrehozott egy bizottságot, amelynek az lett a feladata, hogy megvizsgálja, hova jutott a párt az 1930-as alapelvektől. Annak a korszaknak a programját, és legfőképp a szellemiségét akarta helyreállítani. A vizsgálatban meg akarta határozni, hogy kik azok a képviselők és tisztségviselők, akik nem felelnek meg ennek. Ezeknek a személyeknek a kizárását tervezte. Az volt a döntése, hogy a maradóknak nem feltétlenül kell teljesen támogatniuk a koalíciót, de eltökélten támogatniuk kell a párt alapelveit. Amint a tisztogatás lezajlott, ragaszkodni akart a visszaállított alapelvekhez, ezt világossá akarta tenni a többi párt előtt is, és csak ezen alapelvek mentén volt hajlandó tovább vinni a koalíciós együttműködést is. Ugyanakkor azt tekintette a további együttműködés abszolút feltételének, hogy folyamatos szeletelésüknek véget kell vetni.[7] Helm azt is megtudta Nagy miniszterelnöktől, hogy az össze-

---

5 TNA Further Correspondence Respecting Hungary Part 2 January to December 1948 R 607/53/21 No. 2 Hungary: Situation in Hungary Mr. Helm to Mr. Attlee Budapest. 3rd January, 1948.

6 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947 R1575/11/21 No. 1. Interview with the Hungarian Prime Minister Mr. Helm to Mr. Bevin Budapest. 29th January, 1947.

7 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947

esküvésnek nevezett szervezkedés nem volt előrehaladott állapotban, és kiterjedtsége sem volt széleskörű. A gondolkodás stádiumában voltak, listákat készítettek szóba jöhető körökről és személyekről, akiktől segítséget remélhettek. Helm azt is jelentette, hogy az ügyben valószínűleg Saláta képviselő is érintett, aki éppen akkor készült eljegyezni Nagy Ferenc lányát, valamint hogy a szovjet hatóságok nem játszottak szerepet és nem gyakoroltak nyomást a miniszterelnökre. Ugyanakkor ennek ellentmond, hogy szerinte nagy érdeklődést mutattak a fejlemények iránt, és bizonyos magyar szolgálatok természetesen közeli kapcsolatban álltak velük. A miniszterelnök mintegy tíz képviselőről beszélt, akiknek le kell mondaniuk, és akik helyébe kisgazdák lépnek, valamint néhány pártfunkcionárius személye változik. Teljesen egyetértett Helmnek azzal a felvetésével, hogy 1946 márciusában talán nagyobb tisztogatást kellett volna végrehajtani a pártban. A miniszterelnök továbbá kategorikusan újra megerősítette, hogy az orosz csapatok távozásáig koalíciós kormány segítségével akar kormányozni, és a párton belüli tisztogatás után abszolút határozottságot, szilárdságot kíván mutatni. Helm érzékelte, hogy a beszélgetés végén megjelenő Gyöngyösi külügyminisztert a miniszterelnök szívélyesen fogadta, és mint kiderült, határozottan támogatta a kabinetben, ami nem volt mindig így. Megemlítette azokat a pletykákat is, hogy Gyöngyösit szánják Nagy Ferenc utódjául.[8]

Heti jelentések, 1947. január-február

A heti jelentések beszámoltak a gazdasági helyzetről is, a közellátás vonatkozásában a fejadagok változását is nyomon követték.[9] A [napi] kenyéradag januárban 25 dkg volt az átlagos fogyasztó számára, 35 dkg a fizikai munkát végzőknek, és 45 dkg a nehéziparban dolgozók, a katonák és a rendőrség számára. A havi lisztadag 1,2 kg. A jelentés szerint a gabona mennyisége nem tart ki a következő aratásig, ha márciusig megmarad ez az elosztás, akkor az aratásig plusz 50 ezer tonna búzára lesz szükség. A nyers pamut hiánya miatt azt prognosztizálták, hogy le kell

R2415/11/21 No. 2. Annual Report on Hungary for 1946 Mr. Helm to Mr. Bevin Budapest. 11th February, 1947.

8 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947 R1575/11/21 No. 1. Interview with the Hungarian Prime Minister Mr. Helm to Mr. Bevin Budapest. 29th January, 1947.

9 Lásd erről még: Simándi Irén (2012): „Mi újság a piacon?" Közellátási helyzetkép a rádióban 1946. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* (szerkesztették.): Baráth Magdolna, Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár Győr-Moson Megye Levéltára, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, a Politikatörténeti Alapítvány, a Magyar Lajos Alapítvány és a Palatia Nyomda Győr, Budapest – Győr. 805–819.; Lásd még: Simándi Irén (2012): *i. m.* 200–220.

állítani a malmokat, ha nem érkezik feldolgozható nyersanyag. A cipőkészítéshez használt bőr hiánya miatt február elejére már semmilyen luxus cipőterméket nem tudtak előállítani. A pénzügyi helyzetet stabilnak ítélte a jelentés.[10]

Az 1947. január 15-i jelentésében szerepelt, hogy a baloldal a kisgazdák elleni támadás újraindítására használja az összeesküvést.[11] Ezekben a hetekben ez „monopolizálta" a politikát, és annak középpontjában volt. Január végén már a romló viszonyokat mutatja, hogy az átlagfogyasztó számára elérhető napi kenyéradagot 25-ről 20 dkg-ra csökkentették.[12]

A jelentések – ahogy korábban is –, a pártpolitikai viszonyokat is áttekintették. A szociáldemokrata párt február elején tartotta 35. kongresszusát, ezen részt vett Denis Healey, a brit Munkáspárt parlamenti képviselőjeként. Fontos momentumnak tartották, hogy Peyer képviselőt nem zárták ki a pártból, csak megrovásban részesült, aki egyébként komoly kritikát fogalmazott meg pártjának a kommunistákkal való együttműködése miatt.[13] Február 12-én a politikai feszültség némileg enyhült a kabinet február 8-án tartott ülése után, miután bejelentették, hogy pártközi tanácskozást tartanak a közeli jövőben, hogy megbeszéljék - és ha lehet -, megoldják a krízist. Ez a Kisgazdapárt parasztképviselőinek volt köszönhető, akik a leghatározottabban elítélték a baloldal és a baloldali sajtó azon törekvéseit, amivel megpróbálták megosztani a kisgazdákat. A párt parasztképviselői kiáltványban tiltakoztak, és követelték [a parlamenti képviselőcsoporttal együtt önálló indítványban] egy parlamenti bizottság felállítását, melyet az FKGP Politikai Bizottságának tagja, Kovács István terjesztett elő. Helm szerint a kommunisták meg is lepődtek, és azonnal kommünikét bocsátottak ki, amelyben azt taglalták, hogy nincs szükség a parlamenti vizsgálóbizottságra, mert az üggyel a megfelelő hatóságok foglalkoznak. Helm szerint a belügyminiszter a miniszterelnök tudtával közbelépett, és megakadályozta, hogy a kisgazdák esti újságjában megjelenjen a kiáltvány, de sajnálatos módon gyengének bizonyult, hogy megakadályozza azt. Bár megjegyezte, hogy a kiáltvány tartalma köztudott volt, és úgy tűnt számára, hogy talán az összeesküvés és a per miatt kialakult helyzet a koalíció szakadása nélkül zárulhat le.[14] Kovács István február 11-én aztán levetette a napirendről a parlamenti

---

10 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R 513/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 18th January, 1947.

11 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R 1093/163/21 Mr. Walsh to Mr. Bevin 15th January, 1947.

12 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R 1519/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 30th January, 1947.

13 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R2436/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 5th February, 1947.

14 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R2634/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 12th February, 1947.

vizsgálóbizottság felállítására vonatkozó indítványt az FKGP képviselői csoportjának határozata alapján.[15] A február 26-án küldött jelentésben azonban már teljesen más helyzetet vázolt. Úgy tűnik, hogy február elején nem érzékelte, vagy nem értette a helyzet súlyosságát, a február 7-e és 25-e közötti időszak sorsdöntő fejleményeit.

Helm mentségére szolgált, hogy alig több mint fél évvel korábban kapta meg megbízatását, és londoni távollétei miatt Magyarországon még ennyi időt sem töltött. Továbbá mivel az egész háború után kialakult politikai légkört a folyamatos taktikai csatározások jellemezték, időleges szünetekkel vagy visszavonulókkal - melyeknek mozgatóereje a kommunista párt volt, és elsősorban a Kisgazdapárt ellen irányult, maga mögött tudva a szovjet megszálló hadsereget -, gondolhatta, hogy egy újabb taktikai csata zajlik, amely majd valahogyan nyugvópontra jut. A folyamatok egy jó részét a brit külpolitika az egészséges demokratikus fejlődés részének tekintette, ahogyan a kommunista párttól jobbra álló politikai erők egy része is. Bíztak abban, hogy a küszöbönálló békeszerződés aláírása után a szovjet hadsereg kivonul, és csak ezt kell „kibírni". A folyamatos, de kikényszerített engedmények taktikája ezzel is magyarázható. Nem akarták még jobban az ország és pártjaik ellen hangolni a megszálló erőket, ha ez belátható időn belül úgyis véget ér. Ez jelen volt a gondolkodásban, persze ma már tudjuk, hogy ez a bizalom és optimizmus hiba volt. A történelmietlen kérdés az, hogy lehetett volna-e másképpen vagy jobban eljárni, akár taktikai szempontból, gyakorlatilag minden külső segítség nélkül, magunkra utalva, a romokban heverő, jóvátétellel sújtott országban, ahol minden politikai erő számára kényszer volt a koalíciós kormányzás.

Helm jelentésének időpontjában már Kovács Béla főtitkár mentelmi jogának felfüggesztése körül zajlottak heves viták, szerinte is Rákosi állt a támadások élén, aki a „Kovács-ügy" miatt új választások kiírását is követelte. Helm egy fontos szempontra világított rá: amikor Kovács Béla önként alávetette magát a rendőrség kihallgatásának, a politikai rendőrség és az ügyész rendelkezésére állt, és a miniszterelnök erről megegyezett a kommunista és szociáldemokrata vezetőkkel, ezzel tovább bonyolódott a helyzet, mivel ezzel az ígérettel így valójában feláldozta a mentelmi jogát, annak ellenére, hogy a Mentelmi bizottság elutasította annak felfüggesztését. A Kisgazdapárt Balogh Istvánt jelölte Kovács Béla főtitkári helyére, aki a párt eddigi politikájának folytatását hangsúlyozta, és elítélte az összeesküvést. Jelentésében beszámolt Budapest felszabadításának második évfordulója alkalmából tartott ünnepségekről is, mely kissé elhúzódott, és szerinte összefolyt a február 23-án tartott Vörös Hadsereg napjával. A lakosság nem vett részt rajta, aki pedig a prominens sze-

[15] Balogh Sándor: *i. m.* 583.

mélyek közül igen, az titokban szégyellte. De nyilvánosan senkinek nem volt bátorsága, hogy a Vörös Hadseregen kívül bárkit is megemlítsen Magyarország náci uralom alóli felszabadításával összefüggésben. Az ellátási nehézségeket tükrözi, hogy az UNRRA 5000 tonna búza vetőmag juttatásáról döntött Magyarország javára, mely Ausztrián keresztül útban volt Triesztbe, innen pedig Magyarországra.[16] Helm a február 25-i héten a politikai események felgyorsulásáról írt, Kovács Béla február 25-i letartóztatását elemezte: *„A szovjet katonai hatóságok hirtelen eljárását nehéz magyarázni. Azzal, hogy Kovács Béla önként alávetette magát a politikai rendőrség vizsgálatának, úgy tűnt, hogy a baloldal lett a nap nyertese. Még a kommunisták is meglepődöttnek látszottak a szovjet eljárás láttán. A miniszterelnök, aki meggyengült a baloldali nyomás alatt, megmenekült egy nagyon kínos helyzettől saját pártjával szemben, és a baloldal elveszített egy fontos eszközt, amivel a kisgazdákat támadhatta. Egy lehetséges magyarázat az, hogy a szovjetek azelőtt döntöttek így, mielőtt Kovács Béla önként alávetette magát a vizsgálatnak, és a szovjetekben nem volt megfelelő rugalmasság, hogy visszavonják ezt a döntést. Vagy az is lehet, hogy szovjet hatóságok úgy gondolták, eljött az idő, hogy a magyarokat keményen rendreutasítsák, és szigorúan figyelmeztessék."* Helm láthatóan tanácstalan volt az ügy megítélésében, és 27-én, amikor a tizenhárom letartóztatott - köztük Dr. Donáth György, Dálnoki Veress Lajos vezérezredes és Szent-Miklósy István vezérkari őrnagy - pere elkezdődött, azt írta a perről, hogy az csendes és jogszerű volt. Kritizálta azonban, hogy semmi jel nem mutat arra, hogy a miniszterelnök fékezni tudná az engedmények terén tett lassú, de folyamatos gyakorlatot, amikor elismerte egy március 1-jén tartott pártközi értekezleten, hogy a Kisgazdapárton belül sok változás lesz.[17] Mikor Helm március 5-én elküldte jelentését, újabb fontos esemény történt, melyről már csak a következő héten értesült tőle a Foreign Office. A SZEB brit és amerikai misszióját vezető Edgcumbe és Weems tábornokok ekkorra már panasszal éltek Kovács Béla letartóztatását illetően: *„Az összeesküvés" ügye két alkalommal – 1947. január 17-én és március 4-én – került a bizottság napirendjére, mindkét alkalommal Edgcumbe, a brit katonai misszió vezetőjének javaslatára. Mindkét alkalommal meghallgatták Szviridov tájékoztatását az ügy állásáról, és tudomásul vették az ott elhangzottakat. A nyugati delegációk vezetői – elsősorban is Edgcumbe – a kisgazda politikus ügyét abban az értelemben tekintették hatáskörükbe tartozónak, hogy a nyomában bekövetkezett kormányzati változások a fegyverszünet feltételeinek teljesítését is érintik. Az ügyre vonatkozó dokumentumok átadását Weems és Edgcumbe tábornokok*

[16] TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R3681/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 26th February, 1947.

[17] TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R3682/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 5th March, 1947.

a SZEB alapszabályának 6./c pontja alapján – mely szerint minden, kormányaikat érintő iratot jogukban áll megismerni – mind a SZEB ülésein, mind pedig Szviridovnak küldött leveleikben több ízben követelték. Szviridov ezeket a követeléseket minden alkalommal azzal hárította el, hogy ebben az esetben nem mint a SZEB elnökhelyettese, hanem mint a megszálló csapatok parancsnoka járt el, Kovács Bélát pedig nem az összeesküvésben való részvételért, hanem a szovjet hadsereg ellen való kémkedésért és terrorcsoport szervezéséért tartóztatták le. Ebből adódóan Szviridov érvelése szerint az ügy nem képezhette az Alapszabály említett pontját, ezért a brit és amerikai igényeket következetesen visszautasította."[18]

Heti jelentések, március-április

A március 12-i jelentésben írt a SZEB elnökhelyettesének benyújtott amerikai, majd a brit és amerikai képviselő által kért közös vizsgálatról és a közös fellépéséről. Edgcumbe tábornok március 7-én adott át jegyzéket, csatlakozva az amerikai kéréshez a közös vizsgálat érdekében. Ugyanezen a napon Bevin külügyminiszter utasítására Helm is jegyzéket nyújtott át a magyar miniszterelnöknek, aki a külügyminiszter, Gyöngyösi távollétében vitte a külügyeket is. A Kovács Béla letartóztatásával kapcsolatos amerikai intervencióról Szviridov álláspontját és válaszát ismertette, miszerint azt a szovjetek beavatkozásnak tekintették szovjet megszálló hatóság ügyeibe. Továbbá a letartóztatottat a szovjet megszálló hatóság elleni tevékenységgel vádolják, így a szovjet hatóságok nem avatkoztak be Magyarország belügyeibe. Helm ezeket a megállapításokat nem kommentálta, ugyanakkor a miniszterelnököt elégedettség töltötte el a brit és amerikai fellépés kapcsán, de nagyon aggódott az orosz reakció miatt. Az amerikai jegyzéket március 6-án közzétette az amerikai követség, de a sajtóban csak a március 8-án megérkezett szovjet válasz után, március 9-én jelent meg. A brit amerikait támogató akciójáról nem tettek említést. A brit jegyzék szövege március 11-én jelent meg a brit sajtóösszefoglalóban. Eszerint az összeesküvési per minden szenzáció nélkül zajlott, és Helm egyre inkább meggyőzőnek ítélte, hogy az valóságos volt, miután Szentmiklóssy őrnagy további beismerő vallomást tett magára, más letartóztatottakra és Kovács Bélára nézve. Védője kérte, hogy vizsgálják meg elmeállapotát, melyet a bíróság a per alatt elrendelt az ügyész ellenkezése ellenére. Szentmiklóssy vallomása azon-

[18] Cseh Gergő Bendegúz (2009) doktori disszertáció: Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében (1943–1947). 139-140. http://doktori.btk.elte.hu/hist/csehgergobendeguz/diss.pdf (letöltés dátuma: 2022. 01. 05.)

ban sokakban kétséget ébresztett. Megfigyelők szerint az ügyész feltett kérdéseire sokkal könnyedebben, nyugodtabban reagált, mint védőjéére. Az őt követő tanúk még tovább mentek, és azt állították, hogy az összeesküvés vezetői meg akarták dönteni a jelenlegi kormányzatot, és tevékenységüknek sok támogatója volt a Kisgazdapártban. A pernek ebben a hetében Gyöngyösi tárgyalásokat folytatott Prágában a magyar kisebbségről, melyről Helm szerint a sajtó optimistán számolt be, de ezekről a tárgyalásokról diszkréten nem nyilvánított véleményt, még a bánásmódról is úgy nyilatkozott, hogy 'állítólagos rossz bánásmódot' emlegetett. A március 12-i jelentésben még megemlíti, hogy az UNRRA február 28-án befejezi magyarországi tevékenységét, ami azt jelentette, hogy április végéig lezárulnak a szállítások, és az UNRRA csak a szükséges stábot hagyja itt addig az országban. A beérkezett szállítmány legnagyobb része hús és hal volt, de megtalálható volt a szállítmányban a zsír, a cukor, a tej, a bab, a makaróni, a levespor, a mogyoróvaj, a csukamájolaj, továbbá 100 darab háromtonnás Chevrolet teherautó alkatrészekkel, hat darab mentőautó, valamint 371 tonna használt és új textíliák.[19]

A március 11-i pártközi értekezleten elért egyezséget úgy értékelte, hogy az pillanatnyi nyugalmat eredményezett. Ebben szerepelt a hároméves terv elfogadása, a szövetkezetek ellenőrzése, az iskolák és tankönyvek sztenderdizálása, az egyház és az állam viszonyának felülvizsgálata. A szociáldemokrata sajtó üdvözölte a megegyezést, a kommunisták nem kommentálták, a kisgazdák pedig nem voltak optimisták. Később Balogh páter a sajtónak nyilatkozva kijelentette, hogy a reakció kizárásával új energiával néznek az újjáépítés irányába, és készek megvédeni a demokráciát. A *Kossuth Népe* című napilap egyenesen azt feltételezte, hogy a kisgazdák csatlakoznak a Baloldali Blokkhoz. Helm fontosnak ítélte, hogy a Magyar Szabadság Párt lapja, a *Holnap* először jelent meg, és Sulyok Dezső, a párt vezetője vezércikkében a kommunistákat támadta gátlástalanságukért, a kisgazdákat pedig gyengeségükért. Részletesen ismertette a letartóztatások és a kizárások miatti kabinetben történt változásokat. Viszonylag ritkán szerepel a jelentésekben időjárási téma, de most megemlítette, hogy a Duna árad, Budapest is veszélybe kerülhet a jégtorlaszok miatt. A gazdaság a fellendülés jeleit mutatta, elkészült a Weiss Manfréd [Csepel] gyár első népautója az alváz hátsó részére szerelt kéthengeres motorral. A közegészségügy javulását érintően megemlítette, hogy a kormány penicillin beszerzését tervezi az elkövetkezendő két hónapban.[20]

---

19 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R3879/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 12th March, 1947.

20 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R4233/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 19th March, 1947.

1947. március 17-én az Egyesült Államok újabb jegyzéket intézett a SZEB alelnökéhez, Szviridovhoz az összeesküvéssel kapcsolatban, válaszolva a március 8-i szovjet levélre, megismételve, hogy a vizsgálatot csak a kommunisták vezetése alatt álló rendőri szervek végezték. Sérelmezték továbbá, hogy a négypárti képviselőkből álló Népbíróság tagjaiból három a kisebbséget alkotó baloldal képviselői voltak. Március 19-én az Egyesült Királyság is jegyzéket nyújtott be az elnökhelyettesnek, ragaszkodva a március 7-én benyújtott jegyzék tartalmához, kérve a közös vizsgálatot mind az összeesküvés, mind pedig Kovács Béla ügyében, valamint a demokráciára és a megválasztott parlamenti többségre nehezedő kisebbségi nyomás miatt a Nemzetgyűlésben. Szviridov március 18-án Weems-nek küldött válaszában kifejtette, hogy a vizsgálat a magyar törvényeknek megfelelően zajlott, Kovács Béla esetében pedig visszautasította, hogy az Egyesült Államoknak joga lenne beavatkozni az ügybe, és megjegyezte, hogy Kovács Béla bűnösnek vallotta magát a Vörös Hadsereg ellen elkövetett bűntettben. Edgcumbe tábornok levelére március 20-án válaszolt, és visszautasította a közös vizsgálatról szóló javaslatát. Az orosz hatóságok megtiltották az amerikai jegyzék publikálását addig, amíg az orosz válasz nem készül el, azaz március 19-ig. Edgcumbe jegyzéke és az arra adott válasz március 22-én jelenhetett meg, kommentár nélkül. Március 23-án újabb küldöttség utazott Pozsonyba, a magyar kisebbségről szóló, csehszlovák kormánnyal történő tárgyalásokra. Március 18-án az Egyesült Nemzetek képviselője érkezett Budapestre, hogy felmérje Európa gazdasági helyzetét. Találkozott a miniszterelnökkel, és díszvacsorát adtak tiszteletére. Helm megjegyezte, hogy Harold Stassen nagyon tartózkodó volt, és március 20-án távozott.[21] A sajtóra hivatkozva jegyezte meg, hogy az ausztriai és német amerikai zónából 105 tonna ezüst térhet vissza Magyarországra. Ennek értékét 4 vagy 5 millió dollárra becsülték, és az újonnan kinevezett Nyárádi Miklós pénzügyminiszter erről tárgyalt Washingtonban. A márciusi pártközi megegyezés után úgy értékelte, hogy a felszínen minden nyugodt volt. A baloldali sajtó figyelme az új Szabadság Pártra irányult. Rákosi március 20-i beszédéből több dolgot is fontosnak ítélt. Rákosi a Szabadság Pártot, mint az összeesküvés új formáját jellemezte, és a kisgazdákat is összefüggésbe hozta velük, akik közül kétségtelenül sokan szimpatizáltak a Szabadság Párttal. Az amerikai jegyzéket sem hagyta ki, mint ami bátorította a reakciót, egyúttal megemlítette az új választások kiírásának szükségességét, ha a béke és a rend már nem tartható fenn.[22]

---

21 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R4824/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 26th March, 1947.

22 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R5169/163/21 Mr. Walsh to Mr. Bevin 2nd April, 1947.

Helm nagyon diszkrét, visszafogott kommentárjain át is jól érzékelhető a Kommunista Párt szisztematikus nyomásgyakorlása, mely szép lassan felőrölte az FKGP sorait. Helm gyanúsnak találta a Szabadság Párt elleni látszólagos direkt támadást, és mögötte a kisgazdák elleni újabb akció sejlett számára is. Miután a Nemzetgyűlés április 1-jén két hétre feloszlott, a felszabadulás második évfordulójának megünneplése volt a legfőbb esemény, amire Helm is ezt a kifejezést használta, és ez 1947-ben éppen húsvétra esett. Epésen jegyezte meg, hogy Vorosilov tábornok „hivatalos kötelességei" miatt nem tudta elfogadni a köztársasági elnök meghívását a ceremóniára. A politikai helyzetet továbbra is csendesnek minősítette. Megjegyezte, hogy nagypénteken tévesen közölték a magyar lapok, hogy a brit Alsóház ratifikálta a békeszerződést. Számos diplomáciai változásról is beszámolt. Arthur Shoenfeld amerikai követet Selden Chapin váltotta, Kertész István pedig április 3-án indult el, hogy elfoglalja római magyar követi posztját.[23] A kommunista és szociáldemokrata vezetők olyan beszédeket tartottak, amelyekben nem közvetlenül kritizálták a kisgazdákat, de fönntartották a lehetőségét annak, hogy bármelyik kívánt pillanatban ismét támadásba lendüljenek. Ebben ekkor Szakasits tűnt a harciasabbnak. Eközben Rákosi Sulyok Szabadság Pártját támadta, és egyenesen fasisztának nevezte. Fontos eseménye volt a hétnek a magyar-román kulturális hét bejelentése, valamint brit szempontból az, hogy Seton-Watson ismét Budapestre látogatott.[24] Az összeesküvési per tárgyalásának első szakasza lezárult. Április 16-án ítéletet hirdettek a 13 vádlottra. Három vádlottat kötél általi halálra, kettőt életfogytiglani, a többieket pedig egytől 14 évig terjedő börtönbüntetésre ítéltek. Az ítéletek nem voltak jogerősek. Helm szerint egyébként az ítélet kevésbé volt súlyos, mint ahogyan azt sokan várták. Egy vidéki eseményről is tudósított, a debreceni munkanélküli tüntetésről, melyet a baloldali sajtó fasisztának bélyegzett. Emellett a forinthamisítás sem kerülte el a figyelmét, hamis tízforintos bankjegyeket foglaltak le, amelyeket könnyű volt felismerni. Nem volt rajtuk vízjel, és az előoldalon lévő 10-es szám körüli rozetta színe egyszínű és világosabb volt, mint az eredeti.[25] A heti jelentésekből úgy tűnik, hogy ezekben a hetekben valójában csak a sajtóból tájékozódtak. Míg korábban rendszeresen találkoztak a politikai misszió tagjai a pártok képviselőivel, január óta erről egyetlen jelentésben sem lehetett olvasni. Az április 22-én összeülő Nemzetgyűlés egyik fontos témája a hároméves terv megvitatása volt. Helm előtt is

[23] TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R5266/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 12th April, 1947.

[24] TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R5599/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 19th April, 1947.

[25] TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R6051/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 26th April, 1947.

világos volt, hogy ez lesz a fő vitatéma, amelyben a jobb- és baloldal nem ért egyet, főleg az államosítás és a külföldi kölcsönök terén. Rákosi szerint az osztályharc a gazdaság területén zajlott. Helm azt is megjegyezte, hogy Szakasits Árpád soha nem marad le Rákosi mögött, sőt sokszor kerül előtérbe, és szerinte az sem kétséges, hogy a szociáldemokrata vezető további bajkeverés előkészítésén dolgozik. A tankönyvkiadás államosításának kérdéséről, és az iskolai oktatásban a vallás szerepének ellentmondásos alakulásáról is említést tett, amely szerinte sárdobálásra adhat okot. Érzékelte annak jeleit, hogy a hercegprímás mindenre elszánt magatartásra készül az ügyben. A kérdés körül kialakult heves érzelmek egyik megnyilvánulásaként értékelte, hogy április 27-én ledöntötték Prohászka Ottokár egykori székesfehérvári püspök budapesti szobrát. Április 25-én fontos esemény volt a „*British Life in Pictures*" kiállítás megnyitása, melyet a tájékoztatásügyi miniszter, Mihályfi Ernő és Helm nyitott meg, de részt vett rajta a miniszterelnök is. A kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban nyílt meg, és 1200 fotón mutatta be az életet Nagy Britanniában és a tengerentúlon. Helm szerint egyedül a kommunisták lapja nem vett részt az előzetes sajtóbemutatón. Számos kisebb incidensre hivatkozva - melyeket nem sorolt fel -, megemlítette, hogy a British Council tevékenységét illetően első ízben tapasztaltak bizonyos mértékű ellenállást. Azt feltételezte, hogy e mögött kommunista direktíva állhat, miszerint a társadalmi és kulturális területen, ahol csak lehet, diszkréten meg kell hiúsítani a brit próbálkozásokat. Azonban azt is megjegyezte, hogy nincs kellő számú bizonyíték arra, hogy ezt biztosan ki lehessen jelenteni. Az is feltűnő, hogy a miniszterelnök kiállításon való megjelenéséről egyetlen, rövid mondatban tett csak említést. A pénzügyi stabilizáció szempontjából megemlítette, hogy 23 millió dollár értékű vagyon érkezett vissza Magyarországra a németországi amerikai zónából, benne 3 millió dollár értékű ezüst, melyet ötforintos érmék kibocsájtására akartak használni.[26]

Heti jelentések, május

Helm részletesen beszámolt a hároméves terv körüli vitákról. Balogh István egyik ipari munkásoknak tartott beszédét úgy jellemezte, hogy veszélyes vizekre evezett, amikor arról beszélt, hogy a magánvállalatok támogatása is segíthetne a munkanélküliség csökkentésében. A kisgazdák tömegrendezvényén már óvatosabb hangon fogalmazott, amikor arra intette a pártot, hogy ne adjanak támadási felületet, és a koalíció és a

[26] TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R6640/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 3rd May, 1947.

gazdasági program fontosságát hangsúlyozta. Helm elégedetten beszélt a brit katonai temető felszenteléséről, a május 2-án tartott ünnepségen a köztársasági elnök és a SZEB képviselői is megjelentek Solymáron. A temetőben 209 sír lett elhelyezve. Nagy sikernek értékelte a „*British Life in Pictures*" című kiállítást. Az első hét végéig mintegy 29 ezer látogatója volt. Az előző évben rendezett hasonló amerikai és orosz kiállítás hat hónap alatt összesítve 40 ezer látogatót vonzott. A nyitvatartás időtartamát ezért két hétről négy hétre meghosszabbították.[27] A további jelentésekben is az szerepel, hogy a kiállítás népszerűsége később is töretlen maradt. Május 12-ig meghaladta a 85 ezer látogatót, tudomása szerint talán a Gallup mérése szerint.[28] A kiállítás végül öt hétig tartott, és május 31-én zárt, 128 ezer, rekordszámú látogatóval.[29] Május 6. és 12. között több politikus nyilatkozatát is összegezte jelentésében: a kisgazdák egy május 7-i rendezvényén a miniszterelnök azt a fontos kijelentést tette, hogy a párt a magyar demokrácia védőbástyája, élvezi a tömegek támogatását, és nem törekszik olcsó népszerűségre, mint egyesek, akik saját érdeküket a nép elé helyezik. Helm itt a szociáldemokrata vezetésre utalt. Másnap a párt vezetői felhívásban kérték a párt tagjait, hogy támogassák a hároméves terv által képviselt rekonstrukciós tervet. Május 9-én Rákosi is reagált a kisgazdák által késleltetett terv támogatására, de aztán a bankok elleni támadással folytatta, és felszólított az államosításukra. Megkésve ugyan, de tovább kritizálta a kisgazdákat, bosszút állva azért, mert nem tudta arra kényszeríteni a miniszterelnököt, hogy a márciusi angol-amerikai jegyzékeket visszautasítsa. Gyöngyösi beszédéből azt emelte ki, hogy a külügyminiszter szerint pártja ugyan nem marxista vagy szocialista, de azért még nem a kapitalizmus támogatója, [amit a baloldal mindig pejoratív értelemben használt]. Kicsit kárörvendően írt arról, hogy C. C. Poole őrnagy, munkáspárti képviselő, aki egy kisgazda képviselő meghívására érkezett Magyarországra május 6-án, nem kevés féltékenységet okozott a szociáldemokraták között, akik úgy tartották, hogy csak nekik van joguk munkáspárti képviselőket fogadni. A gazdasági kapcsolatok további változásaira világít rá, hogy tizenegy dunai hajó érkezett vissza Magyarországra az ausztriai amerikai zónából, ezeket brit hitelezők biztosítására tartották vissza. 213 további vízi járművel együtt a németek vitték el őket a háború végén, és mára 207 visszatért az országba.[30] Május közepén Helm szerint újabb politikai krízis

---

27 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R6946/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 9th May, 1947.

28 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R6973/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 17th May, 1947.

29 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R8102/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 5th June, 1947.

30 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chap-

fenyegetett, mivel a Kisgazdapárt főtitkára, Balogh István egyértelműen kifejezte, hogy nem ért egyet a bankok államosításának kommunista javaslatával. Helm úgy értékelte, hogy a kommunista sajtó azonnal pontról pontra megtámadta, éppúgy mint Rákosi szokásos hétvégi beszédében. A baloldali támadás erősödéséről beszélt, melyet azzal próbáltak megerősíteni vagy népszerűsíteni, hogy bejelentették, a Szovjetunió még a békeszerződés ratifikálása előtt minden hadifoglyot hazaenged. Szólt arról is, hogy a miniszterelnök május 14-én Svájcba utazott három hétre szabadságra, és távollétében Rákosi fogja helyettesíteni. Május 17-én Duna-völgyi szociáldemokrata konferenciát nyitott meg Szakasits Árpád, amelyen megfigyelőként részt vett Denis Healey a Munkáspárt képviseletében. Helm szerint a konferencia fő célja Magyarország szomszédaival történő baráti kapcsolatok ápolása volt, de a megbeszélések gazdasági természetűek maradtak, és nem jött el az idő a politikai kérdések megvitatására. Így a konferencia semmilyen fontos eredménnyel nem zárult május 20-án. Értesülései szerint a parlament pünkösd után készült összeülni, és a békeszerződés ratifikálása volt várható. Nem sokkal korábban, május 12-én megkezdődött az összeesküvési per második fázisa, de ez a sajtóban nem nagyon volt követhető. A magyar-brit kereskedelmi kapcsolatok alakulását mutatja, hogy a brit Élelmezésügyi Minisztérium[31] delegációja tárgyalt Budapesten sonka, tojás, zsír, napraforgó olaj, szárnyas, és más élelmiszerek, valamint a Kereskedelmi Kamara bútorok vásárlásáról. Ugyancsak tárgyaltak még 90 ezer használt orsó vásárlásáról az Egyesült Királyságból 340 ezer dollár értékben, amelynek felét azonnal, a másik részét pedig hat hónapon belül fizetné a magyar fél.[32] A tárgyalások során végül abban egyeztek meg, hogy betakarítás előtt nem számszerűsítik az élelmiszervásárlást, viszont megegyezés született 4000 darab, furnér hálószoba-berendezés vásárlásáról magyar gyártóktól. Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke a következő héten próbálta tompítani Balogh István korábbi kijelentését az államosításról, és úgy nyilatkozott, hogy Balogh István előző héten saját véleményét mondta el. Május 22-én az FKGP Politikai Bizottsága elvben egyetértett a bankok, és nemcsak a négy legnagyobb bank állami ellenőrzésével, de a teljes államosítás kérdésében nem foglalt állást, mert meg akarták vizsgálni, hogy az segíti-e a hároméves gazdasági terv megvalósítását.[33]

---

ter II. Weekly Summaries R6973/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 17th May, 1947.

31 Ministry of Food

32 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R7548/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 22nd May, 1947.

33 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R8032/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 31st May, 1947.; Lásd erről: Simándi Irén (2012): *i. m.* 251– 266.

A politikai csaták következményei

Helm június 5-i jelentésében számolt be a május végén történt válságról, és annak következményéről, a miniszterelnök lemondásáról. Az újabb fenyegető politikai krízis csak május 29-én robbant bombaként, amikor a szovjet hatóságok bejelentették, hogy Kovács Béla terhelő vallomást tett Nagy miniszterelnökre. Beszámolt arról is, hogy letartóztatták magántitkárát, és lemondásának fejében négyéves kisfiának kiutazását megszervezték. A jelentés megemlítette Varga Béla „érintettségét" is, akinek hollétéről már ekkor nem lehetett tudni, valamint azt is tudta, hogy Balogh István sem „fogja túlélni a vihart". Mindez meglepte a brit követség vezetőjét. A politikai körök feszült hangulatáról számolt be, ugyanakkor a lakosság nem mutatott érdeklődést az események iránt. Budapest a megszokott képét mutatta, semmi jele nem volt bármilyen zavargásnak. Az a szóbeszéd járta, hogy a rendőrség, és talán szovjet csapatok is rejtőzködnek bizonyos stratégiai pontokon, arra az esetre, ha zavargások törnének ki. Az összes sajtóorgánum - beleértve a kisgazdák lapját is -, támadta Nagy Ferencet, és minden alkalmat megragadtak erre, és szerinte egyetlen alkalmat sem hagytak ki a támadásra. Rákosi boszorkányüldözésbe kezdett, míg a szociáldemokrata vezető inkább arra koncentrált, hogy új választásokat kell tartani,[34] amit Helm szeptemberre prognosztizált, a választási törvény módosítása után. Úgy látta, hogy a vezető nélkül maradt, megosztott Kisgazdapártnak fogalma sincs, hogy mit tegyen, miközben a köztársasági elnök, a párt volt vezetője nem hajlandó, vagy nem képes a párt segítségére sietni.[35]

A II. világháború befejezését követően a magyar belpolitika sok új erő számára kínált lehetőséget. Ezt felismerve egy hatalomra törő kis párt érdeke mindenképpen az volt, hogy nagy riválisának szavazóbázisát és szimpatizánsait megpróbálja csökkenteni, átcsábítani, és morálisan is ellehetetleníteni. A kommunista párt a kezdetektől azon dolgozott, hogy ezt elérje. Kezdetben óvatosan, a demokrácia szabályaihoz többé-kevésbé ragaszkodva, de az idő előrehaladtával pontosan a ratifikáció következményeivel számolva már sokkal nyíltabban és erőszakosabban. *„A szovjet megszálló hadsereg és a SZEB szovjet vezetésének támogatását élvező, állandóan követelőző és a nyomásgyakorlás taktikáját folytató Magyar Kommunista Párt olyan ellenfél volt a magyar demokrácia számára, amivel nem tudott megbirkózni egyedül, külső segítség nélkül a romokban heverő, kifosztott országban."*[36]

---

34 Lásd erről: Simándi Irén (2012): *i. m.* 266–291.

35 TNA Correspondance Respecting Hungary Part 1. January to December 1947; Chapter II. Weekly Summaries R8102/163/21 Mr. Helm to Mr. Bevin 5th June, 1947.

36 Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2020a): Küzdelem a hatalomért és a túlélésért. Magyarország 1945 és 1946 fordulóján, a brit diplomáciai jelentések és a Times

Miután a kommunista pártnak továbbra sem sikerült áttörést elérnie belpolitikai téren, oly módon - vagy annak ellenére -, hogy a legnagyobb kormányzópártról további csoportokat szakított le. A szovjet megszálló hadsereg a SZEB-et felhasználva avatkozott be Magyarország belügyeibe egy olyan időszakban, amikor a békeszerződés megkötése után küszöbön állt a ratifikáció, és gyakorlatilag a békeszerződés ratifikációja előtt, a Kisgazdapárt feldarabolásával átalakította a magyar belpolitikát. A ratifikáció mindenképpen a szuverenitás visszanyerésének egy következő állomását jelentette, egyúttal a megszálló hadsereg és a SZEB távozását. Még januárban írta a Times az összeesküvéssel összefüggésben, hogy azt az oroszok kivonulása után tervezték a résztvevők, de korai szakaszában sikerült leleplezni, és az semmiképpen nem jelentett veszélyt. Ekkor említik, hogy *„A békeszerződés értelmében a szovjet erők 90 nappal a ratifikáció után elhagyják az országot, és a békeszerződést fél éven belül kell ratifikálni az aláírás után."*[37] Így ezt megelőzően kívánták biztosítani azt, ami ezután már bizonytalanabbnak tűnt. Nem lehet nem észrevenni mögötte a tervet. Nem véletlen az sem, hogy másfél évvel a választások után már a tavasz folyamán új választások kiírását szorgalmazták egy módosított törvény alapján, azt remélve, hogy az számukra kedvezőbb lesz a többségi kormányzópárttal szemben, amelyet sikerült megtizedelni, valójában lefejezni a politikai csaták során. A Times bécsi tudósítója már január 14-i cikkében azon a véleményen volt az összeesküvéssel elinduló újabb kommunista zsarolásról, hogy ha a magyar kommunisták a miniszterelnök pártjától, a kisgazdáktól azt követelik, hogy zárják ki a jobbszárny összes tagját, és a kisgazdák ezt a követelést elfogadják, *„akkor a kisgazdapártból csak egy kicsi baloldali csoport marad. Ha erről ma este egyezségre jutnak, akkor Magyarországnak egy új balszárnyhoz tartozó kormánya lesz csütörtökön."*[38] A jegyzékváltások ellenére a SZEB angolszász képvi-

tükrében. In: Folmeg Márta - Lőrinczné Bencze Edit - Simándi Irén (szerk.): *Hervainé Szabó Gyöngyvér köszöntésére*. Enigma, Székesfehérvár. 277.; Lásd még: Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2020): Remények és illúziók. In: Koudela Pál, Simándi Irén (szerk.): *Történelem, régió, politika: Tanulmányok Lőrinczné Bencze Edit születésnapjára.* Kodolányi János Egyetem, Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár. 38–48.; Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2017): 1956 brit szemmel. In: Csurgai, Horváth József (szerk.): *1956: a szabadság narratívái: tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 63–78. Ehhez lásd: Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. I. *Valóság,* XLV. évf. 11. sz. 36–61.; Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. II. *Valóság,* XLV. évf. 12. sz. 76–93.

37 The Times, Friday, Jan 03, 1947; pg. 3; Issue 50649; col D Hungarian General Flees Arrest Warrant Issued From Our Own Correspondent.; Lásd erről: Simándi Irén (2012): *i. m.* 173–179.; Lásd még: Kertész István (1995): *Magyar békeillúziók 1945–1947*. Európa.

38 The Times, Tuesday, Jan 14, 1947; pg. 3; Issue 50658; col D News In Brief Category: News in Brief

selői most is, ahogyan azt W. Mitchell Carse a brit politikai misszió első titkára egy évvel korábban már megjegyezte, csak szemlélői maradtak az eseményeknek.[39]

1947. június 13-án értékelő cikk jelent meg a Timesban, mely túlmutatott a magyarországi eseményeken, és valójában egységes európai perspektívába helyezte a háború utáni újjáépítést.: *„Az események Magyarországon gyorsan változtak a nyugati világ alapos, részletekbe menő vizsgálata szerint, és annak jellege riadalmat és zavart keltett. […] A mai közép-európai tények politikai értékeléséből semmilyen módon nem következhet az, hogy megbocsássuk a kommunistáknak az ezekben az országban alkalmazott módszereit. A nyugati hatalmak felelőssége, hogy megvédjék azokat az alapelveket, amiket fontosnak tartanak, és az érdekeit azoknak, akikben bíznak. [...] Túl a jelenlegi magyar ügyön, és a többi gondokkal teli ország helyzetén kelet és nyugat határán Európában, van egy nagyobb feladat is a szövetségesek számára, a feltételek előmozdításának feladata, ami nélkül a békés és demokratikus fejlődés nem lehetséges. Továbbá minden félnek mérsékletre és visszafogottságra kell törekednie, ami túl gyakran hiányzik. Ha a nagy szövetségesek közül bármelyik is ezeknek az országoknak a komplex politikai nehézségeinek megoldása terén kicsinyes és partizán megoldások eléréséhez adja erejét, akkor kevés remény van a békére. Sem a kommunista diktatúra, sem egy újbóli ellenforradalom, ami törvényen kívül helyezi a kommunistákat és barátaikat, nem harmonizál semmilyen módon az összezúzott Európa újjáépítésével."*[40]

[39] Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2020a): *i. m.* 286.

[40] The Times, Friday, Jun 13, 1947; pg. 5; Issue 50786; col B Hungarian Upheaval Category: Editorials/Leaders

SZAVAK, ÉRZÉSEK, VÉLEMÉNYEK A SZABAD EURÓPA RÁDIÓBAN, 1953–1958

WORDS, SENTIMENTS, AND OPINIONS IN RADIO FREE EUROPE, 1953–1958

Simándi Irén

Összefoglaló:

A tanulmány célja a dokumentumok és az oral history (az elbeszélt történelem) segítségével felidézni, hogy a Szabad Európa Rádió Magyar Osztályának egykori munkatársai hogyan látták, ítélték meg Nagy Imre 1953 és 1956 közötti tevékenységét. A dokumentumokból, visszaemlékezésekből azt is megtudhatjuk, honnan és milyen hírforrásokból jutottak információkhoz a rádió munkatársai, és ezeket hogyan használták fel. Az interjúk különösen értékes részei azok az emlékek, amelyekben a rádiósok személyes véleményüket fogalmazták meg egy-egy eseményről vagy személyről. A tanulmány a műfaji sajátosságok (forráskritika) figyelembevételével készült, bőséges információt tartalmazó jegyzetapparátus felsorakoztatásával, amely segítséget nyújt az ismeretanyag mélyebb megértéséhez.

Kulcsszavak: Nagy Imre, rádió, hidegháború, forradalom és szabadságharc, oral history

Abstract:

The study aims to reconstruct, with the help of documents and oral history, how Imre Nagy's activities between 1953 and 1958 were seen and evaluated by the former staff of the Hungarian Department of Radio Free Europe. The documents and memoirs also explain where and from what news sources the radio staff obtained information and how they used it. Particularly valuable in the interviews are the reminiscences in which the radio staff expressed their personal opinions about an event or person. The study has been written in keeping with the specificities of the genre (source criticism) and is supplemented by a comprehensive bibliography that helps enhance the reader's understanding of the subject matter.

Keywords: Imre Nagy, radio, Cold War, revolution and war of independence, oral history

Bevezető

A Szabad Európa Rádió (SZER) 1949 nyarán alakult a Szabad Európa Bizottság (SZEB) létrehozásával. A SZEB-et, a Committee for a Free Europe-ot május 17-én jegyezték be New Yorkban. Ez a szervezet hozta létre a SZER-t. A rádió a hidegháború egyik eszközeként alakult meg.[1] Az amerikai politikai vezetés célja a rádió megszervezésével az volt, hogy Közép-Kelet-Európa országaiban megteremtse a függetlenség, a demokratikus berendezkedés és működés feltételeit. A SZER Magyar Osztályát 1950 elején szervezték meg New Yorkban, innen indult a magyar adás 1950. augusztus 4-én. A SZER európai központja München lett. A rádió müncheni Magyar Osztályának munkatársai a Possartstraße 9-es számú épületében kezdtek dolgozni. A több mint egyéves szervezőmunkát követően az első, ünnepi adásra október 6-án került sor.[2]

A szerkesztőség munkatársai a rádió indulásától követték a magyarországi belpolitikai eseményeket, és rendszeresen írták meg azok elemzését kommentárjaikban, saját gondolataikat, véleményüket kifejtve. Ezek elkészítéséhez forrásként a Rádiólehallgató Osztály (Monitoring) által rögzített hír- és műsoranyagot, a Hírközpontba nyolc távgépírón érkezett híreket, a SZER helyi ügynökségeinek információit, a nemzetközi és a magyar sajtót használták fel.[3] A rádió egyik legismertebb kommentátírója Győri (Mikes) Imre,[4] aki Gallicus álnéven írta és szerkesztette népszerű műsorát, a „Reflektor"-t. 1953. július 4-e után írásaiban gyakran foglalkozott Nagy Imre miniszterelnök tevékenységével, 1955-ben a leváltásával, majd a forradalomban vállalt szerepével és a kivégzésével.

A miniszterelnök Nagy Imréről

A rádió Magyar Osztályának tagjai a „szerkesztőségi konferenciateremben" hallgatták Nagy Imre miniszterelnök 1953. július 4-i beszédét, amit a Kossuth Rádió közvetített a Parlamentből. A rádió munka-

---

1 Lásd még: Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2016): A magyar-brit kapcsolatok alkonya a hidegháború kezdetén (1945-1953). *Köztes Európa,* Társadaomtudományi folyóirat. (1-2):91-103.

2 Lásd bővebben: Borbándi Gyula (1996): *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 15–48. Lásd még: Simándi Irén (2005): *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956.* OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest. 17–30.

3 Simándi Irén (2006): *„Nemzetközi sajtószemle" a Szabad Európa Rádióban 1956. október 22. – november 10.* OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest. 11–23.

4 Győri (Mikes) Imre (1900–1990) újságíró, politikai kommentátoríró, szerkesztő. 1951 és 1976 között, Gallicus álnéven, a SZER szerkesztője volt. Lásd bővebben: Simándi Irén (2005): *i. m.* 332–333.

társai lelkesen fogadták a kormányfő programját. A beszéd tartalmából arra következtettek, hogy „Moszkvában és Budapesten belátták az addig követett út járhatatlanságát és a kommunista politika átgondolásának szükségességét". Az első hírmagyarázatok és a kommentárok a beszéd hallgatása alatt készült jegyzetek felhasználásával készültek. Éjfél után megismételték a miniszterelnök beszédének összefoglalását és értékelését. A következő napokban továbbra is Nagy Imre szerepe és az új program volt a legfontosabb téma.[5]

A rádió amerikai vezetése gyorsan reagált a Nagy Imre által meghirdetett új gazdasági programra. Rendkívüli irányelveket fogalmazott meg és adott ki a magyarországi reformfolyamatok kezelésére, amelyek közül néhány jelentősebben említünk meg. A SZER mezőgazdasággal foglalkozó adásaiban hangsúlyozni kell az önálló parasztgazdaságok életképességét a termelőszövetkezetekkel szemben. A miniszterelnök programjában a kormány részéről tett engedményekkel kapcsolatban beszélni kell azok jelentőségéről, de azt is közölni kell a hallgatókkal, hogy az engedmények előnyeit sok munkás- és parasztcsalád még nem érzékeli, vagyis sokuk életére még nem hatott kedvezően ez a folyamat. A kommentárokban rá kell mutatni arra is, hogy a meghirdetett gazdasági program a kommunista rendszer alapvető hibáit nem tudja megoldani.[6]

Mikes Imre nagy érdeklődéssel figyelte az *„új szakasz"* jelentkezését[7] és az azt követő magyarországi politikai eseményeket. A miniszterelnök programbeszéde július 5-én jelent meg a párt lapjában, a *Szabad Nép*ben, amelyben ismertette a gazdaság reformjára vonatkozó elképzeléseit és azok hatását a társadalomra és az élet szinte minden területére.[8] Mikes Imre több kommentárjában foglalkozott az új kormányprogramban szereplő tervekkel és azok megvalósulásával. A miniszterelnök minden társadalmi rétegnek ígért valamit. Gallicus első, a kormányprogramról általánosságban megfogalmazott kommentárjában úgy vélte, ezek megvalósításában sok a bizonytalanság. A *„rendőri rémuralomnak"* vége, idézte a miniszterelnököt, az igazságügyi és rendőri hatóságok éberebben figyelnek az állam biztonságára. Mikes azért bírálta a kormányprogramot, és azért nem látta megvalósíthatónak, mert kevésnek tartotta a politikai jogok kiterjesztését, és úgy vélte, azokat az eredményeket, amelyek megvalósulnak a kormányprogramból, a nép semmivel sem tudja majd megvédeni.[9] Az új kormányprogram egyik legfontosabb pontja a parasztság

---

5 Borbándi Gyula: *i. m.* 132.

6 19. sz. Rendkívüli Irányelvek. Az 1953. június–júliusi fordulat. (Borbándi Gyula dokumentumaiból, 2000.) Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.), 533. fond. 17–18.

7 Lásd erről részletesen: Simándi Irén (2005): *i. m.* 76–100.

8 Nagy Imre elvtárs beszéde. *Szabad Nép*, 1953. július 5. 1.

9 OSZK Kt. 451/364. fond. 2–3.

terheinek csökkentése, az egyéni gazdák segítése, az erőszakos téeszesítés megszüntetése, a parasztság sérelmeinek orvoslása. Azoknak a szövetkezeti tagoknak, akik ki akartak lépni a szövetkezetből, lehetőségük volt erre, sőt a téeszek megszűnése is lehetővé vált.[10] A párt lapjában megjelent *„Védjük a termelőszövetkezeteinket!"* című cikkben nem támogatták azokat, akik ki akartak lépni, és a szövetkezetek megszűnését sem. Sőt, a törvény szigorával kívántak fellépni azokkal szemben, aki a téeszek ellen szervezkednek.[11] Mikes kommentárjában érzékeltette a különös helyzetet. A programot a hatalmon lévő felelős kormány hirdette meg, ezért érthetetlen, hogy akik élni akarnak a lehetőséggel, azokat miért fenyegetik büntetéssel. Írásában kifejtette, a rendszer talán nem készült fel a parasztság reakciójára, a szövetkezetekből való tömeges kilépésre, ezért próbálja visszakényszeríteni őket a korábbi állapotba.[12]

Mikes Imre az 1954-ben írt kommentárjaiban is figyelemmel kísérte a kormányprogram megvalósulását, továbbra is elsősorban a *Szabad Nép*ben megjelent írásokra reflektálva. A lapban 1954. október 22-én megjelent a Magyar Dolgozók Pártja (a továbbiakban MDP) Központi Vezetőségének határozata *„népgazdaságunk helyzetéről és gazdaságpolitikánk feladatairól"*. A dokumentum első fejezetének 9 pontjában részletesen felsorolták a korábbi évek gazdasági eredményei mellette az ötéves terv megvalósítása során a gazdaságban keletkezett aránytalanságokat, ellentmondásokat, a túlzott iparosítás hibáit, a mezőgazdaság héttérbe szorítását, az életszínvonal emelkedésének elmaradását, a közszükségleti cikkek hiányát. Majd az új gazdasági program megvalósításának akadályait sorolták, például az elhatalmasodott bürokráciát, amely hozzájárult a kialakult kedvezőtlen politikai, gazdasági, társadalmi helyzethez. A cikkben a továbbiakban az új program megvalósításának feladatairól olvashatunk: a dolgozók anyagi és kulturális igényeinek kielégítéséről, az életszínvonal emeléséről, a mezőgazdasági és ipari termelés növeléséről, a parasztgazdaságok gépekkel, szerszámokkal, műtrágyával való jobb ellátásáról, a lakosság fogyasztási cikkekkel történő ellátásáról. Fokozott figyelmet kell fordítani a szénbányászat és a villamosenergia-termelésre és a lakosság igény szerinti kielégítésére. Következetesen harcolni kell a takarékosságért, a nemzeti vagyon elherdálása ellen. A határozat meglepő gondolattal zárult: *a gazdasági program részletes kidolgozása még nem készült el, ennek megvalósulásáig a felsorolt feladatok végrehajtására nem kerülhet sor.*[13] Gallicus kommentárjában egyetértett a pártlapban megjelentek azon pontjaival, amelyek a hiányosságokat sorolták. A legfon-

[10] Nagy Imre elvtárs beszéde, *i. m.* 2.
[11] Védjük a termelőszövetkezeteinket! *Szabad Nép*, 1953. augusztus 7. 1.
[12] OSZK Kt. 451/389. fond. 4–5.
[13] Az MDP KV-nek határozata népgazdaságunk helyzetéről és gazdaságpolitikai feladatairól. *Szabad Nép*, 1954. október 22. 1.

tosabb kérdés: mi az összeomlás oka, ki a felelős? *A Központi Vezetőség a kormányt hibáztatta a kialakult helyzetért.* Felvetődik az újabb kérdés: „azok, akik ma kormányon vannak, tiltakoztak-e annak idején e garázda országlás ellen"? Ugyanis Nagy Imre miniszterelnök is tagja volt a régi vezetésnek. Lehetősége lett volna, hogy tiltakozzon a történtek ellen, sőt – állítja naivul Mikes – hogy megakadályozza a döntéseket, amelyek a kialakult helyzethez vezettek. *„Mi több – folytatta –, éppen ő maga volt e politika egyik legjellegzetesebb megszemélyesítője. Ez azonban nem akadálya annak, hogy továbbra is ő igazgassa sorsunkat, és anatémát kiáltson azokra, akiknek lelkes és megértő cinkosa volt.* […] *Nagy Imre-kormánya 16 hónapja van hatalmon. És csak most jön rá, hogy programját meghamisítják, hogy iparunk kátyúba vesztegel, hogy kevés a kenyér, hogy veszkődik és vonaglik minden? Most kezdenek ébredezni?* […] *Valóban Nagy Imre és társai lennének a hon igazi vezetői, ők, akik 1953-ban csődbe menvén átmázolták a cégtáblát, és most csődbe menve még egyszer átmázolják az új cégtáblát is?"* Mikes ezután a ponton ütközött meg, amely arról szólt, hogy az új gazdaságpolitika *„részletes kidolgozása ez ideig nem történt meg. Hát itt azután megáll az ész! Íme, előttünk egy kormány, amely 16 hónappal ezelőtt átvette nemzeti csődtömegünket, amelynek előidézésében bűnsegédi bűnrészes volt."* Nagy Imre miniszterelnök bejelentette, *„itt az új szakasz, a megváltó reformpolitika, a népjóléti országlás idvezítő balzsama. 16 hónap elteltével ugyanez a kormány bejelenti, hogy eddig nem volt semmiféle programja, csak úgy hatra-vakra intézkedett, utasított, parancsnokolt, még csak sejtelme sem lévén arról, merre tart és mi végre?"* Mikes a minisztériumok felelősségén túl az Országgyűlést is számon kérte. *„…mire várakozik a 300 honatya, miért nem érvényesíti ama szent jogát és nagyszerű kötelességét, hogy a Központi Vezetőség határozata nyomán végül a vádlottak padjára ültesse és könyörtelen ítélettel sújtsa nemzeti sorsunk bitorló iparlovagjait?"*[14]

Mikes Imre 1955. január 26–27-én írt kommentárjában Nagy Imre 1954. október 20-án[15] megjelent vezércikkét elemezte. Kiemelte és összefoglalta azokat a részeket, amelyek az új gazdasági program előtti gazdaságpolitikai hibákra mutattak rá, amelyek szerint a pártvezetés hibái és a gazdaságban elkövetett hibák közös tőről fakadtak. Kollektív vezetés helyett egyéni vezetés valósult meg, amely nem számolt a gazdaság törvényszerűségeivel, mellőzte a munkástömegek érdekeit, egyetlen célt fogalmazott meg: a nehézipar fejlesztését.[16]

1955. március 9-én a *Szabad Nép*ben újabb helyzetértékelés jelent meg a politikai helyzetről és a párt feladatairól, amelyeket az MDP Központi Vezetőségének ülésén fogalmaztak meg. Nagy Imre hatalomra kerülését

14 OSZK Kt. 451/648. fond. 2–5.

15 A Központi Vezetőség ülése után. *Szabad Nép*, 1954. október 20. 1.

16 OSZK Kt. 451/693. fond. 2.

követően jobboldali, antimarxista, pártellenes, opportunista nézetek terjedtek el a párt soraiban, az államapparátusban dolgozók körében és más területeken is, amelyek hátráltatták az ipar termelését, csökkent a falhalmozás, *„romlott az állami és állampolgári fegyelem"*. A Nagy Imre-kormány működése alatt *a párt helyes politikájának sikeres végrehajtását a megnövekedett jobboldali veszély akadályozta.* A legfontosabb feladat azoknak a káros jobboldali nézeteknek a szétzúzása, elszigetelése, amelyek a fejlődést hátráltatták. Példa erre a szocialista iparosítás politikájának elferdítése. A párthatározatban egyértelműen fogalmaztak: *„a szocializmus fő eszköze a szocialista iparosítás,* […] *a termelőeszközök termelésének elsődlegességét biztosítani kell"*.[17] Mikes Imre a vezércikkben leírt határozat pontjai közül egyet ragadott ki és válaszolt meg. A termelőeszközök előállítására vonatkozóan az 1954. október 3-án közzétett helyzetjelentéssel vetette össze a most megjelentet. 1954. október 3-án *a termelési eszközök előállításáról a fogyasztási cikkek termelésére kellett átállni.* Fél évvel korábban *„nem az volt a baj, hogy Nagy Imre nem termeltetett termelési eszközöket, hanem éppen az, hogy termelési eszközöket termeltetett"*. Majd összevetette azoknak a nevét, akik az 1954. évi októberi határozatot készítették, azokéval, akik az 1955. március 9-i határozatot írták. A két névsor megegyezett![18]

A párt lapjában 1955 tavaszán tovább folytatódott a miniszterelnök *„elhibázott"* gazdaságpolitikájának kritikája. A március 10-én megjelent vezércikkben a pártvezetés hibáit az opportunista elhajlásban határozta meg. Az új gazdasági program bevezetésétől kezdve kizárólag csak a baloldali szektás jelenségekkel szemben történtek fellépések, engedve az osztályharc gyengülésének és a jobboldali törekvések erősödésének. A párton belül ezeknek az eszméknek a terjedését elsősorban Nagy Imre támogatta. Vonatkozik ez – olvasható a vezércikkben – az 1954. október 20-án megjelent cikkére. Majd a párt politikájában a jobboldali torzulások jeleit sorolták. Ezek voltak egyebek mellett: a szocializmus építőmunkájának lebecsülése, amely már az 1953. júliusi kormányprogramnál jelentkezett, a nehézipar megakadása, amely a tartós jólétnek, az életszínvonal emelkedésének, vagyis mindennek az alapja. A nemzeti jövedelem és az ipari termelés stagnálása, az önköltség emelkedése, a növekvő termelés hiányában a készletek felélése, a beruházások csökkenése, az adósságállomány növekedése következett be. A jobboldali eltolódás óriási károkat okozott, amikor elszakította a jobb élet jelszavát a jobb munka jelszavától, ez a munkások elkeseredéséhez, munkakedvének, munkafegyelmének romlásához vezetett, felbecsülhetetlen károkat okozva a gaz-

[17] MDP KV-nek határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól. *Szabad Nép*, 1955. március 9. 1.

[18] OSZK Kt. 451/726. fond. 4. Az MDP Politikai Bizottságának tagjai: Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Ács Lajos, Hidas István, Apró Antal, Hegedüs András, Szalai Béla.

daságnak, a munkásosztály egységének, szellemiségének. A jobboldali eszmék különösen nagy kárt okoztak a parasztság körében, torzítottak a párt parasztpolitikáján. A paraszti jólét, a felemelkedés egyetlen helyes útját továbbra is a termelőszövetkezetek jelentik, az egyéni gazdálkodással, a kis- és középparaszti gazdaságok fejlesztési lehetőségeivel szemben. A jobboldali torzítás komoly károkat okozott az ideológiai élet számos területén is, előtérbe kerültek a polgári és kispolgári áramlatok, amelyeket korábban sikerült féken tartani. A más nézetekkel, eszmékkel szemben szükség van türelemre, de a szocializmus töretlen építése érdekében éberebben, kifinomult taktikai módszerekkel, hatékonyan kell küzdeni a kispolgári irányzatok ellen. Semmilyen türelem nem indokolt a reakciós polgári áramlatokkal, az idealista irányzatok feléledésével, a dekadenciával, a pesszimizmussal és az anarchiával szemben. *„A döntő: a párt és a munkásosztály vezető szerepének biztosítása politikai, gazdasági és kulturális életünk minden területén."* A gazdasági célok megvalósítása érdekében *„céltudatos, eszmeileg és politikailag egységes, fegyelmezett, erős pártra van szükségünk"*.[19] A vezércikkre írt kommentárjában Mikes csak egyetlen kérdést fogalmazott meg Nagy Imrének, azt, hogy mikor szólal végre meg saját védelmében. A miniszterelnököt azzal vádolják a párthatározatban, hogy *„eltorzította az iparosítást, meghamisította a mezőgazdasági politikát, megcsúfolta a szocializmust, megtagadta a marxizmust. A sztálini időkben, ha harminc nyakszirtje lett volna, mindannyit megrakták volna golyóbissal e vádakért. Ma gyöngédebbek, tehát habozóbbak a pillanatnyi diktátorok, módosult a kivégzés fortélya, lassúbbá és körülményesebbé vált minden. De az nem vitás, hogy a miniszterelnök életveszélyben forog! Én mivel életveszélyben forog, meg szeretnők kérdezni tőle, hogy hol kornyadozik életösztöne. Miért nem szólal meg, miért nem védelmezi magát, miért nem emel ellenvádat? Hiszen oly könnyű lenne!"* Mikes azt kérdezte a miniszterelnöktől, miért nem veszi elő Rákosi 1953. július 11-i beszédét, amelyben teljesen egyetértett az új szakasz *„kormányzatával és programjával"*.[20] Vagy miért nem olvassa fel Rákosi ünnepi beszédeit, és *„miért nem vágja a szemébe, hogy mi okon, és mi jogon, mi alanyi alapon vagy erkölcsi címen merészkedik magára ölteni az ügyészi tógát? Ha Nagy Imrének buknia kell, ha nemzeti életünk újabb és már újfent elsöpréssel fenyegető válságáért fizetni muszáj, miért éppen Nagy Imre fizet? Miért nem Rákosi is? És miért nem fizet a párt politikai bizottságának mind a kilenc tagja, akik rövid hat hónappal ezelőtt, október harmadikán megfogalmazott beszámolójukban nemcsak helybenhagyták Nagy Imre újszakaszos ügyvitelét, hanem annak fokozását, erősítését követelték? Miért nem szólal meg, miniszterelnök úr? Értse meg, ugyan jól megértette ön, az élete fo-*

[19] Tovább a szocializmus építésének, a népjólét emelésének útján. *Szabad Nép*, 1955. március 10.

[20] Rákosi nem azonosította magát az új szakasz programjával.

rog kockán! Miért nem emel ellenvádat? Mi nem védhetjük meg saját maga helyett. Mert mi igazán nem tudjuk, hogy ön milyen mértékben bűnös, és mi igazán nem adtunk, nem adhatunk önnek felmentvényt. Azt azonban tudjuk, hogy bármilyen felelősség terhelje vállát, ez a felelősség csöppet sem nagyobb, csöppet sem bitangabb és öklendeztetőbb, mint amely felelősség pillanatnyi vádlóinak és bíráink vállát nyomasztaná. És ha feláll, kérdezze meg azt is, hogy az a Központi Vezetőség, amely most egyhangúlag szinte a népáruló bélyegegét süti az ön homlokára, az új szakasz közel két évén át nem vette észre, hogy a népi demokrácia szekere kátyúba került? Nem vette észre a nagyipar egyhelyt-topogását, a könnyűipar sorvadását, a mezőgazdaság toporgását, a szocializmus elárulását, a lenini, sztálini tankok darvadozását, nem vette észre a bélpoklot, amellyel állítólag ön és együttese mételyezte a hont és a népmilliókat?" Mikes a kommentárja további részében a Központi Vezetőség tagjaitól *„kérdezte,"* ők miért nem vettek észre semmit, vagy a párttagság és a magyar nép. Majd utalt az 1954. november 28-án történt népfrontválasztásra, ahol az új kormányprogram folytatására, megvalósítására szavaztak az emberek. A sajtóról szóló véleményében úgy fogalmazott, az korábban éljenezte a miniszterelnököt, majd a bukását követelte. Kommentárja végén újra felszólította Nagy Imrét: *„Védje magát, miniszterelnök úr. Védje magát, mert némaságával nemcsak önmagát ítéli el, de szörnyű ítéletet mond a rendszerről is, amelynek oly fényes ura, és mint most látszik, oly elkárhozott rabja volt!"*[21] Az MDP Központi Vezetősége 1955. április 14-én határozatot hozott, amelyben pártellenes tevékenység és frakciózás címen Nagy Imrét kizárták a Politikai Bizottságból, a Központi Vezetőségből, és visszahívták minden funkciójából.[22]

Ekecs Géza[23] az interjúban a Nagy Imre-kormány tevékenységéről elmondta: *„…kicsit olyan ellentétes lett a politika* […] *már a hang is kicsit változott, tehát már nem volt ez a kemény deklamáló* […], *amit nagyon sokan nem értettek meg, például Mikes [Imre], őt nem tudtuk becsalni, hogy hallgasson meg néha egy beszédet, hogy mennyivel más, mint 5 évvel korábban [volt]. Akkor ő is kicsit módosította volna a hanghordozást, [ő] nem, ő ragaszkodott egy bizonyos ellenségképhez, hogy ez módosul azt ő nem fogadta el, és sokan voltak így."*[24]

Nagy Imre szerepét, tevékenységét a SZER munkatársai nem vet-

---

21 OSZK Kt. 451/727. fond. 3–6.

22 *1956 Kézikönyve. Kronológia* (1996): 1956-os Intézet, Budapest. 48. (Nagy Imrét az ülésre nem hívták meg, a határozatról is csak a sajtóból értesült. Uo.)

23 Ekecs Géza (1927–2017) magyar újságíró, rádiós szerkesztő. 1951–1992 között a SZER munkatársa volt. Cseke László néven szerkesztette és vezette a rádió egyik leghallgatottabb műsorát, az 1959 májusában induló „Teenager party"-t. Lásd bővebben: Magyar Október. http://szer.oszk.hu/szemelyek/ekecs-geza (letöltés dátuma: 2022. 11. 22.).

24 Interjú Ekecs Gézával. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára (a továbbiakban TIT). Az interjút készítette: Simándi Irén. 2000. 02. 04.

ték komolyan, nem hitték el, hogy bekövetkezhetett egy politikai fordulat Sztálin halála után. Ahogy Ekecs Géza fogalmazott, a folyamatot *„Moszkva trükkjei"* közé sorolták. *„Tehát ez egy megrendezett trükk. Tehát ez a kanyargó út, vagy szerpentin vagy mi* […] *ez valahogy úgy él bennem, hogy úgy könyveltük el,* […] *ez egy szemfényvesztés, porhintés nyugat felé.* […] *De Nagy Imre, Hegedüs [András], persze árnyalati különbségek. Mert azért egy Hegedüsről jól tudtuk, írtam a beszédeit, hogy ő nem Rákosi, és nem Gerő.* […] *kommunista, de másképpen."*[25]

„…az első Nagy Imre[-kormány] kétségtelenül, nem lettünk mi kommunisták – mondta az interjúban Ekecs Géza –, *nem hittük el mindazt, [de] jóleső érzés volt, hogy emberibb hang volt, és* […] *a Kossuth Rádióba már műsorokat csináltak, átjátszott zenék voltak, zenei bridzsek, hidak, összekötők, tehát"* más volt. *„…amikor visszajön Rákosi, Nagy Imrééket félreteszik, jön egy fagy, emlékszem, [Brandenstein] Hannával*[26] *beszélgettünk egyszer, Hanna sírva fakadt, hogy na most megint kezdődik elölről mindaz, amin már az elmúlt másfél-két évben túlestünk…"*[27]

Molnár József[28] életrajzi visszaemlékezésében írta, 1945-ből személyesen ismerte Nagy Imrét.[29] 1955 áprilisában a miniszterelnök leváltása után a rádió szerkesztőségének munkatársai többségében támogatták, anélkül hogy különösebben ismerték volna személyét, tevékenységét. Molnár egy kommentárban, a Kossuth Rádió adásának korábbi műsoráról kivágott Nagy Imre- és Rákosi-mondatok egymásnak ellentmondó részeiből, *„helyszíni interjúnak álcázva"*, közbeszúrt magyarázatokkal készített műsort, amely adásba került. A kivágott mondatok tartalmában nagyrészt a párton belüli ellentétre helyezte a hangsúlyt. Az adás pozitív magyarországi visszhangja is eljutott hozzá.[30]

---

25 Interjú Ekecs Gézával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Hanák Gábor, Simándi Irén. Operatőr: Nyíri Béla. 2003. 12. 05.

26 Brandenstein Hanna 1951–1991 között a SZER Monitoring Osztályának munkatársa volt.

27 Interjú Ekecs Gézával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Hanák Gábor. Operatőr: Nyíri Béla. 2004. 11. 08.

28 Molnár József (1918–2009) író, lapszerkesztő, rádiós szerkesztő, kiadó, nyomdász. 1955–1957 között a SZER munkatársa volt. http://szer.oszk.hu/szemelyek/molnar-jozsef (letöltés dátuma: 2022. 11. 22.).

29 Molnár József (2006): *A Szabad Európa Rádió a forradalom napjaiban.* (Részlet a szerző életrajzából). Püski, Budapest. 18.

30 Uo. 13.

A forradalom alatt

A szerkesztőségben a viták arról folytak, mi lehet Nagy Imre szerepe, hogyan ítéljék meg az új miniszterelnököt – emlékezett vissza a történtekre Borbándi Gyula.[31] Október 23-án a szovjet csapatok behívásáról[32] a rádió munkatársainak semmi információja nem volt, mint ahogy a 24-i statárium meghirdetéséről sem.[33]

Borbándi szerint Nagy Imre személye addig pozitív volt, amíg át nem ment a pártközpontba.[34] *„A gyanút az keltette, hogy Nagy Imre nem úgy viselkedett, mint ahogy az* […] *kívánatos lett volna, mint ahogy az előrelátható lett volna*." Azt, hogy Nagy Imre, *„milyen nyomásnak volt ott kitéve, és milyen behatásokra, rendelkezett és cselekedett* […] *akkor mi nem tudtuk, és aki arra hajlott, hogy egy kommunista az kommunista marad, és nem változhatik, mert ilyen is volt a szerkesztőségben, az azt mondja,* […] *Nagy Imre ismét visszavedlett régi sztálinista moszkovita kommunistává".*

A miniszterelnök tevékenységéről *„később eléggé megbánt és elég el nem ítélhető kommentárok [hangzottak el], amit maga a főszerkesztő* […] *írta* [sic!]

---

31 Borbándi Gyula (1919–2014) magyar író, történész, szerkesztő. 1951–1984 között, Gyulai Ernő álnéven, a SZER szerkesztője volt. Lásd bővebben: Simándi Irén (2020): Borbándi Gyula a Szabad Európa Rádió szerkesztője. In: *A reményt nem feladni. Konferencia Borbándi Gyula 100. születésnapján 2019. szeptember 24.* Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt. 20–39.; Lásd még: Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2012): A forradalom előtti '56 brit szemmel. 1956. január 2.-1956. október 23. In: Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Történelmi emlékezet és identitás: tanulmányok.* Herakdika Kiadó, Budapest. 55–70.; Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2017):1956 brit szemmel. In: Csurgai-Horváth József (szerk.): *1956: a szabadság narratívái. Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 63–78.; Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea (2009): Rajk László rehabilitációjának visszhangja angol és amerikai lapvélemények alapján. In: Strausz Péter, Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Egyén és nemzet Európa történelmében.* Heraldika Kiadó, Budapest. 122– 135.; Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar - Prantner Zoltán (2021): Az 1956-os magyar forradalom visszhangja az állami egyiptomi sajtóban. In: *POLYMATHEIA Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat*, XVIII. évfolyam. 3–4. sz. 5–23. DOI 10.51455/Polymatheia.2021.3-4.01

32 Lásd erről: Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. I. *Valóság*, 11. sz. 38.

33 1956. október 24-én reggel 8 óra 45 perckor Nagy Imre miniszterelnök aláírásával kihirdették a statáriumot, amely a fegyverletétel időpontját is megjelölte: először 14 óráig, majd meghosszabbítva 18 óráig mentesül a felelősségre vonás alól az, aki leteszi a fegyvert. Ezzel az intézkedéssel akkor Nagy Imre is egyetértett, később azonban már nem, s a döntést visszavonta. Hegedüs András (1958): *Élet egy eszme árnyékában.* Szerző: Zsille Zoltán. Magánkiadás, Bécs. 266–267. (1956. október 23-tól november 4-ig nem működött rögtönítélő bíróság.) Lásd erről még: Simándi Irén (2006): *i. m.* 41.

34 Nagy Imre az október 23-án, 21 órakor elmondott beszéde után átment az Akadémia utcai pártközpontba, és bekapcsolódott az MDP KV tanácskozásába. *1956 Kézikönyve. Kronológia. i. m.* 77–78. (Nagy Imre október 29-én tette át székhelyét a Parlamentbe, így az lett az ország politikai központja. Szilágyi József és Széll Jenő megszervezték a miniszterelnöki titkárságot. Uo. 139.)

[…] *Gellért [Andor],*[35] *Nagy Imre ellen.*[36] […] *majdnemhogy elítélve Nagy Imrét.* […] *ez abba a szituációban született, amikor tényleg nem lehetett még látni, hogy Nagy Imre hogyan fog viselkedni".*

Borbándi úgy látta, hogy a rádió munkatársai közül később is többen bizalmatlanok voltak Nagy Imrével szemben, pl. Mikes Imre,[37] Béry László.[38] *„Abból a felfogásból kiindulva, hogy, aki moszkovita, vagy szovjetbarát volt, az élete végéig az marad, tehát, nem hittek* […] *egy személy megváltozásának a lehetőségében.*[39] *Amit aztán később nyilván ők is megbántak…"* Borbándi véleménye szerint a rádió munkatársainak többsége azonban nem alkotott véleményt, óvatosan a kivárás álláspontjára helyezkedtek.

November 3-án nyilvánosságra hozták Nagy Imre november 2-án megalakított koalíciós kormányának névsorát. Az előző kormány minden miniszterét felmentették.[40] Borbándi szerint ez *„logikus dolog is volt, feltételezhetően az akkori országos közvéleménynek is megfelelt, és mindenképpen egy pozitívuma volt* […] *a fejlődésnek, ami azután logikusan folytatódott…"* A rádióban azt feltételezték, a koalíciós kormány meghirdeti és lebonyolítja a szabad választásokat. Borbándi néhány munkatársával – Király Ernővel, Molnár Józseffel, Vámos Imrével, akik a *Látóhatár* című köréhez tartoztak – átadtak egy beadványt Gellért Andornak, amely azt tartalmazta, hogy a koalíciós kormány megalakulása után a Magyar Osztály *„korlátozza az adását csupán arra, ami történik […] a rádió ne álljon elő*

---

35 Gellért Andor (1907–1990) újságíró. 1954–1957 között a SZER Magyar Osztályának vezetője volt. Lásd még: http://szer.oszk.hu/szemelyek/gellert-andor (letöltés dátuma: 2022. 11. 22.)

36 Gellért Andor október 25-i kommentárjában Nagy Imre felelősségéről beszélt. Elhangzott: 1956. október 25-én 17 óra 9 perckor. Lásd erről: Simándi Irén (2002): *i. m.* 48–49.

37 Mikes Imre több kommentárában is elítélte, támadta Nagy Imre tevékenységét: 1956. október 25-i írásában. Elhangzott: 1956. október 25-én 22 óra 10 perckor. Lásd erről: Uo. 49–50. 1956. október 26-án 13 óra 10 perckor elhangzott kommentárjában, amikor Nagy Imre és Kádár János hatalomra kerüléséről számolt be, egyáltalán nem optimista tartalommal. Lásd erről: Uo. 52–53.

38 Béry László (1898–1971) kommentátíró, szerkesztő. 1951–1967 között, Balogh Balázs álnéven, a SZER szerkesztője volt. https://www.tit.oszk.hu/szer/reszletes.phtml?azonosito=1 (letöltés dátuma: 2022. 11. 22.). 1956. október 28-án 20 óra 10 perckor elhangzott kommentárjában Nagy Imre délutáni rádióbeszédét elemezte. Lásd erről: Uo. 56–57.

39 Borbándi Gyula: *i. m.* 252–253.

40 *1956 Kézikönyve. Kronológia, i. m.* 193. (A kormány tagjai: miniszterelnök és külügyminiszter: Nagy Imre, államminiszterek: Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István [FKgP]; Bibó István, Farkas Ferenc [Petőfi Párt]; Kádár János [távollétében névlegesen], Losonczy Géza [MSZMP]; Fischer József, Kelemen Gyula, Kéthly Anna [SZDP], honvédelmi miniszter: Maléter Pál vezérőrnagy. Uo.)

saját bármiféle politikai programmal". Gellért ezt tudomásul vette, és betette a dokumentumot az íróasztalába.[41]

Október 23–24-én nem lehetett tudni, *„mi az ő* [Nagy Imre] *szerepe"* – emlékezett vissza a forradalom első napjaira László László.[42] *„Már ezt ő csinálta, vagy még nem ő csinálta, vagy az ellenzék csinálta, ezért volt olyan furcsa kettősség Nagy Imre megítélésében a magyar osztályon belül is. Mert nem tudtuk azt, hogy mi jön Nagy Imrétől ténylegesen, és mi jön Nagy Imre nevében. Ezt Münchenből megítélni első időben nem lehetett. És Nagy Imre szerepe egyáltalán. Most önként jött, vagy előtolták, vagy ő csak egy bábu, és mások mesterkednek mögötte, ezt se lehetett pontosan tudni. Az egész váltás olyan fejveszett volt, hogy ezt az első napokban nem lehet átlátni Münchenből. Ezt tudom, mert én részt vettem – akkor nem sok dolgunk volt, mert nem volt sok hír – néhány szerkesztőségi konferencián, ahol erről vita folyt, és ahogy az én benyomásom az volt, hogy mindenki bizonytalan Nagy Imre megítélésében. Nagy Imrét már a múltja miatt pozitíven* [sic!] *ítélték meg, mások fenntartásokkal éltek* […], *hogy most megint följött, most ezt komolyan lehet venni, vagy mi ez.* […] *nagyon nagy volt a bizonytalanság magyar részről [és] amerikai részről is…"*[43]

Lászó László véleménye, hogy *„nagyon nagy jóindulattal csinálta a dolgot, de soha nem ő vezette.* […] *utólag és akkor is megítéltük."* Határozottan meg kellett volna mondani a kormány álláspontját, *„most egyelőre ehhez tartjuk magunkat.* […] *nem több. Majd aztán a következők, majd meglátjuk később. Ilyen sosem volt. Voltak nagyon jóindulatú beszédek. Nagy Imrének is szép beszéde. Semmi kifogás ellene. De nem volt az, hogy az szabta volna meg az irányt.* […] *mindig utána ment az eseményeknek. Ez az én kritikám a magyar forradalomról.* […] *bizonyára, hogyha Lenin, most egy nagyon hülye párhuzam, hogyha lett volna egy olyan személyiség tényleg, egy meghatározó személyiség, akkor talán más irányba és talán nem lett volna ilyen drámai vége ennek az egésznek. De ilyen nem volt. Nagy Imre tulajdonképpen jóindulatú, de nem volt nagyon energikus ember."*[44]

Ajtay Miklós[45] Nagy Imre felelősségéről írt „*Széljegyzetében*" az országba behívott szovjetekkel kapcsolatban.

„1849 tragikus napjaiban a nagy magyar poéta így kiáltott a zsarnok felé:
»Küldd elénk, te koronás haramia

---

41 Interjú Borbándi Gyulával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Hanák Gábor, Simándi Irén. Operatőr: Nyíri Béla. 2002. 03. 03.

42 László László (1929–2021) közgazdász. 1951–1991 között, Tétényi László álnéven, a SZER munkatársa, a Magyar Osztály Monitoring vezetője volt.

43 Interjú László Lászlóval. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Hanák Gábor, Simándi Irén. Operatőr: Nyíri Béla. 2002. 03. 02.

44 Uo.

45 Ajtai Miklós (1899–1987) író, újságíró. 1954–1957 között, Monostori Miklós és Randolph Robban álnéven, a SZER munkatársa volt. http://szer.oszk.hu/szemelyek/ajtay-miklos (letöltés dátuma: 2022. 11. 24.)

Légióként bérszolgáidat,
Hogy számodra innen a pokolba
Holttestükből építsünk utat!«

Ezek az 1849-es napok ma megismétlődnek. Nem koronás, hanem sarlós és kalapácsos haramiák küldik a nemzetre légiónként bérszolgáikat. De a nemzet új szabadsághősei már készítik a szovjet vezetők számára a zsoldos had holttestein át az utat a pokolba. Nem fölkelésről van ma már szó Magyarországon. Valóságos szabadságharcról! Az egész nemzet egy testként áll föl, hogy lerázza a vörös láncokat. Nem alkudozni akar a vörös gazemberekkel, hanem szabad magyar demokratikus világrend eljöveteléért harcol. Hol van az a hatalom, amelyik ilyen nemzeti talpra állást leverhetne? Jöhetnek a szovjet tankok, a kezeit magyar vérrel beszennyező Nagy Imre hívására. Jöhetnek a vörös robotok, hogy gépeikkel s ágyúikkal ismét letörjék a szabadságot. Letörhetnek egy-egy katonai megmozdulást, elfoglalhatnak egy-egy ellenálló gócot, de nem verhetik le magát a nemzetet! Minden egyes magyar ember mögé nem állíthatnak oda egy-egy tankot. Minden magyar város és minden magyar falu minden egyes házát nem tarthatják megszállva. A nemzet, mint egyetlen test mozdul ma meg, s ki bírhatna egy egész nemzettel? Az egyéneken átáramlik a nagy pillanatok közösségi érzése és hevülete, a magyar extázis. Küldhetik a sarlós és kalapácsos haramiát, tankjaik légióit a magyar élet extázisa ellen. Ezt a forradalmat, ezt a szabadságharcot immár semmiféle zsoldos had, a haramiáknak semmiféle állig felfegyverzett légiója sem tudja többé eltiporni.

Te pedig, Nagy Imre, állj meg, borulj térdre vezeklő bűnösként a nemzet előtt, próbáld jóvátenni rettenetes bűnödet, a szovjet légiók ránk szabadítását! Ha eltévelyedett életednek még valami értelmet akarsz adni, úgy csak egy kötelességed lehet: a szovjet zsoldos hadnak, amelyet galádul a nemzetre zúdítottál, kiálts megálljt! Utána pedig fel a kezekkel, add meg magad a nemzet elsöprő akaratának!"[46]

Molnár József visszaemlékezése a miniszterelnökről: „*…a rádiónak az összetételéből következett, hogy nem értették meg a forradalmat tulajdonképpen, [és] Nagy Imrét sem értették meg,* […] *nem is tudtak vele mit kezdeni.* […] *És akkor elkezdődött Nagy Imre gyalázása. Most mért lehetett ezt csinálni? Azért, mert [az] amerikaiak elveszítették a fejüket, a [William] Griffith úr,* […] *ő volt a politikai osztály vezetője* [politikai tanácsadó], *eldobta a gyeplőt, nem tudott mit csinálni. […] Én rohantam a helyetteséhez,* [Collinshoz,] *mondtam neki: – Te öregem – németül beszéltünk –, hát beszélj a főnököddel. Hát itt borzasztó nagy bajok vannak, amit csinál a rádió, a Nagy Imre ellen, [ezzel] végtelen veszélybe taszítjuk az egész[et]* […] *És hát énnekem az volt a tragédiám, mint belpolitikai kommentátornak, ez ellen állandóan ágál-*

[46] Elhangzott: 1956. október 26-án 21 óra 37 perckor. http://szer.oszk.hu/felvetel?i=1225032630&n=szeljegyzetek (letöltés dátuma: 2022. 11. 24.).

nom kellett, és nem fogtam be a számat. Rohantam erre, arra, persze hatástalanul, mert maga a Gellért Bandi is, aki előtt sose írt, ő írt egy nagy kommentárt, hogy Nagy Imre a magyar történelem legnagyobb árulója, mert behívta az oroszokat. Én rohantam hozzá: – Bandi az istenért! Hát a Nagy Imre […] *kint volt a hatalomból. A Nagy Imre nem hívhatta be az oroszokat. Ma már persze tudjuk, hogy történt* […] *De akkor én ezt* […] *nem tudtam, de éreztem azt, hogy ezt nem tehette Nagy Imre. És akkor azért kellett nekem hadakoznom, mert mondom, a horthysta világnak az újságírói, akik ott voltak a rádiónál, Csonka Emiltől*[47] *kezdve végig, Béry Laciig, ezek nem tudták elképzelni, hogy [a] kommunista, mint Nagy Imre, az lehet még jó magyar.* […] *Tudjuk, hogy nem sok volt közöttük, de lehet. Hát Nagy Imrét is. Tehát nem elítélni és megsegíteni, támogatni* […] *Én ezt nem tudtam, én kis pont voltam, mert ha a főnök a Gellért is egy ilyen kommentárt ír, akkor…"*[48] Molnár József támogatta a koalíciós kormány létrejöttét Nagy Imre vezetésével, és ezt a véleményét mindvégig fenntartotta. A rádió munkatársainak döntő többsége nem támogatta Nagy Imrét. *„Úgyhogy elvesztettem a csatát én, és nemcsak én, de elvesztette Nagy Imre is, és elvesztette Magyarország is, a magyar politikai ostobaság miatt. Persze nem azt mondom, hogy a rádión múlott, nem a rádión múlott,* […] *de a rádiónál voltam, én csak ebből a szempontból tudom megítélni, hogy mi történt odabent.* […] *mennél* [sic!] *inkább fejlődött tovább a forradalom,* […] *jobbra, annál erősebb volt a nyomás a rádióban, aminek én* […] *nem voltam híve az adott helyzetben.* […] *bennem volt, hogy az orosz ez a nagyhatalom itt van, hát nem szabad, hogy olyasmit csináljuk, mert letipornak bennünket. Nem mondtam ki valószínűleg a kommentárjaimban, de ez volt az érzésem, hogy vigyázzunk, ne rohanjunk, hanem majd idővel lassan, lépésről lépésre csináljunk meg, amit tudunk, de egyelőre maradjunk meg ebben."*[49]

A mártír miniszterelnök

„A forradalom utolsó napjaiban már Gellért Andor is hangot váltott Nagy Imre szerepének megítélésében. November 2-i kommentárjában elismerte, hogy Nagy Imre külpolitikai célkitűzései[50] *megfelelnek a szabadságharcosok kívánságainak. De – tette hozzá – belpolitikailag gyors kormányváltozásra van szükség. Meg kell válni kormányának azoktól a tagjaitól, akiknek sztálinista múltja tönkreteheti a jelenlegi kormány erkölcsi hitelét".* Gellért *„ekkor-*

---

47 Csonka Emil (1923–1982) újságíró. 1951–1982 között, Vasvári Gergely álnéven, a SZER munkatársa volt.

48 Interjú Molnár Józseffel. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Farkas Pál. 2000. 09. 15.

49 Uo.

50 A szovjet zónába tartozó Magyarország számára irreális célkitűzések voltak.

ra rádöbbent, mekkora jóvátehetetlen hiba volt, hogy a vezetése alatt álló magyar osztály szerkesztőségének többsége az ő ki nem mondott jóváhagyásával a forradalom első napjaitól rombolta Nagy Imre erkölcsi hitelét, ami szerencsére a felkelőkre hatástalan maradt".[51]

Az interjúban Molnár József elmondta, Gellért Andor arra kérte, írjon egy kommentárt. *„Miről? Arról, hogy Nagy Imre a megoldás. Bandi, ez már késő.* […] *Ez már késő, veszett fejsze nyele. De természetesen én ezt vállalom, mert énnekem kezdettől fogva az volt a véleményem, hogy Nagy Imre volt abban a helyzetben végig a megoldás, kiegészítve egy csomó demokratával. Szaladok le a gépírószobába, ahol* […] *kiválasztottam egy gépírónőt, amelyik még viszonylag legjobban tudott gépelni, és lediktáltam, amelynek az volt a lényege, amit a Gellért egy mondatban mondott, hogy Nagy Imre a megoldás, és hát nagyon könnyű volt ezt bizonyítani nekem. Azt mondtam, hogy a magyar nép többsége bízik Nagy Imrébe.* […] *Az egyetlen ember, aki össze tud bennünket kötni a nagy orosz birodalommal, és minden más az téves út. Hát nem tudom már így elmondani, de ez volt a lényege ennek a kommentárnak, és hogy a magyar nép ezt kívánja* […] *És nem rabszolgáknak tekintik a magyar népet, akkor valahogy ezen az alapon ki kell egyezni. Hát persze tudom, hogy ez egy naiv dolog volt, és akkor is tudtam, azért is mondtam, hogy már késő, de megírtam.* […] *aztán az embernek a könnyei csorogtak, nekem is időnként, mikor egy hír jött, és elszaladtam közben még a német szakszervezethez, hogy valamit csináljatok, mozgassátok a világ szakszervezeti mozgalmakat* [sic!], *hogy mi történik. És bizonygattam nekik,* […] *lássátok, itt nekünk van igazunk és nem az orosz propagandának, ami akkor elöntötte már egész Európát, ugye ellenforradalom."*[52]

László László azt mondta visszaemlékezésében, hogy nem volt információjuk Nagy Imréről november 4-e után. A legközelebbi információ 1958, amit *„én* […] *nem vártam. Én azt hittem, hogy jó, el fogják ítélni,* […] *életfogytiglanra, és aztán majd 5 év múlva kiengedik,* […] *vagy 3 év múlva, de hogy halálbüntetés.* […] *én nem tudom, hogy ki volt e mögött, miért volt? Ezt nem tudom. De nagyon megdöbbentett.* […] *és akkor [amikor] van amnesztia, a '60-as évek elején egymás után voltak az amnesztiák, [kiengedik,] de az hogy ilyen bosszút álljanak rajta vagy rajtuk, ezt nem hittem volna. Nem hittük volna…"*[53]

---

51 Molnár József: *i. m.* 79.

52 Interjú Molnár Józseffel. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Farkas Pál. 2000. 09. 15. (A kommentár megírására november 13-án került sor, ezt az információt Molnár József az életrajzában írta meg. Valamint azt is, hogy az írása már nem került bele a rádió műsorairól Bonnba küldött kommentárok közé, így az eredeti hangszalag nem maradt meg, nem került elő. Molnár József: *i. m.* 79.)

53 Interjú László Lászlóval. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Nyíri Béla. 2000. 05. 04.; Lőrinczné Bencze Edit (2017): A magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-ban. In: Csurgai Horváth József (szerk.): *1956: a*

Skultéty Csaba,[54] a Hírosztály munkatársa így emlékezett vissza 1958. június 17-re, amikor megérkezett Nagy Imre kivégzésének híre: *„…ezen a napon este én voltam a hírszerkesztő, tehát az esti órákban egyedül a rádióban a gépírónővel, titkárnővel. És emlékezetem szerint a budapesti rádió éjfélkor mondta be a hírt. A mi éjféli híreinkbe persze még nem lehetett benne, és a Monitoringból, tehát a budapesti rádiót lehallgató szolgálatból letelefonáltak, közölve ezt. Emlékszem, egy Pap Nóra nevű kolleganő volt a hírolvasó, és mikor visszajött a hírekkel, mondtam neki, hogy mi történt,* […] *azt mondta, na, ezek úgy érzik, hogy mindent megengedhetnek maguknak."*[55]

A *Népszabadság* 1958. június 17-i számában a Magyar Távirati Iroda jelentése tette közzé a miniszterelnök kivégzéséről szóló hírt, amelyben az Igazságügy-minisztérium közleménye olvasható a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásról.[56]

* * *

A magyar kül- és belpolitikai eseményeknek voltak olyan összefüggései, amelyeket a rádió munkatársai elegendő információk hiányában nem értettek, nem is érthettek, mert nem voltak meg a szükséges ismereteik a folyamatok egészének áttekintéséhez. Ilyen volt például Nagy Imre politikai szerepvállalása vagy a forradalom alatt számos esemény, amelyet helytelenül ítéltek meg és mondtak el a kommentárokban. A téves közlések származhattak abból is, hogy a Budapesten és az országban tartózkodó tudósítók hírügynökségeiknek pontatlan információt továbbítottak, és ezeket a SZER is felhasználta. A rádió amerikai vezetése nem adott iránymutatást arra vonatkozóan, hogy a forradalom napjaiban érkezett híranyagot műsoraikban hogyan használják fel. A rádiónál az egyik legfontosabb szabály az volt, hogy a hírek és az események tartalmát két, de inkább három független forrásból kell ellenőrizni felhasználásuk előtt. A forradalom alatt erre nem volt lehetőség.[57]

A rádió Magyar Osztálya munkatársainak többsége bírálta a forradalom napjaiban Nagy Imre tevékenységét, ez az események előrehaladtával napról napra erősödött, ami a nemzetközi megítélését is gyengítette, nem beszélve a magyarországi helyzetéről. A kommentárírók véleménye

szabadság narratívái. Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 95–112.; Lőrinczné Bencze Edit (2017): The Yugoslav – Hungarian Relations in 1956. In: *Central European Political Science Review* (18): 68-94.

54 Skultéty Csaba (1920–2015) író, újságíró, publicista. 1951–1984 között, Ambrus Márton álnéven, a SZER munkatársa volt.

55 Interjú Skultéty Csabával. Országos Széchényi Könyvtár, TIT. Az interjút készítette: Simándi Irén. Operatőr: Kurucz Sándor. 1999. 01. 18.

56 *Népszabadság,* 1958. június 17. 3.

57 Simándi Irén (2006): *i. m.*146–151.

csak november 4-e után változott meg, de ez már nem segített sem a forradalom ügyén, sem pedig Nagy Imre helyzetén.

Mikes Imre a forradalom leverését követően is figyelemmel kísérte Nagy Imre és társai sorsát, reflektálva a Magyarországon megjelent hivatalos információkra. Kommentárjai már átgondoltabbak, kiegyensúlyozottabbak voltak. Gallicus minden évben megemlékezett Nagy Imréről és 1956 októberéről. Talán korábbi tévedései miatt is érezhette közvetlenül saját ügyének a mártír miniszterelnök emlékének ápolását. Kommentárjai révén próbálta ébren tartani 1956 szellemét az utókor számára.

MARCELLINUS *COMES* ÉS KRÓNIKÁJA[1]

MARCELLINUS COMES AND HIS CHRONICLE

Sólyom Márk

Összefoglaló:

Az Illyricumból származó, ám Konstantinápolyban alkotó Marcellinus *comes* Iustinianus császár (527–565) udvari embere és a korszak egyik legjelentősebb történetírója volt. A késő ókori auktor legalább három művet írt, ezek közül azonban csupán az egyik munka maradt fenn az utókor számára, a latin nyelvű, az illyricumi elit politikai álláspontját tükröző, katolikus keresztény szellemiségű *Krónika* (*Chronicon*), amely Szent Jeromos 379-ig tartó krónikakompozíciójának előbb 518-ig, majd 534-ig eljutó folytatása. Marcellinus *comes* munkáját egy ismeretlen auktor később egészen 548-ig kibővítette, a modern szöveghagyományban pedig ez az *additamentum* is a *Krónika* részét képezi. A mű számos értékes, nemegyszer unikális információval szolgál a késő ókori Keletrómai (Bizánci) Birodalom politika-, had-, társadalom- és kultúrtörténetéről: a *Krónika* a legkorábbi rendelkezésünkre álló forrás a Nyugatrómai Birodalom bukásáról (476), a bolgárok és egyéb ótörök nyelvű sztyeppei törzsszövetségek támadásairól (499, 502, 515, 517, 530), Vitalianus *usurpator* Anastasius császár elleni hadjáratairól (514–516), illetve a híres konstantinápolyi Nika-felkelésről (532), amely kis híján megdöntötte Iustinianus császár hatalmát. A publikáció Marcellinus *comes* életének és a *Krónika* legfontosabb részleteinek, jellemzőinek a bemutatására vállalkozik.

Kulcsszavak: Marcellinus *comes*, Iustinianus császár (527–565), Keletrómai (Bizánci) Birodalom, Illyricum, krónikák.

Abstract:

Count Marcellinus (Marcellinus *comes*) was an Illyrian courtier of Emperor Iustinian (527–565 AD) in Constantinople and one of the most significant historians of his time. We know that the late antique author wrote at least three works, but only one, his *Chronicle* (*Chronicon*) is available nowdays, which is the continuation of St. Jerome's *Chronicle* and presents the political, military, social and cultural history of the

[1] Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, OTKA PD_21 137992 (Marcellinus comes és a sztyeppe nomádjai. Hadtörténet [375–568 AD]) kutatási program keretében. A projekt Marcellinus comes krónikájának a fordítására és kommentálására, illetve a Keletrómai (Bizánci) Birodalom és az ótörök nyelvű sztyeppei népek 375 és 568 közötti katonai összecsapásainak a feldolgozására vállalkozik.

Eastern Roman (Byzantine) Empire from the end of St. Jerome's *opus* (379 AD) first to 518 AD, second to 534 AD. Additionally, Marcellinus' summary was later extended until 548 AD by an unknown author and in the modern textual tradition this *additamentum* is also part of the *Chronicle*'s *corpus*. The work, which narrates history from the viewpoint of the early 6th-century Catholic Christian Illyrian élite, provides a number of valuable, often unique information: the *Chronicle* is the earliest source available regarding the fall of the Western Roman Empire (476 AD), regarding the attacks of the Bulgars and other Turkic-speaking steppe tribes (499 AD, 502 AD, 515 AD, 517 AD, 530 AD), regarding the anti-Anastasian campaigns of the usurper Vitalian (514–516 AD) and regarding the famous Nika revolt in Constantinople (532 AD), which nearly overthrew the power of Emperor Iustinian. The paper presents the life of Count Marcellinus and his *Chronicle*'s most important parts and characteristics.

Keywords: Count Marcellinus, Emperor Iustinian (527–565 AD), Eastern Roman (Byzantine) Empire, Illyricum, chronicles

Bevezető

A Iustinianus keletrómai császár (uralk. 527–565) korszakának politika-, had-, társadalom-, diplomácia- és kultúrtörténetét tárgyaló legjelentősebb VI. századi történetírók (Marcellinus *comes*, Procopius, Iordanes, Petrus Patricius, Malalas, Agathias, Menandros *protector*)[2] közül Marcellinus *comes* alkotott a legkorábban, *Krónikájának* első változata ugyanis már 518 körül elkészült, míg a végső változat befejezése 534 körüli időpontra datálható.[3] Az Illyricumból származó, latin nyelven alkotó, ka-

[2] A felsorolt auktorok történeti munkái közül néhány magyar nyelven is olvasható: Kapitánffy István (ford.): (1984): Prokopios: *Titkos Történet*. Helikon Kiadó, Budapest.; Kiss Magdolna (ford.): (2005): Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.; Horváth Szilvia (ford.): (2014): Iordanes: *Romana. Az idők rövid összefoglalása, avagy a római nép eredete és tettei*. Rippl-Rónai Múzeum-GeniaNet, Kaposvár-Pécs. Fehér Bence (ford.): (2019): *Menandrosz protector töredékei*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.

[3] A krónikát egy 548-ig eljutó, ismeretlen szerzőségű *additamentum*mal együtt, amely a legkorábbi, manapság az oxfordi Bodleian Libraryben őrzött kódexkéziratnak (a 6. századi *Codex Tilianus*nak: *MS. Auct. T. II. 26)* is a része, Theodor Mommsen adta ki elsőként teljes kritikai változatban: Mommsen, Theodor (ed.): (1894): *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi XI. = Chronica Minora saec. IV. V. VI. VII. (II).* Berolini: Apud Weidmannos, Berlin. 39–108. A latin nyelvű munkának a következő modern fordításai készültek napjainkig:
Croke, Brian (trans.): (1995): *The Chronicle of Marcellinus*. Brill, Leiden and Boston. 1–52. https://doi.org/10.1163/9789004344631
Palo, Antonio (trad.): (2021): *La Cronaca dei Due Imperi. Il Chronicon di Marcellino*

tolikus keresztény vallású udvari szerző történeti jelentősége tehát azért különösen óriási, mivel az 5. század végének, valamint a 6. század elejének több sorsfordító eseményéről Marcellinus *comes* tudósít elsőként a rendelkezésünkre álló források közül, így például a *Krónika* primer forrásnak tekinthető a Nyugatrómai Birodalom bukásával (476), Sabinianus Magnus *magister militum per Thracias* balkáni küzdelmeivel (479, 481), az afrikai ariánus vandálok keresztényüldözésével (484), Anastasius császár pénzreformjával (498), a bolgárok és egyéb ótörök nyelvű sztyeppei törzsszövetségek támadásaival (499, 502, 515, 517, 530), a római-perzsa háborúkkal (502–504, 529, 533), a konstantinápolyi monofizita-ellenes lázongásokkal (512), Vitalianus *usurpator* Anastasius császár elleni hadjárataival (514–516), Iustinus hatalomra kerülésével (519), Iustinianus *consul*ságaival és császárrá emelésével (521, 527, 534), I. Szent János pápa konstantinápolyi látogatásával (525), a Nika-felkeléssel (532), valamint az észak-afrikai Vandál Királyság keletrómai megdöntésével (534) kapcsolatban is. A *Krónika*ban megörökített, 498 utáni konstantinápolyi eseményeknek ráadásul Marcellinus a legtöbb esetben gyaníthatóan szemtanúja is volt,[4] de a kutatók azt is valószínűsítik, hogy a szerző a szülőföldjét, Illyricumot érintő korabeli támadásokról, természeti csapásokról is első kézből értesült.[5]

De ki is volt Marcellinus *comes*, a 6. század elejének legfontosabb latin nyelven alkotó történetírója? Mit tudunk származásáról, világszemléletéről, hitéről, a legközelebbi barátairól és ellenségeiről, címeiről és titulusairól, illetve cselekedeteinek a mozgatórugójáról? Mit lehet elmondani az általa írt művekről? Mi a Marcellinus-féle *Krónika* (*Chronicon*) pontos műfaja, mit tudunk a munka előképeiről, forrásairól, datálási rendszeréről, stílusáról, illetve szöveghagyományáról? Milyen események kerültek leginkább a krónikakompozíció fókuszába? A publikáció ezekre a kérdésekre keresi a válaszokat.

Comes (A.D. 379–534 & Auctarium). Introduzione, traduzione e note a cura di A. Palo. Testo latino a fronte. Il Saggio Editore, Eboli.

4 Croke, Brian (2001): *Count Marcellinus and his Chronicle*. Oxford University Press, Oxford. 22–25. Croke szerint Marcellinus valamikor 498 és 501 között költözött Konstantinápolyba, mivel ettől az időintervallumtól kezdve megszaporodnak a munkában az *Urbs Augustá*val kapcsolatos információk.

5 Uo.: 48–77., illetve lásd még: Marcellinus illyricumi származásával kapcsolatban: Cassiod. *Inst.* I.17.2. A Keletrómai (Bizánci) Birodalmat érő 4–6. századi gót, hun és bolgár támadásokat tehát azért részletezi munkájában a krónikaíró, mivel ezek a támadások elsősorban a saját pátriáját, a korszakban rendkívül sokat szenvedett illyricumi provinciákat érintették.

Marcellinus *comes* élete

Marcellinus *comes*[6] életéről és munkásságáról a *Krónika* utalásait leszámítva csupán a kortárs Cassiodorus *Institutiones* című munkájának szöveghelyeiből tudhatunk meg információkat.[7]

Nem kideríthető, hogy pontosan mikor született a krónikás, Croke a 470-es évekre,[8] míg Treadgold 480 körülre[9] keltezi az időpontot. Valószínűsíthető, hogy Marcellinus körülbelül egyidős volt Iustinianus császárral, akinek a kíséretében az 520-as években a *cancellarius* tisztséget töltötte be. Iustinianus születését általában 482-re datálja a történettudomány.[10] Ahogy Cassiodorus is említi, a 6. századi történetíró Illyricum *praefectura*ban látta meg a napvilágot,[11] s ahhoz a latinul beszélő katolikus keresztény balkáni katonai arisztokráciához tartozott,[12] amelyből Iustinus (uralk. 518–527) és unokaöccse, Iustinianus (uralk. 527–565) császárok is kiemelkedtek. Marcellinus valószínűleg annak köszönhette fényes karrierjét, hogy a földije volt a Hagia Sophiát építtető, Észak-Afrikát és Itáliát visszafoglaló nagy *imperator*nak. Illyricumon belül konkrét információ hiányában azonban nehéz elhelyezni a történetíró szűkebb pátriáját, Iustinianusról ugyanakkor tudjuk, hogy Scupi (a mai Szkopje) városától mintegy 20 kilométerre délkeletre, Tauresiumban született. A *Krónika* egyik szöveghelye, amely a Dardaniában és Dardania *provincia* fővárosában, Scupiban tomboló 518. évi földrengés rendkívül pontos leírását adja, valószínűsíti azonban, hogy Marcellinus is dardaniai születésű volt.[13]

A történetíró családjáról nem ismerünk semmiféle konkrétumot, névazonosság áll fenn azonban Marcellinus *comes*, illetve a 460-as évek egyik leghatalmasabb hadura, Dalmatia *magister militum*a, Iulius Nepos nyu-

---

6 PLRE Vol. II.: 710–711. (Marcellinus 9)

7 Cassiod. *Inst.* I.17.1–2. és I.25.1.

8 Croke, Brian (2001): *i. m.* 20.

9 Treadgold, Warren (2007): *The Early Byzantine Historians*. Palgrave Macmillan, Houndmills-New York. 227–228.

10 PLRE Vol. II.: 645–648. (Iustinianus 7)

11 Cassiod. *Inst.* I.17.2. *„Marcellinus Illyricianus"*

12 Marcellinus büszke volt latin anyanyelvére, Plautust például a „mi poétánknak" (*„poeta noster"*) nevezi. (Marcell. *Chron.* 496.2.) *Krónika*ja bővelkedik a Balkán térségére jellemző latin kifejezésekben is: Mihaescu, Haralambie (1978): *La Langue latine dans le sud-est de l'Europe.* Les Belles Lettres, Bucharest and Paris. 9–10.

13 Marcell. *Chron.* 518.1. A földrengésről szóló szöveghelyből megtudjuk, hogy a természeti csapás következtében 24 erőd rongálódott meg a térségben, ebből 2 *castellum* teljesen maga alá temette az ott elszállásoltakat, 4 *castellum* az épületeinek és a benne lakóknak a felét, 11 *castellum* az építmények és a katonaság egyharmadát, míg 7 *castellum* az erődítései és az őrszemei negyedét veszítette el. Egy erőd, Sarnontum balsorsát külön is részletezi a szerző. Marcellinus azt is leírja, hogy bár Scupi városa teljesen romba dőlt, ott egyetlenegy ember sem halt meg a földrengésben.

gatrómai császár nagybátyja, a pogányságáról is ismeretes Marcellinus között. A Dalmatia és Dardania közötti földrajzi távolság nem túlságosan nagy, így hipotetikusan felvethető egy esetleges családi kapcsolat a két késő római személy között, Croke azonban arra figyelmeztet könyvében, hogy a Marcellinus név rendkívül gyakori volt az 5–6. században, így a vérségi kapcsolat a két történelmi szereplő között csupán kevéssé valószínű.[14] A *Krónika* ráadásul említi is a *magister militum*ot, azonban a krónikás nem közli az olvasókkal, hogy lenne bármiféle kapcsolat közte és az 5. századi Marcellinus között.[15]

A történetíró gyermekkoráról csak annyit tudunk biztosan, hogy az anyanyelvén, latinul végezte tanulmányait, illetve az egyik példaképe Sabinianus *magister militum per Thracias*, a *Krónikáb*an többször is megemlített illyricumi katonai vezető volt,[16] akit a katonai ügyekkel kapcsolatban a „legjobb fegyelmezőnek" nevez munkájában. Marcellinus mindig nagy tisztelettel ír példaképéről, többek között a Magnus (Nagy) melléknévvel is felruházza. A 480-as években Sabinianus egész Dardania *provincia* hőse volt, miután megvédte a térséget a Balkánt és Hellast rettegésben tartó osztrogót Nagy Theoderiktől, Itália majdani nagy hatalmú királyától.

A krónikakompozíció szövegéből arra következtethetünk, hogy a szerzője valamikor 498 körül, azaz körülbelül 18-20 éves korában hagyta el szülőföldjét, Dardaniát, és költözött Konstantinápolyba, mivel a keletrómai fővárossal kapcsolatban ettől az időponttól kezdve sűrűsödnek az információk a történeti munkában. Marcellinus valószínűsíthetően belépett a hadseregbe is, és ezután éveken keresztül az egyik Konstantinápoly mellett állomásozó, 20-25 ezer fős központi hadseregben szolgált valamilyen tiszti rangban.[17] Valószínűleg erre az időszakra datálható a megismerkedése is a leendő császárokkal, Iustinusszal és Iustinianusszal. 500 és 518 között a központi hadsereg vezetője, a *magister militum praesentalis*, vagyis Marcellinus főparancsnoka egy bizonyos Patricius[18] volt, aki nem mellesleg 500-ban a *consul*i címet is viselte. A *Krónika* nagyon részletes leírást ad az 502 és 506 közötti római-perzsa háborúról,[19] amelyben a történetíró katonaként minden bizonnyal személyesen is részt vett, mivel alakulatát keletre vezényelték. Marcellinus tárgyalja a keletrómai sereg 503. évi Siphrios melletti nagy vereségét, illetve Amida városának

14 Croke, Brian (2001): *i. m.* 22.
15 Marcell. *Chron.* 468.
16 Marcell. *Chron.* 479.1–2, 481.2.
17 Treadgold, Warren: *i. m.* 228.
18 PLRE Vol. II.: 840–842. (Patricius 14)
19 Sólyom Márk (2021): *A római-perzsa háborúk Kr.e. 92 – Kr.u. 628. A római-párthus és a római-szászánida diplomáciai konfliktusok és fegyveres összecsapások rövid története*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 161–169.

a perzsáktól történő visszavételét, s a három római hadvezért, Patriciust, Hypatiust, illetve a fővezért, Areobindus *magister militum per Orientem*et a „mi vezéreinknek" (*„nostri ductores"*) nevezi.[20] Ugyancsak szó van a műben Celer perzsaellenes hadjáratáról[21], és a római-perzsa határon az 506. évi békekötés után felépített erődvárosról, Daráról is,[22] sőt Marcellinus részletes leírása azt sejteti, hogy a krónikás személyesen járt a településen, és talán részt vett Dara alapítási munkálataiban is. Croke feltételezése szerint a keresztény történetíró Jeruzsálembe történő szentföldi zarándoklata a szászánida perzsákkal való békekötés utáni időkre keltezhető.[23] Marcellinus zarándokútját Cassiodorus említi,[24] s ugyancsak az *Institutiones*ből tudjuk, hogy a krónikás – egy azóta elveszett – könyvet is írt Jeruzsálem városáról.[25]

Marcellinus *comes* világnézetéről és vallási hovatartozásáról leginkább *Krónikájának* az 510-es évekkel kapcsolatos feljegyzései nyújtanak pontos támpontot. A regnáló keletrómai császár, Anastasius (uralk. 491–518) a monofizita eretnekség híve volt, amely irányzat elutasította Jézus Krisztus emberi természetét. Konstantinápoly katolikus keresztény lakossága, amely a 451. évi khalkédóni zsinat szellemiségében egyaránt hitt a Fiúisten isteni és emberi természetében, kezdettől fogva zúgolódva tekintett az *imperator* eretnek valláspolitikájára. Leginkább a birodalom latin anyanyelvű európai lakossága utasította el a monofizitizmust, az a népesség, amelynek Marcellinus az egyik szószólója volt. Nem csoda, hogy a történetíró részletesen ír munkájában az 512. évi konstantinápolyi anti-monofizita zavargásokról,[26] illetve az Illyricumból származó, katolikus vallású Flavius Vitalianus ellencsászár[27] teológiai kérdések által is motivált, 514 és 516 közé datálható felkeléséről.[28] Marcellinus mindkét Anastasius-ellenes lázongás tárgyalásakor a katolikus oldal mellé áll *Krónikájában*, s nagyon erős bírálattal illeti az eretnek uralkodót, akit többek között hazudozónak, esküszegőnek nevez,[29] amikor pedig az uralkodó címéről van szó, akkor többször Caesarnak (és nem Augustusnak) címe-

---

20 Marcell. *Chron.* 503.

21 Marcell. *Chron.* 504.

22 Marcell. *Chron.* 518.3.

23 Croke, Brian (2001): *i. m.* 24.

24 Cassiod. *Inst.* I.17.1. *„Marcellinus (…) itineris sui tramitem laudabiliter percurrit."*

25 Cassiod. *Inst.* I.25.1. *„Marcellinus quoque (…), qui Constantinopolitanam ciuitatem et urbem Hierosolimorum quattuor libellis minutissima ratione descripsit."*

26 Marcell. *Chron.* 512.2–9. A felkelés a Trisagion imádság monofizita verziójának a liturgiába történő felvétele miatt tört ki. Lásd még: Ostrogorsky, Georg (2001): *A bizánci állam története.* Osiris Kiadó, Budapest. 74.

27 PLRE Vol. II.: 1171–1176. (Vitalianus 2)

28 Marcell. *Chron.* 514.1–3, 515.2–4 és 516.3. Lásd továbbá: Ostrogorsky, Georg: *i. m.* 74. és Treadgold, Warren: *i. m.* 229. Vitalianus egyébként Marcellinus katonai főparancsnokának, Patricius *magister militum praesentalis*nak a családi jóbarátja volt.

29 Marcell. *Chron.* 512.7.

zi az *imperator*t.[30] Vitalianus *usurpator*t ugyanakkor ugyanolyan nagy megbecsülés övezi a történeti munkában, amekkora nimbusz a 480 körüli eseményekkel kapcsolatban a Nagy Theoderiket megállító Sabinianus Magnust lengte körbe. Nagyon sok persze a hasonlóság a két későrómai hadvezér között, hiszen mind Vitalianus, mind Sabinianus a balkáni provinciák katonai főparancsnoki tisztségét töltötte be, azaz *magister militum per Thraciasként* szolgált, mindketten – illyricumi származásúként – Marcellinus szűkebb pátriájához tartoztak, s mindketten katolikus keresztény vallású, latin nyelvű tisztségviselők voltak.

Anastasius császár 518-ban meghalt, ezután pedig a vallási színezetet is öltő hatalmi harcokból, amelyekről a *Krónika* ugyancsak részletesen értekezik,[31] Iustinus, egy Illyricumból származó latin nyelvű katolikus keresztény katonaember került ki győztesen. Iustinianus, az új *imperator* unokaöccse 520 és 527 között Patricius utódjaként, mint *magister militum praesentalis,* a főváros mellett állomásozó két központi hadsereg parancsnoka és Marcellinus felettese volt. A történetíró felemelkedése, udvari funkcionáriussá válása is az 518 és 520 közötti évekre keltezhető, hiszen Marcellinus ekkoriban írta meg krónikakompozíciójának az első változatát, amelyben 379-től 518-ig jutott el a történelmi események ismertetésében. A történeti munka hatalmas sikert aratott a konstantinápolyi császári udvarban, a krónikás pedig hamarosan Iustinianus szolgálatába szegődött. Marcellinus magát *Krónikája praefatió*jában *comes*nek, illetve *vir clarissimus*nak nevezi,[32] míg Cassiodorus *Institutiones* című munkája szerint a krónikás Iustinianus *patricius*[33] *cancellarius*a volt.[34]

Vizsgáljuk meg Marcellinus mindhárom címét! Az 5–6. században minden *cancellarius*t megillette a *comes* és a *vir clarissimus* (*„a legragyogóbb férfi”*) titulus is. A *vir clarissimus* cím szenátori státuszt jelzett, azonban

---

30 Marcell. *Chron.* 507.2, 508, 511, 512.2–11, 513 és 514.3. A késő ókorban Augustusnak a rangidős császárt, míg Caesarnak az alcsászárt, a trónörököst címezték, a Caesar titulus tehát alacsonyabb rangot jelölt az Augustusnál. Anastasius a Keletrómai (Bizánci) Birodalom teljhatalmú uralkodója, Augustus volt, ahogy aranypénzeinek, *solidus*ainak a feliratai [pl. a rendkívül gyakori D(OMINVS) N(OSTER) ANASTASIVS P(ER)-P(ETVVS) AVG(VSTVS) – BMC Byz. Vol. I. Anastasius 1–8, 16–37, 41–57, 60–66.] is tanúsítják, ennek ellenére Marcellinus *comes* – antipátiáját bizonyítva – rendszeresen csupán Caesarnak titulálja.

31 Marcell. *Chron.* 519.1–2. és 520. Amikor a *Krónika* Vitalianus meggyilkolásáról tudósít (520), elhallgatja Iustinianus szerepét a merényletben. Vitalianus ugyan Marcellinus példaképe volt, viszont a történetíró munkája második, 519 és 534 közötti eseményeket tárgyaló részletét már 534-ben, Iustinianus császársága idején fejezte be. Iustinianus ráadásul 518-tól Marcellinus egyik legfőbb patrónusa.

32 Marcell. *Chron. praef. „Ego uero uir clarissimus Marcellinus comes…”*

33 Császárrá válása előtt, 521 és 527 között viselte Iustinianus a *patricius* címet. (PLRE Vol. II.: 647.)

34 Cassiod. *Inst.* I.17.2. *„Hunc subsecutus est suprascriptus Marcellinus Illyricianus, qui adhuc patricii Iustiniani fertur egisse cancellos…”*

nem feltétlenül járt együtt üléshellyel a konstantinápolyi *Curia*ban,[35] mivel ez volt a legalacsonyabb státusz a szenátori renden belül. A korszakban a szenátorokat három rangosztályba sorolták:[36]

(1) A *vir illustris* címmel felruházottak. A legmagasabb rangúak a szenátori renden belül. A római, illetve a konstantinápolyi *Curia* tényleges tagjai voltak az 5–6. században.
(2) A *vir spectabilis* címmel felruházottak. Korábban a római, illetve a konstantinápolyi *Curia* tagjai voltak, de az 5–6. századra birodalmi szinten jelentéktelenné vált a címük, és a provinciális arisztokrácia vezetői közé süllyedtek. Marcianus császár (uralk. 450–457) kizárta őket a *praetor*i címre érdemesek sorából, nem pályázhattak többé a hivatalra.
(3) A *vir clarissimus* címmel felruházottak. Többnyire a provinciális arisztokrácia tagjai nyerték el ezt a titulust. Ez a cím örökölhető is volt.

A *comes* egy császár által adományozott titulus volt, amelyet nemcsak szenátorok, hanem lovagrendűek, sőt időnként alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozók is elnyerhettek. A *comitiva* bizonyos esetekben csupán egy jól hangzó titulus volt, de időnként valamilyen hivatallal is együtt járt, ahogy azt Marcellinus *cancellarius* pozíciója kapcsán is látjuk. A *comes* címmel felruházott hivatalnokok a következő tisztségeket tölthették be:[37]

(1) Találunk közöttük császári tanácsosi pozíciót viselőket. (*comes intra consistorium*)
(2) Vannak közöttük *dioecesis*ek és provinciák polgári adminisztrációjában tevékenykedő hivatalnokok. (*comes provinciarum*)
(3) Lehettek katonatisztek is a *comitatenses* alakulatoknál. Egy *comes* címet viselő katonai parancsnok a *dux*oknál magasabb, a *magister militum*oknál azonban alacsonyabb rangú vezető volt. (*comes rei militaris*)
(4) Egy már meglévő, a *comes* címet nem megkövetelő hivatal mellé is adományozhatott utólagosan az uralkodó tiszteletbeli *comes* titulust.

A *cancellarius* cím azt jelentette Marcellinus esetében, hogy a történetíró 521 és 527 között a császár unokaöccsének, Iustinianus *patricius*nak, illetve *magister militum praesentalis*nak az udvartartásához tartozott. A

---

35 Croke, Brian (1995): *i. m.* 54.

36 Jones, Arnold Hugh Martin (1964): *The Later Roman Empire, 284–602. A Social, Economic, and Administrative Survey. Volume II.* Basil Blackwell Publishing, Oxford. 528–530. A szenátori rend három rangosztálya I. Valentinianus császár egyik 372. évi rendelete óta volt érvényben: Alföldy Géza (2000): *Római társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 180 és 184–185.

37 Jones, Arnold Hugh Martin: *i. m.* 526.

tisztség eredetileg, a 3. század végéig egy egyszerű ajtónállót takart csupán,[38] de a késő ókorban már inkább értelmiségi feladatok kapcsolódtak hozzá. Marcellinus is afféle titkár, személyi asszisztens, szövegírással foglalkozó ügyintéző lehetett Iustinianus mellett,[39] aki gyaníthatóan a krónikakompozíciója, illetve dardaniai származása miatt figyelt fel rá, bár elképzelhető, hogy már régebb óta együtt szolgáltak a keletrómai hadseregben, és onnan ismerték egymást. A *cancellarius*oknak emellett jogi feladataik is lehettek. Tudjuk, hogy egy magasabb rangú birodalmi tisztségviselőnek is általában csak egy-két *cancellarius*a volt, amely tehát bizalmi pozíciónak számított.[40] Ezt az állítást mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Krónika* értékes belső információkkal szolgál Iustinianus *patricius* első *consul*ságának ünnepségeiről és a látványosságok pontos költségvetéséről, amelyről Marcellinusnak belső emberként, *cancellarius*ként lehetett csak tudomása.[41]

Amikor 527-ben Iustinus meghalt és Iustinianust koronázták keletrómai császárrá, Marcellinus *comes* felhagyott az új uralkodó szolgálatával, és visszavonult a közügyektől. Croke valószínűsíti, hogy a történetíró 527 és 534 között írta meg azokat a földrajzi traktátusait, amelyek elvesztek ugyan,[42] de Cassiodorus szűkszavú tudósításából tudunk a létezésükről.[43] A keletrómai krónikás csak az észak-afrikai Vandál Királyság Belisarius általi meghódítása után, 534-ben tért vissza egy rövid ideig Iustinianus szolgálatába, amikor is – ahogy munkája *praefatio*jában említi – folytatta *Krónika*ját, és megírta az 519 és 534 közötti események történetét. A munka e második felében a Nika-felkelés történetéről szóló részlet a legértékesebb szöveghely, hiszen a történetíró életét és egzisztenciáját is fenyegető Iustinianus császár elleni lázadást Marcellinus személyesen is átélte Konstantinápolyban, így egy szemtanú leírását olvashatjuk az 532 januári utcai harcokkal és a *hippodrom*ban végrehajtott tömegmészárlással kapcsolatban.[44] Marcellinus szubjektív narratívájával kapcsolatban érdekesség, hogy a krónikás – Iordaneshez hasonlóan,[45] ám a többi történetíróval szöges ellentétben[46] – nem a cirkuszi

38 Uo. 582.

39 Nicholson, Oliver (ed.): (2018): *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Oxford University Press, Oxford. 285. (*cancellarii*) https://doi.org/10.1093/acref/9780198662778.001.0001; Lásd még: Croke, Brian (2001): *i. m.* 29–30.

40 Jones, Arnold Hugh Martin: *i. m.* 603.

41 Marcell. *Chron.* 521.

42 Croke, Brian (2001): *i. m.* 30.

43 Cassiod. *Inst.* I.17.1. és I.25.1.

44 Marcell. *Chron.* 532.

45 Iord. *Rom.* 364. Iordanes csak Hypatiust és Pompeiust említi a Nika-felkelés kirobbantóiként, a Marcellinusnál szereplő harmadik összeesküvő, Probus neve viszont nem tűnik fel a munkájában.

46 Mal. *Chron.* XVIII.71; *Chron. Pasch.* AD 531; Theoph. Conf. *Chron.* AM 6024. Mindhárom forrás a cirkuszi frakciókat tartja a Nika-felkelés értelmi szerzőinek. Azt is

pártokat tartotta a lázongások értelmi szerzőinek, hanem a monofizita Anastasius császár három, ugyancsak eretnek unokaöccsét, az ellencsászárrá kikiáltott Hypatiust, valamint Pompeiust és Probust. Iustinianus udvari propagandájának tehát az a hamis állítás lehetett a lázongások jelentőségét kisebbíteni igyekvő fő üzenete, hogy nem Konstantinápoly elégedetlen lakossága, nem a kékek és a zöldek cirkuszi pártjai, hanem csupán az egykori eretnek *imperator* három rokona kelt fel a törvényes uralkodó uralmával szemben. Marcellinus egyébként sem a Nika-felkelés leverésével, sem Észak-Afrika vandáloktól történő visszahódításával és az 534. évi konstantinápolyi diadalmenettel kapcsolatban nem említi Iustinianus legnagyobb hadvezérének, Flavius Belisariusnak a nevét, amelyből arra kell következtetnünk, hogy Marcellinus és Belisarius között valamilyen oknál fogva nem volt ideális a kapcsolat, noha mindketten Iustinianus belső köréhez tartoztak.

Marcellinus *comes* 534 utáni életéről semmit sem tudunk, a *Krónikájához* azonban – valószínűleg az 550-es évek közepén[47] – hozzátoldottak egy *additamentum*ot, amely az események elbeszélését egészen 548-ig folytatta, különös tekintettel az itáliai keletrómai-osztrogót háborúk történetére. A *Krónika* ezen harmadik részének azonban egészen biztosan nem Marcellinus *comes* a szerzője, hiszen a *praefatio* szerint a történetíró munkája csak Iustinianus Augustus negyedik *consul*i évéig, tehát 534-ig tart. Az ismeretlen *Continuator* gyaníthatóan ugyancsak konstantinápolyi udvari személy volt, emellett pedig még azt tudjuk róla, hogy – Marcellinusszal ellentétben – nagyon nagyra becsülte Flavius Belisarius személyét és hadvezéri képességeit: a keletrómai stratéga a krónikakompozíció utolsó harmadában egy Isten vezérletével és áldásával tevékenykedő hős.[48]

Marcellinus valószínűsíthetően még az 550-es évek közepe, azaz az *additamentum* elkészülte előtt meghalt, halálának pontos időpontjáról vagy körülményeiről azonban semmiféle konkrétumot nem tudunk, nincs róla forrás. Ha a történetíró 550 körül veszítette életét, akkor körülbelül 70 évesen érte a halál. Császára és patrónusa, Iustinianus túlélte krónikását, hiszen 565-ben hunyt el.

megtudjuk Theophanés Confessor munkájából, hogy a *hippodrom*ban először nem Hypatiust, hanem egy másik udvaroncot kiáltottak ki Iustinianus helyett császárnak. A felkelés 532. január 13-án tört ki, Hypatius nevének első említése a *Chronicon Paschale* narratívájában azonban csak január 18-ával kapcsolatban történik.

47 Croke, Brian (2001): *i. m.* 216–236; Treadgold, Warren: *i. m.* 234.

48 A *Krónika* Róma 536. évi visszafoglalásáról a következőket írja például: „*Isten áldásával Belisarius benyomult Rómába.*" (Marcell. *Chron.* 536.8.)

A Marcellinus *comes*-féle *Krónika* (*Chronicon*)

A Krónika részei

Marcellinus *comes Krónikája*, tehát az a késő ókori latin nyelvű szövegkompozíció, amelyet 1894-ben Theodor Mommsen klasszika-filológus a 6. századi *Codex Tilianus* (*MS. Auct. T. II. 26)* és a 11. századi *Codex Sanctomerensis 697* szövegváltozatait feldolgozva kiadott,[49] ahogy a szerző életéről szóló fejezetben már volt róla szó, három fő egységre osztható fel:

(1) A 379-től 518-ig eljutó krónikarészlet. Marcellinus *comes* írta valamikor Anastasius császár halála után, 518 és 520 között. A szerző Szent Jeromosnak a világ teremtésétől 379-ig eljutó, Eusebius görög nyelvű munkáját folytató 4. századi *Krónikáját* egészítette ki információkkal a saját koráig.[50]

(2) Az 519-től 534-ig eljutó krónikarészlet. A második egység szerzője is Marcellinus *comes*, hiszen a munka *praefatiója* említi a mű bővítését, amelyre az észak-afrikai Vandál Királyság keletrómai megdöntésének a tiszteletére, 534 körül került sor.

(3) Az 535-től 548-ig eljutó krónikarészlet, tehát az úgynevezett *additamentum*. Nem Marcellinus *comes*, hanem egy ismeretlen személy, az úgynevezett *Continuator* alkotása.

A Krónika műfaja és történeti előzményei

A krónika (*chronicon*) vagy világkrónika (*chronographia*) a középkori keresztény történetírás legnagyobb múlttal rendelkező műfaja, szerzői általában papok, kolostorban élő szerzetesek, tehát egyházi személyek voltak,[51] gondoljunk csak a legjelentősebb krónikakompozíciók készítőire, Eusebiusra, Szent Jeromosra, Sevillai Izidorra, Beda Venerabilisre vagy Theophanés Confessorra. Marcellinus *comes* azért számít különleges auktornak, mivel világi pozíciót töltött be Iustinianus udvarában, császári tisztségviselő volt, így aztán a klerikusok által írt késő ókori és középkori krónikakompozíciók központi gondolatiságával ellentétben az ő munkájában megjelenik a világi szellemiség is.

A krónikák, hacsak nem folytatásai egy korábbi krónikának, általában a Teremtéstől vagy egy másik ószövetségi eseménytől, például Ábrahám születésétől beszélik el a világ univerzális történetét a szerző saját koráig. Marcellinus a Teremtést Szent Jeromos adatai alapján Kr. e.

---

49 Croke, Brian (1995): *i. m.* xxvi–xxvii.

50 Marcell. *Chron. praef.*.; Croke, Brian (2001): *i. m.* 17–18.

51 Gunst Péter (1995): *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 5.

5201-re datálta.[52] A krónikások legfőbb célja általában azt bizonyítani, hogy minden esemény Isten akarata szerint, az Úr gondviselése által megy végbe a világban,[53] s valamennyi történés egy szent célnak, a Fiúisten második eljövetelének az irányába mutat. Fontos cél volt továbbá, különösen az olyan világi auktorok esetében, mint amilyen Marcellinus, a világtörténeti események időpontjainak minél pontosabb meghatározása is.[54] Minden krónika kronológiai sorrendben halad, s egy bibliai esemény évszámának, egy *consul*pár vagy egy tisztségviselő nevének, esetleg egy olympiai vagy indikciós[55] ciklus időpontjának a megadása után beszéli el az adott év legfontosabb történéseit, legjelentősebb eseményeit. Marcellinus *comes* kétféle datálást is használ munkájában, minden egyes évvel kapcsolatban megadja ugyanis az aktuális *consul*pár nevét, illetve az indikciós évet is. Ez a fajta vegyes kronológia azonban nem a legszerencsésebb, hiszen amíg a *consul*ok mindig január 1-jén léptek hivatalba,[56] addig az új indikciós év kezdete egy másik időpontra, szeptember 1-jére esett. A kétféle kronológia miatt datálási hibákkal is találkozhatunk Marcellinus 6. századi *Krónikájá*ban, jellemzően akkor, amikor egy történelmi esemény szeptember 1. és december 31. közé keltezhető.[57] A könnyebb érthetőség kedvéért nézzünk is egy példát Marcellinus *comes* datálási módszerére: Odoacer fellépésére, illetve a Nyugatrómai Birodalom bukására a keletrómai történetíró dátumozása szerint a 14. indikciós évben, Basiliscus és Armatus *consul*sága idején került sor.[58]

A krónikák datálási módszere, de maga a krónika műfaja is pogány ókori előzményekre vezethető vissza. A legkorábbi ógörög történeti munkák *pinax* (táblácskán található lista) formájúak voltak, s az eszten-

---

52 Croke, Brian (1995): *i. m.* 54.

53 Croke, Brian (2001): *i. m.* 146–147.

54 Guenée, B. (1973): Histoires, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Age. *Annales* 28. 997–1016. https://doi.org/10.3406/ahess.1973.293399 és Hofmann, Heinz (1997): Weltchroniken. In: Engels, Lodweijk J. – Hofmann, Heinz eds.: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft IV: Spätantike.* AULA-Verlag, Wiesbaden. 418.

55 Hahn István (1983): *Naptári rendszerek és időszámítás*. Gondolat Kiadó, Budapest. 86. Az ókori Rómában egy-egy császári rendelet mindig 15 évre határozta meg az érvényes adólábat: ezt a 15 éves adóciklust indikciós ciklusnak nevezzük. A késő ókori krónikák egyes szerzői az indikciós ciklusokon belül 1-től 15-ig terjedő sorszámmal jelölték az éveket, de azt, hogy hányadik indikcióról van szó, sohasem tüntették fel.

56 Uo.: 50. A *consul*ok Kr. e. 153-tól léptek január 1-jén hivatalba.

57 Croke, Brian (1995): *i. m.* xxii. Marcellinus jó indikciós évet, de rossz *consul*i évet említ: Marcell. *Chron.* 429.2, 430.3, 454.1, 465.1, 469.

58 Marcell. *Chron.* 476.2. A 14. indikciós év 475. szeptember 1-jétől 476. augusztus 31-ig, míg Basiliscus és Armatus consulsága 476. január 1-jétől 476. december 31-ig tartott. Az utolsó nyugatrómai császár, Romulus Augustulus atyját, Orestést egész pontosan 476. augusztus 28-án gyilkoltatta meg Odoacer, Romulus Augustulus detronizációja azonban már a következő, 15. indikciós évben, 476. szeptember 4-én történt. (PLRE Vol. II.: 792.)

dőket, illetve a hozzájuk köthető történelmi eseményeket egy-egy uralkodó, tisztségviselő, papi személy vagy olympiai győztes nevére, vagy a monarchák uralkodási éveire hivatkozva egymás alatt adták meg. A *pinax* később, a Kr. e. 5. században a szofisták munkásságának hatására aztán irodalmi műfaj lett, a hellenisztikus korszakban pedig földrajzi leírásokkal, természeti katasztrófák, „csodák", illetve írók és költők életének a rövid ismertetésével is kibővítették ezeket a történeti munkákat.[59] Marcellinus *Krónikája* is tartalmaz egyébként földrajzi leírásokat,[60] földrengésekről és vulkánkitörésekről tudósító beszámolókat,[61] sőt híres emberekről szóló információkat is.[62] A *pinax*ok két legnépszerűbbike az alexandriai Eratosthenés Kr. e. 200 körül megírt *Chronographiá*ja, és az ugyancsak egyiptomi Apollodóros Kr. e. 140 körüli időpontra datálható *Chronica*ja volt.[63] A görög szerzők hatására a Kr. e. 3. századtól kezdve a diaszpórában élő, hellenizált zsidók is készítettek kronológiai összefoglalókat az *Ószövetség* történeteiből, de a *pinax*ok később a császárkori római történetírásra is hatást gyakoroltak.[64] Az Eratosthenés és Apollodóros nevével fémjelzett historiográfiai tradíciót, illetve a kronológiai összefoglalókat készítő zsidó szerzők történetírói hagyományait folytató legkorábbi ismert keresztény auktor a 3. században alkotó Sextus Iulius Africanus volt, aki két művéről, a 221-ben megírt *Chronographiá*ról és az Alexander Severus császárnak dedikált, 24 könyvből álló *Kestoi* című enciklopédiáról volt ismeretes. Mindkét munka emlékeztet a görög *pinax*okra, a töredékesen fennmaradt, 5 könyvből álló *Chronographia* azonban már egységes időkeretbe ágyazva, a Teremtéstől 217-ig eljutva tárgyalja az ótestamentumi, egyiptomi, görög és római történelmi eseményeket, mely historiográfiai szempontból egyedülálló tematikai újításnak számított. Sextus Iulius Africanusé tehát az első ismert keresztény szel-

---

59 Széll Gábor (2021): *Küzdelem barbárok és eretnekek ellen Hydatius Chronicájában*. JATE Press, Szeged. 16.

60 Marcell. *Chron.* 401.2 (A Fekete-tenger 30 napos befagyása.)

61 Földrengések: Marcell. *Chron.* 394.3, 396.3, 402.3, 417.2, 419.2, 423.3, 447.1, 447.3 (A Konstantinápoly városfalait leromboló híres földrengés, amely a hunok 447. évi, 70 várost elfoglaló nagy hadjáratának a legfőbb kiváltó oka volt.), 460, 467.3, 472.3, 480.1, 494.2, 499.2, 518.1 (A Marcellinus *comes* pátriáját, Dardaniát sújtó nagy földrengés.), 526; A Vezúv 472. évi kitörése: Marcell. *Chron.* 472.1.

62 Marcell. *Chron.* 415.2 (Lucianus), 416.1 (Orosius), 416.2 (Atticus), 423.2 (Evagrius), 456.2 (Eucherius), 459 (Isaac), 463 (Prosper Tiro Aquitanus), 466 (Theodorétos), 470 (Gennadius), 478 (Theodulus), 486 (Iohannes).

63 Bravo, Benedetto (2007): Antiquarianism and History. In: Marincola, John (ed.): *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Blackwell Publishing, Malden. 522–523. https://doi.org/10.1002/9781405185110 Eratosthenés és Apollodóros honosította meg az első ismert olympiai játékoktól (Kr. e. 776) történő datálást is.

64 Széll Gábor: *i. m.* 17.

lemiségű világtörténet,[65] amely minden késő ókori és középkori krónikának, így Marcellinus *comes Krónika*jának is a tulajdonképpeni ősképe.

Mégsem az Africanus-féle *Chronographia* lett a középkori krónikák etalonja, ennek pedig az az oka, hogy az egyik legnagyobb tekintélyű egyházatya, a latin nyelvű *Biblia* (a *Vulgata*) fordítója, Szent Jeromos is írt egy krónikát a 4. század második felében. A Jeromos-féle történeti munka ugyanakkor egy folytatás csupán, ám az egyházatya nem Africanus művét, hanem egy másik korai krónikát, Eusebius *Chronici canones* (*Időrendi táblázatok*) című *opus*át írta tovább 325/326-tól a saját koráig, 379-ig.[66] Eusebius egyik újítása az volt, hogy Ábrahám születésétől (Kr. e. 2016) számította az időt művében,[67] s Szent Jeromos krónikájában is ez a datálási szisztéma van jelen.[68] Eusebius és Jeromos művei azért számítottak továbbá értékesebbnek Africanusénál a középkor évszázadai során, mivel a 4. századi auktorok már a korai egyház történetét is feldolgozták munkáikban.[69] Marcellinus *comes Krónika*ja közvetlenül Szent Jeromos *opus*ának, közvetett módon pedig Eusebius művének 534-ig terjedő folytatása, azonban a 6. századi történeti munka szellemiségében és datálási szisztémájában is némiképp eltér a két korábbi alkotástól.

A Krónika legfontosabb forrásai

Marcellinus *comes Krónika*jának forrásai a következő munkák lehettek:[70]

(1) A *Krónika*ban tárgyalt, 379 és 414 közé keltezhető korai eseményekkel kapcsolatban Marcellinus legfontosabb forrása Orosius pap 417 körül íródott *Historiarum adversum paganos libri VII* (*Világtörténelem hét könyvben a pogányok ellen*) című munkája volt.[71] Nem kevesebb mint 22 olyan szöveghely is kimutatható a *Krónika*ban, amely Orosiusra vezethető vissza.[72]

---

65 Uo. 12–13; Croke, Brian (2001): *i. m.* 149.

66 Croke, Brian (2001): *i. m.* 153.

67 Széll Gábor: *i. m.* 20.

68 Jeromos ugyanakkor meghatározza a Teremtés pontos idejét is: *„A diluvio usque ad Abraham, anni CMXLII. Ab Adam usque ad diluvium, anni MMCCXLII. – Az özönvíztől Ábrahámig 942 év. Ádámtól az özönvízig 2242 év."* (Hier. *Chron.* Ann Abr. 2044.)

69 Széll Gábor: *i. m.* 19–20.

70 Croke, Brian (1995): *i. m.* xii–xxv; Croke, Brian (2001): *i. m.* 170–215.

71 Fehér Bence (ford.): (2019): Paulus Orosius: *Világtörténelem hét könyvben a pogányok ellen*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.

72 Marcell. *Chron.* 379.2 = Oros. VII.34.5; 381.2 = VII.34.6; 382.2 = VII.34.7; 384.1 = VII.34.8; 385 = VII.34.9; 386.1 = VII.34.9; 387.2 = VII.35.2; 388.2 = VII.34.5; 391.2 = VII.35.2; 392.1 = VII.34.11–12; 394.2 = VII.35.19; 398 = VII.36.2–4; 406.2 = VII.37.4–5; 406.3 = VII.37.12–16; 408.1 = VII.38; 410 = VII.39.1.15 és VII.40.2; 411.2 = VII.40.4.7; 411.3 = VII.42.3.4; 412.1 = VII.42.5; 412.2 = VII.42.9; 413 = VII.42.16–24; 414.2 = VII.43.12.

(2) A Iohannes Chrysostomosról (Aranyszájú Szent János pátriárkáról) szóló szöveghelyek Palladius 420 körül elkészült *Dialogus*ának a felhasználására utalnak.[73]
(3) A Keresztelő Szent János fejereklyéjének megtalálásáról szóló szöveghely az ismeretlen szerzőségű *Inventio capitis S. Iohannis Baptistae* című forrásból merít.[74]
(4) A *Krónika* híres embereket (püspököket, papokat és történetírókat) bemutató rövid szöveghelyei Gennadiusnak, Marseilles püspökének 480 körül íródott *De viris illustribus* (*Híres férfiakról*) című munkáján alapulnak.[75]
(5) A hunok és a gótok balkáni betöréseivel foglalkozó, 4–5. századra keltezhető szöveghelyek talán Priskos *rhétór* töredékesen fennmaradt munkájára vezethetők vissza.[76]
(6) A Nyugatrómai Birodalom utolsó éveiről és a 476. évi bukásról szóló információk egyes kutatók szerint Quintus Aurelius Memmius Symmachus 500 körül íródott, ám elveszett *Historia Romaná*jából származtathatók.
(7) Marcellinus biztosan felhasznált az eseményei datálásához egy *consul*listát (a történeti feljegyzésekkel is kibővített *Consularia Constantinopolitaná*t), illetve a Róma püspökeiről szóló krónikabejegyzések megírásához egy pápalistát is.
(8) A konstantinápolyi eseményeket (császári *adventus*okat, győzelmeket, *acclamatio*kat, évfordulókat, születéseket, házasságokat, haláleseteket, illetve egyházi ügyeket) megörökítő szöveghelyek egy elveszett konstantinápolyi városi krónika használatára is utalhatnak. Ez a krónika lehetett Marcellinus egyik legfontosabb forrása.
(9) A 498 és 534 közé datálható események közül Marcellinus többet személyesen is átélt. Bizonyos, hogy egyes történések, például a Nika-felkelés leírását Marcellinus saját kútfőből merítette.

A Krónika szöveghagyománya

Marcellinus *comes Krónika*ja 16 középkori kódexben maradt fenn, amelyek időrendben a következők:[77]

– Oxford, Bodleian Library, Codex Tilianus, Ms. Auct. T. II. 26 (6. század) [T]

---

73 Marcell. *Chron.* 398.3, 403.3, 404.1.
74 Marcell. *Chron.* 453.
75 A *Krónika*ban bemutatott híres emberek neveit lásd a 62. lábjegyzetben.
76 Kató Péter – Lindner Gyula – Szilágyi Sándor (ford.): (2017): *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór összes töredéke*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő.
77 Croke, Brian (1995): *i. m.* xxvi–xxvii.

- Saint-Omer, Bibliothèque Municipale, Codex Sanctomerensis 697 (11. század) [S]
- Udine, Biblioteca Arcivescovile 14 (11. század) [U]
- Brüsszel, Lat. 6439-6451 (12. század)
- Párizs, Bibliothèque Nationale, Lat. 4870 (14. század) [R]
- Bécs, Nationalbibliothek 138 (15. század)
- Velence, Biblioteca Marciana Lat. VI.135 (15. század)
- Oxford, Bodleian Library, Canon. script eccl. 193 (15. század)
- Oxford, Bodleian Library, Canon. script. eccl. 96 (15. század)
- Vatikán, Urb. Lat. 382 (15. század)
- Vatikán, Palat. Lat. 818 (15. század)
- Firenze, Biblioteca Mediceae-laurenziana 58 (15. század)
- Milánó, Biblioteca Ambrosiana C. 290 (15. század)
- Toulouse, Bibliothèque Municipale 468 (csak részletek) (15. század)
- Canterbury, St Augustine's Abbey 379 (15. század)
- Berlin, Lat. 118 (16. század)

A *Krónika* első nyomtatott változata, az *editio princeps* 1546-ban készült el a 11. századi *Codex Sanctomerensis* alapján és Antonius Schonhovius szerkesztéséhez köthető.

Marcellinus egyéb munkái

Cassiodorus *Institutiones* című munkájának keresztény történetírókról (*De historicis christianis*)[78] illetve földrajzi szerzőkről (*Cosmographos legendos a monachis*)[79] szóló fejezetei szerint Marcellinus nevéhez a krónikakompozíció mellett egy azóta elveszett, négy könyvből álló másik műalkotás is köthető, amely valószínűsíthetően a korabeli provinciák és városok bemutatására vállalkozott, tehát leginkább Strabón *Geógraphiká*jához lehetne tematikájában hasonlítani.[80] Brian Croke úgy gondolja, hogy a Marcellinus-féle *Krónika* egyik 518. évi részlete, amely Dara városának az alapításáról szól,[81] valójában eredetileg nem a történeti munka, hanem inkább az *Institutiones* által említett (Cassiod. *Inst.* I.17.1.) *De temporum qualitatibus et positionibus locorum* című földrajzi traktátus része lehetett.[82] Megfontolandó utalás továbbá, hogy Cassiodorus, aki egyéb-

78 Cassiod. *Inst.* I.17.1. *„Marcellinus etiam, quattuor libros de temporum qualitatibus et positionibus locorum pulcherrima proprietate conficiens, itineris sui tramitem laudabiliter percurrit; quem uobis pariter dereliqui."*

79 Cassiod. *Inst.* I.25.1. *„Marcellinus quoque, de quo iam dixi, pari cura legendus est; qui Constantinopolitanam ciuitatem et urbem Hierosolimorum quattuor libellis minutissima ratione descripsit."*

80 Földy József (ford.): (1977): Strabón: *Geógraphika*. Gondolat Kiadó, Budapest.

81 Marcell. *Chron.* 518.3.

82 Croke, Brian (1995): *i. m.* 121. Dara felépítése valójában 508-ban fejeződött be, a mun-

ként rendkívül nagyra értékelte és tanulmányozásra méltónak tartotta kortársa munkásságát, amikor másodszor hozza szóba művében Marcellinus alkotásait (Cassiod. *Inst.* I.25.1.), akkor egészen pontosan így fogalmaz: *„Marcellinus (…) négy könyvecskében, a legkisebb részletekbe menően leírta Konstantinápoly települését és Jeruzsálem városát."* Nem egyértelmű, hogy a *De temporum qualitatibus et positionibus locorum* című földrajzi *opus* négy könyve (Cassiod. *Inst.* I.17.1.) megegyezik-e azzal a négy könyvecskével, amely Konstantinápoly és Jeruzsálem leírását tartalmazza (Cassiod. *Inst.* I.25.1.). Ha elfogadjuk Croke hipotézisét, amely szerint a *Krónika* 518. évi, Dara városának felépítéséről szóló részlete eredetileg egy Marcellinus-féle földrajzi traktátus részlete volt, akkor azt kell valószínűsítenünk, hogy a történetíró nem kevesebb, mint két földrajzi *opus*t is írt, amelyek közül az egyikben – ahogy Cassiodorus említi – csak Konstantinápollyal és Jeruzsálemmel foglalkozott, míg a másikban tárgyalta az Anastasius császár által felépített római-perzsa határváros, Dara alapítását.[83] Szembetűnő, hogy a *De temporum qualitatibus et positionibus locorum*mal kapcsolatban az *Institutiones* négy könyvről (*„quattuor libros"*), míg a Konstantinápolyról és Jeruzsálemről szóló munkával kapcsolatban négy könyvecskéről (*„quattuor libellis"*) ír; a fogalmazásbeli különbség, tehát a kicsinyítő képzős alak is azt jelezheti, hogy Marcellinus *comes* nevéhez – a *Krónika* mellett – valójában két elveszett földrajzi traktátus is köthető.[84]

Összefoglalás

Marcellinus *comes* egy késő ókori, konstantinápolyi udvari tisztségviselő volt, egyetlen fennmaradt munkája, a keresztény gondolatiságú, ám világi szellemiséget is magában hordozó *Krónika* azonban már egy középkori műfaj korai, nem teljesen tipikus reprezentánsa. A munka az 5–6. század egyik fontos latin nyelvű forrása, amely számos értékes, nemegyszer unikális információval szolgál a késő ókori Keletrómai (Bizánci) Birodalom politika-, had-, társadalom- és kultúrtörténetéről. A mű kommentárral ellátott magyar nyelvű kiadása 2023 őszére várható az OTKA PD_21 137992 (*Marcellinus comes és a sztyeppe nomádjai. Hadtörténet [375–568 AD]*) kutatási program keretében.

---

ka azonban az első, 518 körül elkészült krónikaváltozat végén, az 518. évnél szerepelteti a város alapításáról szóló részletet, amelyet tehát bizonyíthatóan csupán hozzátoldottak a *Krónika*hoz.

83 Van Hoof és Van Nuffelen szerint is két földrajzi traktátust írt Marcellinus: Van Hoof, Lieve – Van Nuffelen, Peter (2020): *The Fragmentary Latin Histories of Late Antiquity. (AD 300–620) Edition, Translation and Commentary.* Cambridge University Press, Cambridge. 183. https://doi.org/10.1017/9781108333047

84 Marcellinus egyéb munkáival kapcsolatban lásd: Croke, Brian (2001): *i. m.* 35–47.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR EGYETEMTÖRTÉNET KUTATÁSÁNAK CSOMÓPONTJAI

NODES OF RESEARCH OF THE HUNGARIAN UNIVERSITY HISTORY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Ujváry Gábor

Összefoglaló:

A 20. század elejétől rendkívül gyorsan bővülő magyar felsőoktatás fejlődését az első világháború megakasztotta. Az azt követő, Magyarország megcsonkítását eredményező változások következtében a környező országokhoz került magyar régiókban megszűnt a magyar tannyelvű felsőoktatás. Számos intézmény, köztük két tudományegyetem (Kolozsvár és Pozsony) is Magyarországra települt át. Ennek következtében szinte a teljes, háromszor akkora államra szabott felsőoktatási hálózat a trianoni Magyarországon működött tovább. Mindez a két világháború közötti magyar egyetemek és főiskolák életére is jelentősen hatott. Ha lassan, de mégis változott a hallgatók társadalmi összetétele: egyre több alsóbb rétegekből származó fiatal tanulhatott tovább felsőfokon is. A numerus clausus 1920-as bevezetése szükségszerű volt ugyan, ám mivel – eredeti szándékától eltérően – elsősorban a zsidóság ellen irányult, indokolt támadásokat váltott ki Magyarországon és külföldön is, és Magyarország nemzetközi helyzetét is rontotta. Ehhez járult az új típusú, többnyire radikálisan jobboldali egyetemi ifjúsági egyesületek megalakulása és térnyerése. A tanulmány a két világháború közötti magyar felsőoktatás kutatásának további teendőit kívánja felvázolni.

Kulcsszavak: 1918–1944, felsőoktatás-történet, Trianon, egyetemi hallgatók társadalmi összetétele Magyarországon, numerus clausus, ifjúsági egyesületek a felsőoktatásban.

Abstract:

The development of Hungarian higher education, which has been expanding extremely rapidly since the beginning of the 20th century, was hampered by the First World War. As a result of the subsequent changes that resulted in the mutilation of Hungary, Hungarian-language higher education in the Hungarian regions that came to the surrounding countries ceased to exist. Many institutions, including two universities (Cluj-Napoca and Bratislava), moved to Hungary. As a result, almost the entire higher education network, three times the size of the state,

continued to operate in post-Trianon Hungary. All this had a significant impact on the lives of Hungarian universities and colleges between the two world wars. The social composition of the students changed slowly but still more and more young people from the lower strata could study at the tertiary level. Although the introduction of the numerus clausus in 1920 was necessary, it - contrary to its original intention - provoked justified attacks primarily against Jews both in Hungary and abroad, and worsened Hungary's international position. This was compounded by the emergence and expansion of new types of, mostly radically right-wing, university youth associations. The study aims to outline further research on Hungarian higher education between the two world wars.

Keywords: 1918–1944; History of higher education; Trianon; Social composition of university students in Hungary; Numerus clausus; Youth associations in higher education

A magyar felsőoktatás növekedése

A 19. század végén és a 20. század elején a magyar felsőoktatás rendkívül gyorsan fejlődött. Míg az 1871 és 1892 közötti bő két évtizedben 6203-ról mindössze 6771-re, 1895-ben már 7663-ra, 1900-ban 10 567-re, az első világháború előtti utolsó békeévben, 1913-ban pedig 14 575-re – 1895-től 1913-ig tehát majdnem a kétszeresére – nőtt az egyetemi és főiskolai hallgatók létszáma. Jó száz év távlatából ugyan meglehetősen szerénynek tűnnek e számok – egy háromszor akkora országban tanultak huszadannyian felsőfokon, mint napjainkban –, ám akkoriban ennyi hallgató nagyjából kielégítette Magyarország egyébként egyre több diplomást igénylő szakemberszükségletét. A további emelkedés minden bizonnyal töretlen lett volna, ha e szépen fölfelé ívelő folyamatot nem töri meg az első világháború, melynek következtében 1917-ben a négy esztendővel azelőttihez viszonyítva kevesebb, mint feleannyian, 7138-ra iratkoztak be az egyetemekre és a főiskolákra.[1] Eközben a felsőoktatás infrastruktúrája is jelentősen bővült, hiszen az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem (az ELTE jogelődje) mellett 1872-ben Kolozsvárott, 1912-ben pedig Pozsonyban és Debrecenben létesítettek új tudományegyetemeket, amelyekhez 1872-ben a József Műegyetem – a világon az első, a nevében az egyetem szót használó műszaki felsőoktatási intézmény – csatlakozott.

Az első világháború alatti megtorpanást ismét gyors gyarapodás követte. Ennek számos oka közül a legfontosabbnak az bizonyult, hogy a

[1] Az adatok forrása: Magyary Zoltán (szerk.): (1927): *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest. 38.

frontról visszatért fiatalok ismét folytathatták tanulmányaikat, illetve a területi változások következtében a történelmi Magyarország felsőoktatása a trianoni államban összpontosult.

Az első világháború utáni változások

Hangsúlyozni szükséges, hogy a magyar felsőoktatás első világháború utáni veszteségeit nem a trianoni békeszerződés – amelyben nem is esett szó ilyen kérdésekről –, hanem az ország területének 1918 novemberében kezdődő felosztása okozta. Az ország négy tudományegyeteméből kettő, a kolozsvári és a pozsonyi 1918. december 24-én, illetve 1919. január 1-jén román, valamint csehszlovák fennhatóság alá került. További működésük 1919 januárjától bizonytalanná vált, ezért 1919 őszén tanári karuk és a hallgatóságuk nagy része Budapestre menekült, majd Szegeden (1921) és Pécsen (1923) telepedett le (1921: XXV. tc.). [2]

E széles körben ismert események mellett a történészek is alig tudnak valamit a magyar felsőoktatás további hányattatásairól. Jó néhányan ismerik ugyan a nagy múltú, 1735-ben létesített, Mária Terézia által 1770-ben akadémiai rangra emelt, erdészeti képzését 1846-ban indító Selmecbányai Erdészeti és Bányászati Főiskola 1918–1919-es kálváriáját, ennek azonban inkább csak Sopronban (részben pedig Miskolcon) ápolják az emlékét. Az 1904-től főiskolaként működő intézmény hallgatói 1918. december közepén – gyűjteményeik és könyvtáruk jelentős részét is megmentve – érkeztek magyar ellenőrzés alatti területre. Tanáraik 1919. február végéig követték őket, és néhány hetes budapesti tartózkodás után 1919 áprilisától – a még ez év júliusában Ausztriának ítélt – Sopronban folytatták az oktatást. Sopron végül az 1921. decemberi népszavazás eredményeként mégis Magyarországon maradt, amiben kitüntetett szerepet játszottak a főiskola hallgatói.[3]

Még inkább a feledés homályába vész, hogy két jogakadémia is Magyarországra költözött. Az 1667-es alapítású – 1864-től négyéves képzést adó, az 1900 körül működő tíz jogakadémia közül a legnagyobb hallgatósággal és tanári karral bíró – Eperjesi Evangélikus Jogakadémia 1919

---

2 Kiss József Mihály (1991): Párhuzamos utak: A kolozsvári és pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez. In: Uő. (szerk.): *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből.* ELTE, Budapest. 123–161.

3 Selmectől Sopronig – Centenáriumi emlékkonferencia (2019). *Soproni Szemle,* 73 (3): 245–321.; Orosz László (2019): „Tudni fogjuk a jövőben is, mit vár tőlünk a haza […]". A soproni egyetemi ifjúság és a nyugat-magyarországi területi kérdés. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás, 2. köt.* VERITAS–Magyar Napló, Budapest. 53–71.

februárjában Miskolcra települt. Az 1837-ben létesített, másfél évtizedes szünetelés után 1869-től ismét főiskolai státuszt élvező Máramarosszigeti Református Jogakadémia pedig – irat-, könyv- és levéltárát is magával hozva – 1921 júliusában Hódmezővásárhelyre tette át a székhelyét. Előbbiben 1919 októberében indult újra az oktatás, amely az 1948/49. tanévig (az utolsó esztendőben már állami főiskolaként) folytatódott. Az utóbbi 1924-ben – sárospataki társintézményével együtt, a Trianon utáni takarékossági intézkedések következtében – beolvadt a Kecskeméti Református Jogakadémiába.[4]

Magyarország szinte a teljes, 1918 előtti felsőoktatási hálózatát megmentette az említett áttelepítésekkel. Ezt a hallgatólétszám is tükrözte, hiszen – 1919/20-at kivéve – 1918/19-től folyamatosan felülmúlta az 1918 előttit, 1924-től pedig jó egy évtizeden keresztül 15–16 000 között állandósult. 1935/36-tól némileg csökkent, majd 1940-től – a többszöri országgyarapodás és a háborús konjunktúra következtében megnövekedett diplomások iránti igény következtében – ismét gyorsan emelkedett.[5]

Az 1920-as és az 1930-as években – nagyrészt éppen a Trianon előtti, új határokon túlra került felsőoktatási intézmények átmentése miatt – sokszor emlegették az „értelmiségi túltermelést". Ennek kialakulásához döntően hozzájárult az utódállamok területéről a szolgálatukból erőszakkal eltávolított vagy attól önként megvált magyar állami alkalmazottak – közöttük jelentősen felülreprezentáltan az értelmiségiek – Magyarországra menekülése. Emiatt a történelmi Magyarországhoz viszonyítva majdnem kétszeresére nőtt a diplomások aránya az 1920-as évek első felében. Mindez a trianoni állam kulturális súlyát erősítette, ugyanakkor azonban rendkívül meggyengítette az utódállamok magyarságát; nem-

---

4 Stipta István (2009): A Miskolci Evangélikus Jogakadémia (1919–1949). In: Kajtár István – Pohánka Éva (szerk.): *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. PTE AJK, Pécs. 65–86.; Presztóczki Zoltán (2016): Hódmezővásárhely első főiskolája. A Máramarosszigeti Református Jogakadémia utolsó évei. In: Uő. (szerk.): *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016.* Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság, Hódmezővásárhely. 163–196.

5 A hallgatók száma: 1920/21: 16 677; 1921/22: 19 862; 1922/23: 20 829; 1923/24: 17 358. Az 1930-as évek közepétől: 1935/36: 14 216; 1936/37: 13 821; 1937/38: 13 228; 1939/40: 13 815; 1942/42: 21 732. Lásd: Mike Gyula (szerk.): *Magyar statisztikai zsebkönyv XIII. és XV. (1946 és 1948)*. KSH, Budapest. 163. és 249.; Kis részben eltérő adatokkal (ami abból származik, hogy az első és a második félévi beiratkozások közötti különbség olykor jelentős volt, mivel az előbbire mindig többen jelentkeztek): Király Sándor (2019): A főiskolai ifjúság a statisztika tükrében. A két világháború között készült hallgatói statisztikai felmérések főiskolai vonatkozásai. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás 2. köt.* VERITAS–Magyar Napló, Budapest. 147–202., főleg a 178–202. táblázatai.

csak a létszámapadás, hanem a kisebbségi sorba kerültek szellemi vezetőinek nagyarányú elvándorlása miatt is.[6]

Az idegen kézre került magyar felsőoktatási intézmények 1919–1920 folyamán megszűntek vagy a területüket elfoglaló új állam hivatalos nyelvén működtek tovább. Egyetlen kivétel a rövid életű, kizárólag erdélyi egyházi és társadalmi támogatást élvező „felekezetközi egyetem" – valójában tanárképző – volt, amely az 1920/21. tanévben három karral (református teológia, bölcsészettudomány és matematika) Kolozsvárott indult, és további három (jogi, orvosi, közgazdasági) fakultás létrehozását tervezte. Elsődleges feladata a romániai magyar nyelvű középiskolák tanárutánpótlásának a biztosítása volt. A román kormány a kezdetektől „területi integritását" támadónak értékelte – hivatalosan el sem ismerte – az intézményt, amelyben a korábbi egyetem helyben maradt tanárai oktattak. Már tartott a beiratkozás a következő tanévre, amikor 1921 szeptemberében az „állami törvények megsértésére" hivatkozva végleg betiltották a működését. A Szegedre került Ferenc József Tudományegyetem tanácsának első ottani ülésén azonban az univerzitás részének ismerték el az 1920/21-ben fennállt tanárképzőt.[7]

Nem folytathatta tevékenységét két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémia (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Magyar Királyi Kiviteli Akadémia és a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia. Az 1875-ben megnyitott kassai mezőgazdasági tanintézetet 1906-ban emeltek akadémiai rangra. 1920 augusztusának végéig működött, ezután szlovák – 1939-től 1944-ig ismét magyar – tannyelvű, középfokú gazdasági intézet lett.[8] Ugyancsak 1906-ban változtatták akadémiává az 1869-ben alapított kolozsmonostori (1895-től, a városhoz csatolásától már kolozsvári) gazdasági tanintézetet, amely azonban a világháború kitörése miatt 1914-től szüneteltette tevékenységét. A második bécsi döntés után, 1940-től ismét magyar akadémiaként, 1942-től már mezőgazdasági főiskolaként működött. Az újbóli impériumváltás után 1946-ig, majd 1948 és 1959 között magyar tagozat is létezett a főiskolán, amely a mai kolozsvári Agrártudományi és Állatorvosi Egyetem elődintézménye.[9]

Az 1777-ben alapított Kassai Királyi Jogakadémia 1922-ig, az 1788-ban létrehozott Nagyváradi Királyi Jogakadémia 1919 márciusáig működ-

---

6 E veszteségekről bővebben: Ujváry Gábor (2020): Magyarország felosztásának kulturális következményei. In: Anka László (szerk.): *„Valami fáj, ami nincs". A trianoni békekötés előzményei és következményei.* VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest. 397–413.

7 Erdész Ádám (1998): A kolozsvári felekezetközi magyar egyetem *1920–1921. Történelmi Szemle,* 40(3–4): 257–276.

8 Heilauf Zsuzsanna (2001): A Kassai mezőgazdasági Akadémia diákjai 1875–1918. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei X.* ELTE EK, Budapest. 163–190.

9 Farkas Zoltán (2017): *Adalékok a kolozsvári Agrártudományi és Állatorvosi Egyetem történetéhez*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

dött. (Utóbbi ezután a bukaresti tudományegyetemhez tartozott román tannyelvű jogakadémiaként, míg 1934-ben be nem olvasztották a kolozsvári egyetembe.) Az exportkereskedőket képző Fiumei Kiviteli Akadémia 1912–1919 között, az 1878-tól közép-, 1902-től immár felsőfokú képzést is nyújtó Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia pedig 1918-ig folytatta tevékenységét.[10] Az előbbieknél is jóval kisebb hallgatólétszámmal működő, határon túl maradt magyar hittudományi főiskolák többsége tovább működhetett az utódállamokban.

A felsőoktatás intézményrendszere

1920-ban tovább bővült a magyar felsőoktatási hálózat. 19. század végi kezdeményezések nyomán létrejött a felsőfokú egyetemi közgazdászképzés intézménye, a formailag a budapesti tudományegyetemhez tartozó, gyakorlatilag azonban önálló univerzitásként működő Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar (1920: XXXI. tc.). A fakultás 1934-ben a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetembe tagolódott, amely további három, korábban különálló intézményt egyesített magában: a Műegyetemet, az Állatorvosi Főiskolát és a soproni Bányászati és Erdészeti Főiskolát (1934: X. tc.)[11]

Az 1920-as évek legelején 38 felsőoktatási intézményt tartottak számon Magyarországon: 4 tudományegyetemet, a József Műegyetemet, 18 hittudományi főiskolát, 6 felekezeti jogakadémiát, 3 gazdasági akadémiát, 1-1 férfi és női polgári iskolai tanárképző főiskolát, az Állatorvosi Főiskolát, a Bányászati és Erdészeti Főiskolát, a Képzőművészeti Főiskolát és a Közgazdaságtudományi Kar. A sárospataki és a hódmezővásárhelyi jogakadémiák 1923-ban, illetve 1924-ben megszűntek, a pécsi pedig 1922-ben beolvadt az Erzsébet Tudományegyetembe, így a felekezeti

---

10 Molnár László – Zsidi Vilmos (szerk.): (2006): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig.* Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, Budapest. 34.; 40–41.; 66–67. Lásd még: http://lexikon.katolikus.hu/N/Nagyv%C3%A1radi%20Kir%C3%A1lyi%20Katolikus%20Jogakad%C3%A9mia.html; Angelescu miniszter eljárása törvénytelen. Ellenzék, 1934. augusztus 25. 2.; Zsidi Vilmos (2006): *Kereskedelmi akadémiák hallgatói a dualizmus korában, 1891–1918.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.; Nagy Adrienne (2014): Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. *Korall,* 56: 118–145.; Nagy Adrienne (2015): A Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia sorsa és tanulóinak pályaválasztása a dualizmus kori Magyarországon. *Magiszter,* 13(3): 128–147.

11 Ujváry Gábor (2021): Az egyetemi szintű közgazdasági képzés a 20. századi magyar oktatáspolitikában. Zsidi Vilmos (2021): A Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar, 1920–1934. Kiss Márton (2021): A Magyar Királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara, 1934–1948. In: Szécsényi András – Zsidi Vilmos (szerk.): *A Budapesti Corvinus Egyetem és elődintézményei története a kezdetektől 2020-ig.* Akadémiai, Budapest. 51–61.; 63–88.; 89–118.

jogakadémiák száma háromra csökkent. A felsőoktatási intézményekhez társult viszont 1925-ben a Testnevelési Főiskola, 1928-ban a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, 1939-ben pedig a Kertészeti Akadémia. 1930-ban az 5 egyetem mellett 18 hittudományi főiskola, 3-3 gazdasági és felekezeti jogakadémia, illetve tanárképző főiskola, valamint az állatorvosi, a bányászati és erdészeti, a képzőművészeti és a testnevelési főiskola: összesen 36 egyetem és főiskola jelentette a magyar felsőoktatást.

Újabb változások – a József nádor Műegyetem már említett, 1934-es alapításán kívül – 1938-tól, a területi visszacsatolásoktól következtek. Kolozsváron újjáalakult a tudományegyetem és a gazdasági akadémia, illetve református, unitárius és román tannyelvű görögkeleti főiskola működött. Kassán és Újvidéken Kereskedelmi Főiskola jött létre, valamint római (Kassa /2/, Rozsnyó, Jászóvár, Nagyvárad, Kolozsvár) és görögkatolikus (Ungvár, Kolozsvár) hittudományi főiskolák kerültek vissza Magyarországhoz. 1942-ben összesen 54 intézmény tartozott a felsőoktatási hálózathoz: 5 tudományegyetem és a József nádor Műegyetem, 4 gazdasági, 3 jogakadémia és 2 kereskedelmi főiskola, 25 római katolikus és 2 görögkatolikus hittudományi főiskola, 4 református teológiai akadémia, 1-1 görögkeleti, unitárius és izraelita főiskola, valamint 3 tanárképző, a képzőművészeti és a testnevelési főiskola, illetve a kertészeti akadémia.[12]

Az intézményhálózat előbbiekben vázolt változásai nem voltak igazán jelentősek – pontosabban annyiban igen, hogy a történelmi Magyarország szinte teljes struktúráját átvette a trianoni állam. Elsősorban annak érdekében, hogy a „kultúrfölény" jegyében a kulturális mutatók tekintetében a Kárpát-medencén belül valóban meglévő előnyét legalább részben megtartsa a hozzá rendkívül komoly anyagi befektetésekkel, mielőbb felzárkózni kívánó utódállamokkal szemben. A kulturális politika két világháború közötti magyarországi prioritása sem tudta azonban megakadályozni, hogy csökkenjen e különbség a román, a szerb, illetve a szlovák felsőoktatás javára. Nyilvánvaló, e tekintetben is szükséges az összehasonlító vizsgálatok szorgalmazása, mivel mindeddig nem mértük fel, hogy a környező államok felsőoktatás-politikája miként módosult, mennyiben vethető össze a magyarországival, és az egymással való rivalizálás miként határozta meg a fejlődés irányát.

---

[12] Ladányi Andor (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum, Budapest. 10.; Ladányi Andor (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig.* A magyar felsőoktatás az 1930-as években. Argumentum, Budapest. 6.; Molnár László – Zsidi Vilmos *i. m.* 60, 72–75, 112.; *Magyar statisztikai zsebkönyv I.* (1933). KSH, Budapest. 126.; Mike Gyula (szerk.): (1944) Magyar statisztikai zsebkönyv XII. KSH, Budapest. 204.; Bár a zene- és a színművészeti szakoktatást általában nem sorolták a főiskolák közé, az előbbit olykor mégis ideszámították: *Magyar tájékoztató zsebkönyv (1943).* 2. kiad. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest. 509–510.

A hallgatóság társadalmi összetétele

Az egyetemi ifjúság társadalmi összetételében, illetve egyesületi életében is komoly – korábban alig figyelemre méltatott – átalakulás kezdődött. Mai fogalmaink szerint a felső-, sőt, a gimnáziumi oktatás is még elitképzésnek minősült. A középiskolai érettségit szerzettek száma csak 1927/28-ban emelkedett 5000, 1930/31-ben 6000 fölé, ezután ismét csökkent. Ehhez társult a sikeres felső kereskedelmi érettségit tettek, illetve a tanítói oklevélhez jutottak 1930/31-ben és 1931/32-ben már 2000-2000 főt meghaladó tábora. Az 1930-as évek végéig évente mindössze 3000–3500 egyetemi és főiskolai oklevelet adtak ki.[13]

Ekkoriban sokan mégis azt gondolták, hogy a „tömegképzés", a középiskolákba, főleg a gimnáziumokba tódulás és a felsőoktatás hallgatóinak magas létszáma a fő oka az „értelmiségi túltermelésnek". Valójában – mint már kifejtettem – a korábbi felsőoktatási rendszer szinte egészének trianoni államba mentése és főleg az 1920-as évek közepéig mintegy 450 000 főnyi menekültáradatban az értelmiségiek erős felülreprezentáltsága okozta ezt. Ha valaki 1919–1920 körül 40 évesen érkezett az elszakított területekről csonka Magyarországra, akkor is még jó 20 esztendőn át dolgozott tovább, ezzel is csökkentve a betölthető értelmiségi állások számát. Akik viszont ennél idősebbek voltak a határon kívül maradt magyar intellektuelek közül – hacsak nem voltak egyetemi tanárok vagy más, Magyarországon biztosan munkához jutó vezetők –, részben már olyan egzisztenciát teremtettek szülőföldjükön, melyet nem szívesen adtak fel (ami persze nem jelenti azt, hogy közülük sokan ne költöztek volna át Magyarországra, mindenekelőtt a rájuk gyakorolt kényszer – például addigi státuszuk megszüntetése – hatására).[14]

Ma már nyilván megmosolyogtató, hogy a diplomások alacsony aránya ilyen gondokat okozott, de figyelembe kell vennünk, hogy Magyarország akkoriban sokkal inkább agrár-, mint ipari állam volt, emiatt kevésbé volt szüksége felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre. Ugyanakkor a modernizálódó Európához – benne a meglepően hamar talpra álló, gazdaságilag szintén gyorsan fejlődő Magyarországhoz – kapcsolódott a hallgatók társadalmi összetételének, ha lassan, de mégis meginduló módosulása. Kétségtelen, hogy a felsőoktatás szociális zártsága az egész korszakban érvényesült, a társadalom döntő többségét kitevő parasztságból és munkásságból érkező fiatalok csak nagyon alacsony számban juthattak be az egyetemekre vagy a főiskolákra. Minderről Földes Ferenc az

---

13 Mike Gyula (1946): 164.; *Hungaria. Szent István király emlékezetére 1938.* KSH, Budapest. 200–201. és a közte lévő táblázatok.

14 Ujváry Gábor (2022): Trianon és az értelmiségi munkanélküliség (megjelenés előtti kézirat)

1930/31. tanévi statisztikák és az 1930. évi népszámlálás adatai alapján megdöbbentő adatokat közölt: „Reális képet akkor kapunk, ha az egyes rétegek főiskolásainak létszámát a megfelelő rétegek 18–23 éves korosztályához viszonyítjuk: Gazdasági tisztv. réteg minden 5-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Nagy- és középbirtokos réteg minden 6-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Kisbirtokos réteg minden 121-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. Szegényparaszt réteg minden 1320-ik 18–23 éves gyermeke jár főiskolába. […] Ipari és bányászati tisztviselők minden 18-ik 18–23 éves gyermeke főiskolás. Ipari és bányászati munkások minden 425-ik 18–23 éves gyermeke főiskolás."[15]

E tekintetben azonban a harmincas évek elejétől már javult a helyzet. Az évtized második felében pedig Hóman Bálint – más szociálpolitikai intézkedésekkel párhuzamosan – állami segítséggel igyekezett az alsóbb rétegek, főleg a tehetséges parasztfiatalok gimnáziumi és egyetemi tanulmányait támogatni. Ez azonban, bármennyire előremutató is volt, már elkésett, s a világháború kitörése miatt csak kisebb sikereket eredményező kezdeményezés maradhatott. Ráadásul – szomorú módon – részben a zsidók egyetemekről történő teljes háttérbe szorításához kapcsolódott.[16] Ennek ellenére is egyetérthetünk Andorka Rudolf megállapításával, miszerint „[…] a második világháború kezdetekor munkás- és parasztszármazású gyermekek aránya megközelítette felsőfokú iskolák hallgatóinak egyötöd részét. A magyar társadalom mélyén tehát megindultak bizonyos változások, közöttük bizonyos társadalmi átrétegződési folyamatok abban az irányban, amelyben később az 1945 utáni átalakulás is haladt".[17]

A felsőoktatás hallgatóinak két világháború közötti társadalmi rétegzettségéről szóló kutatások terén is rengeteg tennivaló van még. Tovább kell pontosítanunk a még mindig kissé elnagyolt képet – ez irányba az első lépéseket Király Sándor tette meg, kiváló elemzésekkel mélyítve eddigi tudásunkat.[18] Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik a korszak fel-

---

15 Földes Ferenc (1941): *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon.* Cserépfalvy, Budapest. 40–58., az idézetek: 43. és 49.

16 A történeti távlatból adott elemzések az 1920-as évek vonatkozásában Földeshez hasonló következtetésekre jutottak, ám a későbbiekre vonatkozóan részben árnyalták azokat: Andorka Rudolf (1979): Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942. *Statisztikai Szemle,* 57(2): 176–198.; Hajdu Tibor (1984): Az értelmiségi „túltermelés" és társadalmi hatásai. In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Kossuth, Budapest. 47–98.; Hóman törekvéseiről: Ujváry Gábor (2018): Az egyetemi ifjúság útkeresése az 1930-as években és 1940 körül. *Gerundium,* 9(2): 97–116., főleg 113–114.

17 Mindezt 1979-ben, amikor a Horthy-korszakról még illett kizárólag negatív jelzők kíséretében szólni, egyáltalán nem volt könnyű elismerni: Andorka Rudolf: *i. m.* 184.

18 Itt csak 2009-es doktori disszertációjára utalok, amelyet azóta számos írásában továbbgondolt: Király Sándor (2009): *Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között.* Doktori (Ph.D.) értekezés. https://dea.lib.unideb.hu/

sőoktatás- és politikatörténetének egyik legtöbbet vizsgált témája, a numerus clausus (1920: XXV. tc.) is. Számunkra ez nyilvánvalóan súlyos, az egész 20. századi szellemiséget mérgező örökség, amely a népi-urbánus konfliktusok továbbéléséhez is nagyban hozzájárult.

A numerus clausus

A numerus clausus törvény elfogadása sok szempontból szükségszerű és kívánatos volt. 1918 után ugyanis az egyetemi és a főiskolai hallgatók létszáma meghaladta a háromszor akkora államterületre szabott, világháború előttit. Így a tömeges értelmiségi munkanélküliség és az ebből adódó társadalmi feszültségek elkerülése érdekében is elkerülhetetlennek látszott a korábbi felvételi lehetőségek korlátozása. (1919 előtt a sikeres érettségi vizsgát teljesítettek – bármilyen eredménnyel maturáltak – valamennyien továbbtanulhattak.) A numerus clausus észszerűségét bizonyította, hogy a vidéki tudományegyetemek még az 1920-as évek végén is elhelyezési gondokkal küszködtek, ami különösen az eszköz- pénz- és helyigényes orvosi, természettudományi és a műszaki képzést érintette negatívan.

A megalapozott rendelkezést az 1920. nyári, majd szeptemberi nemzetgyűlési viták során azonban Magyarországnak és az utódállamokban élő magyar anyanyelvűeknek is súlyos károkat okozó irányba térítették, amikor a lakosság – azon belül is különösen a keresztény értelmiség – Tanácsköztársaság utáni, virulens antiszemitizmusát meglovagolva zsidóellenes élt adtak neki. Bár ez érzelmileg részben érthető és magyarázható volt – hiszen a Tanácsköztársaság vezetői többségének zsidó származása rendkívüli indulatokat gerjesztett –, mégis elfogadhatatlanná tette, hogy a kommün alatt történtekért a zsidóságot kollektíve büntette. Mint a hasonló állásfoglalások többsége, erkölcsileg és politikailag, valamint az állampolgári jogegyenlőség szempontjából is indokolatlan és védhetetlen volt. Még akkor is, ha a numerus clausus az izraelita vallásúakat nem zárta ki a felsőoktatásból (tehát sokak interpretációjától eltérően semmiképpen sem volt jogfosztó), csak a lakosságon belüli arányának megfelelő szintre kívánta csökkenteni az izraeliták számarányát (amely 1933-ig mindvégig magasabb maradt a 6%-ban rögzítettnél). Ez a cél azonban éles ellentétben állt a zsidóságnak a magyar társadalomfejlődésben addig betöltött szerepével, valamint a közép- és a felsőfokú képzést a többi felekezetnél sokkal inkább preferáló, magasabbra értékelő hozzáállásával. A kereszténye̊ket kívánta – korábbi helyzetükhöz képest – előnyben

dea/bitstream/handle/2437/88068/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y (letöltés dátuma: 2022. 01. 10.)

részesíteni, de mint minden, a társadalmi folyamatokba mesterségesen beavatkozó döntés, nem ér(het)te el a célját. Éppen ellenkezőleg: olyan sebeket ejtett, melyek máig sem gyógyultak be, ezért a törvény és hatásainak értelmezése gyakran manapság is indulatokkal teli vitákra ad szomorú alkalmat.

A szakfőiskolákra egyébként ki sem terjedő törvényben szó sem esett a zsidókról, mindenki tudta azonban, hogy a numerus clausus ellenük irányul. Ezt a jogszabály nemzetgyűlési vitája, majd az azt értelmező 1920. évi 123.033. számú VKM rendelet – amely az izraelitákat külön nemzetiségként határozta meg – egyértelművé tette. Mivel az izraeliták az 1910-es években már az egyetemi és főiskolai hallgatók mintegy egyharmadát tették ki, a numerus clausus végrehajtási utasításával világossá vált, hogy a jogszabály őket érinti a leginkább hátrányosan. Emellett a numerus clausus a nők arányát is korlátozta, de más érettségizettek továbbtanulását is akadályozta, mivel általánosságban csökkentette az egyetemre és főiskolára felvehető hallgatók számát, ezért a két világháború között néhány ezer fiatal jövőjét megnehezítette. Az izraeliták szempontjából a későbbi, az állampolgári jogegyenlőséget immár alapjaiban sértő zsidótörvényekkel szemben kizárólag az egyetemre készülő korosztályt érintette, az ő számuk pedig viszonylag alacsony volt. Semmilyen más területen nem szabályozták a nemzetiségnek minősített zsidók elhelyezkedését, így a gazdasági életben és az értelmiségi szakmákban betöltött szerepük változatlanul igen erős maradt.

A numerus clausus egyébként sem igazán a társadalom többségénél lényegesen jobb anyagi lehetőségekkel rendelkező magyar zsidóságnak, hanem az egész magyarságnak ártott, amit a törvény megalkotói és kivitelezői nem igazán éreztek. Az indulatos nemzetközi támadásokon kívül négy további okból is így volt: 1. a tehetősebb zsidó fiatalok külföldön tanultak tovább, így hazájukba visszatérve jóval szélesebb látókörrel, alaposabb nyelvtudással rendelkeztek, mint keresztény társaik – ennek következtében pedig sokkal kedvezőbben helyezkedhettek el a szabad értelmiségi pályákon. (Az állami tisztviselői helyeket szinte kizárólag a „keresztény-nemzeti" középosztály tagjai töltötték be.) 2. Ezek a hallgatók néhány éven át nem Magyarországon költötték a pénzüket, ami komoly bevételektől fosztotta meg a magyar államot. 3. Közülük végül sokan – gyakran éppen a legtehetségesebbek – külföldön maradtak, és ott értek el komoly sikereket a tudományos és a művészeti életben. 4. Az utódállamokban élő magyar értelmiségi fiatalságot éppen a magyar numerus claususra hivatkozva igyekeztek háttérbe szorítani. Mindez a magyar nemzetpolitika szempontjából is tragikus következményekkel járt, mivel az 1920 körüli tömeges elvándorlás mellett ez volt a másik oka annak, hogy a határokon túli magyarság értelmiségének az aránya még nap-

jainkban is jelentősen alulmarad az ottani, államalkotó nemzetekhez képest – miközben jó száz esztendővel ezelőtt ez fordítva volt.

Ezért nem értek egyet azokkal, akik a Horthy-korszakban egyébként – sajnos – komoly társadalmi és politikai támogatást élvező numerus clausust a holokauszt első állomásának tekintik. Számomra ez a felfogás ahistorikus és elfogadhatatlan. A numerus clausust követelőknek ugyanis eszük ágában sem volt a zsidóságot minden téren visszaszorítani, különösen pedig fizikailag megsemmisíteni: az egyetemeken történő háttérbe szorításukért, korábbi felülreprezentáltságuk megszüntetéséért küzdöttek. Kétségtelen, hogy ez távol állt a demokráciákban szokásos törvény előtti egyenlőség eszméjétől – amely a faji vagy vallási alapon történő megkülönböztetést teljes joggal tiltja –, de legalább ilyen messze a zsidók kiirtásának követelésétől is. Emellett persze az is kétségtelen, hogy a jórészt a Tanácsköztársaság következtében kialakult antiszemita közhangulat jelentősen hozzájárult a zsidótörvények húsz esztendővel későbbi elfogadásához.

A mondottakhoz hozzá kell tennem, hogy a numerus clausust már a két világháború között is rengetegen bírálták, napjainkban pedig szinte egyöntetűen, teljes joggal elítélik. Ettől függetlenül úgy vélem: a zárt szám bevezetése mindenképpen indokolt volt 1920 körül, ezért nem magát a tényt, hanem a törvény alkalmazásának *módját*, kifejezetten *antiszemita jellegét* kell kritizálni és elvetni. Új szempontú vizsgálatok is szükségesek ahhoz, hogy a törvényt ne *kizárólag* annak antiszemitizmusa, hanem az adott történelmi és felsőoktatási helyzet adottságai alapján elemezzük és értékeljük. Annál is inkább, mert tudjuk: amennyiben az 1920-ban a nemzetgyűlésben erős képviselettel rendelkező – addig példátlanul demokratikus választások eredményeként mandátumhoz jutott – jobboldali radikálisok, illetve az egyetemi ifjúság hangadó részének követelései érvényesülnek, a numerus nullus, vagyis az izraeliták felsőoktatásból történő teljes kirekesztése valósult volna meg.

Másrészt a törvény 1928-as enyhítésének, módosításának nemzetközi és hazai előzményeit, körülményeit – majd az 1933 utáni újabb szigorításait is – az eddigieknél alaposabban kellene bemutatnunk. Akárcsak azt, hogy milyen hatása volt a numerus claususnak arra, hogy a magyar – elsősorban izraelita – diákok egyre nagyobb számban látogattak külföldi egyetemeket, főleg a környező országok nagy német nyelvű egyetemeit (Prágát és Brünnt is ideértve), de mellettük olasz és francia univerzitásokat is.[19]

---

[19] A kérdéskörről részletesebben lásd az adatgazdag, ám olykor tendenciózus, forrásait a koncepciójához válogató és igazító monográfiát: Kovács M. Mária (2012): *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág, Budapest. 2012.; Nála sokkal árnyaltabban közelít a témához: Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Osiris, Budapest. 117–123., illetve Ladányi Andor

Az új típusú ifjúsági szervezetek

Ennek kapcsán térek rá az utolsó nagyobb, érdekes és az eddiginél alaposabban vizsgálandó problémakörre, az új típusú egyetemi egyesületek gyors térnyerésére. Ebben megint csak az 1918–1919-es, egymás utáni gyors hatalomváltások játszották a főszerepet. Az egyetemi ifjúsági szervezetek közül az 1918 előtti, segítő, olykor olvasókör jellegűek többsége újjáalakult ugyan, de 1919 augusztusától az egymást gyorsan váltó kormányok egyedül számottevő fegyveres erejét jelentő Egyetemi és Műegyetemi Csendőrzászlóaljak váltak meghatározóvá. Részben belőlük jöttek létre 1919-ben a már sokkal inkább politikai, mint diákvédelmi funkciót betöltő bajtársi egyesületek: a minden felsőoktatási intézményben jelen lévő Turul, a kizárólag a Műegyetemen szerveződő Hungária, majd 1921-ben a katolikus ifjakat tömörítő Foederatio Emericana, amelyek – különösen az első kettő – a két világháború közötti magyar egyetemi életet radikálisan jobboldali és erősen antiszemita irányba terelték. A bajtársi egyesületek tagsága a felsőoktatás hallgatóinak többségét tömörítette. Sokkal inkább társadalmi, mint ifjúsági szerveződések voltak, mivel a már diplomát szerzettek is tagjai maradhattak, emiatt aztán nem is tartoztak az egyetemek fennhatósága alá. Mindenféle baloldali ideológiát élesen elítéltek, ellenben a szociális kérdésekhez (különösen az 1930-as évektől) meglepő nyitottsággal közeledtek, így a Turulban és az Emericanában az illegális kommunistákkal, majd a nyilasokkal is rokonszenvező csoportok is alakultak.

A német Burschenschaftok mintájára szerveződő – azokat azonban több szempontból mégsem követő – bajtársi szerveződések nagyban befolyásolták a két világháború közötti időszak egyetemistáinak és főiskolásainak politikai nézeteit és útkeresését. E tekintetben is számos újdonságra lehetne még rámutatni a közeljövőben, mivel annak ellenére, hogy Kerepeszki Róbert és Szécsényi András behatóan foglalkoztak a legna-

(2000): 76–89.; Újabb elemzések: Ujváry Gábor (szerk.): (2018-2021): *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 1–4. köt. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló. Az 1. kötetben Batalka Krisztina, Debreceni Péter, Gali Máté, Haraszti György, Hollósi Gábor, Joó András, Orosz László és Veszprémy László Bernát. a 2.-ban Batalka Krisztina, Dévavári Zoltán, Gali Máté, Joó András és Ligeti Dávid, a 3.-ban Joó András, Gali Máté és Hamerli Petra, a 4.-ben Ligeti Dávid tanulmányai.; Emellett Karády Viktor számos e témába vágó írását emelem még ki a rendkívül gazdag szakirodalomból. Nagy Péter Tiborral ő szerkesztette: *The numerus clausus in Hungary Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe.* Edited by Victor Karady and Peter Tibor Nagy (2012). Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, Budapest.; A numerus clausus 1928-as módosításáról: Ladányi Andor (1994): A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok,* 128(6): 1117–1148.; Érdekes és alapos esettanulmány: Kerepeszki Róbert (2005): A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk,* 50(4): 42–75.

gyobb szervezet, a Turul történetével, e sorok írója pedig az Americanáról tett közzé több tanulmányt, a Hungária históriája szinte teljesen feltáratlan. Akárcsak a legitimista, 1927-ben alapított Szent István Bajtársi Egyesületé, nem is beszélve a többi, továbbra is létező ifjúsági egyletről (amelyek közül egyedül a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával foglalkoztak többen és alaposabban).[20]

Forrásadottságok

Rövid elemzésemben arra kívántam tehát rámutatni, hogy a viszonylag jó forráslehetőségek ellenére is sok a tennivaló még a két világháború közötti egyetemtörténeti kutatások terén. Bár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vonatkozó anyagának jó része 1944–1945-ben, illetve 1956-ban megsemmisült, a hiányzó iratokat részben pótolja az 1980-as évek elejétől, mindenekelőtt Szögi László kitartó küzdelmének köszönhetően létrejött egyetemi szaklevéltári hálózat. Ezek legfontosabb, elvi döntéseket is rögzítő dokumentumai (az egyetemi és a kari tanácsülési jegyzőkönyvek) részben már a Hungaricanán is olvashatók, az Arcanum egyre bővülő adatbázisa pedig az egyetemekre vonatkozó sajtóhírek széles körű vizsgálatát teszi otthonról is elérhetővé. A korszak legfontosabb, *Magyar statisztikai közlemények*ben megjelent egyetemi és főiskolai statisztikái a Központi Statisztikai Hivatal honlapjáról tölthetők le, de szintén az internetről érhető el a Magyary Zoltán szerkesztette, kiváló szerzők által írt, a magyar tudomány akkori (1927) állapotát rögzítő összegzés (*A magyar tudománypolitika alapvetése*), akárcsak a Kornis Gyula összeállította – címével ellentétben a felsőoktatást is bemutató – *Magyarország közoktatásügye a világháború óta* (1927) is. A legfontosabb szakirodalom, főleg a szakfolyóiratok cikkei úgyszintén megtalálhatók az

[20] Összegző jelleggel, röviden: Ladányi Andor (1995): Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban, *Educatio* 4(2): 265–284.; A Turulról: Kerepeszki Róbert (2012): *A Turul Szövetség 1919–1945.* Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Attraktor, Máriabesnyő.; Szécsényi András (2016): *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944).* Gondolat, Budapest.; Az Americanáról: Ujváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". In: Uő. (2010): *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban".* Ráció, Budapest. 413–493.; A többi egyesület feltárása vonatkozásában üdítő kivételek: Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás (2012): *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között.* Universitas, Szeged.; Osváth Zsolt (2021): Intézményes diákvédelem a Ferenc József Tudományegyetemen Kolozsvártól Szegedig. In: Ujváry Gábor (szerk.): (2021): *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 4. köt. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló. 45–75.; A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról Csaplár Ferenc 1967-től kismonográfiát és számos tanulmányt jelentetett meg, de Frick Mária, Lengyel András és újabban Miklós Péter is foglalkozott e témával.

Arcanumon vagy más internetes gyűjteményekben, miként a kifejezetten egyetemtörténeti témákkal foglalkozó Gerundium 2010-től folyamatosan megjelenő számai is.

Mindemellett nagyon fontos – a 20. századi magyar értelmiség társadalomtörténeti összetételének minél teljesebb feltérképezése érdekében is – a felsőoktatási intézményekbe beiratkozottak adatait félévente rögzítő, csaknem teljességükben fennmaradt törzs- (vagy anya)könyvek adatainak összegyűjtése és adatbázisban történő feldolgozása. Annál is inkább, mivel akkoriban még jóval több tudnivalót rögzítettek egy-egy hallgatóról, mint napjainkban, így társadalmi, gazdasági és szociális helyzetük, vallásuk és más adataik (például előképzettségük, szüleik foglalkozása, voltak-e katonák, részesülnek-e tandíjkedvezményben stb.) is viszonylag könnyen kideríthetők. Erre és a Horthy-korszak felsőoktatásának vizsgálatára szerveződött a vezetésemmel a Trianon és a magyar felsőoktatás című kutatási projekt, amelynek keretében 2018-tól már hat konferenciát szerveztünk (ebből négy anyaga kötetben is megjelent, a másik kettő hamarosan elhagyja a sajtót), illetve a hallgatói adatbázisok többségét is elkészítettük.

Bár ez a program valószínűleg hamarosan lezárul, még mindig bőven lesz vizsgálnivalója a jövő történészeinek a két világháború közötti magyar felsőoktatás-politika, az egyetemek és főiskolák korabeli szerepének változásairól.

A MINISZTERI FELELŐSSÉG KÉRDÉSÉNEK EGY KÜLÖNÖS ESETE. AMIKOR A MINISZTERELNÖK SAJÁT MAGA ELLEN KEZDEMÉNYEZETT VÁDEMELÉST

A SPECIAL CASE OF THE ISSUE OF MINISTERIAL RESPONSIBILITY: WHEN THE PRIME MINISTER INITIATED AN INDICTMENT AGAINST HIMSELF

Vizi László Tamás

Összefoglaló:

A magyar jog- és politikatörténetben a miniszteri felelősség kérdéskörét először az 1848-as áprilisi törvényekben szabályozták. Ezt követően ideiglenes jelleggel 1920-ban. A tanulmány ismerteti és elemzi mindkét jogszabályt, összehasonlítja azokat, rámutat az azonosságokra, kiemeli a különbségeket. Részletes vizsgálat tárgyává azonban az 1920. évi X. törvénycikket teszi. Ezt követően bemutatja Teleki Pál 1918–1920 közötti tevékenységét, békeelőkészítési munkáját, a magyar békedelegációban betöltött szerepét. Külön értékeli Teleki Pálnak mint külügyminiszternek, majd miniszterelnöknek a békediktátum aláírásával és ratifikációjával kapcsolatos nézeteit. Ismerteti Teleki álláspontját a ratifikációs vitában, elemzi hozzászólását, s vizsgálja azt a meglepő fordulatot, amikor a miniszterelnök saját maga ellen nyújtott be vádemelési indítványt.

Kulcsszavak: miniszteri felelősség, 1920. évi X. törvénycikk, Teleki Pál, trianoni békediktátum, ratifikáció, vádemelés

Abstract:

In Hungarian legal and political history, the issue of ministerial responsibility was regulated for the first time in the laws of April 1848, and after that, on a temporary basis in 1920. The study describes and analyzes both pieces of legislation, compares them, identifies the similarities, and highlights the differences. However, he makes the subject of a detailed examination of Article X of the 1920 law. After that, the study presents the activities of Pál Teleki between 1918 and 1920, his peace preparation work, and his role in the Hungarian peace delegation. The study especially evaluates the views of Pál Teleki as foreign minister and then prime minister regarding the signing and ratification of the peace decree. It explains Teleki's position in the ratification debate, analyzes his

comments, and examines the surprising turn of events when the Prime Minister filed a motion for indictment against himself.

Keywords: ministerial responsibility, Article X of 1920, Pál Teleki, Trianon peace decree, ratification, indictment

Bevezetés

Magyarország 19–20. századi jog- és politikatörténetében többször fordult elő, hogy hivatala alól felmentett, illetve arról lemondott vagy hivatalának gyakorlásában akadályozott miniszterelnökkel szemben bűntetőjogi felelősségre vonást alkalmaztak, s valamennyi esetben a legsúlyosabb ítéletet hozták meg velük szemben. Így volt ez először 1849-ben az első független, felelős magyar miniszterelnök, gróf Batthyány Lajos esetében. 1945–46-ban Bárdossy László, Imrédy Béla, Sztójay Döme és Szálasi Ferenc álltak bíráik előtt. 1958-ban pedig Nagy Imrének kellett szembenéznie a Vida Ferenc által elnökölt népbírósággal és annak ítéletével.[1]

Az azonban példa nélküli esetnek tekinthető, hogy regnáló magyar miniszterelnök saját maga ellen emeljen vádat. Márpedig a 20. században ez is megtörtént. A nemzetgyűlés 1920. november 13-i ülésnapján ugyanis gróf Teleki Pál miniszterelnök beszéde végén vád alá helyezési indítványt tett maga ellen. Jelen tanulmány ennek a vádemelési kezdeményezésnek előbb a jogi hátterét, majd politikai előzményeit, okait, végül következményeit kívánja vizsgálat tárgyává tenni.

A miniszteri felelősség[2] az 1848-as áprilisi törvényekben

A miniszterek politikai felelősségének elvét először az áprilisi törvények „független magyar felelős ministerium alakításáról" szóló 1848. évi III. törvénycikkének 32–36. szakaszai rögzítették.[3] A 32. szakasz értelmében a minisztereket alapvetően három tényállás bizonyítottsága esetén lehetett felelősségre vonni:

---

1 Szerencsés Károly (2009): *„Az ítélet halál". Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt.* Kairosz Kiadó, Budapest.

2 A miniszteri felelősség intézményét, annak nemzetközi aspektusait ismerteti Márffy-Mantuano Dezső (1905): *A miniszteri felelősség intézménye Magyarországon. Közjogi tanulmány.* Politzer féle Könyvkiadóvállalat, Budapest. A miniszteri felelősség modern jogi feldolgozását lásd: Cserny Ákos (2011): *A miniszteri felelősség.* Wolters Kluwer Hungary Kft., Budapest.

3 1848. évi III. törvénycikk a független magyar felelős ministerium alakításáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27 (letöltés dátuma: 2022. 02. 20.).

Elsőként akkor, amikor a miniszterek hivatalos minőségükben olyan cselekményt követnek el vagy olyan tartalmú rendeletet adnak ki, amely az ország függetlenségét, alkotmányát, valamint a fennálló törvényeket, illetve az egyéni szabadságot vagy a tulajdon szentségét sértik.[4]

Másodszor, ha a rá bízott közpénzt és a kezelésére bízott értékeket a miniszter elsikkasztja, vagy azokat törvényellenes módon használja fel.[5]

Harmadszor pedig abban az esetben, ha a miniszter a törvények végrehajtása során mulasztást követ el. A mulasztás minősített eseteként kiemelten nevesítette a törvény azt, ha a mulasztást a közbiztonság és közrend megőrzésének vonatkozásában követte el a miniszter, holott a törvényes eszközök annak elhárítására rendelkezésére álltak.[6]

A törvény 33. szakasza értelmében a miniszterek vád alá helyezéséről az alsó tábla többsége határozott,[7] de a bírói testületet titkos szavazással a felső tábla tagjai maguk közül választották meg egy sajátos eljárás keretében. A felsőtábla által választott 36 tagból ugyanis 12 főt az alsótábla vádbiztosai, s ugyancsak 12 főt maguk a vád alá vont miniszterek kizárhattak. A kizárások után maradt 12 fő alkotta azt a bírói testületet, amely hivatott volt a nyilvános eljárást lefolytatni, s elmarasztalás esetén a büntetést a vétséghez arányosan meghatározni, s ítéletet hozni.[8]

A fenti eljárás során elmarasztalt miniszterrel szemben hozott ítélettel kapcsolatos kegyelmezési jogot a törvény a királyhoz telepítette, amelyet azonban az uralkodó csak „általános közbocsánat esetében" gyakorolhatott.[9]

A miniszteri felelősséggel kapcsolatos szabályokat azzal zárta a törvény, hogy a hivatalos minőségükön kívül elkövetett egyéb vétségekre nézve a miniszterek a „köztörvény alatt állanak".[10]

Megállapítható tehát, hogy az 1848-as törvények értelmében a miniszterek felelősségre vonásának esetében nem érvényesült a rendes bírósági eljárási forma. Az elkövetett vétségek esetében ugyanis – legyenek azok akár politikaiak, akár hivatalból üldözendőek – a törvényhozás alsóháza (alsótábla) kapott felhatalmazást arra, hogy a miniszter vád alá helyezését kezdeményezze. Az eljárást lefolytató testület tagjait pedig a törvényhozás felsőháza (felsőtábla) választotta meg, amely aztán az ítélet meghozatalára is hivatott volt. A törvény csupán a 12 fős bírói testület megválasztását szabályozta, a vizsgálat lefolytatásának egyéb formai követelményeit – csakúgy, mint a felelősségre vonás kezdeményezésének részleteit – nem.

---

4 1848. évi III. törvénycikk 32. § (a).
5 Uo. 32. § (b).
6 Uo. 32. § (c).
7 Uo. 33. §.
8 Uo. 34. §.
9 Uo. 35. §.
10 Uo. 36. §.

Tekintettel arra, hogy a miniszterek felelősségének kérdésében az ítélet meghozatalát a törvény a törvényhozás felsőházához (felsőtábla) telepítette, kizárta az ítélet módosítását vagy annak felülvizsgálatát. Erre magának a törvényhozásnak sem adott felhatalmazást. Kizárólag a királynak, mint az állami szuverenitás másik attribútumának, adott egyedi lehetőséget arra, hogy a másik szuverénnel – a törvényhozás által választott bírósággal – ellentétes döntést hozzon. De ezt sem tehette meg korlátlanul. Az uralkodó ugyanis kizárólag csak az általános közkegyelem részeként élhetett ezzel a jogával.

A miniszteri felelősség ideiglenes szabályozása 1920-ban

Az 1920. január 25–26-án és február 8-án megtartott nemzetgyűlési választásokat[11] követően február 16-án összeülő „csonka" törvényhozás[12] legfontosabb feladatai közé tartozott az 1918 őszén megszakadt jogfolytonosság visszaállítása, s ennek részeként a forradalmak előtti közjogi viszonyok rendezése. A kormányzói hatalom jogi szabályozásával egyidejűleg került sor a végrehajtó hatalom jogi kereteinek a kidolgozására is.[13] Ennek részeként fogadta el a nemzetgyűlés a miniszterek felelősségre vonása esetében követendő eljárásnak ideiglenes szabályozásáról szóló 1920. évi X. törvénycikket.[14]

A 18 paragrafusból álló jogszabály első szakasza visszautalt az 1848. évi III. törvénycikk 32. paragrafusára, s rögzítette, hogy „az abban meghatározott esetekben[15] […] amíg a törvényhozó hatalmat a nemzetgyű-

---

11 Hubai László (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* I. kötet. *A választások története és politikai geográfiája.* Napvilág Kiadó, Budapest. 21. Az 1920-as nemzetgyűlési választásokat részletesen ismerteti Gergely Jenő (1999): Titkos választás és ellenforradalom – 1920. In: Földes György – Hubai László (szerk.): (1999): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998.* Napvilág Kiadó, Budapest. 48–84.; Mészáros Károly (1992): *Horthy és Teleki 1919–1921. Kormánypolitika és Trianon.* Nesztor Kiadó, Budapest. 83–90.

12 A nemzetgyűlési választásokat 1920 januárjában csak azokban a választókerületekben, illetve választókerület-csonkokban lehetett lebonyolítani, amelyek nem álltak idegen megszállás alatt. A Tiszántúlon csak 1920. június–júliusban, a szerbek által kiürített baranyai területeken csak 1921. október végén lehetett megtartani a választásokat.

13 Vizi László Tamás (2021): A Simonyi-Semadam kormány hivatalba lépésének politikai előzményei. In: Gulyás László – Miklós Péter – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): (2021): *A Horthy-korszakról az értékteremtő történetírás jegyében.* Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szeged. 194–197.

14 1920. évi X. törvénycikk a miniszterek felelősségre vonása esetében követendő eljárásnak ideiglenes szabályozásáról. A törvény 1920. június 24-én került kihirdetésre. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 (letöltés dátuma: 2022. 02. 20.).

15 Lásd: a 4–6. sz. lábjegyzetet.

lés gyakorolja, a nemzetgyűlés határoz".[16] A nemzetgyűlésre átruházott jogkört a jogszabályt előterjesztő Ferdinandy Gyula igazságügyminiszter a nemzetgyűlés 1920. május 11-i ülésén azzal indokolta, hogy az 1848. évi III. tc. szerint a vád alá helyezett miniszterek feletti bíráskodást gyakorló felsőház működése 1918 őszén megszűnt,[17] s a törvényhozó hatalmat az 1920. évi I. törvénycikk ideiglenes jelleggel a nemzetgyűlésre ruházta át.[18] Ezért az ideiglenesen szünetelő felsőtábla (felsőház) újjá-, illetve megalakulásáig szükségessé vált egy olyan testületnek a kijelölése, amely indokolt esetben az eljárást lefolytatja. Ferdinandy javaslatára és a nemzetgyűlési vita eredményeként így jött létre az alkotmányvédelmi bizottság,[19] amely ideiglenesen átvéve a főrendi ház jogkörét, a bíróság kijelölésére hivatva lett. A törvény ennek megfelelően kimondta, hogy „a bíráskodást a jelen törvény értelmében választott alkotmányvédelmi bizottságból alakuló bíróság gyakorolja, mely a vádaláhelyezett miniszterekkel szemben a nemzetgyűlés feloszlatása esetében is eljárni köteles".[20]

Az alkotmányvédelmi bizottság összetételét a törvény úgy szabályozta, hogy elnökét, két helyettes elnökét, valamint harminc tagját a nemzetgyűlés a törvény kihirdetésétől számított tizenöt napon belül titkos szavazással választja meg „a magyar államnak olyan független állású polgárai közül, akik nem tagjai a nemzetgyűlésnek".[21] Nemzetgyűlési képviselő tehát kerülhetett a bizottságba, ami a politikai pártatlanságot volt hivatva garantálni. Ez a magyarázata annak, hogy a nemzetgyűlési házszabályban nem szerepel az alkotmányvédelmi bizottság.[22] A nemzet-

---

16 1920. évi X. törvénycikk 1. §.

17 Vizi László Tamás (2021): A magyar állam alakváltása, avagy a Népköztársaság kikiáltása: 1918. november 16. In: Gulyás László (szerk.): *Fejezetek a versaillesi* [sic!] *Közép-Európa történetéből.* Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szeged. 143–156.

18 Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban NN). Második kötet. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest. 1920. 416.

19 NN II 415–418., 498–499.

20 1920. évi X. törvénycikk 1. §.

21 Uo. 2. §.

22 Ilyen bizottságot sem a képviselőház 1912-es, sem pedig az 1913-as házszabálya nem nevesít. Lásd erre vonatkozóan: *A képviselőház házszabályai.* Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest. 1912. 102–103.; *A képviselőház házszabályai.* Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest. 1913. 102–103. Az 1922-ben megalakult nemzetgyűlés házszabályában felsorolt 14 állandó bizottság között sem szerepel az Alkotmányvédelmi bizottság. *A nemzetgyűlés házszabályai.* Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest. 1924. 84–85. Előbbi 14, utóbbi 16 bizottságot sorol fel, de egyikben sem szerepel Alkotmányvédelmi bizottság. Alkotmányvédelmi bizottságot Ferdinandy Gyula igazságügyminiszter javaslatára hozott létre a nemzetgyűlés 1920 tavaszán. Felállítását a miniszter azzal indokolta, hogy a miniszteri felelősség ügyében az 1848. évi III. törvénycikk értelmében eljárni hivatott felsőház működése megszűnt, s az 1920. évi I. törvénycikk a törvényhozó hatalmat a nemzetgyűlésre ruházta át. Az 1922-ben megalakult nemzetgyűlés házszabályában felsorolt 14 állandó bizottság között sem szerepel az Alkotmányvédelmi bizottság. *A nemzetgyűlés házszabályai.* Pesti

gyűlési képviselők által választott 30 tag felett további 15–15 tagot választott teljes ülésén titkos szavazással a bizottságba a Királyi Kúria és a m. kir. közigazgatási bíróság saját elnökei, másodelnökei, tanácselnökei és többi ítélőbírái sorából. A jogszabály értelmében a megválasztottak a megbízásukat nem utasíthatták vissza.[23] A nemzetgyűlés által választott bizottsági elnököt a jogszabály felhatalmazta arra, hogy vád alá helyezés elrendelése esetén a bíróságot átalakíthassa, s szükség esetén a bizottság tagjaiból több bíróságot alakítson.[24]

A lehetséges vád alá helyezéssel kapcsolatban a törvény csak annyit rögzített, hogy ahhoz a nemzetgyűlés „összes tagjai általános többségének szavazata" szükséges.[25] Arról, hogy ez nyílt vagy titkos szavazás keretében történik-e, nem határozott. Mint ahogyan arról sem, hogy ezt ki és milyen formában terjesztheti elő.

Bár nem lett taxatíve rögzítve a jogszabályban, de a szövegkörnyezetből egyértelműen kiolvasható, hogy a vád alá helyezési indítványt a nemzetgyűlés elnöke abból a szempontból mérlegelés tárgyává tehette, hogy annak „érdemleges" tárgyalását elrendeli-e, vagy sem. Amennyiben úgy dönt, hogy az érdemi vizsgálatnak helye van, úgy a vádindítványt a jogszabályban előírt határidők kitűzésével a nemzetgyűlés illetékes bizottságának megküldi.[26]

Amennyiben az illetékes bizottság a vád alá helyezést indokoltnak tartja, s erről annak megismerése után a nemzetgyűlés is így határoz, azt a Ház elnöke közli az alkotmányvédelmi bizottság elnökével. Egyúttal a vád képviseletére titkos szavazással egy vagy több vádlóbiztost választ.[27]

A jogszabály értelmében ezt követően kerülhetett sor a bíróság megalakítására, amelynek eljárási szabályait – határnapok, védők, vádlott megjelenése, összeférhetetlenségi szabályok, az ezekről való határozatok, a vádbiztos és vádlott visszautasítási joga stb. – a törvény részletesen szabályozta.[28]

A bíróságot a kizárási okok ismeretében kizárólag csak akkor lehetett megalakítani, ha a bírói tiszt alól felmentettek leszámításával mind az ítélőbírák, mind az egyéb polgárok sorából választottak közül legalább tizennyolc-tizennyolc tag jelen volt.[29] További megkötésként írta elő a törvény, hogy a bírói testületnek hat rendes és két póttagjának az ítélőbírák sorából, hat rendes és két póttagnak pedig az egyéb polgárok sorából

Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest. 1924. 84–85.

23 1920. évi X. törvénycikk 2. §.

24 Uo.

25 Uo. 3. §.

26 Uo. 3. §.

27 Uo. 4. §.

28 Uo. 5–6. §.

29 Uo. 6. §.

kellett választás útján kikerülnie.[30] A vádlóbiztost és a vádlottat azonban még ebben az esetben is megillette a visszautasítás joga. Ennek részleteit is szabályozta a törvény. Végső esetben pedig a felek a sorshúzásra bízhatták a döntést.[31] Az ezt követően megmaradt potenciális bírák közüli kiválasztás további szabályai is rögzítésre kerültek. De még ekkor is lehetősége nyílt mind a vádlóbiztosnak és utána a vádlottnak az „elfogadom" vagy „visszautasítom" szóval nyilatkozni.[32]

Amennyiben a fenti procedúra eredményeképpen sikerült a tizenkét rendes és a négy póttagot megválasztani, a bírák letehették az esküt, melynek szövege a következőképpen hangzott: „Esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy bírói tisztemmel járó kötelességeimet híven, pontosan, elfogultság és részrehajlás nélkül legjobb meggyőződésem és lelkiismeretem szerint, igazságosan és a törvény értelmében fogom teljesíteni. Isten engem úgy segéljen."[33]

Az eskü letételével az alkotmányvédelmi bizottság elnöke a bíróságot megalakultnak nyilvánította. Ezt követően kerülhetett sor a bíróság elnökének megválasztására. Az ő személyéről a testület tagjai titkos szavazással döntöttek.[34]

Miután a fent ismertetett eljárási rend nem kevés időt igényelt, illetve igényelhetett, a törvény úgy határozott, hogy abban az esetben, ha a terhelt(ek) esetleges letartóztatásának kérdésében döntés szükséges, arról „a bíróság megalakulásáig a nemzetgyűlés határoz".[35] Hogy ez milyen formában történik, arra nem adott iránymutatást a jogszabály. Amennyiben ez megtörténik, a letartóztatott minisztert az ítélethozatalig az államfoglyokat megillető elbánásban kellett részesíteni, melyről a budapesti királyi büntető törvényszék mellett működő királyi ügyészség volt hivatva intézkedni.[36]

Maga a bírósági eljárás a törvény előírásainak megfelelően a szokásos bűnvádi és polgári perrendtartási szabályok szerint bonyolódott. (Szükséges adatok és bizonyítékok begyűjtése, más hatóságokhoz megkeresések intézése, előzetes bírói intézkedések megtétele, a tárgyalásra előkészített ügy iratainak a tanács összefoglaló jelentése kíséretében a bíróság elnöke elé terjesztése stb.).[37] De kivételes szabályként ezeket a bíróság maga határozhatta meg.[38]

A törvény előírásai alapján a vádemelés megalapozottságáról a bíró-

30 Uo. 6–7. §.
31 Uo. 7. §.
32 Uo. 8. §.
33 Uo. 9. §.
34 Uo. 11. §.
35 Uo. 12. §.
36 Uo.
37 Uo. 13. §.
38 Uo. 14. §.

ság a tárgyalás alapján titkos szavazással határozott. A bizonyítás felvétele nyilvános szóbeli tárgyalást igényelt, amelynek egészéről vagy annak egy részéről az állam biztonságának vagy a közerkölcsnek az érdekében a nyilvánosság – az elkerülhetetlen szükség esetén – kizárható volt. A vádlott távolléte az eljárást és az ítélethozatalt nem befolyásolta.[39]

A bűnösség megállapításához legalább nyolc szavazatra volt szükség. Egyéb estekben a bíróság egyszerű szavazattöbbséggel határozhatott. Szavazategyenlőség esetében az vált határozattá, ami a vádlottra nézve kedvezőbbnek minősült.[40]

Az ítélet tekintetében a törvény a bíróságnak rendkívüli módon szabad kezet biztosított. A bíróság ugyanis „a vádlott bűnösségének és a cselekmény súlyának figyelembe vételével belátása szerint a büntető törvényekben ismert bármely büntetést szabadon megállapíthatott".[41]

Felhatalmazta továbbá a bíróságot arra is, hogy a hazaárulók vagyoni felelősségéről szóló 1915. évi XVIII. törvénycikkben megállapított magánvagyonra vonatkozó jogkövetkezményeket is alkalmazza.[42]

A törvény a bíróság ítéletét végérvényesnek mondta ki,[43] ellentétben az 1848. évi III. törvénycikk 35. paragrafusával, amely a királyi kegyelmezési jogot megengedően, bár csak az „általános közbocsánat esetében gyakorolható" jogként deklarálta. Ez a kegyelmezési jog a kormányzót a törvény értelmében nem illette meg.[44]

Végezetül a törvény rögzítette egyrészt, hogy a nem hivatalos minőségükben elkövetett bűncselekmények felett a rendes büntetőbíróságok gyakorolják a bíráskodást, valamint azt, hogy a jogszabály vonatkozik a legfőbb állami számvevőszék elnökére is. Kiterjesztette továbbá a törvény hatályát ama, „nem alkotmányos úton" alakult kormányok miniszterei-re, akik 1918. október 31-e és 1919. évi március 21-e között voltak hivatalban. Egyúttal velük szemben az 1848. évi törvény III. törvénycikk 32. §-ában meghatározott cselekmények vagy mulasztások miatt a vád alá helyezést jogszerűnek ismerte el.[45]

A törvény egyúttal hatályon kívül helyezte az 1848. évi III. törvény-

39 Uo.

40 Uo.

41 Uo. 15. §.

42 Uo.

43 Uo. 15. §.

44 Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk 13. §-ának módosításáról szóló 1920. évi XVII. törvénycikk 3. §-a értelmében „a kormányzó általános kegyelmet is adhat, annak azonban, akit az 1848: III. törvénycikk 32. §-ában vagy az 1870: XVIII. törvénycikk 9. §-ában meghatározott cselekmény vagy mulasztás miatt vontak felelősségre vagy ítéltek el, kegyelmet csak törvény adhat". https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38 (letöltés dátuma: 2022. 02. 20.).

45 1920. évi X. törvénycikk 16–17. §.

cikk alsó- és felsőtáblára vonatkozó 33. és 34. szakaszait, valamint a 36. szakaszt, amely szerint a hivatalos minőségükön kívül elkövetett egyéb vétségükre nézve a miniszterek a köztörvény alatt állnak.[46]

Összehasonlítva a miniszteri felelősségre vonatkozó 1848-as és 1920-as szabályozást, megállapítható, hogy arról 1848-ban nem alkottak önálló jogszabályt, hanem azt, a független magyar felelős minisztérium alakításáról szóló törvénycikkbe építve, csupán keretjelleggel rendezték. Ezzel ellentétben 1920-ban önálló törvénycikk megalkotására került sor. Az 1848-as törvényi szabályozás nem foglalkozott a részletes eljárással, s mindössze hat szakaszban tárgyalta a miniszteri felelősségre vonatkozó általános szabályokat. Ezzel ellentétben az 1920-as törvénycikk – megtartva, követve és átemelve a miniszteri felelősségre vonatkozó 1848-as alapelveket – leginkább az eljárás részleteit taglalta. Olyan eljárási szabályokat alkotva ezáltal, amely a gyakorlatban egy bonyolult, hosszadalmas és rendkívül nehézkesen lebonyolítható eljárásrendet eredményezett. Különösen igaz volt ez a bírói testület kiválasztására. Ugyanakkor a sikeresen megválasztott bíróság döntéshozatali mozgásterét szélesre tárta.

Teleki Pál miniszterelnök politikai felelősségének a kérdése
A politikai előzmények. Teleki Pál és a békediktátum

Teleki Pál nevéhez legtöbben annak az 1919. január elején elkészült néprajzi térképnek a gondolatát, majd megvalósítását kötik, amely az 1910-es országos népszámlálás adataiból kiindulva a lakosság etnikai hovatartozásának színskálán történő bemutatásán kívül annak népsűrűségét is feltüntette, s amely a magyarság vörös színnel történő jelölése miatt a „carte rouge" nevet kapta.[47] Ebbe a térképbe rajzolta bele Teleki 1920. január 16-án reggel az előző napon a magyar békedelegátus által átvett békefeltételek szabta tervezett új magyar határokat. Híres beszédét követően gróf Apponyi Albert, a magyar békedelegáció elnöke ennek a térképnek a segítségével mutatta be Lloyd George brit miniszterelnöknek az érdeklődésére a tervezett határokat, az elcsatolandó terü-

46 Uo. 18. §.

47 A „vörös térkép" elkészítésének részleteit ismerteti Ablonczy Balázs (2018): *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941).* Jaffa Kiadó, Budapest. 75–76. A Teleki által, illetve közreműködésével készített további térképekről lásd: Jeney János (2020): Magyar térképek az amerikai küldöttségnél Trianonban. In: Szidiropulosz Archimédesz (szerk.): (2020): *Trianoni Szemle Emlékkönyv.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 186–199.; Jeney János: Magyarországról készített térképek az Amerikai Földrajzi Társaságnál. In: Horváth-Lugossy Gábor – Vizi László Tamás (szerk.): (2021): *A Magyarságkutató Intézet Évkönyve 2020.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 259–281.

letekre kerülő magyarok milliós számát, s mutatott rá a tervezett határok tarthatatlanságára.[48]

De nem csak a „vörös térkép" volt az, ami Teleki Pál személyét már 1918 őszén a készülő béketárgyalások egyik kulcsszereplőjévé tette. Nyelvtudásnak, műveltségének, széles körű nemzetközi ismertségének, brit és amerikai kapcsolatainak, az egymilliós tagsággal rendelkező Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligájában betöltött vezető szerepének köszönhetően Károlyi Mihály jelölte Telekit a készülő magyar békedelegációba, majd szintén Károlyi felkérésére az antanttal való kapcsolatfelvétel céljából Teleki Svájcba utazott. Párizsba azonban nem jutott el, így 1919. április elején Bécsbe ment, ahol az aktív ellenforradalmi szerepvállaláson túl további értékes, leginkább francia kapcsolatokat épített. 1919. június első napjaiban már Szegeden tartózkodott, ahol 1919. június 6-tól előbb a gróf Károlyi Gyula, majd július 12-től a P. Ábrahám Dezső által vezetett ellenforradalmi kormánynak a külügyminisztere lett.[49]

A Tanácsköztársaság bukásának hírére 1919. augusztus 5-én repülővel Siófokra, majd onnan a románok által megszállt Budapestre érkezett, ahol 1919. augusztus 21-én József főherceg kérésére felállította és irányította a Béke-előkészítő Irodát. Kezdetben csupán két segítője volt: a fiatal gróf Csáky István[50] és titkára, Ezry Sándor. Hamarosan szakértők egész csapata dolgozott a Békeirodán. Miután 1919. november közepéig a románok által megszállt Budapesten kellett a szakmai munkát végezni, ez komoly logisztikai kihívást jelentett Teleki számára. December elejére azonban elkészültek a magyar jegyzékek,[51] melyeket angol és francia nyelvre is lefordítottak.

Teleki Pál az Apponyi-féle delegáció egyik főmegbízottjaként utazott Párizsba.[52] Álláspontja teljesen világos volt: a közölt határok Magyar-

---

48 Ablonczy Balázs: *i. m.* 97.

49 Bölöny József–Hubai László: *i. m.* 203–204.

50 Gróf Csáky István 1919-ben fejezte be tanulmányait a bécsi konzuli akadémián, s követségi attaséként lépett magyar külügyi szolgálatba. Az Apponyi Albert vezette békedelegáció titkáraként ő vezette a békedelegáció naplóját. Tagja volt a Benárd Ágost munkaügyi és népjóléti miniszter által vezetett magyar küldöttségnek, amely 1920. június 4-én aláírta a trianoni békeszerződést. Életére lásd: Haeffler István (szerk.): (1940): *Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről.* Budapest. 145–146.

51 *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S.-ben 1920 január-március havában.* I. kötet. Kiadja a M. kir. Külügyminisztérium, Budapest. 1920.

52 Az Apponyi Albert vezette delegáció kiküldésének körüli vitát ismerteti Tóth Andrej (2021): A Huszár-kormány és a békekonferencia, 1920 decemberében. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben.* II/2. kötet. *A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig. A párizsi békekonferencia és Magyarország.* Egyesület Közép-Európa Kutatására, Budapest. 439–452. A békedelegáció elutazásának és útjának körülményeit lásd: Vizi László Tamás (2021): A békedelegáció elutazása: 1920. január 5. In: Gulyás László (főszerk.): (2021): *i. m.* 453–467.

országra nézve teljesen elfogadhatatlanok, azok irreálisak, s ellentmondanak minden korábban hangoztatott etnikai érvnek.[53]

1920. március végére azonban világossá vált, hogy a békeszerződés január 15-én átadott feltételein – a magyar fél érveit tartalmazó számos jegyzék ellenére – érdemi változtatásokat nem lehet elérni, s miután a békedelegáció is értékelte a helyzetet, az aláírásnak nem látta alternatíváját.[54] Apponyi Albert és Teleki Pál is úgy nyilatkoztak, hogy az adott helyzetben a békeszerződés aláírása elkerülhetetlen. Erről mindketten kifejtették álláspontjukat Benda Jenőnek, a *Magyar Hírlap* Párizsból tudósító munkatársának.[55]

Teleki Pállal hosszú interjút készített Benda Jenő. Ebben Teleki arra a kérdésre, hogy „Hogyan látja gróf úr a magyar béke helyzetét most, amikor a magyar delegáció már másodszor tér vissza Párisból?" Teleki így felelt: „Úgy látom, ahogy előbb láttam, amikor a tárgyalásra kijöttünk. Akkor is az volt a nézetem, hogy a békeszerződésben magában semmit, vagy majdnem semmit sem fogunk elérni és hogy nekünk nem is [az volt a feladatunk v. nem is azért kellett megjelennünk Párizsban],[56] hogy pótoljuk azt a munkát, amit évtizedek megfeszített igyekezetével kellett volna elvégeznünk: Magyarország megismertetését a külfölddel. A külföld végül föl fogja ismerni bennünk azt a kultúrállamot, amelyről eddig sejtelme sem volt. És talán föl fog ismerni a külföld két dolgot. Az egyik az, amit eddig csak egyes messzebblátó emberek, akik inkább tudósok, mint politikusok, ismertek föl, hogy Közép-Európának a földrajzi alakulat következtében a magyar alföld a központja s ezért Közép-Európa jövőjének a megoldásánál föltétlenül számolni kell azokkal az emberekkel, akik a magyar alföldet lakják. A másik fölismerés pedig az, hogy a magyar nemzet a legmagasabb kultúrájú nép a középeurópai nemzetek között s hogy emellett egyéb tulajdonságai: komolysága, szövetségi hűsége is olyanok, amelyek értéket jelentenek s amelyek miatt érdemes vele barátságot kötni."[57]

---

53 Ablonczy Balázs: *i. m.* 97.

54 *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly – Versailles – Budapest (1920).* A forrásszövegeket válogatta, az idegen nyelvű szövegeket fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Zeidler Miklós. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 2017. 176–182.

55 Benda Jenő: A magyar béke kilátásai. *Pesti Hírlap,* 1920. április 2. 1.

56 A Telekivel készül tudósítás fent jelzett kérdésére adott válaszban sajtóhiba nehezíti az értelmezést. Az 5. és a 6. sor ugyanis duplikálódott. A hiányzó szövegrész lehetséges változatait szögletes zárójelben oldottuk fel. *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései.* (szerk. és vál.): Zeidler Miklós. Olvasó-Sarok, Budapest. 2012. 54–55.

57 Benda Jenő: A magyar béke kilátásai. *Pesti Hírlap,* 1920. április 2. 1. A kérdéskört részletesen ismerteti Vizi László Tamás (2020): A keserű pirulák. In: Anka László (szerk.): (2020): *„Valami fáj, ami nincs". A trianoni békeszerződés előzményei és következményei.* VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Magyar Napló, Budapest. 252–258.

Mindeközben Teleki egy másik „vasat" is a tűzben tartott, ami ugyan ígéretesnek tűnt, de ugyanakkor számos kockázatot is rejtett magában. A felvidéki Semsey Andor gróf és Halmos Károly kassai ügyvéd, helyi földbirtokos, valamint a tárgyalásokhoz később csatlakozó Ullmann Adolf, a Magyar Általános Hitelbank vezetője tárgyalásairól van szó, amelyeket az új összetételű francia külügyminisztérium vezető tisztségviselőivel – többek között Louis de Robiennel, az új francia külügyi főtitkárnak, Maurice Paléologue-nak a személyi titkárával – folytattak. A tét pedig nem volt kicsi. Ahhoz ugyanis, hogy Párizs gazdasági és pénzügyi pozíciója és befolyása a Kárpát-medencében hosszú távon érvényesülni tudjon, szüksége volt számos kulcsfontosságú magyar gazdasági ágazat – MÁV, dunai szabadkikötő, Magyar Általános Hitelbank, valamint számos budapesti és diósgyőri gyár stb. – feletti irányításra. Ehhez azonban a magyar kormány hozzájárulására és annak felhatalmazást adó opciós levelére volt szüksége. Teleki ezt azonnal felismerte. Bekapcsolódott a tárgyalásokba, s ellentételezésként a békediktátum január 15-én átadott feltételeinek a határok etnikai alapokon történő módosítását, valamint a békeszerződés katonai előírásainak a módosítását kívánta. A több hónapos egyeztetés végül nem járt sikerrel. A franciák a béke aláírásához kötötték a tárgyalások érdemi folytatását, míg Teleki és a tárgyalási folyamatban aktívan közreműködő Bethlen István azon az álláspontonvoltak, hogy előbb a francia félnek kell a magyar álláspontot magáévá tennie, s ennek érdekében a szükséges lépéseket megtennie. Párizs azonban – miközben igényeit fenntartotta – nem adott határozott választ.[58] A magyar kormány számára pedig kevésnek bizonyult a békeszerződés végleges szövegéhez[59] csatolt, Alexandre Millerand francia miniszterelnök által jegyzett „A Szövetséges és Társult Hatalmak válaszának kísérőlevele a magyar békedelegáció elnökéhez" címet viselő úgynevezett Millerand-levél, amely a lehetséges határmódosítás tárgyában csupán annyit közölt, hogy „a Szövetséges és Társult Hatalmak […] nem feledkeztek meg arról a gondolatról, amely őket a határok kiszabásakor vezette és fog-

[58] A magyar–francia titkos tárgyalások részeleteire lásd: Galántai József (1990): *A trianoni békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikációig.* Gondolat Kiadó, Budapest. 117–131.; Ablonczy Balázs: *i. m.* 98–99.; Gulyás László (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 28–33. A magyar fél által a békediktátum módosítására vonatkozó előterjesztéseit ismerteti Vizi László Tamás (2016): *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010)*. CEPoliti – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 36–41.

[59] A békeszerződés végleges szövegét, amelyben az 1920. január 15-én átvett tervezethez képest mindössze ötvenhat, leginkább technikai jellegű módosítást eszközöltek a győztesek, 1920. május 5-én a kora délutáni órákban – május 6-i keltezéssel – Henry ezredes, a magyar békedelegációhoz beosztott francia katonai misszió és az összekötő tisztek parancsnoka nyújtotta át Praznovszky Ivánnak, a magyar békedelegáció főtitkárának. Vizi László Tamás (2017): A trianoni ceremónia. *Emlékeztető,* 2(1–2): 23–24.

lalkoztak azzal a lehetőséggel is, hogy az így megállapított határ esetleg nem felel meg mindenütt teljesen a néprajzi és gazdasági kívánalmaknak. A helyszínen megejtett vizsgálat esetleg szükségessé fogja tenni, hogy egyes helyeken a szerződésben megállapított határt áthelyezzék. […] ha majd a Határbizottságok megkezdték munkájukat, ha úgy vélik, hogy a Szerződés intézkedései […] valahol igazságtalanok, s hogy ennek az igazságtalanságnak orvoslása közérdek, módjukban lesz erről jelentést tenni a nemzetek Szövetsége Tanácsának. Ebben az esetben a Szövetséges és Társult Hatalmak hozzájárulnak, hogy, ha az egyik érdekelt fél kéri, a Szövetség Tanácsa felajánlhassa jószolgálatait abból a célból, hogy az eredeti határt ugyanazon feltételek mellett, békés úton megváltoztassa ott, ahol annak megváltoztatását valamelyik Határbizottság kívánatosnak mondja. A Szövetséges és Társult Hatalmak bíznak benne, hogy ez az eljárás megfelelő módot nyújt minden igazságtalan határvonal kiigazítására, ha azok ellen alapos ellenvetést lehet tenni."[60]

Ennek ellenére a magyar minisztertanács Teleki előterjesztésében még május utolsó napjaiban is érdemben foglalkozott a francia félnek kibocsátandó opciós levéllel és annak tartalmával,[61] s a MÁV bérbeadásáról, valamint a pesti és a diósgyőri vasgyár átengedéséről szóló opciós levél alírásra is került.[62] Teleki láthatóan az utolsó pillanatig bízott a franciákkal való megállapodásban. Talán ez a bizakodás is szerepet játszott abban, hogy 1920. április 19-én, mint külügyminiszter, belépett Simonyi-Semadam Sándor kormányába.[63] Átvéve ezzel a külügyi tárcát ideiglenes vivő miniszterelnöktől a külügyéri feladatokat és felelősséget. Márpedig ebből kijutott Telekinek bőven.

Elsőként a békeszerződés elfogadásának vagy elutasításának kérdésében kellett magát exponálnia, majd azzal a nem kis dilemmával is szembe kellett néznie, hogy ki, illetve kik legyenek a békeszerződés aláírói.

Teleki Apponyival együtt mindvégig azt az álláspontot képviselte, hogy a békeszerződés elfogadásának nincs alternatívája, s folyamatosan annak elfogadása mellett állt ki. Miután a minisztertanácsban sikeresen érvelt, s a kormány osztotta Teleki álláspontját a békeszerződés elfogadásával kapcsolatosan,[64] Teleki az 1920. május 10-i,[65] majd a május

---

60 Zeidler Miklós (szerk.): (2020): *Trianon.* Osiris Kiadó, Budapest. 149–150.

61 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. május 28. K27. 1009–1024. (A franciákkal való gazdasági megállapodások tárgyában Comte de Saint Sauveurhöz Párizsba intézendő opciós levél és kísérő levél ismertetése.)

62 Ablonczy Balázs: *i. m.* 102.

63 Bölöny József – Hubai László (2004): *Magyarország kormányai 1848–2004.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 95.

64 Vizi László Tamás (2010): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről. *Közép-Európai Közlemények,* 3(4): 110–115.

65 NN II. 403–413.

26-ai[66] nemzetgyűlési felszólalásaiban is az elfogadás és az aláírás elkerülhetetlensége mellett fejtette ki álláspontját.

Teleki Pál még az aláírással járó politikai következményeket is vállalta volna. Erre azonban mégsem került sor, holott Telekinek mint a békeszerződést a magyar kormány részéről aláíró miniszternek a személyéről az 1920. május 27-i minisztertanács döntést hozott.[67] Az aláírás embert próbáló feladatát végül Dr. Benárd Ágostra, a kormány népjóléti és munkaügyi miniszterére, valamint Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követre és meghatalmazott miniszterre delegálta a kormány, akik azt méltóságteljesen és rendkívüli önfegyelemmel teljesítették.[68]

A békediktátum Magyarország általi, 1920. június 4-i aláírása azonban még nem zárta le a folyamatokat. A békeszerződés ugyanis további, a magyar félre kötelezően előírt kötelezettséget tartalmazott. Nevezetesen a békeszerződés nemzetgyűlés általi ratifikációját.[69]

Telekinek, még mint a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormány külügyminiszterének, 1920 nyarán a véleménye az volt, hogy a ratifikációt egyrészt a magyar közvélemény erőteljes tiltakozása ellenére nem lehet napirendre tűzni, másrészt pedig a magyar nemzetgyűlés, amely csupán csonka törvényhozásnak tekinthető – a románok által nem sokkal korábban kiürített területeken még nem lehetett a választásokat lebonyolítani –, nem eszközölheti a ratifikációt, hiszen az ebben a helyzetben komoly alkotmányos aggályokat vetne fel.[70]

Az 1920. július 19-én hivatalba lépő első Teleki-kormány, melynek külügyminiszteri posztját ideiglenesen 1920. szeptember 22-ig maga a miniszterelnök töltötte be,[71] 1920. július 22-én a nemzetgyűlésben elmondott bemutatkozó beszédében[72] a békeszerződés nemzetgyűlési ratifikációját direkt módon szóba sem hozta, miközben kifejtette a békeszerződéssel és annak lehetséges revíziójával kapcsolatos álláspontját. Előbb azonban a nagyhatalmakkal, valamint a környező országokkal való viszonyról szólt. Ennek kapcsán kifejtette: „A nagyhatalmakkal szemben viszonyunk most már kielégítőnek mondható; javult avval szemben, ami a békekötés előtt és a békekötés után közvetlenül volt. Gazdasági

---

66 NN III. 84.

67 Vizi László Tamás (2020): Kormányzói álláspont a trianoni békeszerződés aláíróinak személyéről. In: Barna Attila (szerk.): (2020): *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriumára.* Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 135–146.

68 Vizi László Tamás (2017): *i. m.* 27–41.

69 A békeszerződés Magyarország általi kötelező megerősítését a dokumentum 364. cikke rögzítette.

70 Vizi László Tamás (2016): A „kegyetlenül szomorú kötelesség". A trianoni békediktátum becikkelyezése 1. 1920. június – 1920. október. *Közép-Európai Közlemények,* 9(4): 193.

71 Bölöny József–Hubai László: *i. m.* 95.

72 NN IV 6–20.

kapcsolatokat létesítünk, gazdasági tárgyalásokat indítottunk különböző tárgyakról, különböző nagyhatalmakkal. […] Csak azt szeretném itt leszögezni vezérgondolatképen és általános programmom tekintetében, hogy ne méltóztassék soha egy pillanatig sem kételkedni abban, hogy mi Magyarország érdekeit, jövőben újra megszerzendő tekintélyét és erejét bármiféle ilyen tárgyalásban mindig csorbítatlanul fenn kívánjuk tartani és ebből soha egy tapodtat sem fogunk semmiféle ily tárgyalások során engedni.

A szomszédainkkal való viszony tekintetében Franciaország szíves készségét ajánlotta fel arra nézve, hogy szomszédaink között és közöttünk közvetít abban, hogy a viszony olyanná válljék, hogy – elsősorban gazdasági téren – tárgyalásokat indíthassunk, hogy megszüntessük azt a lehetetlen szituációt, amely jelenleg Kelet-Európában uralkodik. Mi a francia köztársaságnak hálával tartozunk, hogy erre a lehetőséget meg akarja adni, azonban a tárgyalásokra nézve le kívánom szögezni azt, hogy ha mi szomszédainkkal gazdasági tárgyalásokat fogunk megindítani, minden körülmények között elsősorban szem előtt fogjuk tartani azoknak az állapotoknak orvoslását, amelyek minden barátságos érintkezést megnehezítenek, sőt egyáltalában lehetetlenné tesznek."[73]

„Én azt hiszem – folytatta Teleki rátérve a lehetséges revízióra – hogy […] a nagyhatalmak közvéleményében, amelyet volt alkalmam máskor itt jellemezni, bizonyos változást észlelhetünk. Azt hiszem, a nagyhatalmakban most már lesz megértés aziránt, hogy változtatni kell azokon a békeszerződéseken, amelyek Európát ez után az óriási rengés után a nyugalom állapotába akarták hozni, ami azonban ezekkel a békeszerződésekkel természetesen nem sikerülhetett. Változtatni kell e szerződéseken nemcsak azért, mert e békeszerződések rosszak és lehetetlenek, de már csak azért is, mert hiszen az idők nagyon gyorsan haladnak és változott szituációk előtt is állhatunk. A helyzet sem ugyanaz minden tekintetben, mint közvetlenül a háború után és én azt hiszem, hogy a nagyhatalmak mind a két szempontot belátták, aminek következtében maguk is keresni fogják azt az utat, amelyen a békeszerződések revíziója gyorsan bekövetkezhetik.

Evvel kapcsolatban jelentem azt is a t. Háznak, hogy azokkal az intézkedésekkel kapcsolatban, amelyekről a békeszerződés beterjesztésekor volt alkalmam megemlékezni és amelyek az u. n. kísérőlevélben foglaltattak, amelyek arra vonatkoztak, hogy a határkiigazitó bizottságoknak bizonyos nagyobb jogkör, legalább az indítványozás terén meg fog adatni, erre nézve az előkészületeket akkor azonnal megindítottuk és ma már egy nagy apparátus működik a külügyministeriumhoz kapcsolva, amely

[73] Uo. 9.

a határkérdéseknek és a határmegállapító bizottságok munkájának előkészítésével foglalkozik."[74]

A magyar külpolitika alapvetéseként – összhangban a belpolitikai törekvésekkel – pedig azt rögzítette a miniszterelnök, hogy „akarat, bátorság és cselekvés nélkül nem lehet elérni semmit".[75] Beszédének ebben a részében kiemelte: „Nem az európai jóakarat megszerzése lesz a főcélunk, hanem a nemzet fennmaradása és a nemzet felvirágzásának biztosítása. Nem Európa jóakaratának megszerzését fogjuk ebben egyedüli célul és direktívául tekinteni mert ez a jóakarat meg fog jönni, mihelyt azt látják, hogy itt erély és akarat van."[76]

A kül- és belpolitika közötti szoros összefüggést beszédének későbbi részében is hangsúlyozta Teleki: „Erélyes, erőteljes belpolitikát akarunk, melyről mindenkor mint külügyminister is hangsúlyoztam, hogy külpolitikánknak is egyedüli alapja lehet. Ezt azonban nemcsak ugy értettem, hogy a jó külpolitikának a jó belpolitika lehet az alapja, hanem ugy is, hogy erélyes külpolitikának erélyes belpolitika lehet az alapja.

És aki erőt mutat s aki meg meri mondani a maga nézetét, és meg mer állani a maga eszméi és a maga nézete mellett, azt akceptálják nemcsak mint embert az emberek, de mint államot az államok társadalmában is. Ettől az egytől, az erélytől függ. Ezt meg kívánjuk őrizni befelé is és – mondom – ne áltassa magát senki azzal a reménnyel, hogy ezt belülről meg lehet ingatni, mert nagyon keményen fogjuk ezt védeni. De ne áltassa magát senki kivülről sem, mert a magyar nemzet meg fogja állni a maga helyét mint annak az európai közvéleménynek részese, mely ezekkel a romboló tendenciákkal szembeszáll."[77]

A miniszterelnök a békeszerződés ratifikációjával kapcsolatos álláspontját a Magyarországgal szembeni antant bojkottal és a dunai szabadforgalom Ausztria általi erőteljes korlátozásával összefüggésben fejtette ki: „…jólehet mi még nem ratifikáltuk a szerződést, mint ahogy az osztrák parlament már előzetesen elfogadta a saintgermaini békeszerződés aláírását, feltétlenül elismerjük, azt nemzetközinek tekintjük és ezt talán a részletekben saját kárunkra, de az összes európai államok közös megerősödésének eszméjének javára feltétlenül valljuk, egyszersmind bizonyítékául annak is, hogy ennek az európai államközösségnek épen olyan hasznos tagjai vagyunk, mint voltunk, amikor még erősebbek és hatalmasabbak voltunk, azért, mert mi ebben ugyanúgy kivánunk megmaradni és ugyanolyan erőre kivánunk szert tenni, mint azelőtt voltunk és ugyanolyan tiszteletre kivülről magunkkal szemben."[78]

---

74 Uo.
75 Uo.
76 Uo. 10.
77 Uo. 19.
78 Uo.

A Teleki Pál által vezetett magyar kormány – miközben hivatalosan nem utasította vissza a ratifikációt – az időhúzás taktikáját alkalmazta, s ameddig csak lehetősége nyílt rá, megpróbált időt nyerni.

1920 őszére azonban világossá vált, hogy a ratifikációval kapcsolatos magyar időhúzás nem tartható tovább, az antant ultimátumait komolyan kell venni, s a békeszerződés ratifikációját a nemzetgyűlés elé kell terjeszteni.

Hamarosan a magyar közvélemény is értesült a ratifikációval kapcsolatos fejleményekről s annak várható idejéről. Először Csáky Imre külügyminiszter[79] nyilatkozatát közölte 1920. október 4-én az MTI. A *Neue Freie Presse* budapesti levelezőjének adott interjújában a külügyminiszter úgy fogalmazott, hogy „a kormánynak eltökélt szándéka, hogy a trianoni békeszerződést a lehető legrövidebb időn belül ratifikáltatja. Az erre vonatkozó törvényjavaslatot akkor fogja benyújtani a nemzetgyűlésbe, mihelyt a nemzetgyűlés elintézte mindazokat a rendkívül fontos törvényjavaslatokat, amelyek jelenleg előtte fekszenek, és halasztást nem tűrnek."[80]

Néhány nappal később, október 8-án Rubinek Gyula kereskedelemügyi miniszter jelentette be a kormánypárt ülésén, hogy a trianoni béke nemzetgyűlési jóváhagyására még az év folyamán mindenképpen sor fog kerülni. A földbirtokreformról szóló törvényjavaslat elfogadását azonban ő is a ratifikáció elé sorolta.[81]

Október 10-én pedig maga Teleki Pál miniszterelnök fejtette ki véleményét a ratifikációról. Teleki, aki több politikustársával együtt saját választókerületébe érkezett Szegedre, a zsúfolásig megtelt belvárosi filmszínházban nagyszabású beszédben vázolta a kormány előtt álló politikai és gazdasági feladatokat. Beszédében a miniszterelnök kitért a béke nemzetgyűlési jóváhagyásának a kérdésére is, mellyel kapcsolatban a következőket mondta: „Mint a Damokles kardja lebeg a fejünk felett a ratifikálás kérdése. Ennek vannak előnyei és vannak hátrányai. A hátrányai nem a ratifikálásnak hátrányai, hanem a vesztett háborúnak a hátrányai és következményei. Előnyei pedig bizonyos szabadabb mozgás reménységében rejlenek, amelyeket mint reménységeket egyáltalán nem szeretek túlságosan hangsúlyozni, mert attól félek, hogy az erről a helyről hallott reményeket ígéreteknek, készpénznek vehetik s én nem szeretek olyat ígérni, amelynek feltétlen bekövetkezését nem látom. Talán ridegebb a dolog ilyetén való beállítása, de azt tartom, hogy ezzel a kérdéssel férfiasan szembe kell nézni és le kell bonyolítani. A ratifikálást semmi másnak

---

79 Csáky Imre 1920. szeptember 22-től december 16-áig töltötte be a kormányban a külügyminiszteri posztot. Bölöny József–Hubai László: *i. m.* 95.

80 MTI hírarchívum 1920–1945 (a továbbiakban MTI), 1920. okt. 4. 15.

81 *Pesti Hírlap,* 1920. okt. 8. XLII. évf. 238. sz. 1.

nem tartom, mint azon tény elismerésének, hogy a háborút elvesztettük. Én így definiálom a ratifikálást. A ratifikálás lezár egy korszakot, amelyben mi a legyőzöttek voltunk és megkezd egy új korszakot, amelyben ismét, mint versenyzők, tárgyalófelek lépünk fel, amelyben versenyképességünket tárgyalási súlyunkat mindenkor erőnk fogja megszabni. A ratifikálásnak azonban nem szabad azt jelentenie, hogy a nemzet elvesztené önbizalmát és gátja legyen annak, hogy a régi erős Magyarországot újból feltámaszthassuk."[82] A miniszterelnök, aki ez idáig a közvélemény előtt nem beszélt a ratifikációról, az antant nyomása és a kormánydöntés ismeretében nem halogathatta tovább a kérdés nyilvánosság elé tárását. Ráadásul a szegedi beszéd napján megjelenő napilapok már kész tényként közölték, hogy „a Magyarországgal kötendő békeszerződés törvényjavaslata elkészült a szakminisztériumokban. Ugyancsak kész a javaslat indokolása is, amely a béke ügyének egész folyamatát felöleli. Az 1920. évi I. t-c. 13-ik §-a előírja, hogy a békeszerződés törvénybe foglalandó és a nemzetgyűlés elé terjesztendő."[83]

Teleki pontosan tudta, hogy a ratifikáció keserű piruláját még le kell nyelnie a magyar társadalomnak, s tudta azt is, hogy ez mennyire nem lesz egyszerű. Beszédében ezért megpróbálta megértetni a hallgatósággal, hogy a ratifikálás a vesztett háború következménye, amivel, ha tetszik, ha nem, szembe kell nézni. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a ratifikálás az újrakezdésnek és a nemzeti felemelkedésnek a lehetőségét is magában rejti. Teleki ezzel a beszédével, melyet a legtöbb napilap az MTI híreket követve, szinte szövegszerűen közölt, miközben beemelte a közbeszédbe a ratifikálás elkerülhetetlenségét, egyúttal hitet és önbizalmat akart adni a csüggedőknek. Teleki beszédében azonban arról nem tett említést, hogy a ratifikációs törvényjavaslat beterjesztését mikorra tervezi.

A törvényjavaslatot végül Csáky Imre gróf külügyminiszter 1920. október 26-án terjesztette a nemzetgyűlés elé.[84] A ratifikációval kapcsolatos alkotmányos eljárás 1920. november 12-én zárult, ahol Csáky és Apponyi mellett Teleki Pál miniszterelnök is, exponálva magát, a békeszerződés ratifikációja mellett szólalt fel.[85]

A miniszterelnök 1920. november 13-án, az 1920. június 4-én alá-

---

82 MTI 1920. okt. 10. 8.; *Pesti Hírlap,* 1920. okt. 12. XLII. évf. 241. sz. 2.; *8 Órai Ujság,* 1920. okt. 12. VI. évf. 241. sz. 1–2.

83 *Pesti Hírlap,* 1920. okt. 10. XLII. évf. 240. sz. 1.; *8 Órai Ujság,* 1920. okt. 10. VI. évf. 240. sz. 1.

84 Vizi László Tamás (2016): A „Kegyetlenül szomorú kötelezettség". A trianoni békediktátum becikkelyezése 1. 1920. június – 1920. október. *Közép-Európai Közlemények,* 9(4): 191–209.

85 Vizi László Tamás (2018): A „Kegyetlenül szomorú kötelezettség". A trianoni békediktátum becikkelyezése 2. 1920. október 26. – 1920. november 12. *Közép-Európai Közlemények,* 9(4): 227–251.

írt trianoni békeszerződés ratifikációs törvényjavaslatának általános vitájában utolsóként szólalt fel. Teleki beszéde egy hosszú, több hónapos, bel- és külpolitikai, a diplomáciai manőverezést sem nélkülöző, fájdalmas folyamat végére tett pontot. Egy olyan folyamatot zárt le, amely a békeszerződés június 4-i aláírásával kezdődött, s Teleki felszólalásával zárult.

Teleki Pál vád alá helyezési indítványa maga ellen

Teleki, miközben emlékeztette a képviselőket a háború okozta következményekre, a maga politikai szerepére, azokra a reményekre, amelyek fel-felcsillantak a békeszerződés megkötéséig, a valóra nem vált antant ígéretekre, az országot külföldről ért rágalmakra, a magyar kormányok elhibázott nemzetiségi politikájára, a végre nem hajtott reformokra, a kegyetlen békeszerződésre, beszéde végén a saját politikai szerepét is mérlegre tette: „Én nem tehetek mást, mint a kormány s mint aki annak idején erdélyi ember létem dacára abba a szerencsétlen helyzetbe kerültem, talán azelőtti tudományos munkásságomnál fogva, hogy kénytelen voltam helytállni mint külügyminister az aláírásért, végig kell hogy ürítsem ezt a keserű poharat és én magam, aki minden munkában, de minden hibában is, amely talán ez alatt az idő alatt történt és minden másban, ami ezalatt történt, első és legfőbb felelősnek tekintem magamat, kénytelen vagyok ezt a törvényjavaslatot elfogadásra ajánlani."[86]

Majd hozzátette: „Én ezt az ügyet sohasem tekintettem kormánykérdésnek, én ezt az ügyet sohasem tekintettem pártkérdésnek, mindenkor a nemzet egységes kérdésének tekintettem. Mindenkinek állásfoglalását értem ezzel szemben, mindenkinek őszinte nézetét becsülöm, az előtt zászlót hajtok, mert ebben a nehéz kérdésben mindenki ítéljen lelkiismerete szerint. […] És épen azért nem találom helyesnek, ha valaki ugy állítja be azt a kérdést, mintha itt valaki »támogatná« ezt a javaslatot. Itt vannak olyanok, akik a helyzet súlya alatt, megértve a nemzet jövő érdekeit, meghajtják fejüket és belenyugodnak a mostani változtathatatlanba, de nincsen senki olyan, magamat sem véve ki, aki úgy ratifikálná ezt a békét, hogy hinne csak egyetlen pontjának igazságában is."[87]

Beszédét Teleki meglepő fordulattal befejezve, a tanulmány elején elemzett és bemutatott 1920. évi 10. törvénycikkre hivatkozva vádat emelt saját maga ellen: „Én, midőn ezt a törvényjavaslatot itten elfogadásra ajánlottam, azt is mondottam, hogy azért, ami van, azért, ami megmásíthatatlanul történt, akár mint tény, akár mint mulasztás, én elsősor-

[86] NN. VII. 14.
[87] Uo.

ban viselem a felelősséget. Viselem ezt a felelősséget teljes súlyával, mert hiszen ezekben a munkákban sokan vettek részt ideig-óráig egyik vagy másik helyen, de talán senkisem olyan állandóan, olyan folytonosan, bár különböző állásokban, mint én. És épen azért, mert én ezt a felelősséget a legteljesebben akarom viselni, a legteljesebben akarom viselni azt, hogy ezekben az elmúlt időkben, az én részemről, az én személyemben, aki ezeket tettem, történt-e mulasztás, én a Ház asztalára teszek egy indítványt, amelyben kérem, hogy az én működésemnek, mint külügyminiszternek és mint miniszterelnöknek megvizsgálását a Ház azon bizottságra bízza, amely az 1920:X. tc. által felállíttatott. Egy szóval, hogy világosan beszéljek, működésemért a vád alá helyezési indítványt is megteszem magam ellen, hogy ezzel saját személyemben – senki másról nem szólok – összes ténykedésemért a legteljesebb mértékben feleljek."[88]

Ezzel a miniszterelnök saját magának vád alá helyezését kezdeményezte, s egyedüli felelősségét hangsúlyozta. Az ülés szünetét követően Tomcsányi Vilmos igazságügyminiszter a kormány nevében szolidaritásáról biztosította Teleki Pált, s bejelentette, hogy a minisztertanács teljes egészében osztozik ebben a felelősségben.[89]

Teleki bejelentése után a nemzetgyűlés ülése a határozathozatalokkal folytatódott. Először a ratifikációs törvényjavaslatot általánosságban, a részletes tárgyalás alapjául fogadta el a nemzetgyűlés, majd a képviselők és a kormánytagok felállva, a Szózatot énekelve a Huszár Károly által felolvasott határozati javaslatot. Végül Héjj Imre jegyző a Teleki Pál vád alá helyezéséről szóló indítványt tette fel kérdésként. Miután a képviselői padsorokból élénk „Nem!" felkiáltás hangzott, a jegyző bejelentette, hogy „ezen indítvány mellőztetik".[90]

Ezzel a Teleki Pál miniszterelnök által a saját maga által kezdeményezett felelősségre vonatkozó indítványa mellőztetett, és a magyar alkotmányosság történetében egyedülálló eset, ad acta került.

88 Uo.
89 Uo.
90 Uo. 15.

IRODALOM – MŰVÉSZET – FOLKLÓR

(Literature –Arts – Folklore)

SZÁZADVÉGI MŰVÉSZVIGASSÁGOK FESZTY ÁRPÁD INNOVÁCIÓI A MŰVÉSZETPÁRTOLÁS FELLENDÍTÉSÉÉRT[1]

MERRY – MAKING AMONG FIN DE SIECLE ARTISTS ÁRPÁD FESTY'S INNOVATIONS FOR BOOSTING ART PROTECTION

Császtvay Tünde

Összefoglaló:

A 19. századvégi, hirtelen nagyvárossá növő Budapest Európa egyik legérdekesebb városa volt. Híres lakói igyekeztek otthonossá tenni, hogy otthonosan érezzék benne magukat. Néhányan művészszalont nyitottak. Meg különleges, jelmezes esteket és a legnagyobb magyar képzőművészeket akcióra hívó művészestélyeket rendeztek, melyek páratlan és látványos szórakozási alkalmakká váltak. A félnyilvános és a nyilvánosság előtt megnyitott terekben zajló, népszerű események óriási hírértékkel bírtak. Az akcióláthatóság mestere és az ötletgazdák egyike Feszty Árpád, a híres festő volt, a magyar írófejedelem, Jókai Mór veje.

Kulcsszavak: 19-20. század fordulója, művésztársaságok és szalonok, a sajtónyilvánosság ereje, művész-látványosságok, művész-professzionalizáció

Abstract:

Budapest, a city that rapidly grew into a large city at the end of the 19th century, was one of the most exciting cities in Europe. Its famous residents tried to make it a place that felt like home. Art salons were opened, masquerade balls and art soirees, where the greatest artists of their time presented themselves, were organized. These events became a unique and fancy form of entertainment. They were held in public and semi-public rooms and had great publicity. Árpád Feszty – the excellent Hungarian writer's, Mór Jókai's son-in-law – was among the creators of the idea, a famous painter, and a master at showing himself in action.

Keywords: end of the 19th century, artist company and salons, power of press publicity, artist-attractions, artist-professionalization

---

[1] A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

Feszty Árpád – a hős és a sztár

Ha a lelkes visszaemlékezők igazat állítanak, sajnálhatjuk, hogy személyesen nem ismerhettük Feszty Árpádot,[2] a 19. század második felének magyar festőjét, a kor egyik sztárművészét. Sok kortárs hangsúlyozta, hogy Feszty fiatalon rendkívül imponáló, szép ember volt, különös aurája magával ragadó, és már az első találkozáskor valami mágikus vonzalom ébredt bennük iránta.

Váli Marinak például – aki máig a magyar irodalom írófejedelemének tartott író, Jókai Mór rokona, és visszaemlékezéseiben sok-sok családi intimitást árult el a Jókai-családról is[3] – még az 1878-as követválasztás körüli zajos rendezvények egyikén éppen unokabátyja, az író mutatta be a „finom, pörge bajúszú, csinos, vékony ifjút." Mint Váli írta: „igen nyájasan kezdtem a bemutatottal társalogni, kis leánykám valósággal elkomorulva vonult félre." A visszaemlékezés következő mondataiból kiderül, Váli Mari lánya nagy haraggal támadt később az anyjára, hogyan lehetett ennyire szokatlanul, odaadóan nyájas és közvetlen egy addig ismeretlen, vadidegen emberrel.[4]

Wohl Janka (1841–1901), akit az első magyar izraelita írónőnek szoktak emlegetni, a korabeli Pest egyik kedvelt társasági személyisége volt. Húgával, Stefániával (1846–1889) keresett szalont tartottak fönn, valamint divat-, irodalmi és több korai, kifejezetten női magyar lap szerkesztőnőjeként volt ismert. Egyik barátjának, az író- és művészvilágba az arisztokrácia köréből érkező Justh Zsigmondnak, magánlevélben azt írta a festőről: „Nagyon megbarátkoztam Fesztyvel – érdekes és – nem banális ember. Nagyon megszerettem."[5] Majd egy másik helyen, szintén Justhnak, így lelkesedett: „Míly szépen lát és gondolkozik Feszty! Valóban,

---

2 Feszty Árpád (1856–1914) festő. Bécsben és Münchenben tanult egyik felfedezője és mentora, Ipolyi Arnold (1823–1886; folklorista, művészettörténész, nagyváradi püspök, az MTA tagja) támogatásával.
A Jókaival közös háztartásban, együtt töltött, szinte idilli éveket és a család remek anyagi helyzetét végül Jókai második házassága (1899), majd Fesztyék házasságának válsága zilálta szét. A Jókai körüli botrányok és Jókai kései, második házassága a nála 54 évvel fiatalabb, alacsony és zsidó származású színésznővel (ekkor a vegyes házasságok még igencsak kivételesnek számítottak), valamint az ennek nyomán kitört zajos, és a lapok nyilvánosságában is zajló családi vádaskodások és veszekedések nyomasztó hatását csak tetézte Feszty nagy állami megrendeléseinek csökkenése. A festő kénytelen volt eladni a Bajza utcai, korábban Jókaival közösen épített villáját, és családjával évekre Olaszországba költözött.

3 Váli Mari (1955): *Emlékeim Jókai Mórról.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

4 Uo. 360.

5 Országos Széchényi Könyvtár Levelestár. (OSzK L). Wohl Janka levele Justh Zsigmondnak, é. n. június 12., ő. e. Országos Széchényi Könyvtár Levelestár, a rájegyzés szerinti 102. sz. levél.

nagyon élvezetes volt az együtt töltött pár óra. Sokat emlegettük magát, kit óhajtottunk volna, 3diknak köztünk látni."[6]

De Feszty ugyanúgy szinte azonnal magába tudta bolondítani a férfiakat is. Bámulatosan értett az emberek nyelvén, pillanatok alatt megkedveltette magát jóformán bárkivel. A fiatal festőért már kezdettől, megismerkedésük óta Jókai Mór, a magyar írófejedelem is rajongott, és tehetségét nagyra tartotta. Valószínűleg már az 1870-es évek legvégén ismerték egymást, de bizonyos, hogy az 1880-as évek elejétől már több vállalkozásban is részt vettek együtt. Például 1881-től a *Jó könyvek a magyar nép számára* című, kormányzati pénzből finanszírozott, „népnevelő ponyvasorozat" munkálataiban.[7] Később is többször tettek közös utakat, és rendszeresen dolgoztak együtt. 1884-ben Feszty is bekerült Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című kiadvány[8] 1885-ben, a Tisza Kálmán jubileumára készülő díszalbum szerzői közé.[9]

Bármennyire meglepő, de irigykedő megjegyzést is keveset, pláne bántó szót alig írtak le Fesztyről. Még Jászai Mari is, „a nemzet tragikája" – akivel Fesztynek legénykorában évtizedes szerelmi viszonya volt, és aki szinte beleroppant a szakításukba –, a hirtelen válás után elsősorban nem a hűtlen férfit átkozta és hibáztatta, hanem a tőle elszerető fiatal nőt, Jókai Rózát, aki Jókai Mór fogadott lánya volt.[10] Jászai egyik ben-

---

6 Országos Széchényi Könyvtár Levelestár. (OSzK L). Wohl Janka levele Justh Zsigmondnak, é. n. július 31., ő. e. Országos Széchényi Könyvtár Levelestár, a rájegyzés szerinti 168. sz. levél.

7 A Trefort Ágoston (1817–1888, miniszter: 1872–1888 között) vallás- és közoktatásügyi miniszteri által segített, sajátos vállalkozásról, mely a valódi ponyvatermékek köntösében akart az iskolázatlanabb népnek népnevelő és igényesebb irodalmat nyújtani a sorozatban, bővebben írtam: Császtvay Tünde (1997): A halottak nem kérdeznek vissza? (Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzai). In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom.* Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Budapest. 60–68. – Feszty egyébként a ponyvasorozat több füzetét is illusztrálta.

8 A trónörökös könyve. *Vasárnapi Ujság*, 1885. február 22. (8): 121. (A továbbiakban *VU*.)

9 *VU*, 1885. november 29. (48): 777.

10 Laborfalvi Róza (1817–1886) a korai magyar színészet nagy alakja, az 1848. március 15-i forradalmi nap emblematikus szereplője. Ő volt Jókai Mór első felesége. Bár lányaként mutatta be a társasági életben, valójában nagymamája volt Jókai Rózának. Laborfalvi lánya (szintén Róza, Benke Róza – a szakirodalomban II. Rózaként emlegetik) törvénytelen gyermekként született, apja Lendvay Márton színész volt. Saját akaratából, és mert Laborfalvi sem akarta, hogy szem előtt legyen, sokat tartózkodott külföldön. II. Róza az emlékezők szerint kényszerűen rejtőzködő, de igen szabados életet élt. Így szintén lányanyaként szülte meg – ahogy a korabeli pletykák, illetve III. Róza későbbi visszaemlékezésében hirdették – gróf Andrássy Gyulától, a később az osztrák–magyar dualista állam közös külügyminiszterétől való kislányát, III. Rózát. (A kutatások egyébként egyelőre nem találtak bizonyítékot Andrássy apaságára; nem került elő adat arra sem, hogy – akár távolból – figyelemmel kísérte volna állítólagos lánya életútját.) II. Róza terhességéről és Laborfalvi unokájáról, azaz a gyermek megszületéséről, állítólag még Jókai is csak pár évvel később értesült.
Mivel II. Róza hamar meghalt, mikor lánya még pólyás volt, a kicsi III. Rózát Jókaiék évekig falun nevelték. II. Róza halála után Laborfalvi a négy év körüli kislányt saját

ső barátja, Gozsdu Elek (1849–1919) író két évtizeddel később úgy értékelte a helyzetet, hogy „Elkerülhetetlen volt […] Feszty Árpádnak találkozni kellett Jászai Marival […] Egy délután ott teáztam nála… sírt… és sírt… – Nohát, mi baj, az istenért! Mi baj!

Egynéhány percig hallgatott, aztán a kicsi zsebkendőjével erélyesen dörgölte a szemeit, a zsebkendőt az asztalra csapta, felugrott a pamlagról, a szemei szikráztak, és fuldokló dühvel azt mondta: Az a csontvázbestia – igen, a nyálas csontvázbestia az ágyamból húzta ki […] a saját ágyamból húzta ki… de… de mi még találkozni fogunk! A Jókai leánya! És azontúl úgy öltözködött, mint a páva. Tüntetett a közönyével, pedig bőgve sírt a lelke."[11] Jászai, a csábító Róza mellett, Jókait átkozta és hibáztatta még, aki megismertette őket egymással, majd – a színésznő szerint – kikövezte az utat a fiatalok egymásra találásához.

Justh Zsigmond – Mednyánszky László mellett – Feszty egyik legbizalmasabb barátja, meghatározó, szellemi útmutatója pedig, aki az akkori magyar, és nem mellesleg, csakúgy az európai arisztokrata- és művészszalonok egyik jellegzetes és furcsa alakja volt, így jellemezte őt naplójában: „Feszty Árpád. Vér, vér és vér. Mednyánszky tigriskének nevezte el – s valóban a tigrisre emlékeztetett leginkább. Szenvedélyes, tüzes, s amellett lágy, bársonysimaságú mozdulatok. Optimista, dacára, hogy agyon akarta magát vagy esztendeje lőni. Csak a napfényt akarja meglátni. Harmonikus ember, kinek nem szabad disharmoniába jutni, mert ez még müvészetét is tönkretenné. Különben nagy érzéke van a dramatikus iránt. Hangulat kevesebb képeiben. […] Mióta Jókai Róza férje, sokat beszél a modernismusról, és – a divatra is kezd adni. Sőt! még a zenét is szereti. Azelőtt a zongorával el lehetett kergetni, csakis a cigányokat tűrte."[12]

Feszty Árpád – egybehangzóan minden forrás szerint – tényleg értett az emberek nyelvén, és talán nem annyira számításból, mint inkább ösztönösen – a mindennapi életben való helyezkedéshez is. Közvetlensége és humora mellett csodálatra méltó érzéke volt az üzlethez meg a szervezéshez. Ennek a könnyű kezű festőnek, ennek a jóképű, imádnivaló showmannek különös tehetsége volt, hogy kifogyhatatlan ötleteivel ösz-

lányaként hozatta vissza vidékről a házába. Bár talán voltak, akik megpróbálták megfogalmazni kétségeiket, miszerint gondos számítgatásaik alapján sehogy sem akar összepasszolni Laborfalvi és III. Róza anya-lány rokonsági foka úgy, ahogy azt Laborfalvi állította, mégis, Laborfalvi és a család ügyes ködösítése nyomán III. Rózát a korabeli sajtó – és nyomában a közvélemény is – végül elkönyvelte Laborfalvi lányaként és Jókai nevelt gyermekeként.

11 Pongrácz P. Mária, Alexa Károly (kiad.): (2001): *Kertünk Istennel határos.* (Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése, 1906–1915). Kortárs Kiadó, Budapest. 662–663. – Jókai Róza és Jászai Mari kapcsolatáról lásd még: Feszty Masa, Ijjas Antal (1966): *Feszty Árpád élete és művészete.* Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, Budapest. 27–62.; 34–38.

12 Justh Zsigmond. Hazai Napló, március 21. 340.

szegyűjtse, és békét teremtve maga körül, a társaságában tartsa az egészen különböző habitusú, származású, nézetű és véleményű embereket is. Innen rugaszkodott el, hogy ismertségének és közkedveltségének körét sokkalta szélesebbre nyissa.

Szalonélet – a félnyilvánosság tere felől a népszerűség felé

Két évvel Feszty Jókai fogadott leányával (valójában mostoha-unokájával), Rózával (1861–1936) történt házassága után épült fel a pesti Városliget mellett épülő, államilag is támogatásokkal segített, elegáns művész negyedben, a Bajza utca 18. alatt a Jókai–Feszty-villa, melynek terveit Jókaival közösen dolgozták ki, és közösen is finanszírozták. Ide költözött be a Feszty-házaspár és a kor legnagyobb írója; a földszintre Fesztyék, az emeletre Jókai Mór. Közös életük pedig megteremtette a híres Feszty-szalont, melyet a korábban hasonló társasági eseményektől ódzkodó Jókai is éveken át kedvvel látogatott, és a korábbiaktól nagyon eltérő, új regényei egyik inspirációs forrása is lett.

A szalon a 19. század utolsó harmadának egyik legérdekesebb társasági helyszíne lett – nem kis mértékben köszönhetően Justh Zsigmondnak, aki a nyugat-európai arisztokrata szalonok divatjelenségeivel és trendjeivel, nem mellesleg pedig a legújabb európai szellemi-eszmei-filozófiai áramlatokkal ismertette meg barátját. Ezt ötvözte össze a saját, már fiatal korától dédelgetett nemzeti szalon-eszményével, amelyet hamar elhatalmasodó betegsége miatt Fesztyre testált át, majd a szalon gyakorlati kialakításában is aktív részt vállalt.

Ez a sajátos szalon – rövid, átmeneti időre – azt az illúziót adhatta, hogy a különböző művészeteket, tudományágakat lehetséges az embernek (vagy egy szűk elitcsoportnak) átlátni, együtt élvezni, s egymásra hatásuk eredményeit felhasználva, ezt sors-, nemzet-, ország-, művészetformáló érdekek szerint alakítani és koordinálni. Az idelátogatók, akik nem születésük vagy rangjuk, hanem csupán a tehetségük révén kaptak meghívást, éveken keresztül hittek benne, hogy a szalonban valami nagy nemzeti ügynek a részesei lehetnek. Hitték, hogy a szalon lassanként az országnak azt a vezető elitjét gyűjti egybe, amelyre – a nem túl távoli jövőben – rá lehet bízni az ország politikai, de főként művészeti-kulturális, valamint morális, ízlés- és mentalitásbeli vezetését. S akik úgy gondolták, hogy a modern, nyugat-európai szintű, új Magyarországot, mely hitük szerint az ősi, született nemzeti arisztokrácia és az – akár az alsó néposztályokból kiemelt, kivételes és tehetséges tagjainak bevonásával és beolvasztásával létrehozható – új, szellemi arisztokrácia összekapaszkodó ereje építheti majd fel az *ősi magyar eredet* megkeresésével, a *magyar vér*, a *magyar ész* és a *magyar tehetség* felkutatásával. Ez az alapvetően az

új, agrárius mozgalom gondolataiból építkező, már-már fanatikus hit és akarat pedig olyannyira erős és kisugárzó volt, hogy képes volt beépülni a szalon imázsába, és átragadni a szalon vendégeire is, akik akárcsak mintha egy nemzeti intézménybe léptek volna be.

„Irodalmi szalon? – elmélkedett Pekár Gyula, az egyébként rendkívül szép férfiként számontartott író, a Jókai–Feszty-szalon állandó vendége, a 20. században fényes ívű pályát befutó és befolyásos államtitkár-miniszter. – Amily könnyű fejlődésű, természetes valami ez a nyugaton, főként a Mesdames du Deffand, Geoffrin és De Lesaniasse francia világában, oly nehéz feladatnak mutatkozott ez mindenha nálunk."[13] Igaz. De Fesztyék tényleg remekül működtették ezt a társasági formát, és ehhez ügyesen és magyar viszonyok közt úttörőkként, rendkívüli érzékkel felhasználták és kihasználták a korabeli média érdeklődését és felhajtóerejét is.

Szalonéletük eseményei és szereplőinek élettörténete Jókai, Feszty és Róza együttélése alatt mind többször megjelent és mindinkább követhetővé vált a közmédiában, azaz a sajtóhírekben, majd állandósult is az újságokban. A kor sajtóirodalmában a Feszty-szalonra vagy a Jókai-szalonra vonatkozó hírek mennyisége sokszorosa a más szalonokénak, köztük olyan híres nemesi, polgári vagy arisztokrata-politikus szalonoknak is, mint amiket Pulszky Ferenc, a dualizmus idejének egyik legbefolyásosabb embere, a Nemzeti Múzeum igazgatója és lánya,[14] a már említett Wohl-nővérek vagy Csáky Albinné (azaz egy miniszter felesége) tartott fönn. Kétségtelen, hogy a Jókai–Feszty-szalon minden gazdája és vendége – ha eltérő mértékben is – különösen ismertnek, érdekesnek és híresnek számított, hisz Fesztyék Bajza utcai életéről jóformán napi szinten dőltek a hírek – kb. 150 lap híranyagát feldolgozva, átlagban háromnaponta született róluk hír. Ez mindenképp arra utal, hogy (miként az Walter Gieber 1956-os, *News is what newspaperman make it* című

---

13 Pekár Gyula: Feszty-szalon. *Új Idők*, 1925. január 25. 85. (A továbbiakban ÚjId.) – A Pekár által felsorolt, 18. századi, felvilágosodás kori, francia szalonelőképekről és szalont fenntartó, híres asszonyokról, salonnièrekről, hatásukról Will Durant és Ariel Durant alapművét lásd: Durant, Will, Durant, Ariel (1967): *Rousseau and Revolution: A History of Civilization in France, England and Germany from 1756, and in the Remainder of Europe from 1715 to 1789*. Simon & Schuster, New York. (The Story of Civilization, 10.). – benne elsősorban: IV. The Art of Live című fejezet VI. The Great Salons című alfejezetét (1. Mme. Geoffrin, 2. Mme. duDeffand, 3. Mlle. de Lespinasse). – A francia szalon egyes képviselőit legutóbb említi, a 20. századig való gyors kitekintéssel: Frank Tibor (2020): *Szalonvilág.* A polgári érintkezés modernizálódása a 19. században. Rózsavölgyi és Társa, Budapest. 49–56.; 52.

14 Pulszkyék az emigráns lét utáni hazaköltözést követően nyitották meg szalonjukat a Nemzeti Múzeum falain belül, ahol Pulszky igazgatói lakása is volt. Szalonjuk a későbbi buda-pesti/budapesti szalon, a kiegyezés utáni idők magyar szellemi életének nagyságait vonultatta fel. – Vö.: Concha Győző (1903): Pulszky Ferenc. *Előadta az 1903. május 10-iki közülésen.* Akadémiai Értesítő, Budapest. (14. kötet). 369.

cikke alapján ma már ikonikus szlogenné vált) az újság- és hírszerkesztők mindenképpen érdekesnek és az olvasók figyelmét felkeltőnek, azaz hírértékűnek érzékelték a Jókai-Feszty-Róza körüli híreket, és kevésbé szelektálva engedtek nekik tág teret.

A híradások többsége sajátosan egyensúlyozott azon az akkor még elég vékony mezsgyén, ami a magánszféra és a közérdek, közélet nyilvánossága között a 19. századi tömegkulturális változások során kialakult, vagy éppen alakulni kezdett, és a korábbi határkijelöléseket feszegette a magyar sajtóban. A meghatározott közönséget fogadó, csak a meghívottaknak nyitott szalonok, bálok, esküvők stb. világáról szóló, alapvetően magánéleti hírek megjelenése a sajtóban a korábbinál jóval inkább kitágította és megismerhetően átlátszóvá, betekinthetővé tette ezeknek a szereplőknek a félnyilvános, sőt a személyes, azaz szűk körű és csak a kiválasztottaknak szóló vagy magánéleti terét is, és egyesek mind szélesebb körű ismertsége egészen újszerű jelenségeket indított el.[15]

Már évtizedekkel korábban, a hivatalos politikai eseményeken túlmutató, a személyes szférát is érintő, de mindig pozitív kicsengésű, jól értesült tudósítások (pl. utazások, gyerekszületések, társasági események stb.) a legmagasabb társadalmi presztízsű emberekről, leginkább csak az uralkodókról, a királyi párokról és családjukról, majd később az arisztokrácia vagy a magas társadalmi státuszúak tagjairól láttak napvilágot. Igaz, ezeket erősen cenzúrázták még a 19. század legvégén is, és szükséges esetekben a hírek kemény kozmetikai kezelésen es(het)tek át a megjelenés előtt.

A hatalmas mennyiségű sajtóbeli híranyag mélyebb elemzése nélkül is azonnal megállapítható, hogy a Feszty-Jókai szalonbéli, félinformális világnak és résztvevőinek a nagyon gyakori felbukkanása és visszatérő megjelenése ott – még ha ezeknek egy része valójában csak metahír (azaz csak minimális érdemi tartalommal bíró pl. csak tényközlés, híra-

---

[15] Muszáj megemlíteni, ha itt hosszabban nem is szólok róla, hiszen a fő témámtól elvezet, hogy a személyiségi jog védelme, a magánszféra védelmének igénye a 19. század végétől tematizálódott, amikor a *Harvard Law Review*-ban (1890/5) Samuel D. Warren és Louis D. Brandeis megjelentették a *The Right to Privacy* című tanulmányukat, mely nagyban hozzájárult a magánszférát védő törvényi jogalkotás megszületéséhez (a világon először Georgia államban vezették be, 1905-ben). Európában az ún. Bismarck-jogeset lendített nagyot a közszereplő vagy az ismert ember magánszférája védelmének jogi szabályozásán, és 1907-ben, Németországban ez alapján vezették be pl. a képmáshoz való jog elismerését, mely a személyiség külső megnyilvánulásának, a közszereplők emlékének, kegyeleti jogainak megsértését védelmezte. – Lásd erről: Csajági Tímea (2015): A kegyeleti igények érvényesítésének egyes eljárásjogi kérdései Magyarországon. In: Harsági Viktória, Horváth E. Írisz, Raffai Katalin, Suri Noémi, Szabó Sarolta (szerk.): *Határon átnyúló viták rendezése.* Törekvések és megoldások. Pázmány Press, Budapest. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei, Doktorandusz Tanulmányok 4.). 113–126. – Magyarországon hasonló botrány tört ki a Népszavában megjelent, az 1918-ban meggyilkolt Tisza Istvánt ábrázoló fotó kapcsán.

dás, felsorolásszerű említés valamely eseményen való részvételről) is – a hírbéli szereplőknek a társadalom életében elfoglalt pozícióit, elismertségét, közéleti meghatározó jelenlétüket erősítette, nemegyszer céljaikat is megtámogatta vagy népszerűsítette. Egyben ezek a hírek a közvélemény egyre nagyobb érdeklődését váltották ki, és az olvasókban a Jókaiékról és Fesztyékről szóló gyakori hírek (és áttételesen az általuk képviselt célok is), a sima reprezentációs gyakorlat mellett, karakteres megjelenésük mind jobban beépült, beillesztődött a saját köznapi világuk konzisztens elrendezésébe, mondhatnánk, az olvasók konzisztens tudatába, és iránymutató, követendő példává váltak. Nem mellesleg – Jókai és Fesztyék ismertségének növekedése mellett – mindez a korabeli médianyilvánosság változásait is előremozdította, de legalábbis demonstrálta azt.

Bár mára már jelentősnek mondható, főleg angolszász celebrity-irodalom olvasható,[16] de Magyarországon még csak néhány éve kezdődött

[16] Elsősorban, de nem a teljesség igényével vö.: a kérdéskört vizsgáló írásokkal: Lowenthal, Leo ([1944]): *The Triumph of Mass Idols.* New Brunswick és London.; Mills, C. Wright (1956): *The Power Elite.* Oxford University Press, New York.; Dyer, Richard (1979): *Stars. British Film Institut, London.;* Boorstin, Daniel J. (1983): From Hero to Celebrity. The human pseudo-event. In: Martha Reinbolt, Janet Fleetwood (eds.): *On the Contrary Essays by Men and Women.* State University of New York Press, Albany. 268–278. (A továbbiakban Boorstin.); Braudy, Leo (1986): *The Frenzy of Renown.* Fame and its History. Oxford University Press, New York–Oxford.; Rein, Irving J., Kotler, Philip, Stoller, Martin R. (ed.): *High Visibility.* The Making and Marketing of Professionals into Celebrities. NTC Business Books, Lincolnwood. 1997.; Van Krieken, Robert (1998): *Norbert Elias.* Psychology Press, Hove.; Hankiss Elemér (2000): Élet és halál a bulvársajtóban. Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez. In: Gombár Csaba, Volosin Hédi (szerk.): *A kérdéses civilizáció.* Korridor–Helikon, Budapest. 151–212.; Giles, David (2000): *Illusions of Immortality.* A Psychology of Fame and *Celebrity.* Macmillan, London és New York.; Rojek, Chris (2001): Celebrity. Reaktion Books, London.; Császi Lajos (2002): *A média rítusai.* Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.; Császi Lajos (2003): A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle,* 12(2): 157–172.; Turner, Graeme (2004): Understanding Celebrity. Sage, London. – benne különösen a *Celebrity, the tabloid and the democratic public Sphere* című fejezet: 78–97. – a témát érintő, komoly és teljességre törekvő bibliográfiával; Berlanstein, Lenard R. (2004): *Historicizing and Gendering Celebrity Culture.* Famous Women in Nineteenth-Century France. Journal of Women's History, 16(4): 65–91.; Marshall, P. David (ed.): *The Celebrity Culture Reader. Routledge*, New York és London. 2006. – benne különösen: *Alberoni, Francesco: The powerless 'elite'. Theory and sociological research on the phenomenon of the stars.;* Mole, Tom (2007): *Byron's Romantic Celebrity.* Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy. Palgrave, New York.; Feasey, Rebecca (2008): Reading heat. The meanings and pleasures of star fashions and celebrity gossip. *Continuum,* 22(5): 687–699.; Senft, Theresa M. (2008): *Camgirls. Celebrity and Community in the Age of Social Networks.* Peter Lang Publishing, New York.; Jenei Ágnes (2008): *A sztár változó fogalma.* Médiakutató, 9(1): 7–15.; https://www.mediakutato.hu/cikk/2009_01_tavasz/01_sztarsag_elmeletben (letöltés dátuma: 2022. 01. 10.). (Munk Veronika (2009): Sztárság, elméletben. *Médiakutató,* 10(1): 7–16.); Loughlan, Patricia, McDonald, Barbara, Van Krieken, Robert (2010): *Celebrity and the Law.* Federation Press, Alexandria.; Roberts, Mary Louise (2010): Rethinking Female Celebrity. The

meg a híresség, a sztárság, a hírnév, a híresség, a botrányhős stb. történeti jelenségének, valamint a tömegmédiumok kapcsolatának tudományos igényű kutatása. A híresség, a celebritások privát szféráját és közéleti szerepléseiket bemutató, a tömeg- és bulvársajtó fogásait alkalmazni kezdő, 19. századi híradások Magyarországon is igen speciális és kevéssé ismert forrásanyag. Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi szakírók több diszciplína, alapvetően a szociológia és a szociálpszichológia, a médiajog és a kommunikáció- és médiaelméleti kutatások, valamint az elitkutatás irányából indultak el és közelítettek a híresség, a hős- és a sztárképzés jellegzetességeinek, a sztárkultusz alakulásának és alakításának leírásához és értelmezéséhez, valamint az újsághírek kommunikációs és közvélemény-, sőt társadalom-, lét- és lélekformáló erejének vizsgálatához.

A szociológiai szakirodalom szerint a hős és a sztár „sűrített társadalmi típusoknak" tekinthetőek. Povedák István meglátása szerint „felmerülhet a kérdés, hogy mi az a tényező, mely elválasztja egymástól a *hősök*et és a *sztárok*at, hiszen a két kategóriát összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a köztük lévő különbség jelentéktelen. Mindkettő ugyanannak a jelenségnek, ugyanannak az igénynek a különböző korokban való megnyilvánulása, hiszen, ahogy Hankiss [Elemér (1928–2015), szociológus, értékkutató] is megjegyzi a jól ismert tényt, hogy »híresség« az olyan emberek, akiket sokan ismertek, s akiket a rang, a hatalom, a pénz, valami nagy és különös teljesítmény vett körül sugárzó aurával, már a hagyományos társadalmakban is léteztek. Ezeket a hősöket szokások és a gondosan megszerkesztett ceremóniák, rítusok sokasága és végső fokon a mítoszteremtő képzelet vette körül, és emelte őket emberfeletti magasságokba."[17]

Török Zsuzsa, elsősorban az angolszász szakirodalom alapján, a sztárkérdés egyes aspektusait röviden úgy kivonatolta, hogy „A sztárkultusszal kapcsolatos szakirodalom különbséget tesz a karizma, vagyis a személyes varázs (*charisma*), a hírnév (*fame*) és a híresség (*celebrity*) fogalmai között. A karizmát isteni ajándékként, egyfajta személyes tulajdonságként határozza meg, amelynek társadalmi vetülete is van [...]

Míg azonban a karizma és a hírnév fogalma az antikvitásból ered, a »híresség«-kifejezés merőben új, és történetileg a 19. század közepén fel-

Eccentric Star of Nineteenth-Century France. In: Berenson, Edward, Giloi, Eva (eds.): *Constructing Charisma.* (Celebrity, Fame and Power in Nineteenth-Century Europe). Berghalm Books, New York–Oxford.; Guld Ádám (2011): Sztárnak lenni. Hírnév és hírhedtség dimenziói a mediatizált nyilvánosság korában. *Mediárium,* 5(1–2): 105–109.; Van Krieken, Robert (2012): Celebrity Society. Routledge, London–New York.; Bak Ivett (2012): A híresség szerepe a mindennapi életben. *Kritika,* 41(7–8): 2–7.; Barron, Lee (2014): *Celebrity Cultures.* An Introduction. Sage, London.; Williamson, Macmillan Milly (2016): *Celebrity. Capitalism and the Making of Fame. Polity.*

[17] Povedák István (2009): *Hősök és sztárok.* Doktori disszertáció, kézirat, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Budapest–Szeged. 11.

virágzó tömegsajtóhoz köthető a megjelenése. A híresség és a karizma fogalma ugyanakkor közvetlen vagy közvetített jelenlétet, a rajongók részéről pedig emocionális válaszokat igényel, míg a hírnévnek mindez nem feltétele. A tömegsajtó megjelenésével a híresség új és erőteljes társadalmi vonzerőt képviselő kulturális szereplővé vált. A hétköznapi ember számára a híressel való identifikáció lehetőségét teremtette meg, annak az illúzióját, hogy közelről ismeri rajongott hősét, és mindennapi élete részeként tekinthet rá. A híresség ezzel egyidőben hatást gyakorolhattak követőikre, és ily módon új autoritások képviselőiként léptek fel."[18]

Daniel J. Boorstin pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy „A hőst az eredmény teszi híressé; a híresség (*celebrity*) a róla kialakított kép (*imázs*) vagy a márkajelzés. A hős önmagát teremti meg; a híresség a média alkotja meg. A hős: nagy ember; a celebritás: nagy név."[19]

Bár a megállapítások a konkrét elemzésekkor sokszor leegyszerűsítettnek tűnnek, de mindenképpen jól jelzik az új típusú, modern sztárfogalom és szerepkör történeti alakulását, annak egyre erősödő kommunikációs erejét, s az ebből fakadó társadalmi prezstízs- és státuszemelkedést is.

Povedák István doktori disszertációjában, majd több későbbi írásában[20] is a posztmodern folklorizációs jelenségek felől közelített a modern kori hősök és sztárok, valamint a posztmodern kori hőskultusz vizsgálatához, alapvetően (bár nem hivatkozva) arra a Donald Bird-i gondolatra építve, hogy „a média ugyanazt a társadalmi feladatot látja el a modern világban, mint amit a folklór látott el a tradicionálisban: híreszteléseken, mendemondákon, pletykákon keresztül informál, szórakoztat és szabályoz, egyszóval értékrendet és közösséget teremt és tart fenn".[21] Povedák máshol azt írta: „Napjainkban még egymás mellett élnek a tradicionális hősök és azok modern, posztmodern kori változatai, a sztárok. Míg a posztmodern kor tradicionális hősei sikerüket, ismertségüket zömében a médiumok közreműködése nélkül érték el, addig a sztárok népszerűségéhez elengedhetetlen a modern tömegkommunikációs eszközök asszisztálása."[22]

Bár Jókai Mórt és Feszty Árpádot nyilvánvalóan nem lehet még mai értelemben vett, posztmodern sztárokként látni és láttatni, de az igazol-

---

18 Török Zsuzsa: *i. m.* 34, 35.

19 Boorstin, Daniel J. (1982): *The Image.* A Guide to Pseudo-Events in America. Atheneum, New York. 61.

20 Vö.: még: Povedák István (2005): A hős élt, él és élni fog. Mítoszteremtés a populáris médiában. In: Gulyás Judit, Tóth Arnold (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest. (Artes Populares 22.). 339–356.

21 Idézi: Császi Lajos (2002): *A média rítusai.* Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest. 110.

22 Povedák István: *i. m.* 191.

ható, hogy hármójuk elindított közös életének, benne a központi pozícióba helyezett és emblematikussá vált művészszalonnak a mediális lenyomatában, főként Jókai és másodsorban Feszty alakja, a mindennapok nyilvánosságában is szinte nemzeti hőssé emelkedett. Azaz alakjuk az eliade-i[23] *a teljes nevet kimondjuk, az utolsó magánhangzót is, és akkor kisbetűvel kell írni!* értelemben vett példaadó hős, a közéleti szereplő, a fontos személyiség, a magánéletét a nyilvánosság elé táró híresség, a sztár, sőt a végponton: a botrányhős szerepei közt oszcillált. Kétségtelenül úgy tekinthetünk tehát mind Jókaira, és ezekben az években Fesztyre is mint a kezdeti modern nyilvánosság aktív szereplőire. A kor normarendszerétől eltérve, az elsők között nyitották ki és fedték fel félnyilvános- és magánterüket is a széles nyilvánosság előtt, és ennek kommunikációs és médiabeli súlyát és erejét igyekeztek és tudták is hasznosítani stratégiai céljaik elérésére, például kapcsolatrendszerük építésére, politikai-művészeti pozícióik és munkáik keresettségének, felhajtóerejének erősítésére, vagy éppen alkotásaik gazdasági bevételeinek növelésére.

Ez azonban nagyon érdekes változásokat hozott a nyilvánosság terében. Időben előrehaladva, egyetlen érdekességként: az 1880-as évek végi, 1890-es évek eleji napi sajtó (tehát itt nem az irodalmi lapokról és nem az irodalomra és az irodalmi közéletre kitüntetetten figyelő olvasók orgánumairól van szó, hanem a laikus közönségnek szóló médiáról) híreiben Jókai, a hírneves írófejedelem, mind többször már nem valamely valós produktum, új műalkotás megteremtőjeként, hanem hangsúlyosan magánéleti szerepben és helyzetben, családi, baráti vagy éppen reprezentációs helyszíneken és eseményeken jelent meg. Vagy pedig – nemegyszer kis színes hírben – arról tudósítottak, hogy ő, a híres személyiség, a közéletben milyen protokolláris mozgást hajtott végre: hová utazott, mit nyitott meg, kivel találkozott stb. Jókait így már nem pusztán a korábbi általános szerepeiben, azaz 48-as nemzeti hősként, politikusként vagy a nemzet írófejedelmeként mutatták, hanem olyan helyzetekben is egyre többször megjelenítették, amelyekben nem szükségszerűen az írói tehetsége, tudása és autonóm képessége, hanem egy korabeli hírességtől (celebritás) elvárt vagy épp attól szokatlan közéleti-magánéleti cselekedetei vagy nyilvános reprezentációs megmozdulásai váltak híranyaggá. A korábbi évtizedekhez képest észrevehetően ritkábban láttatták őt a megszülető új vagy korábbi életműve viszonyrendszerében és alkotóművész-

[23] Eliade, Mircea (2006): *Az örök visszatérés mítosza.* Avagy a mindenség és a történelem. Európa Könyvkiadó, Budapest. 205. – A történelmi személyiségekből az a szemlélet teremt példaadó hősöket, hogy az embereknek „az istenek mellett szükségük van evilági orientációs pontokra is. Olyan személyekre, akik cselekvései, életútja az alapvető viselkedési minták, szerepek, értékek terén példát jelentenek azok számára, akik a világban való eligazodást tőlük remélik." Erről bővebben: Povedák István: *i. m.* 28.

ként – ez pedig írói munkásságának megítélésére is kihatással lett vagy legalábbis lehetett.

Feszty Árpádot, a fiatalon meredeken felfelé ívelő és ragyogó pályát befutó festőt, ezzel szemben úgy mutatták, mint aki új munkái – elsősorban a készülő, a magyar honfoglalást megjelenítő *Körkép* – megalkotásával, az ikonikus hős-Jókai mellé lépve, állandóan demonstrált, még a magánéleti vagy a félnyilvános eseményekre is kiterjedő elkísérésével és támogatásával, biztos léptekkel közeledett a hírnév és a nemzeti nagyság, a nemzeti hős szerepének elnyerése felé. Feszty országos ismertségét és népszerűségét ugyanis hihetetlen módon erősítette a *Magyarok bejövetele* (1893) című, hatalmas (ma Ópusztaszeren felállított és látható) körképe, melyen a kor több, nagynevű festője is dolgozott. A *Körkép* felépítése, megalkotása, majd működtetése Feszty közös gazdasági vállalkozása volt Jókai Mór íróval, későbbi apósával, valamint egyik testvérével, Feszty Gyula műépítésszel. A vállalkozás a millenniumi idők egyik legkomolyabb és legsikeresebb – nem mellesleg évekig rendkívüli nyereséget termelő – kulturális projektjének számított.[24]

A készülő nagy mű témája Jókai – aki hibátlan szenzorokkal érzett rá mindig, mi foglalkoztatja a közhangulatot – javaslatára lett a magyarok bejövetele és letelepedése a Kárpát-medencében. A kor kedvelt látványosságát, a *Körkép*et az újsághírekben szenzációsan tálalták, és hírét, brandjét remekül építették fel a megnyitásig, utána pedig folyamatosan és szisztematikusan reklámozták és népszerűsítették. Mivel a művet ténylegesen több millióan látták, kis túlzással azt mondhatjuk, hogy innentől a korabeli Magyarország és a Monarchia a *Körkép* alapján tudta vizualizálni és elképzelni a magyar haza elfoglalását. A *Körkép* így mindinkább magába olvasztott egyre több olyan vizuális és tartalmi elemet is, amely a nemzeti identitás vagy annak valamely jelképes kódját jelenítette meg, vagy legalább jelképesen, szimbolikusan megnyitotta annak értelmezői mezejét. A millenniumi Magyarország idősíkjában a *Körkép* témája, alakjai például nemcsak megjelenítették az átlagemberek akkori teljes tudásanyagát erről, megmozdították a látogatóknak nemcsak a magyar történelem kezdetére vonatkozó teljes körű tudás- és értelmezői mezejét, de az ezeréves államiságát ünneplő ország rendkívül népszerű, modern tudományos eredetkutatási eredményeit is.

Nem véletlen tehát, hogy Lyka Károly,[25] a kor legnevesebb művészeti írója, kritikusa azt írta róla, hogy „Feszty Árpád festői tehetségét tetézte elragadó izzó vére, elméssége, tősgyökeres magyar zamatú eszejárá-

---

24 A *Körkép*-problematikáról kitüntetetten lásd: Kovács Ákos (1997): *Két körkép.* Sík Kiadó, Budapest. 250.

25 Lyka Károly (1869–1965), művészettörténész, kritikus, a Művészet című, az első magyar művészettörténeti szakfolyóiratok egyikének szerkesztője.

sa. Szinte arra született, hogy kapcsa legyen a »bohémek«-nek és a társaságbelieknek. […] Magyaros tüze és zamatja, rajongói szeretete a tanya élete és a tanya nótái iránt duplán érvényesült abban az időben, amidőn a népszínmű virágkorát élte […] Ott az írók, a politikusok, a társaságbéliek tarka vendégseregében ő képviselte a magyar festő temperamentumát, elmésségét, szivárványszín képességeit. Másrészt a bohém-tanyáktól sem idegenedett el."[26]

Feszty a *Körkép*et valóban nagyszabású történeti-néprajzi kutatással, de a meghatározó, elsősorban az európai szalonok otthonosságából érkező Justhtól hallott és általa megmagyarázott, korértelmező eszmék leegyszerűsített és vulgarizálódott elemeinek felhasználásával, a kor uralkodó művészi megoldásaival készítette el, úgy, hogy közben folyamatosan a kor közízlésének és elvárásrendszerének horizontját is figyelte. Így munkája az összes társadalmi réteg számára érthető, átélhető lett, üzenetei mindenki számára megfejthetők voltak.

Eközben azonban nem vesztette el, hanem még rá is erősített arra a szerepre, amit már korábban is birtokolt: olyan híresség kezdett válni, akit a média hasonlóan kezelt mint a kor (ekkor még igen csekély létszámú) sztárját. Mind több olyan hír is napvilágot látott róla, amelyben Feszty nyilvános szerepléseiről, társasági életének lépéseiről, elmés bemondásairól, férfi murijairól, vidéki elvonulásáról stb., és nem feltétlen művészi alkotómunkájáról olvashatott a közönség. Feszty képe és alakja az 1880-as évek végének magyar sajtójában tehát nemcsak – elsősorban a *Körkép* megalkotásával – a magyar nemzet történelmének festőjeként, hanem mindinkább „modern magyar szerzőként" tűnt fel, abban az értelemben, ahogy Török Zsuzsa megfogalmazta: „A tömegsajtó oldalain formálódó modern szerző képzete ugyanis nem kizárólag és nem feltétlenül annak munkáin, hanem sok esetben személyes hírnevén alapult."[27]

Jókai Mór, Feszty Árpád és Jókai Róza hármasának a nyilvánosságban elfoglalt szerepe és a róluk szóló, megnövekedő híranyagban a közönség számára mutatott pozíciókijelölés és -erősödés az újonnan előállt, közösen továbbépített élethelyzetben – ha személyenként eltérő okokból és nem is egyforma mértékben – az összeköltözés előtt és az együttélés idején (legalábbis egy ideig) kétségtelenül kiemelten fontosnak mutatkozott. A hírneves írófejedelemnek, Jókainak, elsősorban az első fele-

---

[26] Lyka Károly (1914): Feszty Árpád. *Művészet,* 12(6): 289–296. – Az idézet: 289.; 292. (A továbbiakban Lyka, Feszty.)

[27] Török Zsuzsa (2015): Korona és lant. Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban. *Médiakutató,* 16(1): 31–46.; 32. – A történeti hős és a sztár-lét összevetését adta Hősök és sztárok című doktori dolgozatában Povedák István (2009): Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe. Kézirat, Budapest.; Povedák István (szerk.): (2014): *Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe.* Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Szeged.

ség halála utáni trauma következtében, a regényírás blokkolódása miatti, szinte hiperbolizált félelemtől, másodsorban a megkeseredett emlékektől kellett megszabadulnia, és egy újfajta életformaváltást kipróbálni. A hírnévszerzésben korábban már eredményes, karizmatikus, feltörekvő festőnek, Fesztynek – a Justh Zsigmond-i eszmetörténeti útmutatásra építkező igyekezete alapján – egy nemzeti kör és a jól felépített kapcsolati hálójának erősítése és általa társadalmi-művészi pozíciójának erősödése miatt, sőt annak anyagi előnyökre való átváltásában látszott vonzónak az új életstratégia. A karizmatikus asszonynak, Jókai Rózának pedig az elvesztett életpályamodell újra való cserélése, és ennek nyomán az őt is érintő, fokozódó hírességstátusz felhajtóerejének megszerzése miatt vált kiemelt jelentőségűvé – persze a társasági szórakozás mellett.

Ebben a viszonyrendszerben az együttélés, és benne a kitüntetett fontosságú társasági szalon – mint a híresség ek találkozóhelye és ismeretségszintjét emelő helyszín és eszköz –, a szalon minél szélesebb körű nyilvános ismertsége és híre kiválóan szolgálta és implikálta szereplői hírnevének egyre nagyobb ismertségét is, és a médiajelenlét a szalon szereplőinek közvetlen jelenlétét a közönség számára is közvetett és közvetített jelenlétté formálta.

A Jókai–Feszty–Róza közös életéről, valamint privát szférájának eseményeiről szóló híradások (köztük már a sztárokról szóló híreknek tekinthető közlemények is) – mint kommunikációs minták – meghódították a kor legszélesebb körű médiumát, és a nyilvánossá tétellel, illetve azok széles körű terjesztésével egyértelműen hozzájárultak ahhoz a mentalitás- és életmód-történeti nyitáshoz, amely a magasabb társadalmi rétegek szokásait lassan a nem beavatott, rendszerint alacsonyabb társadalmi rangúak számára is megismertették. A sztár körül kialakult életmódbeli szokásrendszerek így látványosan kiléptek a szalon kereteiből, és megindultak az – ideális esetekben a gondolkozásbeli nyitottság és a társadalmi normák modernizálásának szélesebb körű elfogadottsága mellett – a demokratizálódás és a nivellálódás útján, és mind tágabban társadalmi réteg csoportjainak nyújtottak életmód- és viselkedésbeli mintát, valamint orientációs pontot és mintakövetési lehetőséget. Olyanokat, melyekkel az egyének azonosulni tudtak, miközben a közös otthon és a szalon léte, működése a kor társadalmi szerepvállalásában jeleskedő, szellemi elitközeg építését és kialakítását legalább annyira segítette. Ugyanis ahogy Buda Béla (1939–2013) pszichiáter, kommunikációkutató megfogalmazta: „A sztár aspirációs modell is a mobilitás és a társadalmi életcélok tekintetében. Általában reprezentálja azt az életformát, amelyre az ember törekszik. […] A kialakuló referenciacsoportok azután mindinkább normákat, szempontokat adtak ehhez az emberek nagyobb számának."[28]

[28] Buda Béla (2001): *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* 3. bőv. kiad. Ani-

Akcióláthatósági látványosságok – óriási hozadékkal

Feszty – a korban nyilván nem egyedül, de ő mindenképp rendkívüli aktivitással – ma is megirigyelhető érzékkel érzett rá és ízlelte meg, hogy céljai megvalósításához a széles körű nyilvánosságnak nyújtott, újszerű látványosságok és attraktív szórakozási formák, valamint ennek ereje, a nyilvánosság előtti megmutatkozás – mai szóhasználattal: az *akcióláthatóság* – mekkorát tud lendíteni az ember és az egyes ügyek képviseletében tett munka eredményességén és ismertségén. Az ekkoriban intézményesülő és professzionalizálódó magyar művészeti élet megismertetéséért és közönségének kialakításáért, azaz már egy újfajta, polgári mecenatúrarendszer lehetőségeinek megtalálásáért – nem mellesleg egyéni és kiscsoportjainak, érdekközösségeinek művészi és egzisztenciális céljainak eléréséért különböző hatókörű – szintén mai szóhasználattal – elsöprő erejű és sikerű, összművészeti programokat és fesztiválokat is szervezett. A festészet mellett már fiatalon is olyan látványattrakciókat, olyan sajátos társasági eseményeket tervezett és talált ki, amik erősen különböztek a megszokottól, tömegeket vonzottak és vontak be az eseménybe, majd felkapottá, divattá is lettek, nem egy belőlük pedig kifejezetten innovatív, sőt a figyelem felkorbácsolása és a hírnév emelése mellett még pénzt is termelő ötleteknek bizonyultak.

Feszty egyik újítása az volt, hogy a megszokott, a társasági életben kedvelt, de előírt rend szerint bonyolódó farsangi báli programkínálatot erősen kitágította: például megelevenedő festményekkel, korábban teljesen ismeretlen gyerekbállal és festőkoncerttel, és a legnagyobb nevű, legismertebb művészeket nyerte meg e programokon való részvételre. Az eseményről szóló beszámolókból kiderül az is, hogy a még alig 22 éves fiatalember sodró lendülete és új divatot teremtő változtatásai még többeknek nem volt elfogadható: „Ami ezelőtt vagy két héttel ép oly szerényen, mint biztatón indúlt meg a redoute[29] egyik termében, az szombaton este, mintegy szürke vázlatból színes rajzzá élénkülve, a nekipezsdűlt jó kedv arany keretében a »Hungária« híres »5-ös« termében volt kiállítva, persze csak azok számára, a kik egyszerre voltak nézői és alakjai a csinos képnek. A szín és vonal – a festészettel egyesült szobrászat – valóságos kis diadalt ült itt. Bájos asszonyok s szép hajadonok deli férfiakkal forogtak és szökeltek. S a »felnőtt« párok soraiban ugrált az apróság is, leány-gyermekek fiú-gyermekekkel. [...]

Volt részünk hindu bűvészetben, rajzokkal díszített humoros hős költeményekben, zongorajátékban.

---

mula, Budapest. 167. http://www.elib.hu/02000/02009/02009.htm (letöltés dátuma: 2022. 01. 10.)

29 A Duna partján, a mai Pesti Vigadó helyén álló, ismert mulató- és szórakozóhely.

Feszty Árpád *festő-koncert*et is adott. A közönség szeme láttára és kívánságára a tájképből csataképet csinált, házból embert s mikor megfordította, Munkácsinak [!] az erdőben eltévelyedett gyermekét láttuk oly mulatságos travestiában, hogy nagy kacajra fakadtunk mindnyájan. Nem kevesebb hatással járt Max »eleven Krisztus-feje«, mely beszélt is. Kaptunk mulatságos hegyi prédikációt is, melyen nagyot épültek a jelenvoltak. [...] Szóval: kerek kis mulatság volt biz ez. [...] A távollevőkről is illik szólanunk: nemmel szavaztak Pállik Béla, Vastagh [Géza (1866–1919), festő], Than [Mór (1828 – 1899), festő], Lotz [Károly (1833–1904), festő], Madarász [Viktor (1830–1919), festő], Telepy [Károly (1828–1906), festő], Szász [Gyula (1850–1904)] (a szobrász) s még nehányan. Ezek t. i. nagyszabású táncvigalmat akartak; a mit végre is tehetnek; de hogy közreműködésüket ez estélytől megvonták, mindnyájunknak roszúl esett. Hiába, nincs nálunk testület, melybe már keletkezésekor bele ne esnék a szakadás. [...] Egy füst alatt megemlítjük még azt is, hogy Huszár Adolf közelébb városligeti műhelyében jelmezes bált fog rendezni,[30] melyre számos festő és faragó kéz festi és faragja már a legérdekesebb részleteket. Mit gyászos háború, mit szégyenletes béke,[31] mit miniszterválság, kávé és petroleum[32] – csak farsang a farsang!"[33]

Az új, összművészeti látványshow – melynek egyébként megvoltak a nyugat-európai példái – alapja tehát a megszokott vásári mutatványosok repertoárja, az (elsősorban müncheni mintára) farsangéji mulatságok rituáléja, a nagy múltú báli vigasságok, a francia mi-carême [a böjti időszak középnapja, amikor szabad az evés, ivás, mulatozás, tánc][34] szokásai, az (elsősorban a francia) uralkodóházakban és később az egész európai szalonkultúrában és társasági életben elterjedt, a színházi világból a polgári élettérbe átemelt életkép-divatja és a polgári szalonélet ze-

---

30 Huszár szintén villát épített az Epreskertben, ahol rendszeresen fogadta barátait és alkalmanként a közönséget is. Vö.: Mikszáth Kálmán (1977): Huszár műterme. In: R. Hutás Magdolna, Rejtő István (kiad.): *Mikszáth Kálmán.* Cikkek és karcolatok XX., 1885. január–június. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 70.). – A műteremház terveiről, leírásáról, használati funkciójáról, későbbi átépítéséről kimerítően beszámol Gábor Eszter (1990): *Az epreskerti művésztelep.* Művészettörténeti Értesítő, 22–69.

31 Utalás az 1877–1878-as orosz-török háborúra, melyet az orosz fél győzelmével a San Stefanó-i béke zárt le 1878. február 19-én.

32 A keleti válság miatt kialakuló, a kávét és a petróleumot érintő, Ausztriával kötendő vámszövetségi kérdéseket magyarázza: B. Simonyi Lajos: Felszólalása a képviselőházban. 356. országos ülés. Képviselőházi Napló, 1878. február 21. 378–380.

33 Táncoló képzőművészek. *Fővárosi Lapok*, 1878. január 29. 24. sz. 117. (A továbbiakban FL.) – A cikkben jelzett ellentét súlyát természetesen nem kell túlbecsülni, inkább csak élcelődésnek értékelhető. 1882-ben együtt dolgoztak az Operaházat díszítő képeken. Fesztynek ez volt az első nagyobb állami megrendelése. *VU,* 1882. november 19. (47): 751.

34 Vö.: pl. Gauder Andor (1935): Mi-carême. *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, 22(6): 259–260.

nei-előadói gyakorlata volt. Ezek ügyes és kreatív összeötvözéséből készült el az az új, modern és divatos szórakozási forma, amely innentől a magyar főváros egyik jellegzetes sajátossága és vonzereje lett. Új elemként épült be a nagynevű és nagyszámú – immár nem csupán az előadói, színészi, énekesi, hanem a képzőművész kör tagjaiból választott – művészek aktív bevonása az attrakció létrehozásába. Ezzel pedig a vizualitás erejével is dinamizálni tudták az egyébként is átgondolt, rendszerint tematikusan felépülő, szórakozásra kínált programegyüttest.

A másfél év múlva, 1879. augusztus 20-án, a budapesti Margitszigeten rendezett, ún. Arrogante-ünnepély[35] már konkrétan és kimondva is a minél nagyobb gazdasági bevétel céljával szerveződött. A Szent István-napi rendezvény belépti díjának összegét az 1879. március 12-i szegedi árvíz károsultjainak nyújtott francia rokonszenv és az összegyűjtött adomány viszonzásául kívánták felajánlani egy franciaországi katasztrófa szerencsétlenül járt kárvallottjainak, özvegyeinek és családjaiknak. Óriási szenzációnak számított a sziget villanykivilágítása, melyet az akkor egyéves Ganz-gyár biztosított. Ahogy a *Budapest* című lap pár évtized múlva felelevenítette az eseményt, „az 1879-ben Margitszigeten tartott, úgynevezett Arrogante ünnepség[et az] [...] Arrogante francia páncélos ágyunaszád katasztrófája alkalmából rendezték, a francia barátság izmositására. Az impozáns ünnepen mintegy harminc ezeren vettek részt, s Munkácsy Mihály[36] és Káldy Gyula voltak a főrendezői és főszereplői. A jótékonysági ünnepen a katonai zenekarok monstre-hangversenye óriási hatást keltett a francia vendégekben a Berlioz átiratában előadott *Rákóczi-indulóval* és a Massanet-Szabady *Plevna-indulójával*, nemkülönben a több mint száz tagból álló cigányzenekar *Marseillaise*-val s a lampionokkal kivilágított romoknál a Nemzeti Színház kürtöse által előadott régi magyar szerzeményekkel, melyek jelentékenyen fokozták e históriai nevezetességű hely romantikáját."[37] A szervezőbizottság élére Türr Istvánt [(1825–1908), az 1848-as olasz egységesítési harcok aktív részese] választották. A nemes célra a Belügyminisztériumon keresztül is rengeteg felajánlás érkezett.[38] A tudósítások nem említik, de szinte bizonyosan részt vett a rendezésben Feszty is, a Vasárnapi Ujságban az impozáns rendezvényről ő adott rajzos tudósítást.[39]

---

35 Az Arrogante-ünnepély. *VU*, 1879. (34):545–546.

36 A szegedieknek tett, párizsi óriás-koncert és egyéb adománygyűjtési akció motorja Munkácsy Mihály volt, aki már hosszú ideje Párizsban és Franciaországban telepedett le.

37 Csudáky Bertalan: *Régi szentistván-napi ünneplések*. Budapest. 1910. augusztus 20. (199):1–3.

38 A hírek közül lásd: pl. *FL,* 1879. június 15. 136. sz. 664. – Az ünnepélyről az év végéig jóformán napi szinten tudósítottak az újságok, és erős franciabarát hangulatot keltettek. – Türrné egyébként a Pulszky-szalon vendégei közt is feltűnt.

39 *VU*, 1879. augusztus 24. (34):545.

A budapesti Arrogante-ünnep sok-sok újabb elemmel gazdagította az addigi fővárosi művészestélyeket, amelyek – korábban bár bevételüket általában jótékony célra szánták, de – általában nem léptek túl azon a szokásos programon, amin „jó nevű zene- és előadóművészek előadóestjét, büfét és táncot kínáltak a vendégeknek, esetleg a bazárban nézhettek körül, ahol rendszerint arisztokrata vagy elismert hölgyektől vásárolhatták meg a kínált portékákat."[40] Az Arrogante-ünnep a további években is több különböző, hasonló, célzott adománygyűjtés mintájának számított és sok-sok éven át példaértékkel bírt. A későbbiekben is volt számos olyan rendezvény, ahol egy-egy meghatározott cél vagy felajánlás javára a szórakozás mellett a bevételmaximalizálás számított a rendezők fő szempontjának.

Idővel azonban kialakult egy bonyolultabb összefüggések alapján működő, áttételes hasznot termelő formája is ezeknek az ünnepi eseményeknek. Ennek egyik alaptípusa volt az az összejövetel-forma, amelyen a belépőt váltók a korabeli élet meghatározó alakjaival és a művészvilág ismert nagyságaival már nemcsak közönségként találkozhattak, hanem mint azonos jogú báli résztvevők. Ez a típusú vigasság azzal, hogy nem titkoltan igyekezett összehozni a fizetőképes vásárlóközönséget meg a művészvilág tagjait, egyrészt a megjelent művészek ismertségét, elfogadását, munkáik megvásárlását eredményezhette, másrészt összességében megteremtette a lehetőségét a polgári műkedvelő-, sőt kortárs műtárgyvásárlás akkor még nagyon-nagyon szűk körű, magyar piacának elindítására is. Ezt Lyka Károly is jelezte egy későbbi időszakban megjelent összegzésében: „Derűsebb esetek azok a művészvigasságok, amelyeket a közönség részvételével rendeztek, féligmeddig a müncheni Fastnacht, féligmeddig a párizsi Mi-carème emlékeként. Ezeknek a mulatságoknak Feszty Árpád és Stróbl Alajos [Strobl (1856–1926), szobrász] volt a főmestere, a színhely pedig az Epreskert,[41] ahol a Mintarajztanoda [ma: Magyar Képzőművészeti Egyetem] és mesteriskola növendékeinek voltak munkatermeik. Olykor hetekig dolgoztak a regényes kert fái és épületei közt festők és szobrászok, hogy fantasztikus színhelyét formálják a jelmezes mulatozásoknak. Ezekkel sikerült a közönséget a művészek közé vonzani, ami tulajdonképpeni céljuk volt, igaz, hogy csak időlegesen. De egyben jellemezte korszakunk dáridós kedvét, a nagyon elharapó-

40 K.: Művész-estély. A redout-ban. *FL*, 1878. december 17. (290):1405.

41 Őspark és épületegyüttes a budapesti Városliget közelében. 1870-től műtermek nyíltak meg a területén és a közeli Mintarajztanoda oktatóműhelyei is itt voltak. A parkot Strobl Alajos, a „szobrászpápa" kezdte rendbe hozatni. Nevét onnan kapta, hogy 1882 előtt elvadult eperfaliget volt ezen a helyen. 1921 óta a mai Magyar Képzőművészeti Egyetemhez tartozik.

dzott kivilágos-kivirradtig való mulatozásokat, híres táncokat, nagystílusú cigányozásokat. Akkoriban ezt magyarosnak vélték."[42]

Az 1890-es évek elején tehát, ahogy Lyka írta – újabb térnyerésként – a művészestélyek elhagyták a báltermeket, és egész kerületrészeket vettek időszakosan birtokba. Az esemény már időben is egyértelműen elszakadt a farsangi időszaktól, és mindinkább átvette a szerepet a meglepő szórakozási formák keltette meglepetés és wow élményének ereje. A Budapesti Hírlap szerint „[Az epreskerti müvészestélyre] nagyban folynak az előkészületek. Újabban Kacziány Ödön [1852–1933], egy spiritiszta festőművész jövő századbeli ateliérjét építi. A Horty Pál [Horti (1865–1907), festő- és iparművész] által tervezett, vígszínház épülete is halad; a benne játszó zenekar öszszeállitását Aggházy Károly [(1855–1918), zeneszerző, zongoraművész] vállalta el. Itt Zala [György (1858–1937), szobrász] mint gyors szobrász, Mesterhásy [Mesterházy Kálmán (1857–1898), festő] mint bűvész, Horty mint erömüvész fog működni s fellép egy szerecsen-kvartett is. A ritkaságokkal megtömött Barnum-muzeum[43] is elkészül nemsokára. A Véry-féle kávéházat Hirsch és Kollas szobrászok építik. E mellett lesz a Feszty Árpád lacikonyhája, melyben komáromi menyecskék szolgálnak fel s komáromi banda fog muzsikálni. A Mátyás-templom köveiből összerakott romokat Strobl Alajos fantasztikus boszorkány-tanyává varázsolta át.—Ma készültek el Zala és Strobl vezetése alatt a korhű maszkok, melyekben a görög darabot fogják előadni. A bejárat sárkánya máris rettenetes.

Eddig 2000 lampiont rendeltek meg s lesz görögtüz és villamos világítás. A belépti jegy 6 frt, 3 személyre családjegy 12 frt. A festményeket előkelő hölgyek fogják árusítani."[44]

És ezen a késő tavaszi estén „a mult ujjáéledt és a jelen beolvadt a jövőbe."[45] A *Magyar Szalon* megbűvölt tudósítója szerint „amit művészi fantázia kieszelhet, ami bohó és bizarr ötlet egy-egy festőben az epreskert munkás telepén felmerült, ami komikum és humor a 19. század blazirt embereire még hatást gyakorolhat: mind-mind harmóniátlan, de mégis egybevágó színekkel, zűrzavaros, de mégis összefolyó képekben vonult el abban a panorámában, melyet művészet és műpártolók egy ragyogó májusi estén az árvamegyei ínségesek javára és a néző közönség nagy gyönyörűségére rendeztek." A tündéresten, „melynek sikerében a művészet, a fantázia és a poézis egyaránt részt kért, [...] ott volt egész Budapest. A

---

42 Lyka Károly (1947): *Közönség és művészet a századvégen.* 1867–1896. Uj Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner) Kiadása, Budapest. 27–28.

43 Azaz „igazi ritkaságok gazdag tárháza".

44 *BH,* 1892. május 14. (134):6.

45 Művészestély az Epreskertben. Erdélyi Mór fényképész felvételeivel. *Magyar Szalon*, 1892. (17): 371–375.

parlament, a hivatalok, az arisztokráczia, a pénzvilág, az irodalom és a művészet mind képviselve volt majdnem teljes számmal."[46]

1893-ban egy remekül sikerült művészestélyt egyenesen a jégre terveztek. „Nápoly Moszkvában: ez volt a karaktere annak a fényes látványosságnak, melyben sok ezer ember gyönyörködött vasárnap este, ahogy a lámpák színes pontjai a városligeti jégpálya fölött fölgyuladtak. Nemes ízlés, az invenció gazdagsága, nagyon sok buzgalom és fáradság teremtették meg azt a ragyogó ünnepet, mely egy év óta a fővárosnak a második, igazán világvárosias mulatsága. A tavalyi müvészestély illatos nyári éjszakájának méltó pendantja volt a mai jégünnep, csakhogy Nápolyt a maga tarka-barka harlekinjeivel és policinelljeivel ezúttal a havas észak égöve alá tették át s a közönség nem vékony nyári kabátokban sétált a sötétzöld fák alatt, hanem prémes télibundában, zuzmarás szakállal, fázva tipegve ide-oda a januáriusi idő zordságában."[47] A gazdag programkínálatból csak felvillantásképpen: „Ez a három vagy négyszáz főből álló, zsibongó menet [...]; beözönlik a Hófehérke elátkozott kastélyába, s a következő percben megzendülnek a vörösruhás udvari zenészek sípjai: a Hófehérke megadta magát a föld legdélcegebb hercegének. Színes görögtüzek gyulladtak föl a vár előtt, a szökőkutakból tűzsugarak löveltek a magasba, búgtak a harsonák és sípok, mikor a Hófehérkét diadalmenetben körülviszik a jégbirodalmon."[48]

Szintén 1893-ban, a Vigadóban jelmezes művészestélyt tartottak, a vendégeknek itt Jókai Mór regényalakjait kellett megeleveníteni.

A rákövetkező évben, a magyarrá vált szórakozási formát exportálták is: egy balul elsült, Karlovszky Bertalan festőnövendék által szervezett, de tragikusan végződő művészestélyről számolt be az egyik újság. „Művészestélyt adtak, hol mindenki jelmezt öltött. Ki csikósnak, ki diplomatának, Karlovszkyék huszárnak voltak öltözve, a szobrász-iskola növendékei pedig eszkimókat ábrázolván kócba varrták magukat. Az egyik tüzet fogott s mint a rakéta, úgy gyuladtak meg mellette ülő társai mind. Kilenc szobrász égett el ott s tragikus sorsuk lélekrázó benyomást hagyott társaikra. Menekült Münchenből mindenki s Karlovszky is mihamarább felcserélte az Isar-parti iskolát Munkácsynak vendégszerető atelierjével."[49]

1895-ben történeti élőképsorozatokat rendeztek, a bevételt a Felvidéki Közművelődési Egyesület javára ajánlották fel: „a történeti jelenetek sorát Attila hun király udvara nyitotta. A szereplők korhű jelmezeket és fegyvereket viseltek, Jászai Mari, a Nemzeti Színház legendás tragiká-

46 Uo.

47 Téli rege. Jégünnep a korcsolyapályán. *Pesti Napló*, 1893. január 16. (21):4. (A továbbiakban PN.)

48 Uo.

49 N. Karlovszky Berci. *FL*, 1894. október 24. (294): 2521–2522.

ja szavalta el a képek magyarázó verseit. Feltűnt a színen Szent István, Könyves Kálmán, Nagy Lajos király udvara Arany János Toldijának költői alakjaival, a Mediciek és Shakespeare."[50]

Úgy tűnik, az ötleteknek és a lehetőségeknek mintha tényleg semmi nem szabott volna határt. A francia és a müncheni művészestélyek honosítása tehát remekül sikerült, és sajátos magyar (elsősorban budapesti) szórakozásformává alakult. A dinamikusan fejlődő, gyorsan urbanizálódó és polgárosodó főváros szórakoztató életét éveken át pezsgésben tartották az ilyen és ehhez hasonló, rendszeresen visszatérő rendezvénysorozatok. Sőt a millenniumi időszak egyik óriási turisztikai vonzerejévé nőtt, és megszilárdította azt az addigra kialakult vélekedést, hogy Budapest Európa szórakoztatóközpontja.

Az általában jelmezes, esti bál műfajának megszokott hagyományaira, szórakozásmintáira (tánc, koncert, bazár, büfé) ráépült egy rendkívüli látványosságokkal teli, épített díszletek között, egy-egy (vagy több) tematikus szálra felfűzött, meglepő és folytonosan megújuló szórakozásforma, melyen a legkülönbözőbb és igen rétegzett, illetve sok irányból „támadó" időtöltési lehetőségek összélményét élvezhették a látogatók. A művészestélyek megújított változatában – a sikeres bevételi lehetőségek mellett – a szenzáció, a látványattrakció és a váratlan meglepetés kiváltása már legalább olyan fontos elemmé vált, mint a régebbi megszokott programpontok: a zenei vagy a színi produkciók, illetve a fiatalok által annyira várt tánc. Az újfajta művészestélyek a vendégek interaktív részvételére, sőt például a jelmezválasztásban, a játékokban való részvételben a kreativitásukra is számítottak. Emellett az esemény impozáns megjelenésében mindinkább fontos lett a program képzőművészeti kialakítása is, s így lehetőség nyílt a magyar kortárs képzőművészeti és iparművészeti alkotások és produkciók bemutatkozására és megismerésére, sőt előfordult, hogy a kínálatban gasztronómiai jellegzetességek, magyar specialitások is megjelentek és versengtek a közönség tetszéséért. Nem volt ritka – a Feszty szervezte eseményeken különösen nem –, hogy a főszervezők egy-egy tematikára fűzték fel a programot és a közönség által választható aktivitásokat, s ezzel valami – önmagán az eseményen túlmutató – üzeneteket is igyekeztek közvetíteni. A művészestélyeknek kezdett kialakulni egy olyan formája, ami már nem csak egy sok-sok elemből összerakott, élvezetes szórakozási alkalomként volt élvezhető, de az elemek átgondolt szerkesztésével, a plusz üzenetek átadásával, az egyéni megmutatkozással igazi, a művészek által autorizált, sőt – esetenként – reflexív és önreflexív művészi produkcióként jelent meg, és a megalkotók művészi alkotásaként is lehetett értelmezni.

[50] Holló Szilvia Andrea (2014): *A Pesti Vigadó. Tündérpalota a Duna partján*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 15.

Ennek egyik remekül sikerült példája volt „A török-magyar müvészestély, mely a földrengés által sújtott konstantinápolyiaknak jövedelmez,[51] úgy művészi, mint anyagi tekintetben. […] Eddig 14 ezer meghívó ment szét. […] A hangversenyt követő táncmulatságra dr. Falk Zsigmond [(1870–1935), szerkesztő, újságíró, Magyarországon ő vezette be a hangjegymetszést és a zeneművek nyomtatását] »török keringő«-t szerzett s Balogh Károly zenekara [jó nevű, korabeli cigányzenekar] »konstantinápolyi csárdást«-t fog játszani. A hangverseny műsora érdekes bővítést nyert. A budai dalárda ugyanis zenekari kísérettel előadja a »Dal Aegirhez« cimü dalt, Vilmos német császár hires művét. Tánc előtt az opera balletkara Severini uj balletmester dirigálása mellett török táncokat fog bemutatni. […] Az estély kitűnő rendezése körül báró Podmaniczky Frigyes [(1824–1907), politikus, országgyűlési képviselő, író, valóságos belső titkos tanácsos, a fővárosi közmunkatanács alelnöke], ki az összes művésznőket udvariasan az emelvényre vezette, továbbá Országh Sándor [(1836–1902), a modern világvárossá épülő Budapest egyik legjobb városrendezési szakembere, a fővárosi közmunkatanács osztályvezetője] és dr. Schönfeld Artur szereztek kiváló érdemet. A közönség soraiban képviselve volt a vörös fez is, melynek, ma este, közönségünk oly gazdag méretekben mutatta be rokonszenvét."[52]

A Vigadóban lezajló eseményről a Vasárnapi Ujság is részletes tudósítást hozott: „A hangversenyt Ábrányi Emil [(1850–1920), költő, újságíró] prologja nyitotta meg, melyet Fái Szeréna [Fáy (1865–1934), színésznő] nagy hatással adott elő. [...] Aztán Blaha Lujza [(1850–1926), „a nemzet csalogánya"] következett czigány kísérettel, páratlan magyar dalaival. Ez volt a hangverseny leggyujtóbb része. Rákosi Viktor [(1860–1923), író, újságíró] monologjaival Zilahi Gyula [Zilahy (1859–1938), színész, színi igazgató] nevettette meg a közönséget; a hangverseny török jellegét Komáromi Mariska [(1864–1936), operaénekesnő], török népdalai adták meg, ki törökül énekelte a szöveget is, és nagyon tetszett. Majd a budai dalárda adta elő II. Vilmos császár »Dal Aegirhez« czímű zeneművét, melyben a koronás szerző zeneköltői képességét szívesen méltányolta a közönség."[53]

Az egyfókuszú témára felfűzött nagyrendezvények, számos alkalmi alkotás megteremtésének inspirálásával, így szinte konstruált műalkotásokként jelentek meg, melyeknek minden eleme ugyanabba az irányba mutatott, és segítette érthetővé, befogadhatóvá tenni a kívánt üzene-

---

51 A nagy konstantinápolyi földrengésről, mely nagyon súlyosan megrongálta pl. a Fedett Bazárt is, minden magyar lap hírt adott. Lásd: pl. *VU*, 1894. július 29. (30):499. (rajzokkal)

52 *FL*, 1894. november 23. és 30. (324), (331): 2789, 2848. – A második híradás mellett hosszabb tudósítás a konstantinápolyi földrengésről és veszteségekről.

53 *VU*, 1894. december 2. (48): 810.

teket, és sulykolta azok fontosságát. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy a millenniumi lázas történeti időkben mindinkább előkerültek a hangsúlyosan „magyar" témák is. Így például több rendezvény a magyar eredetmítoszokkal és a magyarság történeti emlékezetében kitüntetett metszéspontokkal keresett kapcsolódást. Ahogy Hermann Bausinger egy inspiratív – igaz, több meglátásában vitára serkentő – írásában kijelentette: „A haza a kultúra-ipar része lett. [...] A haza szabadidős szórakozási lehetőség, anélkül, hogy annak magánjellegét megzavarná. Mégsem mondható, hogy a haza éppolyan része lenne a szórakoztatóipar kínálatának, mint bármi más: a kínálatnak ez a speciális tárgya éppen azért kelendő, mert benne régebbi és teljesebb jelentésrétegek is előtűnnek, vagy, mert ha nem is a jó, de legalább egy jobb világ utáni vágy a hazafias-népies termékekben (Heimatprodukte) keres kielégülést."[54]

Egy 1895-ben eltervezett eseményről azt jegyezték fel, hogy „most folynak a megbeszélések, melyek szerint az őshazába tervezett expedíció travesztálása lesz a díszmenet programmja."[55]

1897 telén, a nemrégiben elkészült Műcsarnokot[56] erdővé varázsolták át egy jelmezes művészestre.[57] Ahogy a Budapesti Hírlap tudósítója írja, már jóval az esemény előtt: „A képzőművészek jelmezestéjére nagy előkészületek folynak. A műcsarnok középső termeiben már kivették a közfalakat és a három nagy termet így egyesítették. Az itt elhelyezendő erdei tájképhez Körmöcbánya város 2500 darab, Darányi földművelésügyi miniszter 1000 darab fenyőfát ígért; az erdő közepén álló mesebeli várkastélyt pedig Nadler Róbert [azaz Nádler (1858–1938), iparművész, festő], Pap Henrik [Papp (1864–1910), festő, részt vett a *Körkép* alak- és csoportképeinek elkészítésében] és Ujváry Ignác [(1860–1927), festő, részt vett a *Körkép* tájképrészleteinek elkészítésében] építik. Dekoratív célokra a rendezőség egyelőre 4000 méter juttaszövetet vásárolt."[58]

A februári eseményről az újságok beszámolója azt írja, hogy „A franczia udvar egykori székhelyének mesés költészete elevenedett meg ma este a városligeti uj műcsarnokban. [...] De nemcsak az emberek milieuje hozta lázba a képzelmet, a csarnok dekorativ része is csudaszép, elragadóan gazdag volt. Itt is gondoltunk Versailles szökőkutjaira, medenczéire, lugasaira. A falakon és falak mentén Vernet, Delacroix és Yvon müvei helyett a mi festőink és szobrászaink aranyos humorral és bámulatos lendülettel készült alkalmi müvei voltak láthatók. [...] A művészünnepély

---

54 Bausinger, Hermann (1991): A haza fogalma egy nyitott társadalomban. *Regio Kisebbségtudományi Szemle*, 2(4): 3–21.

55 Jelmezes művész-estély. *ÚjId*, 1895. február 3. (7): 120.

56 Elsősorban kortárs szépművészeti alkotások kiállítóhelye, 1895–1896-ra, a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának ünnepségeire készült el.

57 Az előkészületekről lásd: pl. *PN*, 1897. január 25. (25): 3.

58 *BH*, 1897. február 10. (41): 9.

páratlan sikere arra indította a rendezőséget, hogy a műcsarnok feldíszített termeit és a rendkívül hatásos művészi alkotásokat több napon át a nagy közönség számára is hozzáférhetővé tegye, ma, hétfőn este 6 órától kezdve 11 óráig nagy sétahangverseny lesz, az összes villamos effektusok teljes működésével."[59]

A Pesti Napló tudósítója *A festők ünnepe* című cikkében részletesen tájékoztatott az est megnyitója előtti utolsó órákról, sőt elemezte is a jelenséget – hogy ténylegesen magunk elé tudjuk képzelni a látványt, érdemes az est kínálatát jobban megismerni: „A magyar festők, szobrászok olyan ünnepséget rendeznek most, aminő még igazán nem gyönyörködtette Budapest közönségét. A külföldön, ahol rendesen művészek végzik a nagyobb ünnepségek rendezését, és beleviszik azokba ízlésüket, tudásukat, képzeletüket, csak ott lehet része a publikumnak hasonló pompás látványosságban. A vasárnapi ünnepség első lesz a maga nemében és éppen azért jogosan remélik a rendezők, hogy a tündérestén a mulatók egész tarka, csillogó özöne fog hullámzani az uj Műcsarnok pompásan, fantasztikusan díszített helyiségeiben. […] A rendezők és a munkások sokasága rajzik ott […], hogy vasárnapra *teljes díszében ragyogjon az ünnepség csarnoka, a magyar művészek csapongó fantáziájának bizarr alkotása*. […] Lépjünk az előcsarnokba. Egy Pierrette és Clown beharangoznak az ünnepre. Ötletes szobormű ez: Kallós Ede (1866–1950) kezét dicséri. Onnan a lugasba borult szalonba jutunk, amelynek viruló tavaszát Ebner [Deák-Ébner Lajos (1850–1934), festőművész] tanítványai készítették bámulatos természetességgel – papírból. Szebb, sikerültebb ez a tavasz, akár az a mesterséges kikelet, amit Parisban teremtettek a cár bevonulásakor.[60] [...] Mór-stilü kapu – ami olyan, akár csak az Alhambra egy darabja – vezet a mese-udvarba. Ezt a kaput Tormay Béla [(1839–1906), mezőgazdász, korábban kertmérnök] és Fleischl [Róbert (1864–1926), építészmérnök] építették. A meseudvar azért mese-udvar, mert először nem mese, hanem valóság; másodszor nem udvar, hanem terem. De az bizonyos, hogy rendkívül érdekes ez az udvar: a régi építészeti korszakok és iskolák mind szemünk elé tárulnak. Gondosan megfésült szakállu asszir-bikák, szögletes egyiptomi isten-szobrok, indus, mór, arab épületek váltakoznak egymással. Az udvarban ott serénykednek most is a mesterek: Nadler Róbert, Papp Henrik, Kriesch Aladár [Körösfői-Kriesch (1863–1920), festő, szobrász, iparművész]. Egy sziklába vájt kapun bejuthatunk a múmia sírboltjába, ahol egy valóságos, egyenesen a pira-

59 Versailles a műcsarnokban. *FL*, 1897. március 15. (74): 2–4.

60 Utalás erre: az 1900-as párizsi világkiállításra tervezték felépíteni a párizsi Pont Alexandre-III hidat. Alapkövét 1896. október 7-én III. Sándor fia rakta le Félix Faure francia elnök jelenlétében. A három évig épülő hidat a világkiállítás megnyitása előtti napon avatták fel.

misok belsejéből ideszállitott múmia aluszik. Majd meglátjuk, nem ébred-e föl az ünnep vig zajára!

A negyedik teremben áll Vastagh György [(1868–1946), szobrász] impozáns csoda-tehene. Igazán csoda-tehén: a két tőgyéből édes tej helyett tüzes konyak fog áradni. A terem közepén román kút áll, rajta Medusa-fő, amelytől azonban nem fog kővé változni senki. (Legfölebb sóbálványá lesznek a látogatók az elragadtatás, a bámulat mián.) Vessünk még egy pillantást a thébei templomba, amelynek félig antik, félig modern falfestményei Pauer [Paur Géza (1870–1945), festő, illusztrátor, a Műcsarnok titkára], Spányi [K. Spányi Béla (1852–1914), festő, részt vett a *Körkép* tájképrészleteinek elkészítésében], Linek [Lajos (1859–1941), karikaturista, festő] és Kernstock [Kernstok Károly (1873–1940), festő] művészetét és humorát hirdetik. Érdemes megnézni a kuruc-tanyát is, amit azért vettek föl a művészek a programba, mert akkor élte Magyarországon sarjadzó korát a művészet.

Roppant ügyes gondolat van megvalósítva abban a teremben is, ahol a fiatal festőgárda egyik kiváló tehetségű tagja, Dudits Andor [(1866–1944), festő] dolgozik. Ez az ötletes művész egy idealisztiko-realisztiko-humorisztiko-lunatisztikus képet festett, kietlen, kékes-fehér tájkép ez a holdból, sivár sziklafalak, amelyek a kihalt égitest hidegségét lehelik. Az egyik sziklaoromról leveti magát a mélységbe, öngyilkosságot követ el – a halál. Ennyi vigság, ennyi élet közepette nem is tehet egyebet nagy elkeseredésében…

Érdekes lesz az indus-szinház is, ahol Faragó József fogja produkálni boszorkány-gyors kezét az arckép- és karrikatura-rajzolásban. Ennek a színpadán, amelynek építésében Molnár Árpádnak [(?–?), festő, díszlettervező] is érdemes része volt, bohónább [sic!]-bohókásabb jelenetek fogják mulattatni a nézőt.[61]

De a legnagyobbszerü tabló a tündérpalota legutolsó, oszlopcsarnokában tárul elénk. *Itt van a müvészestély és müvészélet óriás allegóriája: Az út a halhatatlanság forrásához.* Festői sziklás uton törnek előre *az ambició lovagjai, a művészek*. Ezek mind *élő festőink arcát viselik*. Van köztük, aki mint igazi modern ember, kerékpáron tör a halhatatlanság felé: Újvári Ignác. Elöl repülnek a csapatban a hölgy-festők: Kőnek Ida [Konek (1851–1942), festő], Stróbl Zsófia [(1880–1941), festő], Vogl Ilona [Vogel (1864–1896), festő] és Giffing kisasszonyok[62] [Giffing Ida (1871–?),

---

61 Erről a *VU* így tudósított: „A sarokban lévő római kapu alatt balra bejutni a Faragó József Nirvána-színházába, a melyet Molnár Árpád festő tervezett. Egy sziklába vájt Buddha-templomszerű építmény ez, a hol misztikus világítású színpadon egy csontváz tánczolt s a rajzolt torzképek megelevenedtek. A sarokban egy tüzes szemű indus isten ült s a kapuzatot egy hatalmas elefánt alakja képezte, melynek orrmánya [!] függöny gyanánt nyúlt alá." *VU*, 1897. (12): 187.

62 A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói adatbázisában 1871 után nem szerepel

Lotz Károly tanítványa]. […] Ott ágaskodik az istenek táltosa is, szétterítve rengeteg aranyszárnyait. Kényelmesen megférnek a hátán a nagyok, akik már túl vannak a küzdelmen a dicsőségért: Munkácsy Mihály [(1844–1900), festő], Zichy Mihály [(1827–1906), festő], Lotz Károly [(1833–1904), a magyar történeti freskófestészet legnagyobb alakja] és Benczúr Gyula [(1844–1920), a historizáló akadémikus irányzat egyik legjelentősebb mestere]. Könnyű már nekik! Ők már nyeregben vannak!

Hubay Jenő [(1858–1937), hegedűművész, zeneszerző, a budapesti Zeneakadémia hegedű tanszakának vezetője] ott ül a táltos nyakán, és tüzes nótákkal lelkesíti a repülésre. Az egész csoport összeállítása a képzelet gazdagságát dicséri, kidolgozása csupa gond, hatása meglepő. Stróbl [Strobl] tanár ezzel az alkotással valósággal remekelt. Elmondhatjuk, hogy amit Strobl itt létrehozott, az *már a teremtéssel vetekszik*."[63]

A művészestély beköltözött tehát a Műcsarnokba, azaz a képzőművészet szakralizált tereibe, és az esemény médiavisszhangjában a képzőművészek allegorizált művészeti alkotásaikkal immár az isteni teremtéshez emelkedtek fel.

1897-ben, már a következő évre készülve, Feszty nagyszabású tervet készített március tizenötödike 50. évfordulójának megünneplésére.[64] Fesztynek – ahogy láttuk – nem ez volt az egyetlen és nem is ez volt az első kísérlete, hogy a magyar tematikát hangsúlyosan beemelje a szórakoztató művészestélyek szimbolikus terébe. De abban a tekintetben mindenképp az eddigiektől eltérő volt ez a kísérlete, hogy itt a művészestélyeket az állami reprezentációs eseménnyel próbálta meg egybefonni. Ezzel pedig a művészestélyek és impozáns rendezvények műfajának terét megnyitotta a politika és az emlékezetpolitika számára is. „A jövő esztendőben félszázados ünnepét üli a magyar nemzet az 1848-iki nagy esztendőnek s az akkor kitört szabadságharcznak. […] Erre a napra Feszty Árpád a jeles festőművész indítványoz egy érdekes körmenetet abban a nyilvános körlevélben, melyet iró- és művésztársaihoz intézett. Az irókhoz és művészekhez fordúl, mint a kiket első sorban hivatottnak tart arra, hogy elöljárjanak márczius 15-ikének megünneplésében, mely a sajtószabadság napja, hőse pedig Petőfi […] Feszty Árpád nagy népünnep és menet rendezését ajánlja. Tartsák a népünnepet – írja tervezetében – a Rákoson vagy Kelenföldön, hívják meg vendégül az *egész magyar nép*et. Gyűljön össze a haza minden részéből egy-egy csoport, amely saját vidékét képviselje színes, változatos viseletben, gyalog, szekéren, lóháton, minden vidék a maga szokása szerint. Vonuljanak fel az ezüstgombos, sas-

másik Giffing nevű diák, lehetséges, hogy Giffing Gizelláról van szó, akinek mindössze házastársa nevét tudjuk.

63 *PN*, 1897. március 11. (70): 7. – A kiemelések a cikkben végig Cs. T. – 1900-ban ugyanitt Mátyás-ünnepélyt rendeztek.

64 Fesztynek ez az elképzelése végül nem valósult meg.

tollas komáromi szekeres gazdák, a barna kunok, rókatorkos mentékben, a hortobágyi gulyások. Jőjjenek aranypénzes nyakkal a szép oláh fáták, ökrös, bivalyos szekéren, vagy férfimódon, lóháton ülve, kisérve a havasi móczok által; Baranya, Dárda és Siklós népe, a sokáczok, felvidékiek stb. Kisérje mindenik csapatot az ő zenéje. És az egész tábor vonuljon végig a fővároson. Ekkép láthatnók az ország népeit egybegyűjtve, viseletét, iparát nemcsak a kiállítás hideg szekrényeinek fogasain, hanem deli termeteikre akasztva. Kövesse őket a sajtószabadság szekere, utánuk jőjjön a 48-as honvédek csoportja, azután a művészetek, ipar, kereskedelem diadalszekerei. A menet vonuljon végig a fővároson, a királyi vár előtt és a Vérmezőn megállva, minden vallás papja szolgáltasson áldozatot és áldja meg a népet, a mely énekelje el a Himnuszt. Majd vonuljon a menet a városháza és a muzeum elé, a hol a kik még életben vannak azok közül, a kik 50 év előtt lelkesitették a népet, tartsanak beszédeket. Az ünnep végződjék nagy népmulatsággal.

Eddig a terv. Feszty nem tartja nehéznek annak megvalósítását. Minden megyében alakulhatna szerinte egy bizottság, a mely összeszedné a legcsinosabb menyecskéket, legdelibb férfiakat. A kormány a szállítást mérsékelt vasúti jegyekkel engedélyezné. Az út, itt tartózkodás költségeit a tribünök jövedelme fedezné. Az ünnepnek jótékony hatása lenne a pusztuló népviseletre és népiparra is igen jó hatását éreztetné a különböző nemzetiségiekkel."[65]

Herczeg Ferenc visszaemlékezéseiben említett egy másik impozáns, de végül csúfosan besült Feszty-fesztivált is. „Feszty Árpád művészestélyt rendezett a Petőfi-ház javára. Ettől ő, a gyakorlott ünneprendező, szép jövedelmet várt. Velenczei éj a városligeti tavon – olyan még nem volt Budapesten! A tó környékét körül kellett palánkolni, gályákat és gondolákat kellett építeni, a partot díszíteni és tündéri világítással ellátni. A rendezőbizottság minden előkelőséggel számolt, csak éppen eggyel nem: a hazai klímával. Hideg eső, fagyos északi szél. Aki ránézett a tóra, annak a lelke is vacogott. Velenczei éjből kamcsatkai éj lett.

A vállalkozó, aki Canale Grandét csinált a Városligeti tóból, kétszáz rendező közül kiválasztott engem, és beperelt huszonhatezer korona és járulékai erejéig, bár én semmit nem rendeltem nála, sőt nem is beszéltem vele.

Az elsőfokú bíróság megítélte neki az egész összeget, a tábla leszállította hatezer koronára, a királyi kúria pedig elutasította a felperest, és elmarasztalta a költségekben. Nem tudom, a vállalkozó mi módon jutott

[65] Terv márczius 15-ike 50-ik évfordulójának megünneplésére. *VU*, 1897. november 7. (45): 760.

azután a pénzéhez, én azonban megmenekültem attól, hogy belevesszek a városligeti Canale Grandéba. Feszty azonban eladósodott."[66]

A nagyot kockáztató és nagyot bukó Fesztyt az olaszországi hazaköltözés után az ág is húzta. A források sejtetni engedik, hogy idővel a házastársak is mindinkább elidegenedtek egymástól, suttogtak arról, hogy a festő erősebben inni kezdett, és végül a hazaköltözés sem hozott igazi megoldást a család életének rendezésére. 1912-ben nagy kiállítást rendeztek Feszty műveiből a Nemzeti Szalonban, de ez sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket – a kor és a divat kifordult alóla; korábbi népszerűsége és gazdagsága már sosem tért vissza.

Feszty munkásságának hatása és jelentősége azonban nem pusztán az esztétikai normák vagy a korízlés mércéje szerint vonható meg. Lyka Károly például úgy látta, „Munkácsyn kívül nincs művészünk, akinek a helyzete a társadalmunkban oly kivételes lett volna, mint Feszty Árpádé. Tüzes tehetségével vívta azt ki s ezzel nem csekély hasznot hajtott művésztársainak. Mert ő volt jó ideig a nagykövetük a magyar társadalom elitjében. […] A többi festőt a »társaság« nem tartotta integráns részének. […] Hogy a művészet mint foglalkozás társaságbeli ranghoz jutott, az leginkább a nyolcvanas években szereplő festő-nemzedéknek köszönhető s e nemzedék sorában Feszty Árpádnak. […] A társaság közelebb jutott a személyes érintkezés révén a művészethez, bepillanthatott műhelyükbe, felismerhette a nehéz, fáradságos, komoly munka menetét: tisztába jött vele, hogy a festés nem léha atelier-játék, hanem lehet az minden idegszálat megerőltető *tanulmány* és *harc*. Rájött, hogy a művésznek vannak problémái, különleges és izgató feladatai, amelyek épp úgy egész embert kívánnak, mint a tudomány bármely diszciplínája vagy az akkor még mód felett becsült politikai munkálkodás minden stratégiája és elmésssége. […]"[67]

Valóban, óriási és rendkívül modern lépés volt a művészek társadalmi és reprezentációs erejének dinamizálása és széleskörű felmutatása, hiszen ezeken az eseményeken ezt több ezer-tízezer ember saját szemével, szórakozás közben ismerhette meg. És ezt nem lehet eléggé túlértékelni, hiszen a Vasárnapi Ujság még 1887-ben is úgy jellemezte a helyzetet, hogy a képzőművészetek a kulturális termékek hierarchiájának és a közmegítélés legalsó fokán helyezkednek el: „A festő, a szobrász a költő után következik; de a közvetlen hatásban még előtte áll a színész is. […] Neki nincs született közönsége, magának kell fejlesztenie közönségét, mely csak festők és szobrászok körül támad. […] Nálunk a művészetekkel való foglalkozás nem régi keletü, nem eléggé verhetett még gyökeret. A ma-

[66] Herczeg Ferenc (1939): *A gótikus ház*. Singer és Wolfner, Budapest. 227.
[67] Lyka: Feszty. 289.

gyar közönségnek csak fölötte ritka alkalma volt, hogy érintkezhessék vele, hogy megkedvelhesse."[68]

Feszty igazán sokat áldozott érte, hogy a magyar képzőművészeket a magyar közönség tényleg megkedvelhesse. Társaséleti szalonja és a nyilvánosság még tágabbra nyitásával a művészetnépszerűsítő, marketingakcióktól sem berzenkedő tevékenysége hangsúlyosan hozzájárult, hogy a magyar festőművészek társadalmi presztízse is emelkedhessen. A szakmából a művésszé formálódás útján, mind Bajza utcai magánéletében, mind az epreskerti és egyéb művészestélyek szervezésének közéleti szerepvállalásával, megjelenített egy nagyon a korhoz illeszkedő, de a saját ambícióit is teljességgel kielégítő, némi elméleti megalapozottságot sem nélkülöző művészmagatartást, aminek nélkülözhetetlen eleme volt az újságokban is folyamatosan dokumentált, zajos magán- és szalonélet is, amely mellesleg magával hozta a további komoly megrendeléseket és a képzőművészek professzionalizálódását.

[68] Feszty Árpád. *VU*, 1887. január 23. (4): 53.

AZ EURÓPAI MŰVELTSÉG FONTOS TERÜLETE: KÁRPÁT-MEDENCE

THE CARPATHIAN BASIN, AN IMPORTANT AREA OF EUROPEAN CULTURE

Darai Lajos

Összefoglaló:

A magyar műveltségi és nyelvi kezdetek azonosítása egyedülálló jelentőséget mutat az egyetemes és az európai emberi őstörténet folytonosságának vonatkozásában. A magyar nép és nyelv jelenléte a Kárpát-medencében és annak keleti környékén az őskőkor óta folytonos, itteni élete, műveltségi működése őstörténeti bizonyosság, amint a magyar írás szintén az őskőkor óta jelen van, a későbbi írások alapjaként. A Kárpát-medencéből, ahol mindenki menedéket talált, a földművesek túlnépesedése miatt indult az elvándorlás, amelynek során átvitték a műveltségüket a Kárpátok keleti túloldalára, de még Dél- és Nyugat-Európába is. Ennek nyomait látjuk a mai európai élő és holt nyelvekben, és részben e földművesek utódjaként tekinthetünk az európai népességre. Így a magyar előtörténet nagyrészt azonos a modern ember megjelenésével és működésével, míg a magyar történelem az egyetemes európai történelem alkotója. S bár az idők során a sztyeppén a kultúra harciassá torzult, és hatása szétszóródott Eurázsiában, ugyanakkor a Kárpát-medencei hatékony, gazdag és nagy népességet eltartó földműves–állattenyésztő életmódja megőrizte a mellérendelés és egyenrangúság elvét és gyakorlatát, majdhogynem egyedülállóan a közeli és távolibb környezethez képest.

Kulcsszavak: őstörténet, műveltség, mellérendelés, harciasság, egyenrangúság

Abstract:

The identification of the beginnings of Hungarian culture and language shows a unique significance for the continuity of universal and European human prehistory. The presence of the Hungarian people and language in the Carpathian Basin and its eastern surroundings has been continuous since prehistoric times, and its life and culture here is a prehistoric certainty, as Hungarian writing has been present since prehistoric times, as a basis for later writings. From the Carpathian Basin, where everyone found refuge, emigration began due to the overpopulation of farmers, which transferred their culture to the eastern part of the Carpathians, but also to southern and western Europe. We

see traces of this in the living and dead languages of Europe today, and we can partly see the European population as the descendants of these farmers. Thus, Hungarian prehistory is largely identical to the appearance and functioning of modern man, while Hungarian history is the creator of universal European history. And although over time the culture on the steppes was distorted into a warrior and its influence was dispersed in Eurasia, at the same time maintaining the efficient, rich and large population of the Carpathian Basin meant that parataxis, coequality and its survival were preserved, almost uniquely compared to the near and far environment.

Keywords: prehistory, erudition, parataxis, militancy, coequality

Az utolsó jégkorszak végi a Kárpát-medence és környezete

Az európai alapműveltséget adó népesség jelentős része a Kárpát-medencéből távozott el, először mintegy 14 ezer évvel ezelőtt, amikor a würm komolyabb fölmelegedésével a rénszarvasok északra vonultak, és követték őket a gravetti műveltség emberei is. Mert a würm fölmelegedése 20-22 évezreddel ezelőtt kezdődött és 18 évezrede váltott gyorsuló mértékre, majd még három kisebb-nagyobb visszahűlést követően (idősebb dryas 15 500 – 14 000, az ifjabb dryas 13 000 – 11 500 és egy rövid lehűlés 8–7500 évvel a jelen előtt) a világóceánok 7,5 évezreddel ezelőttre érték el a jelenlegi vízszintjüket. Azaz ekkorra fejeződött be a jégkorszak fölmelegedése, az északi féltekét borító jég elolvadása. A Fekete-tenger erre az időszakra területének a felére zsugorodott, mert kiszáradt édesvízi élet azért még volt.[1]

Ugyanis a würm leghidegebb időszakára a világtengerek szintje mintegy 150 m-t csökkent, és mivel a Boszporusz-hasadék akkor még zárt volt, a fölmelegedés első szakaszában az olvadékvizek a Fekete-tengerbe folytak, és az azonos szinten lévő Sakarya folyón át távoztak a sokkal alacsonyabb szintű tengerbe. Ezért annak korábbi sós vizét kimosták. Az újabb lehűlések alkalmával ennek a víznek egy része elpárolgott, és a Fekete-tó vízszintje fokozatosan csökkent – egyre nagyobb száraz területet hozva létre, ahol emberi élet vált lehetségessé. A további olvadáskor viszont már az északi területek terhelése lecsökkent, mert a rájuk rakódott jégréteg vékonyodni kezdett, és az újabb olvadékvizek már

[1] Ryan, William – Pitman, Walter (1998): *Noah's Flood. The New Scientific Discoveries about the Event that Changed History.* Simon & Schuster, New York. 104.; 154–158.; Oppenheimer, Stephen (1998*): Eden is the East. The Drowned Continent of Southeast Asia.* Phoenix, London. 30.; 37–38.; Lorius, C. et alii (1985): A 150,000-year climatic record from Antarctic ice. *Nature,* 316 **(**6029): 592.

nem a Fekete-tóba ömlöttek, hanem a Balti-tengeren át a világóceánok felé távoztak.[2]

A dombvidéki műveltségek területén a legfelsőbb rétegeket a csapadékos időjárás elmosta, ezért nincs adatunk, hogy túlélték-e azok a műveltségek a jégkorszakot.[3] Mégis, két adattal rendelkezünk: a Subalyuk környékén egy egyéves gyermek csontvázát találták meg, akinél 20 évezredes kort mutatott ki a kormeghatározás.[4] A másik adat, hogy az újkőkorszakban, amikor a Kárpát-medence síkvidéki folyampartjaihoz (Körös–Tisza) Anatóliából gabonatermelő népesség érkezett,[5] a dombvidéki területeken túlélő emberek mintegy száz év alatt átvették az új típusú műveltséget és kifejlesztették az ún. *vonaldíszes kerámia bükki műveltségét*.[6] Ennek *kora* a korszerű adatok alapján a *JE 9. évezred*, azaz JE 8500 körüli.[7]

Ekkor volt a würm utolsó kisebb lehűlése, amikor Anatólia kiszáradt, és onnan a korábbi, immár kerámiát készítő műveltségek eltűntek. Az utolsó hirtelen olvadáskor a Boszporusz átszakadt és a Fekete-tenger ekkor rendkívüli gyorsan sós vízzel töltődött fel, az esetlegesen a partján

---

2 Megjelenése óta Ryan és Pittman elméletét már módosították: korábbra tették és kibővítették, mert sokkal pontosabb mérésekből következtetnek. Ezt a fejleményt azonban arra használják, hogy a tudományba nem odaillő ugrásokkal „Noé leszármazóit" a fejleményekbe, következményekbe beszámítsák. Világos azonban, bár vitatkozhatnak azon, hogy miként állt be a Fekete-tó, majd a tenger élővilága, de számunkra egyértelmű, hogy volt egy száraz, édesvizes időszak, előtte meg egy nedves, ahogy az első olvadás leve itt folyt át, majd jött a kiszáradás és a 7 és fél évezredes hirtelen feltöltődés. Hogy mennyire volt hirtelen, vagy sem, az lényegtelen, mert a hajdani száraz területek víz alá kerültek, és az ott élők elmentek onnan. Hogy el is pusztultak-e, vagy sem, lényegtelen. A legenda szempontjából lehet ennek jelentősége, de a Kárpát-medence felől rátekintve, ezzel nem kell foglalkoznunk. Számunkra fontos, hogy a Vinča-műveltség ezt követően létezett már és rezet bányászott. Vö. Aksu, Ali E. et alii (2002): Persistent Holocene Outflow from the Black Sea to the Eastern Mediterranean Contradicts Noah's Flood Hypothesis. GSA [Geological Society of America] Today, May. https://www.geosociety.org/gsatoday/archive/12/5/pdf/i1052-5173-12-5-4.pdf; James Alcock (2002): Enthusiasm for Earth System Science Continues at GSA. *GSA Today,* Dec. https://www.geosociety.org/gsatoday/archive/12/5/pdf/i1052-5173-12-5-4.pdf; Kuman, M. (2018): The Mystery of the Black Sea Floods Solved. *Journal of Earth Science & Climatic Change,* 9 (9). https://www.researchgate.net/publication/328286667_The_Mystery_of_the_Black_Sea_Floods_Solved.

3 Gáboriné Csánk Vera (1980): *Az ősember Magyarországon.* Gondolat, Budapest. 199.

4 Gáboriné Csánk Vera: *i. m.* 173.

5 Mellaart, James (1981): *The Neolithic of the Near East.* Thames and Hudson, London. 244.; 245.; 247. Mellaart kifejti, hogy a Balkán-műveltség anatóliai kapcsolatokat mutat, és semmiképpen sem szíriaiakat (uo. 261. o.).

6 Gimbutas, Marija (1982): *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500–3500 BC Myths and Cult Images.* Thames and Hudson, London. 27.; Gimbutas, Marija (1991): *The Civilization of the Goddess.* Harper, San Francisco. 43. James, Mellaart (*i. m.* 262.) is arra utal, hogy a Körös–Starčevo-kultúra északra terjedése lelassult, azaz nem az eredeti betelepülők viszik tovább, hanem a megmaradt őslakosok vették át.

7 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 45.

lévő emberi települések részben elpusztultak, részben a környékre menekültek.[8]

A Boszporusz átszakadásakor a Fekete-tenger mentén megjelent egyszerre több műveltség is.[9] Jellemzőjük, hogy már a háziasított búzát és az árpát ekés földműveléssel termelték (fogatoltak), embert formáló edényeket készítettek, ismerték a rézöntés technikáját, és alárendelő szemléletük volt: isteneket tiszteltek. *A Kárpát-medencében a Duna–Tisza összefolyás mellé telepedtek*, és hamarosan fölváltották a tőlük északra virágzó Körös–Tisza műveltséget. Vinča a legjelentősebb telephelyük, ahonnan Vinča-műveltségnek nevezik őket. Rezet bányásztak.[10] A JE 8. évezred végén, több mint két évezreddel megelőzve a sumér műveltség megjelenését, rezet öntöttek. A Szegvár–Tűzköves (Szentes) mellett kiásott 7 évezredes szobor vállán rézsarlót lehet látni.[11]

Ez a műveltség már írt. Írásjeleiket nemcsak a tatárlakai táblákon,[12] hanem számtalan cseréptöredéken meg lehetett találni, de nemcsak a Kárpát-medencében, hanem a Balkánon is több helyen. Így pl. Thesszalonikiben, a Karanovó-műveltségben, majd Erdélyben is több helyen.[13] Torma Zsófia a 19. században már ásott ki ehhez a műveltséghez tartozó írásjeleket tartalmazó cseréptöredékeket.[14] Az írásjelek mintegy kétharmada megtalálható a későbbi ún. lineáris A írásjelei között, aminek a fele viszont a még későbbi lineáris B jeleinek felelt meg.[15] A lineáris A jeleit találjuk meg aztán a ciprusi írásjelek között is. Az itt megtalált írás nem kereskedelmi, elszámoló jellegű, mint a másfél-két évezreddel ké-

---

8 Ryan, William –Pitman, Walter: i. m. 188–201. A hatalmas ár elől a földművesek délre és keletre, illetve északra és nyugatra menekültek. A tengerár 155 méterrel emelte meg a vízszintet, és 155 400 km^2 területet öntött el. Az édesvizű tóból Fekete-tenger lett e „vízözön" következtében Kr. e. 5550 körül.

9 Mellaart, James: *i. m.* 101, 248–248.

10 Rudna Glavánál egy 25 méter mélyre vezető bánya alján korabeli kerámiát találtak. Lásd: Renfrew, Colin (1973): *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe.* Jonathane Cape, London. 209. https://doi.org/10.1017/S0003598X00054193 (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

11 Ez is azt jelenti, hogy rezet önteniük kellett, mert természetes rézből ilyen eszköz nem készíthető. A szobor vállán lévő rézsarló egy példányát Zalaszentmihályon, régészetileg nem datálható helyen meg is találták. Lásd: Gimbutas, Marija (1982): *i. m.* 84.

12 Forrai Sándor (1994): *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig.* Antológia, Lakitelek. 24–26.; Gimbutas, Marija (1982): *i. m.* 88.; Rudgley, Richard (1999): *The Lost Civilizations of the Stone Age.* The Free Press, New York. 59. Vö.:Lippai Bertalan (2020): Tatárlaka üzenete. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*, 35. évf. 1. sz. https://epa.oszk.hu/01400/01445/00060/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2020_01_301–322.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

13 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 310–347.; Rudgley, Richard: *i. m.* 59–70. Ezt az írást találhatták meg legutóbb a boszniai „piramisban" is. Vö.: Friedrich Klára – Szakács Gábor (2007): *Tászok-tetőtől a bosnyák piramisokig.* Kiadó: Szakács Gábor, Budapest. https://mek.oszk.hu/05400/05403/ (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

14 Forrai Sándor: *i. m.* 24–26.

15 Rudgley, Richard: *i. m.* 70.

sőbb megszületett sumér írás, hanem minden bizonnyal vallási emlékeket rögzítő. A tatárlakai 3. tábla 13 írásjeléből nyolc megtalálható a székely/magyar rovásírás jelei között.[16]

A Kárpát-medencében ekkor három(fajta), alapvetően vonaldíszes kerámiát készítő műveltség van jelen.[17] A Tisza- (Vinča-) műveltséggel érintkezett nyugaton az alföldi vonalkerámiás műveltség, amely átterjedt a Dunántúlra is. Északon a Bükki-műveltséget találjuk, amely embertanilag nem hígult fel a tiszai műveltség emberével,[18] de nem vette át annak embert formáló kerámiáját sem. Később *kottafejes műveltség néven terjedt át a Kárpátokon*, egészen a Dnyeperig, és *alkotta a kukutyini (cucuteny-i) műveltséget JE 6 évezreddel*.[19] A földművesség mellett az ércbányászat, a fémöntés és a fémfeldolgozás jellemezte a műveltséget, olyannyira, hogy a tőle délre és keletre élő sztyeppei pásztor műveltségeket is innen látták el rézzel.[20]

A kottafejes műveltség terjedt aztán tovább Európa nyugati felére, ahol faluközösségek és mellérendelő szemlélet, istenek hiánya jelezte útját. Childe a vonaldíszes műveltséget öreg-európai, illetve Duna I és Duna II műveltségnek nevezte, és kiemelte békés jellegét meg azt, hogy más jellegű mezőgazdaságot folytatott, mint a korabeli folyamközi, illetve balkáni műveltségek. A gabonatermelés során kimerült földet itt elhagyták, de előbb betelepítették erdővel, majd amikor az megerősödött, az erdőt fölégették, és visszatértek. A hamuval ugyanis visszakerültek a termőföldbe a kilúgozott elemek. Éppen ezért nem a folyamközben megismert tellek jellemzik az itteni településeket, hanem időszakonként odébb költöztek, majd tovább, majd vissza, de nem pontosan ugyanarra a helyre. Virágzása tetőpontján több, még a tízezres nagyságot is meghaladó telepe volt, melyekre a városi szervezettség nem volt jellemző: hatalmas faluközösségeket alkottak.[21]

---

16 Forrai Sándor: *i. m.* 25.

17 Makkay János (1982): *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei: Az időrend és a népi azonosítás kérdései.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 47–67.; Kalicz Nándor (1970): *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon.* Corvina, Budapest. 43.

18 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 26. Mellaart, James (i. m. 258.) szerint hosszúfejű, ovális arcú, vékony és alacsony termetű (163 cm), mediterrán. A helyi cromagnon ismert forrásaként a Lepenski Vir-i átmeneti kőkorszaki lakosságot kell érteni. A Tisza mentén a jégkorszakot követő fölmelegedés idejéről nincsenek sem emberi maradványok, sem szerszámok, eszközök.

19 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 103.; (1982): *i. m.* 33–36.

20 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 361.

21 Childe, V. Gordon (1954): *What Happened in History.* Penguin Books, Harmondsworth. 1954. 62.

A harciasság és a fémművesség megjelenése

Erre az időre az orosz sztyeppe pásztornépei befogták a lovat, és a kőkést emberölésre alkalmas méretben készítették, majd kialakították a harci baltát – kezdetben kőből, később rézből –, és a JE 6. évezred közepén megindult délnyugat felé az első kurgán invázió.[22] Ennek forrása az orosz sztyeppe déli peremén élő halomsíros műveltség volt. Az invázió során a harci baltások fölégették a balkáni műveltségeket, és megjelent ott is a sztyeppén ekkorra már egyeduralkodó társadalmi tagozódás és annak jele: a gazdag ember sírja a szegény mellett. Különösen gazdagok voltak azok a sírok, amelyek fölé hatalmas dombot – kurgánt – emeltek, ahová a főnököt temették, gyakran udvaroncaival és ágyasaival egyetemben. Az első kurgán invázió még mindent fölégetett, és pásztor műveltséget vitt a korábbi földművelő helyére.[23]

Az inváziót követően néhány emberöltővel később azonban újra helyreállt a földművelés, hogy aztán a következő, a második kurgán invázió idején – a JE 5,5 évezreddel, immár az állatokkal vontatott kocsi birtokában – már ne égessék föl azt, hanem rátelepedve, úr és szolga viszonyt teremtve folytassák az alárendelő szemléletű műveltséget. Egyben a letelepedett és a rá telepedő társadalom műveltsége ötvöződött, ami a nyelveik ötvöződésével is járhatott: kialakultak a kettős műveltségek.[24] A kurgán műveltség lovas pásztor népének a forrása az orosz sztyeppe északkeleti területe, a Volga és Káma vidéke volt. A korábbi faluközpontok közösségi házai átalakultak urasági erőddé, ahol már az urak hitének megfelelő formájú kerámia és rézeszközök sorozata készült.

Ám ebben az időszakban jelent meg ezen a területen a bronz is, amihez a környezet bronzával ellentétben a Kárpát-medencében az ötvöző elemként nem arzént – később ónt – használtak, mint máshol, hanem antimont.[25] Ettől pedig a Kárpát-medence antimon bronzának a minősége olyan jó volt, hogy később még a vaskorszak megérkezését is késleltette, mert a Kr. e. 5. évszázadban ez a bronz még mindig olcsóbb és jobb volt, mint a korabeli vas.[26]

A második kurgán invázió elsősorban a Kárpátokon belül, a Tisza és a Duna mentén haladt északra, majd nyugatra, de nem hatolt be a dombvidéki műveltségi területekre. Ugyanakkor a Kárpátoktól északra is haladt,

22 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 358–359.

23 László Gyula (1974): *Vértesszőlőstől Pusztaszerig.* Gondolat, Budapest. 75.

24 Gimbutas, Marija (1982): *i. m.* 34.; (1991): *i.m.* 385.; Sherrat, Andrew (1998): The Transformation of Early Agrarian Europe: The later Neolithic and Copper Ages 4500–2500 BC. In: Cunliffe, Barry (ed.): *Prehistoric Europe. An Illustrated History.* Oxford University Press, Oxford. 169.

25 Bárczy Zoltán (1999): Újabb adatok a Kárpát-medence bronzkori kohászatáról. *Turán,* XXIX. évf. (Új II. évf.) 10–16.

26 Bárczy Zoltán: *i. m.* 11.

és ekkor a Dnyeper keleti oldalától a vonalkerámia műveltsége északra, északkeletre „menekül", és az Urál nyugati területeit foglalja el.[27] A glottokronológiai eredményekkel összhangban ekkor távozhatott az „ugor" műveltség (vogulok és osztjákok) és a szamojédek a kelet-európai síkság közepéről az Urál előterébe, majd mögé, és kezdett a nyelve lepusztulni, hogy mára mintegy harminc nyelvjárásban csak töredékeiben tartalmazza mindazt, amit a magyar nyelv még ma is bír.

A harmadik kurgán invázió forrása immár a Kárpát-medence nyugati fele volt. JE 5 évezreddel indult el Somogyvár–Vinkovciból az ún. harangedény-műveltség nyugatra, teljessé téve Európa kurganizálását („indoeurópaizálódását").[28] Ezzel egyidőben jelent meg – ettől függetlenül – a már sumér nyelvűnek mondható városias műveltség a Folyamközben. A Kárpátok északkeleti területein – a medencén belül és kívül egyaránt – a vonalkerámiás műveltség szinte érintetlenül tovább élt eddig. Ez több mint három évezredes, viszonylag egységes fejlődést jelent. Ennek magva a bükki műveltség volt, aminek a maga korában a Felvidéken, egészen az Alföld pereméig, majd Erdélyben több mint 700 telepe ismeretes.[29] *Ha egy műveltség ennyi ideig viszonylag folyamatosan fejlődhet, akkor a műveltséghez tartoznia kell egy viszonylag fejlett nyelvnek is. Ha a továbbiakban nem találkozunk olyan eseménnyel, aminek során ez a műveltség kiirtódott volna, akkor a területen élők nyelvében még ma is meg kell találnunk a hosszú ideig fejlett műveltség nyelvét mint utódnyelvet.*[30]

A harmadik kurgán invázió most sem érintette az Északkelet-Kárpátok környezetét. Sőt, az egységes sírokat, azaz a gazdagok sírjának a hiányát egészen a Kr. e. 7. századig megfigyelhetjük, elsősorban Erdélyben.[31] Ekkorra pedig a kimmerekkel is találkozhattunk már, akiknek a vezértörzse erre a területre telepedett be, amikor a szkíták Kr. e. 700 körül elüldözték őket a sztyeppei területükről.[32]

Nem olyan fajta kereskedelemmel találkozunk itt, mint amilyet a Folyamközben folytattak! Az erdélyi területeken ekkoriban terjedt el a temetkezéseknél a csónakos temetkezési mód két madárral a csónak két orrában. A madár pedig lélekszimbólum.

---

27 Sherrat, Andrew: *i. m.* 169.

28 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 392–393.; Renfrew, Colin (1987): *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.* Jonathan Cape, London. 86-93.; László Gyula (1974): *i. m.* 94.

29 Gimbutas, Marija (1991): *i. m.* 43.

30 Különösen így van ez, mikor a nyelv mellé saját írás is társul, amint ebben az esetben valójában történt. Lásd: Lippai Bertalan (2020): Rovásírás hatása a nyelvre. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 35. évf. 1. sz. https://epa.oszk.hu/01400/01445/00060/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2020_01_323-439.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

31 László Gyula (1974): *i. m.* 82.; Taylor, Timothy (1998): Thracians, Scythians, and Dacians. In: Cunliffe (ed.): *i. m.* 378.

32 Taylor, Thimoty: *i. m.* 380.

A vaskorszak küszöbére érkeztünk. A Kárpát-medencében azonban nem ez az időszak az, amikor legelőször már vasat önthettek. A Tátra térségében a JE 4. évezred elejéről ismert vaskohó.[33] Ennél sokkal korábbról ismert olyan kemence, amelyik hőmérséklete már 1600 °C fölött lehetett, ami a vas olvasztásához kell. Korábban még a vastárgyakat szivacsos vasból kalapálással készítették el, mert a fémfeldolgozó, fémöntő műhelyek nem voltak képesek a vas olvadáspontjára fölmelegíteni a reakciós elegyet, és a vas szivacsos formában redukálódott az érceiből. A Kárpát-medencében mégsem terjedt el ekkor a vasolvasztás, mert a vaseszközök önmagukban alkalmatlanok voltak, pl. fegyverként mindaddig, amíg az acélt föl nem találták. A Kárpát-medence bronza pedig annyira jó minőségű volt, hogy egyszerűen nem volt még szükség a vasra.

Ebben az időszakban a Dunántúlon már az urnasíros műveltséggel találkozunk. Ez a műveltség hatott a későbbi etruszk területen lévő Villanova-műveltségre, ahová ugyanakkor Erdélyből szállítanak rezet.[34] Érdekes, hogy nemcsak a fémet szállították, hanem vele együtt ment a mester és a családja is, ott dolgozta fel a fémet, majd visszament eredeti telephelyére.

A sztyeppei „szkíta idők" fejleményei

A szkíta időkben a Kárpátok északkeleti környezetében nyugalmat találunk.

Ugyan föltehető, hogy a szkíták „hatalma" átmenetileg kiterjedt erre a területre is, de a műveltséget illetően semmiféle drasztikus átalakulást nem lehet kimutatni. Hérodotosz maga is írta, hogy a szkíták nem egységesek, számtalan velük együttműködő, esetleg nekik adózó törzs tartozik alájuk, akiket egyaránt szkítáknak neveznek,[35] de ezek akár meg is tagadhatják a szkíták katonai támogatását – mint ahogy ez Dáriusz hadjáratakor megtörtént.[36] A szkíták sztyeppei uralma a Kr. e. 3. században megroppant, és a szarmaták elől részben Iránba vonultak, ahol megalapították a médek birodalmát,[37] míg másik részük a Kárpátokon belülre telepedett, ahol a helyi lakosságban feloldódtak.[38]

---

33 Uo. 377–378.

34 Bárczi Zoltán: *i. m.* 11.

35 Újabban a Kárpát-medencén belüli tevékenységük, sőt a nevük is elkülönülni látszik a „klasszikus szkítaságtól". Lásd erről: Fábián Sándor (2021): Történelmi „szürreál": az igazság kálváriája. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 36. évf. 1. sz. https://epa.oszk.hu/01400/01445/00061/pdf/ (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

36 Herodotos (1972): *The Histories 4:87.* Penguin, Harmondsworth – New York. 243.; Taylor, Timothy: *i. m.* 381.

37 Ascherson, Neal (1996): *Black Sea.* Vintage, London. 223–224.

38 László Gyula (1974): *i. m.* 103.

A Kárpát-medencei magyarság közvetlen turáni eredetét cáfolja, hogy a jégkorszak felmelegedését követő időkben az Aral-tótól délre nem sztyeppe volt, ott letelepedettek éltek, de erős pásztorság mellett.[39] A későbbi Khorezm állam eredete jégkorszaki népességre vezethető vissza, de az északról és délről jövő nyomás hatására az őslakos népesség a Kr. e. 3. évezred végétől keletnek mozog. A keletnek mozgók meg aztán majd az északi sztyeppére helyeznek nyomást, és ott a mozgás iránya nyugati. De ez csak Kr. e. 1000 körül lesz komolyabb, aztán fokozódik egészen a Kr. e. 500-as évekig. Később már csak átszáguldanak rajta a mongol–tatár lovasok, de azok is északon, nem pedig a Káspi-tengertől délre.

Akik a Káspi-tótól délre mennek, azok aztán Levantin felé veszik útjukat, nem mennek fel északra. Sztyeppe van még Irán északkeleti részén és vékony sávban a nagy hegyektől északnyugatra is, de az jelentéktelen – bár lassabb pásztorvonuláshoz elegendő. A lényeg az, hogy nagyobb tömegben – törzsi vagy nagyobb keretben, azaz kocsikkal, asszonyokkal, s nem csak lóháton, katonaként – a déli útvonal nehezen járható. Főként nincs kapcsolat a Kaukázustól északra elterülő részek és az iráni fennsík között, mert itt csak lovas katonák tudnak közlekedni – ahogy a szkíták is katonaként törtek oda be, és viszont: később arabok is csak katonacsapatokat vezettek át ott – lóháton. Kínában is vannak sztyeppei területek, de azokra nem mehettek be – pedig akartak – a lovas nagyállattenyésztők, mert ott kínaiak gyakorolták a hatalmat. A későbbiek – a turkok – már a Kaukázus hágóit is használták délre törésükben, ahogy ezt korábban a szkíták is megtették. De akkor a Kaspi-tó nyugati szélén is levonulhattak – de azok csak lóháton ügetők voltak. A korábbiak – akik kocsikkal közlekedtek – ezeket az utakat általában nem használhatták, ezért, hogy délre kerüljenek nagyobb tömegben, az Aral- és a Káspi-tó közötti arid területen kellett átvonulniuk.

Érdekesség, hogy a szkíták egyenes utódai az alánok leszármazottai, az oszétek,[40] és ők, a kardot istenítők, a kovácsot is istenítették. Ugyan-

---

39 Mellaart, James: *i. m.* 208–210.

40 A vonatkozót népek hitével kapcsolatban a következő érdekes nyugati összefüggéseket látjuk: Az Arthurról, Lancelotról és Batrazról szóló legendák feltételezett kialakulási menete szerint az északkelet-iráni alaptípus három alakban, illetve időben fejlődött tovább: a szkítáknál, a jazigoknál (szarmatáknál) és az alánoknál. A szkítáknál a „szkíta Árészig", a jazigoknál Arthurig, és az alánoknál két, nyugati és keleti részre oszlott. A galliai alánoknál jelent meg Lancelot, és az oszéteknél Batraz. Lásd: Littleton, Scott L. – Malcor, Linda A. (2005): *Szkítiától Camelotig. Az Arthur királyról, a Kerekasztal Lovagjairól és a Szent Grálról szóló legendák eredetének radikális újraértelmezése*. Szkíta Szarvas Könyvkiadó, Nyíregyháza. 32. „A középkori Arthur-legendák az időszámításunk előtti első évezredben az ősi Szkítiában virágzó epikus hagyományban gyökereznek […] Batraznak, az oszét hősök, a nártok vezérének Arthurhoz hasonlóan varázserejű kardja van." Uo. 27. Vö.: Dirr, Adolf (1925): *Caucasian Folk Tales*. Dutton, New York; Dumézil, Georges (1930): *Légendes sur les Nartes*. Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris; Dumézil, Georges (1965): *Le livre des héros*. Gallimard, Paris.

akkor tudnunk kell, hogy a sztyeppén – különösen annak déli területein – általában nincs fa, melyből a kovácsoláshoz feltétlenül szükséges faszenet lehetne készíteni. Ez lehetett a szkíták korlátja is: nem volt korlátlan mennyiségű nyílhegyük! És ugyanezért azokat, akiktől beszerezték, isteníthették, azaz fémműves elődeinket is, s ami lényegesebb számunkra, hogy szerepkörükben meghagyták őket. Mert az isteni szimbólum, a kard imádata a sztyeppei kultúrákban igen mélyen gyökerezik.[41]

A kardimádat Sulimirski szerint az iráni nyelvű pusztai népeknél egészen szokványos. Ennek igazolására Hérodotoszt idézi, miszerint az észak-pontuszi tartomány szkítáinál a vaskardot, a „szkimitárt" a hadisten, a szkíta Árész[42] képmásának tekintették. Amint Claudius Marius Victor 5. századi marseilles-i rétor is *Alethia*[43] című művében említést tesz az alánok „primitív" vallásáról, eszerint a korabeli alánok áldozatokat mutattak be őseik tiszteletére, és a kard az ősi alánok vallásában is központi helyen állott. Sőt a kard sokkal több ajándékot kívánt, mint más istenségek. Arésznak hadifoglyokat is áldoztak.[44] Bachrach a kardkultuszt még a nem indoeurópai hunoknál is kimutatja, mivel azt átvehették alán és szarmata szomszédjaiktól.[45] A kardkultusz aztán az 5–6. század során Nyugat-Európába telepedő alánokkal megérkezett nyugatra is. E kereszténység előtti alán–szarmata vallás a csupasz kardot, illetve az általa képviselt természetfölötti erőt központi helyre tette.[46] Sőt,

---

41 Hérodotosz: *i. m.* 4.59. 290–291.

42 Sulimirski, Tadeusz (1873): *The Sarmatians.* McGraw-Hill, New York. 1970. 36.; Hérodotosz: *i. m.* 4.62. 190.

43 Lásd: Cladius Marius Victor (1888): Claudii Marii Victoris oratoris Massiliensis Alethia. In: Schenkl, Carl (ed.): *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 16.* F. Tempsky, Vindebonae, Pragae, Lipsiae. I. 335–498, II. 189–200.; Bachrach, Bernard S. (1973): *A History of the Alans in the West.* University of Minnesota Press, Minneapolis. 31–32.; Courcelle, Pierre (1948): *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques.* Hachette, Paris. 221. Joachim Werner pedig a marseilles-i alán temetkezések bizonyítékairól ír (*Beitrage zur Archologie des Attila-Reiches.* Munich, 1956. 16.).

44 Az emberáldozat másféle rendben történt, mint az állatáldozat: minden századik férfi fogoly fejére bort öntöttek, nyakát tál fölött elvágták, a tálat vérrel a halomra tették, s a kardot vérrel öntözték. Ez a gyakorlat hatással lehetett a legendákra, ahonnét a vérrel telt Szent Grál edény, ill. kehely történetei kifejlődtek. Vö.: Littleton, Scott L.–Malcor, Linda A.: *i. m.* 8. és 9. fejezet.

45 Bachrach (*i. m.* 111.) szoros tagolásában az egyes mesék sokkal inkább a három nemzetség lakóhelye szerint oszlanak el (földműves, állattenyésztő és harcos).

46 A kardot itt már nem földbe szúrva ábrázolták, hanem kőbe zárva. A kard egyfajta világtengely (axis mundi), szent, központ, ahonnan a törzs származik. A szent kardot a kőből kihúzó aktus a harcost elválaszthatatlanul összefűzi a szent kiindulóponttal. Egyúttal felruházza a fegyver természetfeletti erejével, és teljes jogú harcossá teszi. S aztán a kőbe zárt kard a legtöbb nyugati, azaz arthuri szövegben módosul, mert a kard kovácsüllőből áll ki, és az üllő van kőbe ágyazva. Lásd: Cowen, James (1969): *The Elements of the Aboriginal Tradition.* Element Books, Shaftesbury. 1969. I. 16. Kivételként az „Arthour és Merlin" című jelenetben üllőről nincs szó, hanem „a földön nagy kő hevert", melyből „egy szép míves kard kiállt". Lásd: uo. II. 27–29. Vö.: Weston, Jessie

itt már csak az a harcos sajátíthatja el tökéletesen hivatása művészetét, aki képes kardot kovácsolni magának. S jóllehet a kőbe zárt kard motívumának e vetülete a keresztény kort megelőző időkből való, nem jellegzetesen alán–szarmata eredetű; a széles körben elterjedt észak-európai kovácsszimbolika megnyilvánulása inkább.[47] Valószínűsíthető, hogy az alánoknál és a szarmatáknál is ugyanez a hagyomány élt. S ahogy a kőbe zárt kard történetét – a hadistent földbe szúrt karddal tisztelő – galliai alánok vallása átalakította, ugyanúgy a Grál legendák kialakulását a varázskupáról szóló történetek hatásának tekinthetjük.[48]

Kárpát-medencei népi és műveltségi folytonosság

A fentiek azonban a magyar népi történetekből, regékből, mesékből, népművészeti alkotásokból hiányoznak, jóllehet a későbbi időkben a krónikáink alapján ezek jó eséllyel meggyökerezhettek volna a magyar népi kultúrában.

Ekkor ritkul meg a Kárpátokról keletre ismert Przeworsk-műveltség, és későbbi ikertestvére, a Cjernjakov-műveltség.[49] E két műveltség emberei – bár hátrahagytak katonasírokat is, lovaskatonákat rejtve – zömmel közepesen gazdag emberek egalitárius telepeit alkották. Mozaikszerűen,

---

L. (1910): *Chief Middle English Poets.* Houghton Mifflin, Boston. 119. Az üllő szerepét Udo Strutynski azzal magyarázza, hogy a Nibelung-énekben Siegfridet egy Mime nevű isteni kovács beavatja a fémmegmunkálás titkaiba, mely tudás révén a hős úgy jut a varázskard birtokába, hogy maga készíti el a fegyverét, amivel azt is igazolja, hogy már igazi harcos. Megjavítja a kardot, melyet apja, Siegmund húzott ki egy fából, miután a kardot Odin lándzsája kettétörte. Lásd: Davidson, H. R. Ellis (1964): *Gods and Myths of Northern Europe.* Penguin, Harmondsworth & New York, 49. Az Arthur-legendakörből Perceval kardját és a törött Excaliburt a Tó Hölgye cseréli ki Arthurnak.

47 E szimbólumrendszer jelenik meg a *Kalevalá*ban Wayland kovács történetében és egyéb olyan regékben, ahol isteni vagy félisteni kovácsok őrzik az ércet fémmé alakító mágikus tudományt s annak művészetét, hogy a harcosok miként alkalmazhatják e tudást a gyakorlatban. Így például Arthur kihúzza a kardot az üllőből, s Perceval szinte „újrakovácsolja" a Grál-kard törött darabjait, amikor összeilleszti őket. A kovácsmesterség jelképéből kovácsolja meg a saját kardját, és Siegfriedhez hasonló jártasságot mutat a mesterségben.

48 Az alán hitben a kupához és egyben a hordozó nárt-családhoz kötődő fő istenség a Napisten. A kupa az Alagáta-nemzetségről, az uralkodói szereppel felruházott nárt-családról a Borata családra, a marhapásztor nemzetségre szállt. Lásd: Littleton, Scott L.–Malcor Linda A.: *i. m.* 517. Az utóbbi nemzetséghez társuló isten a tűzhely és a víz istensége, őket a nárt mondákban Szatana, illetve Batraz/Don Bettir képviseli. Lásd: Abaev, V. I. (1960): *The Prechristian Religion of the Alans.* Oriental Literature, Moscow. 12–14. Dumézil megjegyzi, hogy noha a nártoknál a hadistenhez az Ahszartaghta család, vagyis a második szerepkör nemzetsége kötődik, a többi nemzetség csöppet sem kevésbé harcias. Lásd: Dumézil, Georges (1930): *i. m.* 19.

49 Todd, Malcolm (1998): Barbarian Europe, AD 300–700. In: Cunliffe, Barry (ed.): *i. m.* 452.

hihetetlen változatosságot mutattak fel, ezért a kutatók képtelenek egységes nép alá rendelni őket. Ellenben mindezen sajátságok megfelelnek a mellérendelő társadalomnak, amely a magyarságot jellemzi. Telepeik voltak a Tiszától keletre a Dnyeszterig, az Al-Dunától északra az Odera és a Visztula völgyéig. Véglegesen az 5. század elején, a hun időkben tűnik el ez a műveltség innen – és költözik el, vagy inkább átalakul mássá.[50]

S ha folytatjuk a Kárpát-medence keleti területei régészeti anyaga időbeli áttekintését, azt látjuk, hogy az írott történelmi időkben sem kerül ez a terület elnyomó hatalom igája alá. A kimmerek vezértörzse hatalmuk vesztésekor ide érkezik és beolvad.[51] Ugyanez látszik a szkítáknál néhány évszázad múltán.[52] A kelták megjelentek ugyan a terület nyugati részén, de jelenlétük nem feltétlenül uralmi jellegű, és a rómaiak elleni vereségüket követően ugyancsak a terület északkeleti részére menekültek és ott beolvadtak.[53]

A sztyeppén a szkítákat a szarmaták és a dákok követték, és jelenlétük a Kárpát-medencében hangsúlyosabb.[54] Az ő hatásuk már annyiban jelentkezett, hogy megszűnt a sírok egyformasága Erdélyben,[55] de a népesség átalakulásáról még ekkor sincs hírünk. Ekkor Erdély a dákok érdekeltségi területévé vált, de nem alakult ki ekkor sem igazi dák uralom. Ugyanakkor Josephus Flavius úgy értesült, hogy ezen a területen egyistenhit uralkodott, amit sokkal inkább úgy értelmezhetünk, hogy itt nem volt többistenhit.

Ezenközben nyugatról a kelták látogattak a Dunántúlra, majd a műveltségük (a halott hamvasztása) fokozatosan elterjedt a keleti területeken is, de a népesség átalakulása még ekkor sem figyelhető meg. A népességben a bükki kultúra utódnépe, a cromagnon B még mindig meghatározó mértékben megtalálható. A vaskohászat azonban erőre kapott már ebben az időszakban. De a vaskohók itt sem olyan hatalmas üstök, mint amiket ma használnak, hanem a faszénégető kemencékhez hasonlítottak; ilyen maradványokat, pl. Jósvafő határában, nemrég is lehetett még találni.[56]

A rómaiak sem kívánták átlépni a Dunát, nem kívánták kiterjeszteni hatalmukat a keleti területekre, jóllehet a Fekete-tengerhez vezető szárazföldi út biztosításában érdekeltek voltak, és erre lépéseket is tettek. A rómaiak a Kr. u. első században kiszorították a keltákat, akiknek utolsó csoportja az északi Felvidékre költözött, és az ottani népességbe be-

50 Uo.
51 Taylor, Timoty: *i. m.* 380–381.
52 László Gyula (1974): *i. m.* 103.; 107.
53 Szabó Miklós (1971): *i. m.* 17.
54 Taylor, Timoty: *i. m.* 401.
55 Uo. 378.
56 Cser Ferenc: *i. m.* 5.

olvadt.[57] A rómaiak átalakították a Dunántúl műveltségét, de ők sem okoztak komoly mértékű lakosságcserét. Ugyan a hatalmukat átmenetileg kiterjesztették az erdélyi terület déli részére, de ez az uralom nagyon rövid idejű volt. Az ide telepített katonai erő idegen, például szíriai volt, ezért az utódnyelvként nem a latinnal analóg románt, hanem valamilyen arab nyelvet várhatnánk. A románok nyelve ezért innen nem eredeztethető.[58]

A letelepedett lakosságba való beolvadásra onnan következtethetünk, hogy az újonnan jöttek érkezését követően a műveltségi jegyek alapvetően nem változtak meg, a műveltségek nem ötvöződtek, ahogy azt a Kárpátokon kívüli területeken a kurgán hódítások alkalmával tapasztalhattuk.

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a genetikai jegyek eddig az időig a számos betelepülés ellenére sem nagyon módosulhattak, hiszen a betelepülők számaránya töredéke lehetett az eredeti lakosságénak. Ezen a területen tehát a lakosság zömében eredeti, a jégkorszak utáni embertani jegyeit megőrizhette. Ha ez a jegy az Eu18 (M173) és Eu19 (M17) génjelzőket mutatta fel, akkor ezek a génjelzők ebben az időszakban továbbra is itt jellemző mértékben megmaradhattak.[59]

A rómaiak végül is időszámításunk kezdete környékén kerültek csak be a területre, majd itt találkoztak a szarmatákkal, akik mellett keletről – föltehetően a Kárpátok külső pereméről – megindult egy helyhez kötött földművelő társadalom betelepülése. A szarmata jelenlét régészeti leletekben elhanyagolható mértékű. A rómaiak idején kezdődött meg tehát a Kárpátokon kívülről való, tömegesnek tekinthető betelepedés, és szarmata törzsnek vélték a régészek azokat, akik Kr. u. 270 körül az Alföld északi peremére telepedtek be, holott sírmellékleteik között nem volt fegyver. Olyan szarmata törzset még más régész nem talált, amelyiknek a sírjaiban ne lett volna fegyver. Ezekében nem volt.[60] A szarmatákat az általuk felfegyverzett őslakosok a végén leverték.

Ekkor északról megindult a germán törzsek délre telepedése, és a Kárpátokon belülre előbb a vandálok, majd 400 körül a hunok elől menekülő ostrogótok települtek be a dunántúli sztyeppei jellegű területekre. Őket aztán a keletről beáramló hunok tovább kergették (Kr. u. 405). A hun betelepülés is csak a sztyeppei területeket érintette, ott sem százezres, ha-

---

57 Szabó Miklós (1971): *A kelták nyomában Magyarországon.* Corvina Kiadó, Budapest. 17.

58 Vö.: Darai Lajos (2019): Cui prodest? Miért szervetlen Erdély román állami fennhatóság alá erőszakolása? *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 34. évf. 2. sz. https://epa.oszk.hu/01400/01445/00056/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2019_02_211-312.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

59 Vö.: Cser Ferenc – Darai Lajos (2005): *Magyar folytonosság a Kárpát-medencében, avagy kőkori eredetünk és a sejti tulajdonság-örökítő kutatás.* Fríg Kiadó, 2005.

60 László Gyula (1974): *i. m.* 156–157.

nem csak néhány tízezres tömeget, miközben a Medence lakossága több száz ezres lehetett, mely zömmel a nem sztyeppei, domb- és hegyvidéki löszös, földművelésre alkalmas területen élt. Az ostrogótok távozását követően folytatódott a lakosság betelepedése a Dunántúlra. A hunok összeomlását követően (456–458) érkeztek a langobárdok (500), akiket aztán az avarok tessékeltek ki (Kr. u. 558), illetve olvasztottak magukba.

Mindezen időkben a Kárpátok északi és keleti peremén nem tapasztalható népességváltozás, műveltségváltás. A bükki műveltség lakosságát még mindig itt érezhetjük, ezért a nyelvének ebben az időben még föllelhetőnek kell lennie.[61] Az egyetlen komolyabb mértékű változást az jelenti, amikor 670 körül az ún. griffes–indás nép áramlik be a Kárpát-medencén belülre, és telepszik le a földművelésre alkalmas területeken az eddigi itt élő őslakosság közötti helyeket kitöltve.[62] Eredetüket a Volgához teszi László Gyula, ám megjegyzésre méltó, hogy a griffes–indás műveltség népére semmi olyasmi nem jellemző, ami a korabeli Volga-menti népességet meghatározta.[63] Így pl. nem találjuk meg náluk azokat az edényeket sem, ami a Volga mellett települőket a környezetüktől megkülönböztette. A griffes–indás jelzőt a sírmellékleteken talált hímzés alapján kapták. Ez azt jelenti, hogy a műveltség felfogása nagymértékben egyezett a későbbi magyarságéval: nem azokat a jelképeket hímezték az eszközeikre, ruháikra, amik a sztyeppei nagyállattenyésztőket jellemezte, hanem olyanokat, amiket a letelepedett, a földműves ember használt. László Gyula bennük látja a magyarság első hullámát. Ez el is fogadható, csak azzal a megszorítással, hogy nem a Volga mellől, hanem esetleg éppen csak a Kárpátok szomszédságából indultak és telepedtek a Kárpát-medencén belülre, de a korábban már itt élő magyarok mellé.

A magyar állami lét megjelenése

Az avarokat Kr. u. 800 körül nyugatról a frankok verték le, keletről pedig a turk törzs, a bolgár terjesztette ki hatalmát a Kárpátokon belülre (Kr. u. 803).[64] Ekkoriban jelentkezik a híre annak a katona csapatnak, akik később Árpád „honfoglalóiként" a Kárpát-medencében főszerepet vívnak ki magunknak 895-től. A hivatalosan tanított elképzelések szerint Árpád népe hét törzs szövetségében több száz ezres népességet je-

61 Cser Ferenc (2000): *Gyökerek. Töprengések a magyar nyelv és nép Kárpát-medencei származásáról.* Szerzői kiadás, Melbourne. 161.

62 László Gyula (1974): *i. m.* 207.; László Gyula (1967): *Hunor és Magor nyomában.* Gondolat, Budapest. 51.

63 László Gyula (1974): *i. m.* 219.

64 Dümmerth Dezső (1977): *Az Árpádok nyomában.* Panoráma, Budapest. 510.

lentett, s lovas nagyállattenyésztők voltak, de furcsa módon a Kárpát-medencébe településüket követően földművelő mezőgazdaságra tértek át a nem sztyeppei területeken.[65]

Továbbá különös módon közös temetőket használtak a Medencében lakókkal, akik számát a hivatalosan tanított felfogás képviselői csupán néhány tíz ezerre becsülik,[66] és akiket elsősorban szláv töredékeknek vélnek. Erre az Anonymus *Gesta*jában olvasható *sclau* latin szóból következtetnek. Ámde ama szó akkori jelentése kizárólagosan 'szolga, fogoly',[67] és nem szláv eredetű, merthogy Anonymus felsorolja a Kárpát-medencén kívül élő szerbeket, horvátokat, lengyeleket, ukránokat az akkor ismert saját nevükön.

Vita van arról is, hogy kik is voltak Árpád úgynevezett honfoglalói. A krónikáink szerint hun utódok, s Árpádot Attila családjából eredeztették. Erre vonatkozó adatok valójában vannak is.[68] Krónikáink azonban nem említenek törzseket, sem törzsi vezetőket, hanem csak kapitányokról, seregparancsnokokról írnak. A hét kapitánynak egyenként háromezer fős hadereje volt, s ez a turk törzsi szervezetek alapján[69] valóban csak egyetlen törzset jelent.

A föltételezett törzsnevekkel meg az a helyzet, hogy megfelelnek a turk hadrend csapatneveinek. Így nem feltétlen jelenti azt, hogy két helyen azonos nép vagy törzs élt volna, ha Árpád ún. törzsnevei megjelennek, mert a hadrend szerinti nevek a különböző türk törzsek telepeit is egyazon névvel illethetik.[70]

---

65 Vö.: Cser Ferenc – Darai Lajos (2015): A mellérendelő magyar társadalom kialakulása. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 31. évf. 5. sz. https://epa.oszk.hu/01400/01445/00019/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2016_5_0153-0297.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

66 Glatz Ferenc (1996): *A magyarok krónikája.* Officina Nova, Budapest. 8–9.

67 Du Cange, Dominu (1954): *Glossarium Mediae et Intimae Latinitatis.* Tomus Septimus. (Az 1883–1887-es kötetek változatlan utánnyomása.) Akademische Druck, Graz. 357.

68 Dümmerth Dezső: *i. m.* 40, 76–77.

69 Padányi Viktor (1989): *Dentu-Magyaria.* Turul, Veszprém. 23–24.

70 A vezéri csapatok elnevezésére, elhelyezkedésére vonatkozóan több forrást és beszámolót ismerünk. Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* című művében így idézi Vérbulcsút (aki Padányi szerint Árpád unokája): „Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt törzse, második a Nyékié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyarmatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jeneh, hetedik Kéri, nyolcadik Keszi." Lásd: László Gyula (1967): 90. A törzsnevek türk nyelven értelmezett jelentése pedig ez: „Nyék = sövény, védőtörzs; Megyer = főhely, központi hely (vezértörzs); Kürt = elővéd, és Gyarmat = hátvéd (vezértörzshöz tartoznak), Jenő = Gyenő = oldalvéd, Kér = hátsó, utolsó; Keszi = maradék, töredék." Lásd: *Hosszú vándorút. A hét törzs nevének az eredete.* Honfoglalás CD. Itt a Tarján név megfejtése nem szerepel, csak az, hogy Levéd, a Megyer törzs vezére nem vállalja a kazároktól a fővezéri megbízást, és a Tarján törzs vezérét, Álmost, illetve fiát, Árpádot javasolja. Pap Gábor szerint Tarján jelentése kovács. Ugyanő a nomád karavánok szervezettsége alapján az egyes „törzsekhez" a következő szerepkört rendeli: Nyék = elővéd, Keszi = hátvéd, Kéri = oldal véd, Nyék = nyugati határ, Kéri = északi határ, Keszi (Gyula) keleti határ, Jenő = déli határ. Lásd:

Adatok vannak arról, hogy Álmos és katonái a 9. század első felében nyugat felé terjesztették hatalmukat, és ellenőrzésük alá vették a Dnyeper menti településeket.[71] Kijevben megszervezték a kardkovácsoló ipart, és ott találkoztak a Kárpát-medence bizonyos lakosságát képviselő küldöttekkel, akik kérésére telepedtek át aztán a Kárpát-medencének elődeik által uralt részébe.[72]

Az ún. vérszerződés az uralkodó nemesség és a letelepedett népesség közötti szerződésnek fogható fel. A „honfoglalás" során Árpád katonanépe elsősorban a legeltethető területekre telepedett be, a hegy- és dombvidéket viszont ellenőrzése alá vette. Anonymus a Gestájában utal is Bors vezérre,[73] akiről a helyi lakosok várat neveztek el (Borsod), és megjegyzi, hogy a -d képző azok nyelvén kicsit jelent.[74] Ezek szerint sem éltek szláv töredékek a Medencén belül, minthogy azok egyikének a nyelvén sem jelent a -d képző kicsit. A magyar nyelvben ellenben igen.

A „honfoglalás" krónikás története szerint akkoriban a Dnyeper és a Kárpátok között hét kunkapitány is élt a népével, és ők is betelepedtek a Medencén belülre. Folytatódott tehát az, ami a szarmata időben a jazigok által elkezdődött, majd az avar korszak alatt a griffes–indás népességgel is folytatódott: a Kárpátok külső peremén élő, hajdani kukutyini (cucuteny-i) műveltség maradványa a medencén belülre költözött. Ezért megállapítható, hogy a Kárpát-medence domb- és hegyvidékén élőkkel egyetemben ők alkották a magyar nyelvű és magyar műveltségű népességet.[75]

Láthattuk, hogy a Kárpátok keleti oldalán több évezredig virágzott egy földműves és fémfeldolgozó műveltség, amelynek szemléletére az egalitáriusság és nem az alárendelés volt a jellemző. Az ilyen hosszú ideig élő műveltséghez mindenképpen tartozik egy utódnyelv. Minthogy azt is

---

Pap Gábor (1996): *Hazatalálás.* Püski, Budapest. 122. Padányi is hasonlóan gondolja: Letelepedéskor a nyugati határ déli szakaszára kerül a Nyék, északi szakaszára kerül a Kéri. Az északi határt a kún (avar) csatlakozottak védik, a keletit meg a Keszi, a „gyula törzse". Csak a déli határra kerül szabír törzs (Jenő), az is csak azért, mert oda nem jutott „csatlakozott". Lásd: Padányi Viktor: *i. m.* 347.

71 Padányi Viktor: *i. m.* 317–318.

72 Uo. 353.

73 Anonymus (1877): *Gesta Hungarorum.* (16. fejezet.) Magyar Helikon, Budapest. 96.

74 Anonymus maga mondja tehát, hogy a -d kicsit jelent, de ha a -d képző a valamiben bővelkedőt is jelenti, akkor a Borsos későbbi alakot kapjuk, ami még mindig alátámasztja a magyar nyelvű őslakosság tézisét. Vö. a Buzád és Buzás névvel, ahol már csak az utóbbi használatos. Kiss Dénes is elismeri, hogy a -d lehet a magyar nyelvben sajátosan kicsinyítő. Lásd: Kiss Dénes (2004): *Bábel után. Esszék, tanulmányok a magyar nyelvről.* Püski, Budapest. 319–320. (https://maghon.weebly.com/uploads/2/0/0/3/20035969/kiss_denes_-_babel_utan.pdf).

75 Vö.: Darai Lajos (2016): Műveltségünk és nyelvünk titka, írása. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 31. évf. 5. sz. https://epa.oszk.hu/01400/01445/00019/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2016_5_0427-0581.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

láthattuk, hogy ennek a műveltségnek és emberének az utódait mindvégig megtaláljuk a Kárpát-medencén belül, ezért a „honfoglaláskor" adott népek egyikének a nyelvét kell hozzájuk rendelnünk. A Kárpát-medencébe a műveltség virágzását követően betelepülő törzsek, népek nyelve zömmel a türk nyelvek közé sorolható, ezért elsősorban türk nyelvet kellene itt megtalálnunk. Ezzel szemben *a Kárpát-medencén belül élők* kis részben szláv vagy germán, ám *zömében magyar nyelven beszélnek*.

Beláthatjuk, hogy a magyar nyelv fejlettsége, hangzó- és szókészlete, nyelvtana mind-mind hosszú idejű, letelepedett, zárt életmódot és nagy népsűrűséget igényel. Ezt a hivatalosan tanított „finnugor" vagy a „turáni" származási elképzelések képtelenek biztosítani. Egyszerűen azok szerint érthetetlen nyelvünk tömörsége, szavainak ősi jellege, a magánhangzó harmóniája, a ragozás következetessége és a szóképzés hihetetlen hajlékonysága. Ellenben logikusan összetartozónak foghatjuk fel a két jelenséget, azaz kijelenthetjük, hogy *a magyar nyelv és a magyar nyelvet beszélők az utódai ennek a hosszú ideig békésen fejlődő műveltségnek. Ezzel összhangban van a magyarság mellérendelő kulturális szemlélete, népi ábrázoló művészete, valamint népdal-, népmese- és regekincse, de embertani összetétele és genetikai jellemzői is.*[76]

Következmények

Eredményként – a valóság felszabadításával – rendeződik az immár 260 éve tévúton indult és folyó vita a türk és a finnugor származtatásunk között. Eszerint a finn népnek a későbbi skandináv túlnyomó hatás mellett voltak olyan rénszarvasvadász elődei, akik a Kárpát-medencéből távoztak északra a rénszarvasokkal együtt az utolsó jégkorszak felmelegedésekor, aminek igen régi idejét a glottokronológia is megerősíti a gyér nyelvi rokonság miatt. Valamint a szalagdíszes kerámia földműves népe a Dnyeperig megtalálható lösztalajra telepedett, akikből alávetettként a késői szlávok lettek, és a hódítás elől északkeletre távozókból és műveltségi hatásukból alakult a többi, finnugornak mondott nép. Az ázsiai „hunokkal", turkokkal való kapcsolatunk pedig tudományos cáfolat alá került.[77]

Mindezek nyomán világos, hogy a korai magyar történelem éppen

---

[76] Vö.: Cser Ferenc – Darai Lajos (2007): *Az újkőkori forradalom népe.* Fríg Kiadó, Pilisszentiván; Cser Ferenc – Darai Lajos (2008): *Európa mi vagyunk. Európa történeti kapcsai a sejti átörökítő jelzőkhöz és a Kárpát-medencei magyar népi, nyelvi, műveltségi folytonosság.* II. kötet. Fríg Kiadó.

[77] Lásd: Darai Lajos (2018): Árpád Atila örökén – a magyarok őseik útján. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 33. évf. 11. sz. http://epa.oszk.hu/01400/01445/00053/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2018_11_092-237.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

annyira bonyolultan szerteágazó, mint az egyetemes őstörténet, éppen úgy nem köthető egyetlen népcsoporthoz, mint a többi népé se. Annyi különbség mégis van, hogy mi a Kárpát-medencéhez tudjuk kötni elődeink életútját a messzi őskőkorig vissza, ahol pedig minden más, máshonnan érkezett embertani és műveltségi jellegzetesség megkülönböztethető – és ezért meg is kell különböztetnünk – az eredeti és túlnyomó itteni jellegzetességtől. Ehhez azonban figyelembe kell venni az egymás után következő időrétegekben a helyi népkohó egyre megváltozott állapotát mint befogadási kiindulópontot a további külső hatásokhoz. Mert hatás volt rengeteg, aminek eddig tudósaink nem annyira itteni megvalósulását, hanem a sokszor inkább csupán feltételezett eredeti helyszínén talált jellegzetességeit kutatták. Miközben jól kirajzolódik, hogy a bejövők sora nem alapvetően tudta megváltoztatni a medencebéliek erőteljes – mert sikeres – eredeti jellegét, mert mindig kis arányt jelentett. Ugyanakkor az ellenkező irányt, a Kárpát-medencéből kiáradó hatást is nyomon kell követnünk az esetleges visszatérések felismerésén túl azért is, mert a Kárpát-medence valós szellemi eredményei, avagy találmányai valamiért háttérbe lettek szorítva az elmúlt időkben a világ többi részén fellelhető műveltségekhez képest. Pedig a kézművesség, a legkorábbi fémművesség, valamint a földművelés és állattenyésztés sikeressége miatt egyenesen a Kárpát-medencébe gyökérző népnek tarthatjuk magunkat, egyetemes névvel: magyaroknak, akiknek régészeti szinten megragadható elődei az emberiség kultúrájának kifejlesztői és elterjesztői voltak, mégpedig új európai földművelő területekre elvándorolva az itteni nagy népszaporulat miatt és révén.[78]

Az igen régi időkbe visszavisz bennünket a hely szellemének ápolásán túl magyar mivoltunk embertani megalapozása is, benne a genetikai, vércsoporti és alkati jellemzőinkkel. Szintén ezt teszi nyelvünk, különösen gyökszói megjelenésével a többi nyelvben, de saját írásunk is, mint az írástörténet meghatározó elsője, jelképrendszerünk meghatározója. Ám a magyarság legértékesebb vívmánya a – legjobban a mai tudományos fel-

[78] V. Gordon Childe és tanítványa, Stuart Piggott egyenesen a civilizáció bölcsőjének tekintette a Kárpát-medencét. Lásd: Childe, V. Gordon (1925): *The Dawn of European Civilisation.* K. Paul, Trench, Trubner & Co. London, & A. A. Knopf, New York; Stuart Piggott (1987): *Az európai civilizáció kezdetei. Az őskori Európa az első földművesektől a klasszikus ókorig.* Gondolat, Budapest. Childe a Tordos–Vinča-kultúrát, amely fénykorában kitöltötte a Kárpát-medencét és a Balkánt, sőt még Kis-Ázsiában is vannak nyomai, összefoglalóan Duna-menti műveltségnek nevezi, Duna I. és Duna II. szakaszra osztva, mely utóbbi terjedt el aztán Nyugat-Európa felé az újkőkorban. Piggott pedig ugyan Eurázsia nyugati végét emlegeti helyszínként, de végig a Kárpát-medencéről ír, és szerinte bár az élet lehet gyakori, biztos, hogy a civilizáció igen ritka a világmindenségben. Ez a gondolat visszaköszön Gánti Tibornál is, biológiai szempontú érvekkel alátámasztva. Lásd: Gánti Tibor (1989): *Kontra Crick avagy Az élet mivolta.* Gondolat, Budapest. 56–60.

fogáshoz hasonlító – gondolkodása, világlátása, lelki tartalma, valamint igazságossága, egyenrangúságon alapuló együttműködése és a mellérendelő szemlélete. Ennek megnyilvánulása a közélete, ahol az irányítók és az irányítottak nem szakadnak kettős – hatalmi és alávetett – kultúrára, mint máshol, legalábbis a középkorban még általánosan ezzel találkozunk, s utána is búvópatakként.[79]

A magyar nyelv ennek a mellérendelő szemléletnek a kifejezési formája. A Kárpát-medence északi, keleti hegy- és dombvidékének műveltsége az újkőkorig visszavezetve mellérendelő jellegű volt. A mellérendelő szemléletben az egyes népek, népcsoportok önmagukat nem nevezik meg. Az alárendelő szemléletben viszont éppen a másikaktól való elkülönítés – és valamelyik szellemi fölötteshez való születési alapon való kapcsolatának kifejezése végett – önmaguk megnevezése fontosnak tűnhetett. A legkorábbi magyar nyelven írt dokumentum – a Halotti Beszéd – a Kr. utáni 12. századra tehető. Abban a mai, magyarnak nevezett nyelv szinte összes sajátsága felismerhető – azaz a közel egy évezred alatt a nyelv változása nem volt tetemes. Köszönhető ez ragozó jellegének és ősinek szókészletének.

Fontos megjegyezni, hogy a jelen tanulmányban még használt *finnugor* és *indoeurópai,* ill. *indogermán* kifejezések az eleddig ezen nevekkel megjelölt nyelvek csoportjára vonatkoznak. Tudván, hogy ezek a kifejezések mesterkélten rendelnek egymás mögé – és alá – nyelveket, holmi családfát alkotva belőlük. Használatuk alapja az volt, hogy ezek a nyelvek Eurázsiában a nevükben használt területeken terjedtek el és használtattak. De az ún. *indoeurópai* nyelvek csoportjánál már ezt a gyűjtőfogalmat elhagyják a nyelvészek, merthogy valójában csak kényszerrel sorolhatók a nyelvek egy fa törzséhez, ágakat és leveleket alkotván. Az ún. *finnugor* nyelvek esetében ez még inkább igaz, a rokonítás csak laza kapcsolatokat jelent. Götz László inkább nyelvláncot említ, semmint nyelvcsaládot.[80]

Innen visszatekintve a Kárpát-medence régészeti adataira, és figyelemmel mind az embertani, mind a genetikai adatokra – a magyarnak nevezett nyelv a Kárpát-medence újkőkoritól ismert emberi településeihez köthető. Ezek közül is a korábban ott éltekéhez, akik az újkőkorszak mezőgazdasági technikáit a Medence déli részébe betelepülőktől eltanulták, átvették és továbbfejlesztették.

A kurgán hódítások idején nem mutatható ki a kurgán és a letelepedett emberek műveltségének itteni ötvöződése, ezért joggal feltételezhető, hogy a magyarnak nevezett nyelv – esetleg szókészletét bővítve,

---

79 Vö.: Darai Lajos (2016): A magyar állam jelleme: képviselet, nemzet. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 31. évf. 5. sz. http://epa.oszk.hu/01400/01445/00019/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2016_5_0320-0426.pdf (letöltés dátuma: 2020. 02. 24.).

80 Vö.: Götz László (1994): *Keleten kél a nap.* Püski, Budapest.

nyelvtani sajátságait és ősi szókészletét továbbra is megtartva – adódott át az utókornak.

Erre utal a lineáris A írás megfejtésével azonosított minószi nyelv szavainak a mai magyarral való nagyfokú hasonlósága.[81] Azaz a jelen előtt már 5 évezreddel a Kárpát-medencéből a Földközi-tenger szigeteire vándoroltak innen vihették oda a nyelvüket.

További utalás rá, hogy a tengeri népek vándorlása során (Kr. e. 2. évezred vége) a trák területek északi részéről – a Duna-völgyéből – a hettitákhoz vándorolt embertömeg vihette magával a Medence nyelvét, és alakíthatta ott ki az iráni szókészlettel, de a magyar nyelv nyelvtani sajátságával rendelkező örmény nyelvet.

A fent említett tudományágak mai magyarokra vonatkozó eredményeit összegezve, a Kárpát-medence jelenik meg mint egyetlen lehetséges őshaza, ahol a magyarnak nevezett műveltség, nyelv, ember és annak genetikai állománya kialakult és létezik ma is.

[81] Lásd: Darai Lajos (2021): Révész szerint a Kárpát-medencei őshaza összeegyeztethető a finnugor nyelvészettel. *Acta Historica Hungarica Turiciensia,* 36. évf. 3. sz. 139–159.

COLLECTIVE TRAUMA AND ITS LITERARY REPRESENTATION ACROSS CULTURES

A KOLLEKTÍV TRAUMA KULTÚRÁKON ÁTÍVELŐ IRODALMI REPREZENTÁCIÓI

Eszter Enikő Mohácsi

Abstract:
The paper discusses Toni Morrison's *Beloved*, Hwang Sok-yong's *The Guest*, and *Comfort Woman* and *Fox Girl* by Nora Okja Keller. It focuses on collective, historical trauma and collective identity as well as the individual level and investigates how the three authors use supernatural elements and/or rely on folklore to address unspeakable past atrocities. The paper also observes how authors and characters function as shamans in the respective works; as such, their role is to initiate the healing process and guide the traumatized individuals throughout their respective journeys. Overall, the paper argues that all four texts center around the necessity of facing, reclaiming and reconstructing both the individual's and the community's past in order to forge new individual and collective identity.
Keywords: trauma, ghost, exorcism, identity, shaman

Összefoglaló:
A cikk Toni Morrison: A kedves, Hwang Sok-yong: The Guest, valamint Nora Okja Keller: Comfort Woman és Fox Girl c. regényeivel foglalkozik. Elsősorban a kollektív történelmi trauma és kollektív identitás kérdéskörét járja körül, de kitér az egyén szintjére is. Megvitatja, hogyan alkalmazza a három szerző a mágikus realizmust, földöntúli elemeket, és/vagy az adott folklórt, hogy így számoljon be másképp megnevezhetetlen, kimondhatatlan eseményekről, traumákról. A cikk arra is reflektál, hogyan működnek mind a kérdéses szerzők, mind adott karakterek sámánként, így segítve a traumát átélt szereplőket a múlttal való szembenézésben és a traumatikus élmény feldolgozásában. Végső soron mind a négy tárgyalt mű a múlttal való szembenézés fontosságát hangsúlyozza, anélkül ugyanis sem az egyén, sem a közösség nem léphet tovább egy-egy traumatikus esemény után. Tehát, szükséges a múlt visszaszerzése és rekonstrukciója ahhoz, hogy a sérült egyéni és kollektív identitás újra egészségesen működjön.
Kulcsszavak: trauma, szellem, ördögűzés, identitás, sámán

Introduction

Since the end of the nineties trauma studies in literary criticism has gained immense popularity. For instance, while discussing works centering around war trauma, the holocaust, the 9/11 catastrophe, or in general the literature of post-communist and post-colonial countries, the lens of trauma studies can offer a fruitful approach. Trauma has become central in popular culture as well. Mass media seems obsessed with repeatedly showing traumatic events, and there is also a "preoccupation with family dysfunctions–child abuse, incest, spousal abuse–in the media, most strikingly on the talk show circuit."[1] Perhaps this surging interest in psychological trauma is not astonishing, as the history of the twentieth century was rich in traumatic events. The two World Wars reshaped human understanding of warfare; the notion of Nazi death camps traumatized whole generations and changed how we can think about ourselves as human beings. The last remnants of the Enlightenment, the belief in a just and logical world, were completely destroyed. The Cold War, Vietnam, Iraq, the collapse of the twin towers: the Western world has been living in a constant anticipation of danger since the First World War. Meanwhile, though Korea gained independence after the Second World War, the Korean War disunited the country, causing constant tension up until now. As Bruce Cumings notes in his introduction to Korean short stories all focusing on trauma: "[n]ow that South Koreans are free to write about this war …, we can see that an entire population was traumatized by one of the most violent and intense wars of the twentieth century."[2] Trauma is still very much present in Korean contemporary fiction: military regimes, the Gwangju massacre in 1980, and the presence of North Korea provide ample material.

In the first part, Toni Morrison's *Beloved* (1987) and Hwang Sok-yong's *The Guest* (2001; English translation: 2006) will be discussed, focusing on their portrayal of collective trauma and collective identity. There are several similarities between the two texts. First, both authors employ the narrative mode of magical realism: there are ghosts in both works engendered by historical trauma; and just like in other magical realist texts, their presence is accepted by the communities as natural. Haunting itself is intertwined with the haunting quality of traumatic memory. Interestingly, by attempting to "represent the verbally unrepresentable,

---

1 Berger, James (1997): Trauma and Literary Theory. Contemporary Literature, 38(3): 569–582. 571. https://doi.org/10.2307/1208980

2 Cumings, Bruce (2009): Foreword. In: Bruce Fulton (ed.): *The Red Room: Stories of Trauma in Contemporary Korea.* University of Hawaii Press, Honolulu. VII–XII. IX. https://doi.org/10.1515/9780824837549

magical realism has similar aims to that of trauma narratives."[3] Although trauma cannot be completely verbalized nor comprehended, by means of the supernatural elements its evasive nature can be portrayed quite effectively.

Magical realism is strongly associated with folktales; indeed, folklore is oftentimes directly evoked in magical realist narratives. In the second part, two novels of the Korean American author, Nora Okja Keller, will be investigated based on how they deal with collective trauma through the reconstruction of Korean folktales. Keller's first novel, *Comfort Woman* (1997) centers around the sexual crimes committed against Korean women during World War II by the Japanese Army, whereas her second novel, *Fox Girl* (2002) focuses on the issue of sexual abuse and prostitution in Korea and after the Korean War, in a so-called American Town. This paper aims to highlight the similarities between trauma narratives of different cultures and demonstrate how different authors employ similar strategies in order to invoke but also exorcise traumatic memories. The paper relies on the psychanalytical approach to trauma.

The Portrayal of Collective Trauma in Toni Morrison's *Beloved* and Hwang Sok-yong's *The Guest*

Trauma is central in Morrison's oeuvre. Besides individual trauma, several of her works focus on the collective trauma of slavery and its role in the creation of African American identity. Her works also portray the effects of "internalized racism–that is, socially produced feelings of self-contempt and self-hatred"[4] on the formation of the identity of African American characters. In Hwang's novel *The Guest* foreign influence, Christianity and Marxism are portrayed as threats to the identity of people. "After committing horrible atrocities in the name of these two 'guests', the survivors of the massacre all have to bear their experience of collective trauma"[5]; and as Hwang observes in his novel's introduction, "[t]he scars of our war and the ghosts of the Cold War still mar the Korean peninsula."[6] Thus, the trauma portrayed in both novels is closely associated with the collective identity of Koreans and African Americans, respectively.

In the case of *Beloved*, several readings employing the approach of

---

3 Mohácsi, Eszter Enikő (2016): *Ghosts of Collective Trauma: Magical Realism and Its Cultural Alterations.* Korea University, Doctoral Dissertation. 3.

4 Bouson, Brooks J. (2000): *Quiet as It's Kept: Shame, Trauma, and Race in the Novels of Toni Morrison.* State University of New York, New York. 131.

5 Mohácsi, Eszter Enikő: *i. m.* 5.

6 Hwang, Sok-yong (2007): *The Guest.* Seven Stories Press, New York. 9.

trauma studies have been suggested. For instance, Beloved's character is understood as "the ghost of slavery"[7] by Anne Koenen, the return of the repressed, as she is not only the ghost of Sethe's dead daughter: she clearly has memories of her ancestors, other African American women abused and raped by the white invaders and the tortures of the Middle Passage. She recounts the latter in a fragmented monologue, relying on sensory word-pictures: "All of it is now it is always now there will never be a time when I am not crouching and watching others who are couching too I am always crouching the man on my face is dead"[8]; "those able to die are in a pile […] the little hill of dead people a hot thing the men without skin push them through with poles […] they fall into the sea which is the color of the bread […] the woman with my face is in the sea."[9] She remembers being transported with her mother just as if they were human cattle and also recalls her mother's apparent suicide. As Brooks J. Bouson observes, in this extract Beloved is "[l]ocked in traumatic, dissociated memory, the experience remains fixed, frozen in time."[10] As a result of the traumatic nature of the experience, it cannot be made to form a linear, logical narrative. Beloved also stands for the sexually abused African women: "[g]hosts without skin stuck their fingers in her and said beloved in the dark and bitch in the light."[11] Thus, her character is generally understood as the representation of the collective suffering of slaves. Overall, she is "a powerful presence and yet an empty void", who "objectifies the fragmented selfhood of the traumatized victim of slavery."[12]

The reading of the historical division novel of Hwang Sok-yong from the point of view of trauma studies is more straightforward. As Jeong Hong-seop explains, it created a new form of the historical novel: while it reconstructed the case of the massacre of innocent civilians in Hwanghae province, Shinch'ŏn through the testimonies of victims and assaulters, it adopted a fantastic form which made it possible for the dead and the living to participate in a meaningful dialogue.[13] Thus, by adopting the narrative mode of magical realism, the novel "minimalized the sense of distance felt by the living regarding the restoration of the past."[14] This

---

7 Koenen, Anne (1999): Visions of Doom, Plots of Power: The Fantastic In: *Anglo-American Women's Literature.* Vervuert, Frankfurt. 117. https://doi.org/10.31819/9783964567819

8 Morrison, Toni (1998): Beloved. Penguin, New York. 210.

9 Ibid. 211.

10 Bouson, Brooks J.: *i m.* 153.

11 Morrison, Toni: *i. m.* 241.

12 Bouson, Brooks J.: *i. m.* 152.

13 All Korean texts were translated by me.

14 Jeong, Hong-seop (2003): Iyagiro Pureonaen Yeoksawa Sinhwahwatwen Iyagi: *Hwang Sok-yongui Sonnimgwa Lee Cheong-Junui Sinhwareul Samkin Seom.* Silcheonmunhak,

direct experience of past and present and the opinions of both sides are shown in a "fantastic place freed from time."[15] The fantastic elements enable Hwang to effectively mix the dead and the living, which creates the opportunity for an intervention from the present, ultimately revealing and interrupting the distortion of the past. In other words, employing "supernatural elements makes it possible to reach the reconciliation sought by the author–at least in the world of fiction."[16]

As expected, ghosts engendered by history are the perfect incarnation of the traumatic past. Traumatic events cannot be buried and denied for long; communities cannot–and should not–be silenced regarding historical traumas forever. Therefore, ghosts must be conjured up to be released and forgotten, even though they can never be expelled completely. In Morrison's novel, Beloved's ghost is the catalyst of change. In the case of Sethe, finally reliving the story of her daughter's death and her own survival is what gives her a chance to reclaim her own life. Beloved also forces "Paul D to confront the shame and pain of the powerlessness of a man in slavery, and enable[s] Denver to deal with her mother's history as a slave."[17] Moreover, in the scene when the ghost is exorcised by the community, Beloved takes the form of the beautiful African ancestor, the mother, but also of the devil-child: "The devil-child was clever, they thought. And beautiful. It had taken the shape of a pregnant woman, naked and smiling in the heat of the afternoon sun. Thunderblack and glistening, she stood on long straight legs, her belly big and tight. Vines of hair twisted all over her head. Jesus. Her smile was dazzling."[18] After playing all the parts of lost daughter, lost sister, and the mother she herself lost, Beloved finally disappears, but only after changing the whole community.

The aim of the ghosts in *The Guest* is seemingly more unambiguous. They claim they have to "clarify a few things" before they can go; as Uncle Sunnam says to Yosŏp: "now that I've left it all behind, it doesn't really seem that horrible anymore. We do need to talk about it though, to be fair and honest. Besides, you have to finish any unfinished business before you leave if you don't want to get stuck wandering around in this world."[19] The ghosts demand hearing, and they do not leave until all missing pieces are revealed regarding the massacre. Naturally, the central

8: 312–332. 275.

15 Ibid. 275.

16 Mohácsi, Eszter Enikő: *i. m.* 147.

17 Krumholz, Linda (1992): The Ghosts of Slavery: Historical Recovery in Toni Morrison's Beloved. *African American Review,* 26(3): 395–408. 400. https://doi.org/10.2307/3041912

18 Morrison, Toni: *i. m.* 261.

19 Hwang, Sok-yong: *i. m.* 109.

part of the narrative, when most horrible details are finally recounted, is set when Yosŏp visits Shinch'ŏn again, at the Some Farm. Here, he meets his uncle for the first time after the atrocities committed. Uncle Some understands that they have an ethical responsibility to listen to the ghosts' wound: "[y]ou look at them when they appear, and you hear them out when they speak to you"[20]. At the end of Yosŏp's visit to the Some Farm, when the ghosts appear for the last time, they show their memories "[a]s in a dream, the scenes were completely out of sequence, impossible to piece together, some of them shown in great detail while others whizzed past."[21] Showing the events in these dreamlike sequences is an adept way of showing traumatic events, as traumatic events also cannot be organized into linear narratives.

After sharing all their painful memories of the massacre, the ghosts "[fade] back into the darkness", "relieved of the old hatred and resentment," while those who survived have to "start living anew."[22] Thus, the ghosts can be also interpreted as "the ghosts of division," and O Chang-eun compares them to the spectres of Derrida: neither alive nor dead; hard to grasp in reality, just like their incomprehensible, transparent bodies are hard to see; they cannot be understood as existing, and still, they can be called the "really existing reality of division. Moreover, they can also be interpreted as "the unfairly killed vengeful spirits, who were unable to autonomously embrace and accommodate Western culture, represented in the novel by Marxism and Christianity."[23] Overall, the ghosts stand for the actual people killed then forgotten in the massacre; the collective trauma of the Korean War and the division of the country, which cannot be fully accepted nor denied; and the people unjustly treated and sacrificed on the altar of cultural imperialism. Also, just like in *Beloved*, their role is to facilitate the mourning and healing process after the collective trauma. The title of the work, 'guest', alludes to the ghosts, but not exclusively. In Hwang's note at the beginning of the novel, foreign ideologies are also interpreted as guests. In addition, Yosŏp is a guest to North Korea. As Oh Youn-kung observes, the "shared symptom" of these guests is "the implied otherness"[24], which is part of the meaning of the original word guest, but also of ghost. This radical otherness tests the subject: "shakes

---

20 Ibid. 163.
21 Ibid. 179.
22 Ibid. 225.
23 Go, In-hwan (2009): Hanguk Geundae Munhwaui Jureum: Geundaewa Majuseon Seosaui Byojeong. Jibmundang, Seoul. 202.
24 Oh, Youn-kyung (2010): *Sikin Juchewa Yuryeongdeul: Hwang Sok-yongui Sonnimron [Cannibalistic Subject and the Ghosts: Hwang Suk-Young's Novel]*. Cheollaksasangmunhwa, 9: 139–156. 141.

his self-identity, and ultimately changes him,"[25] which the author believes is inevitable to change the political situation on the Korean peninsula.

As both novels share several common characteristics of trauma narratives, they inevitably have similar narrative structures as well. Our understanding of time as linear is disrupted by the constant mixing of different time frames caused by the haunting quality of past traumatic events, resulting in a circular structure. In both texts the same events resurface again and again, and the primary traumatic experiences of the main characters are not elaborated on until the latter part of the novels, but instead they are frequently alluded to. There are several repetitions on the linguistic level as well. In other words, the linear timeline of the narratives is inevitably always disrupted by the overwhelming past embodied by ghosts, and the major characters are portrayed as prisoners of their own respective memories. In addition, the place of the novels is always isolated and connected to the past traumas as well, which is precisely why returning to them is necessary. In *The Guest* the major characters literally have to return, while in *Beloved* the protagonist never leaves, and the primary scene of trauma is reenacted at the exact same place. The places are also both magical and real at the same time in both works.

In order to face the traumatic events, their recalling and reconstruction is necessary. This confrontation is facilitated by the magical aspects of the novels, and that is precisely how magical realism and trauma coincide. Also, this reconstruction is always both a very personal process and a collective act: all the traumatic events recounted in the novels are real historical incidents that have influenced the collective identity of African Americans and Koreans today. Interestingly, remembering the collective experience of trauma is shown as a subversive act in both works, most overtly in *The Guest*, where the truth is radically different from the official narrative of North Korea regarding the civilian massacre. However, although more subtly, official history and 'petite histoire' are also portrayed as entirely different in *Beloved* as well, where what history as such has been preserved is not the reality of everyday life from an African American perspective.

In addition, both authors can be understood as shamans, who use their creative magic in order to initiate an exorcism and aid their respective communities. The act of exorcism necessarily entails the paradox of mourning as well, that is, of conjuring up the ghost only to conjure it away. However, the success of the said exorcism is different in all works. In *Beloved*, the ending suggests that it is impossible: the trauma, that is, the ghost is still there, its traces are left behind, and when people decide

[25] Ibid. 142.

to forget her, "[t]hey do no more than disavow the undeniable itself: a ghost never dies, it remains always to come and come-back."[26] Therefore, although the exorcism scene is successful, the future of Sethe remains ambiguous, just like the future of the community: after all, the trace of the past trauma is there somewhere as "a loneliness that roams […] disremembered and unaccounted for."[27] In other words, the novel "does not exorcise the enormity of the fracture which slavery and white racism created", and although it ends "on a note of healing, there is no definite sense of closure."[28]

On the other hand, in *The Guest* the exorcism is completely successful, both for the individual and the community. It is exemplified by Yosŏp's dream at the end, in which he sees his hometown in its past glory, people working and singing, mothers calling for their children, animals and nature in a peaceful landscape. After waking up from the dream, he looks into the mirror and sees "the face of the most familiar man in his whole world,"[29] which signals that his identity has been recovered. However, the official narratives of both sides are still there, and until the atrocities committed on both sides are not acknowledged, mourning and the reintegration of the traumatic event into the history of Korea cannot happen. Sadly, the ending of the novel remains more of a wish fulfillment than reality.

Not unlike *Beloved* and *The Guest*, *Comfort Woman* and *The Fox Girl* both focus on collective, multigenerational trauma, the silencing of trauma, and its consequences on identity formation. There are elements of magical realism in the former, and the narrative strategies used are also similar, for instance the way time is always disrupted. Keller relies on Korean folklore just like Hwang on Korean shamanism or Morrison on African mythology and African American traditions: to aid the characters in understanding their past and help them through the healing process from trauma.

The Use of Korean folktales in the novels of Nora Okja Keller

Comfort women as a term is used specifically to indicate girls or women that were forced into sexual slavery by the Japanese Army during WWII. Keller's first novel, *Comfort Woman* recounts the memories of Soon Hyo, a former comfort woman, sold at the age of 12 by her older sister to

[26] Derrida, Jacques (1994): *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International.* Routledge, New York. 99.
[27] Morrison, Toni: *i. m.* 274.
[28] Peach, Linden (1995): *Toni Morrison. MacMillan,* London. 111.
[29] Hwang, Sok-yong: *i. m.* 232.

serve the Imperial Japanese Army. After her miraculous escape from the army's camp to Pyongyang, she marries an American missionary, with whom she travels to the US. There, she gives birth to her daughter, Rebeccah. After her husband dies, she plans to travel back to Korea, but due to financial reasons and perhaps a lack of will, only reaches Hawaii. She is regularly visited by sprits, ghosts of the dead, and eventually starts working as a medium. She seems insane to her daughter, who does not understand her mother's behavior–not surprisingly, she is completely unaware of her mother's past.

Soon Hyo, while alive, never addresses the past. She literally erases her past identity: she uses the name Akiko assigned by the Japanese instead of her original name. Considering the shame surrounding sexual exploitation in Korea and Japan, the fact that she remains silent is not extraordinary: in fact, silence had shrouded these atrocities in society as well. Keller herself, who was raised in Hawaii, had not been aware of her home country's painful past. In 1993, at a human rights symposium at the University of Hawaii, she heard the testimony of Keum-ja Hwang. Hwang was the first former sex slave who "had the courage to break the silence of half a century and talk about what the colonizer did to her and her country,"[30] which greatly shocked Keller but motivated her to uncover more about her country's past. The way past trauma is silenced is similarly problematized in *Beloved* and *The Guest*.

Instead of talking about the past directly, Soon Hyo conveys her message through reconstructed Korean folktales. As Sung-Ae Lee notes, "traditional tales are used to allude to the narrator's own life and lives of others and function as a way to understand the meaning of their lives."[31] However, these stories only confound Beccah, who is unable to untangle the hidden meaning behind her mother's words. It is also symbolic of second-generation Korean Americans' relationship to their parents' culture: for them, these stories are just remnants of a distant past, of a life not theirs. When Beccah contemplates one of these stories, she thinks: "I had heard the story many times, but I still circled it carefully, as I would a real toad. Though the story remained consistent, I could not decide what it meant."[32] As Lee Sung-Ae observes, the Toad-Bridegroom story "functions as a quintessence of the novel's combination of disparate belief systems and hence of second generation diasporan relationships with traditional Korean culture."[33] Consequently, Beccah continues to

---

30 Lee, Young-Oak (2003): Nora Okja Keller and the Silenced Woman: An Interview. *MELUS,* 28(4): 146–165. 154.

31 Lee, Sung-Ae (2009): Re-visioning Gendered Folktales in Novels by Mia Yun and Nora Okja Keller. *Asian Ethnology,* 68(1): 131–150. 140.

32 Keller, Nora Okja (1997): *Comfort Woman.* Viking Penguin, New York. 157.

33 Lee, Sung-Ae: *i. m*. 143.

misread her mother's intentions until the very end of the novel, just as she grapples with her own Koreanness:

"When I think of this story now, as an adult, I realize that the Heavenly Toad is meant to be a benevolent character, rewarding his adoptive parents for their kindness and his bride for either her sacrifice in marrying him of her obedience in stabbing him. But when I was a child, the toad–in this ability to transform himself, to hide in the skin of others–seemed more frightening to me even than Saja,[34] who at least appeared as himself."[35]

Not until Beccah starts to collect information regarding her mother's past does she commence to comprehend the meaning of her mother's stories. Until her mother dies, Beccah works as a writer of obituaries for the local newspaper, "treading water in both [her] relationship and [her] job."[36] When she starts writing her own mother's obituary, she finally realizes that she "[does] not have the facts for even the most basic, skeletal obituary," and that she "[does] not know how to start imagining her [mother's] life."[37] She starts to question herself regarding both her mother's life and her stories: "Now I wonder if I had been remembering the wrong story, if every time my mother said, "Remember the toad," she meant, "Remember the frog." And I wonder if that changes anything. I find myself second-guessing my interpretations of her stories, and wonder, now that she is dead, how I should remember her life."[38] This task of remembering her mother's life is what eventually forces Beccah out of her ignorance regarding her mother's life and past.

The most important folktale in the novel, which eventually helps Beccah, is the story of Princess Pari, the 'Abandoned Princess.'[39] It was

---

34 The messenger of death; the grim reaper in Korean mythology.

35 Keller, Nora Okja (1997): *i. m.* 159.

36 Ibid. 25.

37 Ibid. 26.

38 Ibid. 171.

39 The princess' name derives from the Korean verb 버리다, which means to 'throw away' or 'abandon'. The gist of the myth is the following: a young King and his bride rush their wedding, even though a prophecy warns them otherwise. As a punishment, they only have daughters, no sons. After their seventh daughter is born, they abandon her, but luckily, a kindhearted, old couple raise the baby. When fifteen years later the king and queen fall critically ill, it is revealed that the flower which could be used as a medicine to cure them can only be found in the underworld. The six older princesses refuse to go there, as it would be extremely dangerous. The royal couple find Princess Pari, who disguises herself as a man, and eventually manages to reach the underworld. After facing several hardships and challenges, she finds the monk and deity Mujangseung, who knows how to make the potion needed to save Pari's parents. There, she has to do hard menial labor (such as chopping firewood or carrying water from the well) for seven years for him. Then, when her sex is revealed, she has to marry the monk and bear seven children for him, staying for an extra seven years. Finally, after fourteen years, she returns with her husband and children, just in time to revive her parents, whose funeral procession has already been on the way. The whole family is rewarded for their accom-

originally a shaman song, "recited as part of death-appeasing shamanic rites, including the underworld entry rituals … and the grievance cleansing ritual."[40] Although Korea was a strictly patriarchal society due to the influence of Confucianism, shamans were traditionally female, and Princess Pari is thought to be one of the first shamans in Korean history.[41] Thus, when after Soon Hyo attempts to commit suicide and Beccah asks her mother why, it is significant that Soon Hyo tells her daughter the story of Princess Pari.[42] Soon Hyo's character can be understood as a shaman for multiple reasons: most importantly, she helps the living contact the dead, which was traditionally one of the duties of Korean shamans. Additionally, throughout the whole novel she is trying to appease the spirit of Induk, the one who was Akiko in the camp before her. Induk was tortured brutally then murdered by the Japanese soldiers, and the Korean girls in the camp were unable to bury her remains. According to Korean shamanism, as a result of her body not having been buried properly, the spirit of Induk cannot rest in peace; thus, she possesses Soon Hyo. Soon Hyo reconstructs the folktale in a way that it parallels her life: Princess Pari is "offered… to the Birth Grandmother spirit"[43] in her version, who is called Induk, and Pari goes to hell to save her parents. It is a significant difference that Soon Hyo attributes her survival to Induk's possession of her body. Moreover, in her real life, she is also the youngest daughter, and she was also the one caring for her parents. When her mother dies, Soon Hyo, still a child then, struggles to catch her mother's spirit, even though it is traditionally the task of the eldest son. In other words, she takes upon herself the responsibility for her mother's peaceful transition into the afterlife. She also attempts to obtain more information regarding her mother's past, however, she does not even get to know her mother's name. This symbolic motif of multigenerational trauma is repeated in the novel: Beccah only gets to know her mother's real name at the very end of the work.

Ultimately, the Princess Pari story is about death and rebirth, while it is also a metaphoric understanding of Soon Hyo's/Akiko's life. Her first chapter starts as: "The baby I could keep came when I was already dead. / I was twelve when I was murdered, fourteen when I looked into the Yalu river and, finding no face looking back at me, knew that I was

plishment, and Princess Pari becomes a "possessing deity, worshipped by the shamans." Kim, Heonsun (2014): Parigongju. In: (ed.): *Chung Myung-sub. Encyclopedia of Korean Folk Literature*. The National Folk Museum of Korea, Seoul. 24–26.

40 Ibid. 24.

41 See: Koudela Pál – Yoo Jinil (2014): Sesummu. Distinction, debate and features of hereditary mudang in contemporary South Korean society. *Acta Ethnographica Hungarica* 59(2): 429– 440. DOI: http://dx.doi.org/10.1556/AEthn.59.2014.2.12

42 Ibid. 48.

43 Ibid.

dead."[44] She believes she has died at the camp, and her life parallels that of Princess Pari, who also had to cross the line between the world of the living and the dead. Interestingly, in this sense Soon-Hyo is also like a ghost discussed in the previous part: she does not belong to either world and she is never really there in the present. As a victim of trauma, she lives in a continual past, and feels like a visitor only in her present life. Still, referring to Princess Pari as her parallel in folk tales inspires hope, as shamans has been associated with the task of giving voice to the suppressed and marginalized voices under the rigid rules of Confucianist Korea. As a parallel, the tapes Soon Hyo leaves behind, the tapes that contain the names of those women suffering in the camp, is also an act of providing voice to the silenced.

Just like in *The Guest*, there is also a dream scene at the end of this novel. Beccah has been having a recurring nightmare of drowning, but at the end, the dream changes:

"Later that night, I stepped into water again. In my dreams, I swam a deep river, trying to reach the far shore, where my mother danced around a ribbon of red. I swam for hours, for weeks, for years, and when I became too tired to swim for any longer, I felt the pull on my legs. I struggled, flailing weak kicks, but when I turned and saw that it was my mother hanging on to me, I yielded. I opened my mouth to drown, expecting to suck in heavy water, but instead I breathed in air, clear and blue. Instead of ocean, I swam through sky, higher and higher, until, dizzy with the freedom of light and air, I looked down to see a thin blue river of light spiraling down to earth, where I lay sleeping in bed, coiled tight around a small seed planted by my mother, waiting to be born."[45]

Thus, at the end, after learning the truth about her mother, there is hope that Beccah can finally change her life whereas the final image of her mother's death and rebirth signals the ultimate success of Soon Hyo as a modern Princess Pari.

Keller's second novel, *Fox Girl* centers around one folktale which has similar functions to that of Princess Pari in *Comfort Woman*. As Young-Oak Lee notes in her interview with Keller, it is significant that Keller employs the well-known Korean myth of the fox girl and her "continued interest in the silenced status of women."[46] The work is the recollection of the eponymous Hyun Jin of her childhood and teenage years in the 1960s in a so-called America Town, that is, a military camp town in South Korea. There, the only option many women have is to become prostitutes, while hoping that an American GI would marry them and

44 Ibid. 15.
45 Ibid. 213.
46 Lee, Young-Oak: *i. m.* 145.

take them away from the constant life of struggle, poverty, and despair. Biracial children either buy and sell black market goods or even pimp their own mothers to subside. Hyun Jin finds herself on the street as well at an early age, and eventually becomes a prostitute herself, just like her biological mother, whose curse she seems she cannot escape; even though she is, in fact, raised in a good household by her real father and stepmother. She lives with her half-sister, whose daughter she fiercely protects as her own, after a devastating miscarriage. All three of them are relocated to Hawaii to another club of the same company they work at in Korea, and finally Hyun Jin manages to escape, and is miraculously saved, not unlike Soon Hyo. However, in Hyun Jin's case, this escape inspires more hope: she is aided by an all-female community, where she does not have to compromise by marrying anyone and can regain her lost integrity, shattered by sexual abuse and constant exploitation.

The folktale of the nine-tailed fox Keller uses is one of the most well-known myths in the Far East. It originates from China, but different versions were disseminated to Korean and Japanese folklore. Nevertheless, only in the Korean version is the eponymous character generally female, and she is most often portrayed as a malignant force transforming into a young and beautiful woman who feeds on human flesh to permanently transform into a human form. Consequently, just like in *Comfort Woman*, both the folktale and the novel are indeed stories of transformation.

As Sung-Ae Lee observes, the different versions of the tale are all continuously "intertwined and inverted to disclose and resist the schema of female monstrosity"[47] in the novel. First, Hyun Jin's father tells one of the classic versions of the story to Hyun Jin, in which the fox girl is unambiguously evil. Later Hyun Jin discusses the tale with her biological mother, the prostitute; at this point, she is unaware of the fact that they are related. Hyun Jin confesses that she does not like the story nor does she want to be a fox girl, as "[t]hey are evil creatures." Duk Hee replies, "I suppose it depends on who tells the story"[48]. She tells a different version in which the fox girl pursues the jewel of knowledge and wisdom, which was stolen from her by a treacherous young scholar. Thus, Duk Hee challenges the notion of the fox girl as an inherently evil creature, and by justifying the deeds of the fox, she emphasizes a female perspective on the story while highlighting her own position as the silenced and marginalized prostitute. Moreover, while discussing the tale, she is applying makeup on Sookie and Hyun Jin to render them "invisible"[49] in the eyes the American GIs. Hyun Jin understands how

47 Lee, Sung-Ae: *i. m.* 141.
48 Keller, Nora Okja (2002): *Fox Girl. Viking Penguin,* New York.
49 Ibid. 23.

makeup can be "worn as a disguise," and when she looks at her half-sister, she sees "an ageless mask, cool and deadly, capable of swallowing a man's soul."[50] Although the fox "wraps herself in the skin of a dead girl,"[51] just like the prostitutes employ makeup to deceive the Americans, their act is redeemed through Duk Hee's reconstruction of the folktale that repudiates the dominant reading of the tale.

When Hyun Jin is disowned by her family, her stepmother claims "[s]he's no better than the fox girl …[e]ating up her own family" and that "[h]er blood makes her, marks her"[52] as a prostitute. Her conclusion is: "You cannot dress a fox as a daughter."[53] The stepmother uses the tale to empathize her point of view. Hyun Jin is still too young to challenge this interpretation; thus, when her father says that "[b]lood will tell,"[54] she understands his words as if her blood was inherently filthy, being the blood of a prostitute. However, as an adult she contemplates whether "[she] could have changed [her] story at this point in [her] life, just by choosing how to interpret what [her] father said."[55] In Hawaii, Sookie also likens Hyun Jin to the fox girl. She adds the motif of adoption to allude to the fact that Hyun Jin was adopted by her father's family and emphasizes that the fox is motivated by greed and jealousy of what the humans possess. Sookie uses her own version of the fox tale to defend her decision, thus excuse herself for leaving Hyun Jin behind; as Hyun Jin is "the fox"; "[m]aking [her]self what [she's] not to get more than [she] need[s]," eventually "destroy[]ing [her]self and everyone around [her]."[56] Ultimately, she is no better than Hyun Jin's stepmother.

At the end, after her escape, Hyun Jin seems destroyed and hopeless:

"Eyes rolling up into my head, I dropped to all fours, ear pressed to earth, and heard the world singing like the crickets, with that in-and-out beat of the tides, of the blood in our veins, of the panting of the fox. Then everything stopped, went dead, and I knew that it was all over. I had nowhere else to go. I was run to the ground."[57]

Hyun Jin metaphorically becomes the fox; in fact, the "conventional outcome of Korean fox spirit stories is that the metamorphosis of the demon from human back to fox form marks its overthrow or even demise."[58] Nevertheless, in Keller's version, the ending changes. Hyun Jin is saved, regains her integrity, and when in her niece she recognizes

50 Ibid. 27.
51 Ibid. 25.
52 Ibid. 122.
53 Ibid. 124.
54 Ibid. 125.
55 Ibid.
56 Ibid. 178.
57 Ibid. 285.
58 Lee, Sung-Ae: *i. m.* 141.

the faces of Sookie, Duk Hee, her father, and the father of the child, she observes: "[l]ike the fox spirit–the hunter and guardian of knowledge– this child possesses the gift of transformation."[59] Thus, not being afraid of stories of transformation any more, Hyun Jin successfully escapes others' version of the fox girl tale and creates her own interpretation as an allegory of her life.

Conclusion

As Cathy Caruth suggests, in our "catastrophic age" trauma can "provide the very link between cultures."[60] Although the works discussed were written by different authors in different historical and cultural contexts, there are several similarities regarding recurring motifs, narrative strategies used, and the use of supernatural elements that enable the authors to address the otherwise unspeakable. Both authors discussed in the first part and Keller in *Comfort Woman* chose magical realism as a narrative mode to recount stories of historical trauma in accordance with what Faris named "magical historicity": works that not only reflect history, but also want to change it "by addressing historical issues critically."[61] Most importantly, in all four texts it is emphasized that silencing past trauma can only lead to multigenerational trauma: Sethe, Yosŏp, Soon Hyo, Beccah, and Hyun Jin all have to face their past and/or their ancestors' past to be able to move on with their own lives. Without revisiting old wounds, they only live in a frozen state, not remembering the past but not escaping from it either; they cannot grow, change, or nurture meaningful relationships.

Identity is also problematized in all four novels. The boundaries of them are particularly uncertain in *Beloved*, where the identities of the three female characters of Sethe, Beloved and Denver merge, but also in *The Guest:* Yosŏp as a shaman is possessed by his brother, who literally moves into his body. Similarly, Akiko loses her identity whenever she is possessed by a spirit, and by choosing her Japanese name over her original Korean one, she also chooses to erase her Korean identity. Thus, the magical element is used in the works to force both the individual and the community to face individual and collective past, remember it and choose a future actively instead of living locked in the past. Importantly, choosing a future means forging an identity after it was fractured due to

---

59 Keller, Nora Okja (2002): *i. m.* 289.

60 Caruth, Cathy (1995). Introduction. In: Cathy Caruth (ed.): Trauma: *Explorations in Memory. John Hopkins* UP, Baltimore. 3–12. 11.

61 Faris, Wendy B. (2004): *Ordinary Enchantments: Magical Realism and the Remystification of Narrative.* Vanderbilt University Press, Nashville. 2004. 138.

the experience of collective trauma. In addition, all four works employ African American and Korean traditions and mythology, to support their magic and offer means of survival. Thus, they go back to the past before the traumatic incidents happened to help the community heal the wounds of trauma.

Finally, confronting the past is necessary on the collective level as well. Without facing the truth about collective trauma, the whole community, whether it be ex-slaves, Koreans on both sides of a border dividing their own country, or second-generation Korean Americans is unable to heal its fractured collective identity. "*Beloved* may be unique in using the ghost story to shock its readers into locating the source of horror not in mysteries beyond this world, but rather in the repressed and unclaimed realities of the factual, historical past,"[62] claims Carol Schmudde; but this paper argues that there are in fact several texts using the same strategy. Also, what Gabrielle P. Foreman identifies as characteristic of Morrison's prose, that "her own amplified reality" is "solidly rooted in the world of African Americans, in black cultural traditions", and her fantastic world is closely connected to "cultural and communal traditions,"[63] is true for all three authors discussed. Morrison relies on magical realism "to strengthen generational ties to African American cosmologies and thus offer to a deracinated generation strategies for survival,"[64] which can be stated regarding Hwang and Keller as well, who use Korean folklore, shamanism, and mythology for similar reasons.

---

62 Schmudde, Carol E. (1992): The Haunting of 124. *African American Review,* 26(3): 409–16. 415. https://doi.org/10.2307/3041913

63 Foreman, Gabrielle P. (2005): History and the Magically Real. In: L. P. Zamora, W. B. Fabris (eds.): *Magical Realism: Theory, History, Community.* Duke UP, London. 285–304. 299. https://doi.org/10.1215/9780822397212

64 Ibid. 300.

EMPLOYING ETHNOGRAPHY IN THE COLLECTION AND ANALYSIS OF FOLKLORE: THE CASE OF THE HUNGARIAN DIRGE IN FORNOS

ETNOGRÁFIA FOLKLÓR GYŰJTÉSÉRE ÉS ELEMZÉSÉRE: A MAGYAR SIRATÓ FORNOSON

Judit Szitó

Abstract:
Employing the ethnography-of-speaking approach, this paper describes and interprets some of the tape-recorded data the author collected and observed during her field trips to some Hungarian villages in Transcarpathia (Ukraine). After introducing ethnography primarily as a method, it describes the collection of two dirges and a wake observed during fieldwork in Fornos. Using information from interviews and past research, the essay also highlights the individual and communal functions of dirges, and points out a dramatic change in Fornos which renders the dirge inaudible and hence dysfunctional. According to the interpretations, the dirge can be viewed as an indicator of change of socio-cultural context, since it is perceived in opposing terms by dirge-performing individuals and non-dirge-performing individuals, as well as by dirge-performing communities and those having lost this genre.
Keywords: Hungarian, dirge, lament, ethnography, folklore

Összefoglaló:
A tanulmány egy etnográfiai megközelítési módszerrel dolgozza fel a szerző terepmunka során rögzített adatainak egy részét, melyek Kárpátalján, a mai Ukrajna területén, magyarok lakta településeken keletkeztek. Az etnográfiának elsősorban mint módszernek a tárgyalása után a munka két sirató gyűjtésének és egy virrasztó megfigyelésének körülményeit mutatja be egy Fornos nevű faluban. Az interjúkból és a korábbi szakirodalomból származó információk felhasználásával a dolgozat rámutat a siratók két fő, egyént és közösséget szolgáló funkciójára, valamint egy Fornoson történt változásra, mely a siratót elnémította. Az értelmezések szerint a siratót még megtartó és azt már nem őrző helybeli közösségek közt, valamint aktívan sirató és nem sirató egyének közt szöges ellentét állt fenn a sirató megítélését illetőleg.
Kulcsszavak: magyar, sirató, műfaj, etnográfia, folklór

Introduction

This essay makes use of the ethnography-of-speaking approach in the collection and analysis of two Hungarian dirges – improvised, sung, and spoken laments of grief – with the aim of characterising their nature and functions in the community where they were recorded. The choice of the topic emerges from the author's involvement in a fieldwork project on Hungarian folklore and traditional lifestyle during the first part of the 1990s, initially sponsored and supported by the Hungarian Ministry of Education and Kecskemét Teacher Training College in addition to various local organisations and companies. The primary aim of this writing is to illustrate the capacity of ethnography in collecting and analysing folklore through the specific example of collecting dirges. Another goal is to introduce the status of the dirge among Hungarians and tackle some issues concerning its nature. The limitations of space prevent the actual dirges, the details of their language and discourse from being considered in the present paper.

The study will first introduce the dirge and then the approach. After that, it will guide the reader through the author's experience of the event wherein the dirges were collected. The study will then proceed with an account of mourning behaviour in the small ethnic Hungarian village of Fornos in Ukraine, and of a wake available from the same locale through the author's participant observation and tape recording. Subsequently, the dirge is located within the funeral process, and its functions are provided based on informants' words audio recorded during ethnographic interviews. For the proper understanding of the status of the Hungarian dirge, conflicting opinions offered by several informants from various communities are contrasted and interpreted. It seems that the disappearance of the dirge is not only due to the removal of the ritual from the home, but also to changing social norms.

The dirge

The dirge is an organic part of the disappearing traditional death ritual, the chief genre belonging to one of the most important "rites of passage". It is a complex verbal expression of mourning: a kind of improvised grieving song, which is primarily performed during the wake and the funeral. The dirge "always laments Andromache's pain… being left alone, being thrown prey to the blind forces of the world, the fear of the uncontrollable future, and helpless pain"[1].

[1] Ortutay in Kiss Lajos and Rajeczky Benjamin (eds): (1966): Siratók. Vol. 5. of Bartók

Giving voice to mourning during wakes and funerals is known in many cultures and communities, often widely separated from one another: the dirge "is extremely old and known more or less the world over".[2] To list some examples from just a few decades ago, women screamed and wailed aloud in brief outbursts and even fainted among some Hungarian Gypsies. Women ritually wailed among the Warao Indians[3] and in Kaluli, New Guinea.[4] Several decades ago people still performed highly elaborate metric poetry in rural Greece,[5] and lamenting was widespread in rural Romania, Russia, Albania, Italy and Finland,[6] and in Scotland and Ireland.[7] Historically, it was men's dirges that first appeared in the world's most famous literature, for instance in the Bible (Jeremiah's), in the epic of Gilgames, Iliad, Kalevala, and this is thought to have been alive at least until the 17th century in Hungary,[8] but more recently, lamenting has become a woman's job. Henceforth, the present work will therefore consistently refer to the lamenter as "she".

Among the first surviving Hungarian scripts, there is a Hungarian translation of a *sequentia* from Latin.[9] In this thirteenth-century poem, the so-called Old Hungarian Mary-lamentation (Ómagyar Mária-siralom), Mary laments the death of her son Jesus. Although it is a religious Christian genre, it is assumed to have sprung from common roots with the dirge.[10] Other texts closely related to the dirge survived in codices in the form of Passions of devotion (devóciós passiók), apparently folklore genres, whose favourite topic was the expression of Mary's grief.[11]

Béla and Kodály Zoltán (eds.): *A Magyar Népzene Tára.* Akadémiai Kiadó, Budapest. https://doi.org/10.1515/9783112318096-046 p. 44.

2 Nenola-Kallio, Aili (1982): *Studies in Ingrian Laments.* Academia Scientiarum Fennica, Helsinki. p. 16

3 Briggs, Charles L. (1993): Personal Sentiments and Polyphonic Voices in Warao Women's Ritual Wailing: Music and Poetics in a Critical and Collective Discourse. *American Anthropologist,* 95(4): 929–57. https://doi.org/10.1525/aa.1993.95.4.02a00080

4 Feld in Briggs, Charles L. and Baumann, Richard (1992): Genre, Intertextuality, and Social Power. *Journal of Linguistic Anthropology,* 2(2): 131–172. https://doi.org/10.1525/jlin.1992.2.2.131

5 Caraveli-Chaves, Anna (1980):Bridge Between Worlds: The Greek Women's Lament as Communicative Event. *Journal of American Folklore,* 93(3): 129–157. https://doi.org/10.2307/541009

6 Nenola-Kallio, Aili (1982): *Studies in Ingrian Laments.* Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

7 Lysaght, Patricia (1997): Caoineadh os Cionn Coirp: The Lament for the Dead in Ireland. *Folklore,* 108(1-2): 65–82. http://dx.doi.org/10.1080/0015587X.1997.9715938

8 Rajeczky Benjámin (1966): Bevezető. In: Kiss and Rajeczky (eds): 5–106.

9 Szabolcsi Bence (1978): Az Ómagyar Mária–siralom dallama. In: *Esszépanoráma.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 388–400.

10 Tokár Imre and Suhai Pál (1994): Ómagyar Mária-siralom: A művelődéstörténeti megközelítés lehetőségei. In: Sipos L. (ed.): *Irodalomtanítás* Vol. II. Pauz Kiadó és Universitas Kulturális Alapítvány, Budapest. 7–23.

11 Mona Ilona (1963): Adatok a középkori magyar irodalom és a magyar népdalszövegek

Lamenting among Hungarians survived to some extent in small communities usually living in neighbouring countries such as Romania (including the Székelys in Transylvania and the Csángós in Transylvania and Moldavia) and Transcarpathia in Ukraine.

The dirge is unlike any other kind of Hungarian folklore genre at least in two respects. First, it is entirely improvised. Another, perhaps related issue is that its performance is recitative. "Recitativo" is a musical term characterising speech-like singing. "It is a song without regular beat and measurable rhythm, a musical prose at the borderline of music and speaking, where music is apparent only in the changing height of the voice. There is no other rhythm in it than that of speaking..."[12]

This means that the dirge is improvised on two levels: the musical and the linguistic. These are characteristic of ancient genres in which music and speech had not separated.

Method: ethnography of speaking

To understand why ethnography is a desirable approach in the description of the dirge, one must understand what ethnography is. Going back to Ancient Greek, the term can now be interpreted as "the description / study of folk ways". Ethnography is a method widely used in anthropology, sociology, pedagogy, and sociolinguistics, that is, in science focusing on people and their groups. However, there is also a Hungarian interpretation delineating a discipline called "néprajz" (a literal translation of the Greek word). Here the first, methodological interpretation of "ethnography" will be considered. The above-mentioned "folk ways" can be best studied by employing a specific method which adopts the perspective of "the folk" rather than of the scientist who studies it. It is in the first sense that linguists studying language use can make use of the term.

An ethnographic study can be contrasted with an experiment for illustration. Ethnography usually involves extended, close-to natural communication with few informants, conducted in natural contexts. On the other hand, an experiment requires many carefully sampled subjects to carry out specific tasks in the same controlled environment. In an experiment, it is possible for the scientist to design and control many variables. A well-designed and precisely described experiment can be reproduced by anyone wishing to check if they get the same results. These are some of the strengths of experiments – and a weakness of ethnography.

kölcsönhatásához. *Ethnographia,* 74(2): 181-201.

12 Kodály Zoltán (1971): A *Magyar Népzene.* Zeneműkiadó, Budapest. 56.

In exchange, ethnographies can produce more credible, more authentic data because they are collected in natural or naturalistic contexts which are described in detail. Case studies are most often ethnographic: while conducting them, researchers often observe and extensively interview people in a natural context of the investigated activity. Informants will therefore be able to become involved in the conversation and activity as entire persons, not just as subjects of a short experiment. Also, informants' activity, speech, and views will be afforded sufficient time and opportunity to become manifest in detail and will thus be more likely their own than the researcher's.

For some type of research, ethnography is more suitable. Such is the collection of folklore, the investigation of sensitive topics, and the obtainment of data from spoken language use. Language use is so sensitive to slight changes of context such as the presence of a recording device or an observer that the distortion caused by observation gained a name: Observer's Paradox.[13] In this fashion, the performance of an oral folklore genre is in fact only authentic if it is produced in its typical contexts, and the more context-specific the genre the less authentic it is to record it in non-typical contexts. Such a genre is the dirge. Because it emerges from the contexts of death and the burial process, it has been called an emergent[14] genre. Unfortunately, such events are usually not open to the curious researcher. Therefore, dirge recordings are most often recollections, recorded in atypical, unnatural environments. This calls for research in which dirges are observed and recorded in their natural environments so that more credible data and interpretations can be provided. This was the rationale behind the present study, which shall attempt to describe dirges in their natural contexts.

Ethnography is well suited for treating oral folklore since researchers typically collect such genres during fieldwork by participant observation. Instead of asking their informants to come to a place, ethnographers invest great effort into visiting the informants' natural environments such as their place of living and working, and into keeping contexts as natural as possible during fieldwork. Ethnography has been described as a "systematic approach in the social sciences that leads us into those separate realities that others have learned and use to make sense out of their worlds … [and a] chance to step outside our narrow cultural backgrounds".[15] This qualitative approach "says to all investigators of

---

13 Labov, William (1972): *The Study of Language in Its Social Context.* Chapter 8 in Labov, Sociolinguistic Patterns. The University of Pennsylvania, Philadelphia. Press: 183–259. https://doi.org/10.1515/9783111417509-004

14 Fine, Elizabeth C. (1984): *The Folklore Text.* From Performance to Print. Indiana University Press, Bloomington. 63.

15 Spradley, James P. (1979): *The Ethnographic Interview.* Holt, Rinehart and Winston,

human behavior, 'Before you impose your theories on the people you study, find out how those people define the world'".[16] It is characterized as holistic, contextual, unobtrusive, longitudinal, collaborative, interpretive and organic.[17] Subscribers to ethnography claim it offers "thick" explanations, that is, powerful explanations which are provided on the basis of rich detail gathered under natural circumstances and are therefore potentially theory-building.[18] The description of collecting the dirges and the wake below, for instance, are written along methodological guidelines suggested for ethnography by Nunan[19] and Dell Hymes.[20] More specifically, Hymes suggested that seven components should appear in the description of speech events: a Sender, a Receiver, a message Form, a Channel (through which the Message gets to the Receiver), a Code, a Topic, and a Setting.[21]

Folklore genres such as the dirge not only invite this approach but also enrich "the ethnography of speaking" outlined by Hymes.[22] They help to understand how people view and systematize their own ways of speaking through the labels they attach to them. The principal goal for the ethnography of speaking "is to show how social norms affect the use and distribution of communicative resources".[23] An example for this is studying words referring to the act of lamenting: an attempt to describe how the people who sing dirges label the activity of lamenting the dead. My informants' terminology for the act of lamenting included "sír", "siratkózik", "mond", "jajszóval elmond", "szóval elmond", and "ordét", but excluded "énekel" or "dalol". This allows the conclusion that the dirge in the village of Fornos was labelled as kinds of *talking* and *crying* by dirge-performing Hungarians (see also Károly[24],[25]), but not as *singing*, despite its obvious singing dimension. I have no simple explanation for

New York. iv.

16 Ibid.11.

17 Nunan, David (1992): *Research Methods in Language Learning.* Cambridge University Press, Cambridge. p. 56.

18 Van Lier in Nunan (1992): *i. m.*55.

19 Ibid.

20 In: Saville-Troike, Muriel (1982): *The Ethnography of Communication:* An Introduction. Basil Blackwell, Oxford.

21 Hymes, Dell H. (1968): The ethnography of speaking. In: Fishman, Joshua A. (ed.): *Readings in the Sociology of Language.* Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York. 99–138. 110.

22 Hymes, Dell H. (1974): Social anthropology, Sociolinguistics and the Ethnography of Speaking. Chapter 4 in Hymes, Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 83–118.

23 Gumperz, John J. (2009/1982): *Discourse Strategies.* Cambridge University Press, Cambridge. https://doi.org/10.1017/CBO9780511611834 55–156.

24 Károly S. László (1976): Sirat, siratgat; beszél, beszélget. *Magyar Nyelv,* 72(3): 335–8.

25 Károly S. László (1978): Jajgat, kiabál, rí… (A siratás népi terminológiájához II.) *Magyar Nyelv,* 74(4): 472–475.

the observed disregard of the musical quality of dirge-singing, since at the time of fieldwork it did not occur to me that I should explicitly ask; nevertheless, I have proposed some hypotheses,[26] which would be too complex for the present work to consider. A further example shall be exemplified below in the description of the wake in Fornos, the observed location of the dirges within this event, and the partial separation of song- or dirge-performing behaviours of men and women.

Additionally, the ethnographic approach directs researchers' attention to performance as something "constitutive or enabling"[27] rather than limiting and negligible, as viewed in generative linguistics. To understand the dirge, one must comprehend that it is born through the very act of lamenting, in other words, the fact that performance is implicit in the genre. It must be clear for the researcher that the dirge does not exist independently from its performance like a poem or a symphony, or perhaps even a folk song, still passed on from one generation to another in a few communities by oral tradition, but for the most part taught at school. Thus, the genre of the dirge and its performance are woven into one another more than in any other commonly known musical, literary or folk genre in present-day Hungarian culture.

Last, being a holistic approach, ethnography embraces all the extralinguistic factors that may appear in a dirge performance. This is also beneficial since these factors are essential in communicating emotions and crying; also, some of their description (such as the tone of voice and pitch) are able to characterize how speech turns into music, which assigns the genre an artistic, aesthetic quality.

Place: Hungarian villages in Transcarpathia

The small Hungarian population in Ukraine lives mainly in villages in Transcarpathia, a region around the border between Hungary and Ukraine. Post-war treaties settling borderlines and some resulting changes created the grotesque situation in which by the summer of 1991, the time of the second field trip, middle-aged inhabitants of Transcarpathia had become citizens of four different countries (Czechoslovakia, Hungary, the USSR, and Ukraine) without moving an inch. Older people often referred to the past periods as "when we were Hungarians / Czechs". Wars affected family life: a great number of men died trying to evade

[26] Szitó Judit (2002): *The discourse of the Hungarian Dirge*. Unpublished PhD dissertation. University of Georgia, Athens, Georgia (USA).

[27] Hymes (1974): *i. m.* 93.

conscription or deportation, at war, after war in deportation camps,[28] or after returning home, leaving their family grief-stricken, their children orphaned, their wives widowed and struggling to provide. At the time of the fieldwork, history was still present for the older generations, and no-one was able to talk about it without tears in their eyes.

The culture explored is called "peasant culture" in Hungarian ethnographic literature. In such cultures, villagers lived on the nearby fields owned by local landowners and later by various collectives. People's lives, the type of work they did and the culture that developed everywhere in Central Europe in such closely-knit rural communities were determined by the rhythm of seasons.

The place, Fornos, where the dirges were collected and the wake observed, was a small and rather isolated village: there was no traffic through the village since the road ended there. Fornos was "the Amen at the end of the Lord's Prayer", as the locals said. Few people owned a car; petrol and money were scarce. Consequently, the socio-economic changes that had reached most villages in Hungary were delayed in Fornos. For food, people heavily relied on their own garden vegetables and fruits, their livestock, and poultry. The village had a herd of cows and a herder, and therefore basic milk products were also available. For some money, women also worked at the nearby tobacco field. There was a church, a local primary school, and a tiny shop selling basic utilities.

Located close to the Hungarian border, Fornos was nearly exclusively Hungarian, and its people spoke a distinctive dialect, on several linguistic levels different from the ones spoken in the nearby larger villages and towns that we visited (e.g., Dercen, Bátyú, Nagydobrony, Gút, Nagyszőlős, Beregszász). One of the most striking characteristic was the existence of an opening diphthong [ie] in the verb particle "el-" (literally "away"). The maintenance of the Hungarian language had been greatly enhanced by the Reformed Church. Older people spoke only a few words in Ukrainian or Russian. Young people appeared bilingual.

[28] Kocsis Károly and Kocsis-Hodosi Eszter (1998): *Ethnic Geography of The Hungarian Minorities in The Carpathian Basin.* Geographical Research Institute Research Centre For Earth Sciences and Minority Studies Programme Hungarian Academy of Sciences. Budapest. 92.

Research intentions, researchers' bias

Because it is a particular and personal experience, the description is provided and the story is narrated using my own perspective and thus with the frequent use of the first person singular and first person plural.

The group of amateur ethnographers, 12 students and teachers (including myself) from a Hungarian teacher training college chose Transcarpathia for fieldwork because they hoped to find a rich source of folklore materials there. Apart from their interest in folklore, they were motivated by other factors brought forward by history. The peak of the political changes in Hungary after 1988 created a special atmosphere which can probably be described as a sort of national euphoria. This in turn augmented long-suppressed national feelings and the desire to strengthen relations with Hungarians across borders. A sign of such self-exploration and identification was the flourishing Hungarian dance house movement peaking at that time. For instance, in Kecskemét, where I lived during that time, crowds flocked to the young Csík band's dance houses every weekend. This shows a concern among Hungarians in redefining themselves by their distinctive traditions.

Researchers' status, informants' attitudes

The relationship between researchers and informants was for the most part determined by their centrality of the mainland culture. The "Hungarian brothers and sisters" ("magyar testvérek"), as the villagers frequently referred to us researchers, were generally welcomed with genuine hospitality and at times with affection. The older generation, whom we tried to interview, first reacted with disbelief on discovering the purpose of our visit to their homes: they felt that young people's attitudes towards traditional values were, overall, rather negative. Villagers were even more surprised that the interest towards old times came from outside their own community. Their initial incredulity was nevertheless quickly replaced by happiness over their exclusive ability to supply information. Both ethnographers and their informants were able to give something quite important to one another: the latter provided data, whereas the former gave attention. Villagers opened their houses, their pantries, and their hearts to us.

Additional status-defining constructs were age, education, and occupation. We, the researchers, were younger compared to the informants: most of us were between the age of 20 and 25, which in a traditional (peasant) society means a lower status. However, this was counteracted by other factors, and locals rated their interviewers socially

and linguistically superior: we were better educated, better clad, more mobile, and the language we spoke was perhaps closer to the standard. Villagers frequently compared themselves with us, saying that they were "poor" and "simple" and that they talked "only in a simple way". Therefore, the interviewers' attention was probably all the more important in justifying their ways of seeing things to themselves. This sense of giving often created a very pleasant atmosphere during the interviews.

Naturally, interviewing was occasionally problematic. Certain informants were proud of their knowledge or suspicious of our intention with the interviews. A few of them wanted to see proof of recording, or their names in print. Others kept asking what we intended to do with the data, and occasionally told us to stop the tape when they said something not intended for the public. Informants' concerns were mostly handled intuitively correctly but in hindsight, we could have been more prepared for the pitfalls of fieldwork and informants' rights.

A further question also arises whether the ethnographers were investigating their own culture. In a sense they were because they studied Hungarian communities. Yet the object of scrutiny was not entirely their own culture, and in a way not even existent. Most of the members of the research group have lived in towns throughout their lives, and never experienced life in an isolated, closed rural community, let alone such life in the past. Therefore, it can be said that researchers were insiders but also outsiders to some extent.

Being an insider-outsider has many advantages but also some drawbacks. Doing research in one's own national culture and language increases the validity and reliability of the research[29] in question. The researchers' knowledge of the culture assists them in data gathering and data interpretation as well. In crucial moments it might even save the whole study. Such was our knowledge of how to avoid falling unconscious from excessive alcohol consumption right at the beginning of the interviews. Naturally, there are drawbacks to being members of the studied community, too: for example, insiders may ignore or take something for granted that outsiders completely new to a culture may notice.[30] Researchers might also be labelled by features commonly associated with their social class. In addition, if someone feels that they "know" the culture,[31] it may lead the researcher to the wrong assumptions.[32] In summary, we were more

---

29 Saville-Troike, Muriel (1982): *The Ethnography of Communication:* An Introduction. Basil Blackwell, Oxford.

30 Ibid.

31 Okely, Judith (1984): Fieldwork in the home countries. In: Haviland, W. and R. Gordon (eds): 1992. Talking about People. California: Publishing Company, Mayfield. 4–6.

32 They could be as simple as using an everyday word in different senses, as it happened in the case of "taxi", which the locals used for "car". This caused a temporary confusion

or less insiders (but also outsiders) to the culture, and this, together with our centrality of the motherland culture, had a mainly positive influence on the field work.

Possible effect of researchers' presence on data

It is not entirely clear how much informants changed their speech to conform to a norm they might have thought the ethnographers represented. It seems, however, that most of them were able to converse quite naturally with us, and they usually marked an attempt to borrow a feature (usually words) from standard Hungarian with something like "Hogy is mondják azt maguknál" (approximately "How do you say that at your place"). To minimalize the probability of unnatural conversation, ethnographers frequently assured their informants that they had come to the village to learn and that they were interested in nothing else but what the villagers had to say, and how they said it[33]. In addition to this, most of us spontaneously started to adapt our speech to the locals', by borrowing from their vocabulary, their intonation and their slower speech-rate; this was, as far as I could see, appreciated by the villagers and occasionally positively noted.

The greatest danger, as mentioned above, was that our presence would make informants change their behaviour. This was inevitable, although many of us made efforts to join in some light household activities (such as harvesting and podding beans from the garden), which is beneficial to ethnography. (Even showing interest in activities otherwise doomed to failure, such as milking cows, was enough for the hosts to appreciate genuine intentions – and, inevitably, gain more opportunities for friendly bantering.) The dirges under study were also performed in an unnatural situation: in one of the sisters' kitchen. Furthermore, the dirges performed during the wake observed in Fornos may have also been performed because of the researchers' presence. However, later field trips provided further opportunities to clarify issues and observe or learn about natural situations that gave emergence to dirges. Such were a visit to the cemetery and a story told by one informant (Aunt P) practising her dirge at night for her very sick husband.

right at the beginning of conversations ("Did you come by taxi?" our new hosts asked, meaning "by car", to which we replied, "No, by car"). Naturally, this puzzle was solved in a short while and did not occur later.

33 As suggested in Spradley (1979).

Data collection

Generally, it proved to be best to conduct interviews in twos since the advantages of this technique outweighed its drawbacks. Two researchers could better handle unexpected or delicate situations and could help each other when one of them got tired, did not know much about the subject emerging, had to drink alcohol, or when the visits of curious neighbours endangered the interview.

Data was recorded on audio and video tapes. The dirges and the wake were recorded on audio tapes. The author used her own recording devices.

The recording of the dirges: method, situation

The dirge-fragments were recorded on tape by the author of this paper in the village of Fornos on 30th July 1990, during the first field trip to Transcarpathia. This trip involved scanning several Hungarian communities in the region, and a day was spent in Fornos. Further information was collected during consecutive summertime seven-to-ten-day visits to Fornos between 1991-95.

The circumstances under which I came across the informants were far from what can be considered ideal for collecting anything, let alone dirges. The future informants were standing in the street among other villagers, surrounded by several researchers. They were joking and laughing. I got involved in the conversation and became acquainted with my two informants, two sisters. I asked them if they knew dirges and they said they did. The sisters who later performed the dirges were willing to separate from the crowd and invited me into the younger's kitchen for the performance. Several ethnographers joined us later.

That was the first time I had met anyone who had both the knowledge and willingness to perform a dirge. I had learned about the existence of dirges from listening to a published recording played from my aunt's vinyl disc. I had instantly been captivated by its special composition and beauty. It had not been a well-known genre even back then. So, in 1990 in Fornos when the sisters said they knew dirges, I was vaguely aware of the difficulties of collecting dirges (just by the nature of the genre). That knowledge was enough for me to become excited by the unexpected opportunity. I also grappled with fear that I would not be able to cope with the task of proper elicitation after half an hour's acquaintance. In addition, I was worried about the gathering crowd in the kitchen and knew from experience that we had no more than a few minutes. Fortunately, my informants were extremely friendly and from the very

first moment they treated me as a daughter. (As it turned out later, neither of them had one.)

The informants were sisters: Aunt P, the elder, and Aunt B; both in their mid-fifties at the time of the recording. Aunt P was married. Aunt B was widowed: her husband had suddenly died when they were still both young. She had raised her three children alone. At the time of the recording, she was living on her own in a house very close to her sister's.

Aunt P lamented first. The lead-in to the dirge was a discussion about wakes during which dirges are performed, and that "one needs to know how to lament" ("siratni tudni kell"). The sisters were sitting next to each other, facing me. Their faces changed during the conversation: they were getting serious, and visibly "turning inside", getting prepared for the performance. I felt that the conversation got repetitive as they were slowly becoming detached from the world around them. The first dirge started unexpectedly in the middle of a sentence, as it were. It was not a drastic change, however: the musical quality (recitative) was appearing gradually throughout the first textual-musical unit. It turned out later that Aunt P lamented the imaginary death of a child, yet there were tears in her eyes, and the listeners were visibly moved.

When she finished the dirge, Aunt P immediately added in a normal tone of voice that her younger sister did lamenting even better, since she had to practice it so many times in her life. Aunt B looked very sad by that time and seemed to be reluctant to show her skills, hinting at the pain she would experience. She repeated "Nem tudom" ("I don't know") or "Nem is tudom hogy kezdjem" ("I don't know how to start") several times, which is also likely to point at the unnaturalness of the situation in which we were.

Aunt B's lament was addressed to her deceased husband. Her performance was not as controlled as Aunt P's, and she was sobbing; finally, she had to stop because she could not control crying any longer. According to Kodály (1971), this is the most frequent reason for the fragmented nature of recorded dirges. The pain that lamenters go through is also a reason why dirges are so difficult to collect.

After the recording the conversation moved towards more neutral topics.

Mourning and burial

Mourning and burial in the small ethnic Hungarian village of Fornos was still traditional in 1990-91. When someone died of an illness or old age at home, there was usually a caregiver around. Female relatives could immediately start lamenting, and the neighbours, hearing this, started

to pop in "to view the deceased". The name of the activity is "viewing the deceased" ("halottnéző"). Rajeczky (1966) located this scene a little later in the death ritual, after the body had been prepared for the wake.

In Fornos, the first thing to be done around the house was close the windows and cover the mirrors. This was done with special embroidered cloths. In those days even the screens of bulky television sets were covered. Then the body had to be prepared for the wake: it was washed and dressed smartly. Washing and dressing the dead was a women's job, either a close relative's or another woman's who had gained experience through practice, just as midwives in childbirth. While some of the family members were away to arrange matters related to the funeral and to talk to the priest, others stayed at home to move the furniture out of the cleanroom (the best and most decorated room of a traditional farmer's house) and prepare a bier from tables and an embroidered funeral cover. When the coffin arrived (within a few hours), the body was placed in it, and the open coffin was put on the bier in the centre of the room. Then the chairs were arranged in U-shaped rows around the open coffin. (In other communities the coffin may have been closed at some point, especially if the wake was several nights long, but not in Fornos.)

People learned about death in the village by decoding bell signals. The number and pitch of tolls revealed the age and sex of the person. When the "spirit bell" (lélekharang) tolled, villagers made educated guesses about who died and eventually there was someone around to confirm the guess.

In Fornos, wakes were held in the homes, during the first part of the night immediately following the day or night of the death. The wake was theoretically open to anyone, but it was usually family members, close friends and good acquaintances who attended. They appeared dressed in black, quietly greeted the closest relatives (the hosts) and sat down somewhere. Contrary to some descriptions in Hungarian ethnography, in Fornos it was the men who sat in the room where the body was laid; women sat in the kitchen adjacent to the room. (The entrance to the cleanroom is through the kitchen. Therefore, a visitor first entered a women's and then a men's gathering.) The crowd sang religious songs. In the short breaks, a wine bottle and a single glass to drink from was passed around. Bread accompanying wine was said to have been passed around a few years before.

Theoretically, dirges can be performed throughout the wake, and, according to Rajeczky (1966), the arrival of each new guest elicits lamenting. However, in my observation of a wake, dirge performances did not occur until the end and were muted by communal singing. We were informed that when the wake is over, the body may be left alone in the room, but candle lights should be burning all the time.

In Fornos, the burial was on the day following the night of the wake. I know the details from informants' descriptions. People gather in the yard and in the street for the funeral procession, and only relatives stay in the house. When the coffin is nailed down, lamenting becomes intense. The coffin is taken out of the house ("feet first"), and they say one must not stumble while carrying it. The coffin is moved to the yard, placed on two chairs or washstands, and the actual funeral starts with songs, preaching, and of course, lamenting. Then the closest friends and relatives of the deceased, usually six people, pick up the coffin and start walking toward the cemetery. There may be singing during the procession. At the grave, there is more singing and preaching and lamenting, and the coffin is buried. A wooden cross is set up at the head and the grave is covered with wreaths and flowers. A few years before the field trip in 1991, the funeral had finished with a feast in Fornos, where all the participants, including the priest, were invited. Depending on the financial situation of the host, food and wine had been offered. By 1991, this custom seemed to have disappeared.

Very few, if any, communities practice the entire ritual in present-day urbanized Hungary, and fewer and fewer do even in isolated and small communities.

Natural context: the wake. Selected data gathered through participant observation

In 1991, during the second field trip to the region, I observed and recorded a wake in Fornos. On hearing the bell, the sisters said that a certain old woman must have died. The sisters who in the previous year had performed the two dirges knew that I was interested in observing a wake and therefore arranged for a few of us to attend that night. Thus, I had the opportunity to observe the dirge in its natural context and locate it in the structure of the wake. The description presented here is focused on the laments. Despite this necessary selectivity, the observation is supported by data from interviews.

The dirges were performed, perhaps interpreting our interest as request, mediated by the sisters to the performers, by three old female relatives of the deceased woman. Therefore, I am not sure whether they would have done it anyway; that is, whether they would have lamented the death of an aged family-member.

The wake takes place at night following the day of the death. During the wake women usually sit in the kitchen next to the room, and the men sit in the cleanroom where the body is. Only the closest female relatives sit in the room with the men, next to the open coffin.

We had carefully considered the timing of our arrival and decided that appearing a little late would ensure that people start an important event naturally, without intruders. We had to be careful though, for being too late would have been rude. So when we arrived, the wake had already started. Red faced and sweaty from the summer heat that was trapped behind the closed and curtained windows, men sang majestic religious songs at the top of their lungs with the leadership of a "diktáló" (chief singer who starts the songs). We were cordially greeted and quickly seated in the first rows next to the bier and the open coffin. The songs were sung in sets of two to four, and in the breaks, people exchanged a few words and passed around a wine cask with a glass. People encouraged us to talk to them, but we felt awkward in such a situation and found it difficult to exchange more than condolences and basic introductions. We were also seated to the front, which made us too conspicuous and did not let us merge into the crowd.

When the last song was announced, three elderly women stood up by the head of the open coffin. To my astonishment, they lamented throughout the last set of church songs. Barely anything could be heard over the strong male voices. It was obvious though that the women were performing something: they bent over the coffin with open, extended arms, and slightly rocked their upper body up and down. In the audio recording, the dirges are practically inaudible.

What I observed at the wake was pure dysfunctionality of the dirge. Lamenting did not seem to have any role during the wake, not being heard. This conflicted with what I was told during the interviews, supported by the relevant literature, according to which lamenting should have been the highlight of the wake. The function of the dirge and my interpretation of the observed events will be considered in the next section.

Functions

My informants in Fornos village, with the sisters among them, said that "here everybody laments their own dead" ("itt mindenki a maga halottját siratja") and that they do not invite lamenters as people do in some other places. This is the older tradition[34].

To serve the individual

To my question as to why "it was good" to lament their dead the sisters answered that if one lamented, it brought relief (it got "easier") and "a bit

[34] Kodály Zoltán (1971): *i. m.* Nenola-Kallio (1982): *i. m.*

better for the inner side" ("jobb egy kicsit a belső résznek"). It also turned out that the younger the deceased person the greater the likelihood was for the dirge to occur during the wake. Villagers also used an expression unknown to researchers: to have or mourn a "painful dead" ("fájós halott"). This means the death of certain people (such as close and young relatives) hurts more. Aunt P also told me that lamenters said "what was dictated by their heart" ("amit a szívük diktált").

These answers showed to me that the women in Fornos saw one of the functions of the dirge as giving a chance for them to express their grief and give form to their emotions, and thus it helped them to bear the pain. This is a function that serves the individual in her grief. The beneficial effect of verbal expression of emotions is supported by other authors' opinions[35],[36] and is treated as evident in psychology.

To serve the community

My informants seemed to know what it meant to lament beautifully. Dirges had power. By its aesthetical quality, a dirge could draw in and move the audience, and by this emotional involvement it in turn became a communal act.

Those informants who were able to perform a dirge had a positive opinion about it, saying it was the only way "to give honour" to the dead. Rajeczky confirms this, quoting the words of a woman who was shocked by the fact that a mother was not lamented by her urbanized daughters:

"Jaj [alas] for those who are not lamented. It is a disgrace for the one who is not lamented. She raised her daughters, dressed them so nicely as no one else, and then they would not say a single *jaj* for her".[37]

On the contrary, people in Dercen, Bátyú, Beregszász, which had lost the dirge seemed to have a highly negative view, and informants cited negative examples, words that are 'not done' to say in public. Finally, people (Hungarians and other nationalities) not having the dirge viewed it with curiosity and often showed keen appreciation of its qualities. Despite their appreciation, they would not do it: loud weeping and such a direct expression of pain in public is rather alien for a member of today's individualized, postmodern societies, including myself, an interested student of this genre. In summary, attitudes toward the dirge differed along three factors: whether or not the individual was practicing it, whether or not the community had it, and (if they did) the time or

35 Besnier, Niko (1990): *i. m.* Language and Affect. *Annual Review of Anthropology,* 19: 419–51. https://doi.org/10.1146/annurev.an.19.100190.002223

36 Nenola-Kallio (1982): *i. m.*

37 Rajeczky Benjamin (1966): 44; author's translation.

recency of loss. Dirge-performing individuals deemed it indispensable for honouring the dead and considered it relieving for the lamenter.

Change: society, men, and women

Abandoning old values and an old culture may have multiple reasons, among which industrialisation, improved communications, individuals' increased mobility are frequently mentioned in the relevant literature. Fornos lagged behind in these terms (it indeed seemed to me as if we ethnographers went back at least a century in time during the field trips), but through their lace-covered television sets villagers were likely able to access and internalize some "western" content and ideals. As stated above, many people's comments reflected an awareness of richer and more refined lifestyles inaccessible to them. Other factors such as better education might have also enhanced a more critical evaluation of traditions. Younger generations had access to higher levels of education than their parents, although the locally available form was primary-school education only. Schooling in general stresses the importance of writing and texts. Perhaps the culture was transitioning from a predominantly oral culture to a predominantly literate culture and perhaps it is the most ancient, emergent, improvised genres that are lost first in the process. In what follows, more concrete observations contributing to change shall be interpreted.

In Central Europe lamenting was a women's tradition. This gave them prestige but at the same time may have been associated with other, less prestigious sociocultural factors. It was a "women's job" somehow to express emotions,[38] which in turn might be correlated with women's (past or present) lower status in society.[39] My impressions supported this view: women in a small village like Fornos were more likely to become the target of gossip and evaluation, while they carried a great workload, doing most household chores (of cooking, serving food, and cleaning) as well as working. Men on the other hand were regularly served by women and their habits were more tolerated, even getting drunk on a regular basis. (Here it must be noted that one must be cautious to avoid the fallacy of judging a phenomenon from a "western" (or any outsider's) point of view,[40] and my interpretation may just represent me falling into this trap.) Whatever their level of standing in the social hierarchy, it is probably safe to say that women are considered more ready to express their emotions

38 Besnier, Niko (1990): *i. m.;* Kodály (1971): *i. m.;* Nenola-Kallio (1982): *i. m.*
39 Nenola-Kallio (1982): *i. m.*
40 Besnier, Niko (1990) *i. m.*

than men, and this is likely related to their involvement in basic things of life such as child-bearing and child-rearing.[41] In traditional societies, women were therefore socially more entitled to express the emotions shared by the community.

Women were in fact respected for their skill of lamenting, and the community took a note of the aesthetical quality of dirges performed at a particular wake.[42] Lamenting the dead therefore seems to belong to a sphere of life where women have a leading role. Muting the dirge then means snatching a privilege away from women.

My informants were proud of their knowledge of being able to perform dirges. They knew what was a good "cry with words" and what made a dirge beautiful and powerful. At the same time, they sadly noted that young people did not seem to be intent to maintain this tradition. It appears that members of the same village community perceived this genre in different ways. I think this is a clear indication of the social and cultural changes that the community was undergoing in those years. Women younger than fifty years of age did not lament their dead anymore. The sisters and an elderly relative felt extremely strongly about young people whose life and values were so different.

Perceptions of emotion expression was not uniform in Fornos. It was not only the accumulated knowledge of the community that was going through a drastic change but its value system, too. More specifically, to speak one's feelings aloud was becoming shameful. Aunt P illustrated this with an example:

"Most nemrégen vót... egy halott; az meg meghagyta...hogy őtet hangosan ne sirassák. De a, a lánya azt mondta, hogy "Bocsásson meg édesapám", azt mondja, "nem tudom magamba visszatartani. Azt a fájó... emlékeket", azt mondja, "amit maga mondott nekem. Muszáj hangosan kikiabálnom."

"Not long ago somebody died; and he had said that he should not be lamented aloud. But his daughter said, "Forgive me, my father", she says, "but I cannot hold it inside, those painful... memories" she says, "that you told me. I can't help saying them out loud."

The example is a clear demonstration of change in the perception of the dirge. There are alternative interpretations to this phenomenon. First, the example may illustrate a gender difference in judging the dirge. By being outsiders to a women's genre, men may have found it easier to develop mixed feelings about the dirge. Perhaps it was men first who started to oppose the idea of dirges, thereby attacking a women's territory, so to say. The observed wake offers strong support to this claim in two respects.

41 See also Nenola-Kallio (1982): *i. m.* on female suffering.
42 Kodály Zoltán (1971): *i. m.*

On the one hand, the arrangement of the two sexes during the wake – men around the coffin in the cleanroom, and women in the kitchen – was a clear spatial demonstration of power difference. On the other hand, the auditory channel was also dominated by men: the strong male voices rendered the female performance inaudible. However, this leaves us without an explanation as to how any of these changes took place, and would give no reason why men would accept lamenting for centuries and then suddenly develop a dislike of the dirge.

Alternatively, it is also possible that, as studies about dirges and traditions of mourning claim, the loss of the dirge was reflecting a transition of a "peasant culture" community into a post-industrial type of community, in which emotions are usually not openly displayed and where proper mourning is quiet.[43] This kind of attitude was reflected in the judgement of informants who lived in villages where lamenting was not alive any longer (for instance Dercen and Bátyú). I kept asking in other villages if they knew dirges and no-one did. According to the people in non-lamenting communities, performing dirges was improper behaviour. One of them, a woman, who must have witnessed lamenting, quoted from someone else's dirge to her dead husband: as that lamenter was recalling memories, she was said to have mentioned how her husband used to beat her. "Is this appropriate? To scream 'How you used to beat me up'?" asked this female informant, upset. Such an example illustrates that in their emotionally charged dirges, lamenters would occasionally share stories transgressing the borderline of propriety with the listeners. Impropriety has been recognized before and mocked by dirge parodies, yet they never attacked emotionality, but rather coldness or calculation. However, in this example it was a mistake committed in an overly emotional state of mind that was not accepted or tolerated any longer.

Finally, perhaps both alternative interpretations offered above are true, and men may have been just the leading gender in such a dramatic change of attitudes and lifestyles. Men seemed to be the "leading sex" in the observed community. Higher-level positions such as school director or priest were filled in by men. If the culture was undergoing change and indeed looked to the west or post-industrialist societies for new models of lifestyle and new values in community life, it may have been men who first gave voice to their disapproval of improper behaviours such as "crying aloud with words", that is, the dirge.

The observation of the wake in Fornos in 1991 revealed that the wake gave very little room to the dirge and the performing women, and this contrasted with earlier descriptions, which specified the wake as the main scene of dirges to be performed. Because in Fornos the dirges were

[43] Kodály Zoltán (1971): *i. m.*; Nenola-Kallio (1982): *i. m.*

performed at the end of the wake during the last song set, sung by the strong male chorus in the room, they were muted during the event where they should have been the main show.

The audio recording I made testifies that the dirges were audible only for those fractions of seconds when the male singers took a breath. In this way, there was no opportunity for the individual to express her feelings and thoughts – the primary drive for a folklore performance, "the essence of folklore".[44] Further, there was no way for the community to participate in the experience: to be moved by the beauty of a dirge, and to shed a tear over the final departure of an acquaintance. It also prevented observer-listeners from learning it, which is key to the acquisition of any kind of language-based phenomenon. In brief, the dirge was muted. Instead, the final farewell was represented by religious songs sung by men sitting in the main cleanroom. In the future, the decline was to be accelerated by the eventual appearance of funeral parlours, whereby events related to death would be removed from the home. All in all, the inaudible dirges that I observed will stay with me as a symbol of their disappearance.

Conclusion

Employing the ethnography-of-speaking approach, this paper has processed some of the tape-recorded data the author collected and observed during her field trips to Hungarian villages in Transcarpathia (Ukraine). After introducing ethnography primarily as a method and the ethnography of speaking as a method used in early sociolinguistics, it described the collection of two dirges in 1990 and a wake observed in 1991 during fieldwork in Fornos. Complementing the observations with information from interviews and earlier research on the dirge in Hungary and worldwide, the essay also provided some interpretations. There was a discrepancy between the informant-provided information together with the observation of the wake in Fornos and previous research regarding the individual and communal functions, as well as the acquisition of dirges. According to the observations, the dirges shifted to the end of the wake, and were made inaudible by religious songs sung by men sitting in the main room of the wake. The interviews confirmed the discrepancy between functions (the reasons for a dirge to be performed) and the observed inaudibility: there was also a conflict of views between dirge-performing women and other informants who did not lament their dead anymore but apparently knew the custom intimately. It appears that

[44] Andrásfalvy Bertalan (1982): A hallgatóság nélküli népköltészet. In: Kríza Ildikó (ed.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 255.

there was a dramatic change in whose voices (women's or men's) could be heard and what kind of behaviour was viewed as appropriate (loud vs quiet expression of grief). It seems that the dirge, this ancient song of complaint, represented a genre rapidly becoming socially undesirable in the community, especially for men. This indicates a changing attitude to norms of proper mourning behaviour, but may also be interpreted as a lost opportunity for women to be heard and to involve the community in the act of saying farewell to and honouring the dead. Although my interpretations may be limited, it is true that when I observed it, the dirge in Fornos was near extinction, and together with it, an ancient and efficient form of handling grief was to be lost.

MANIFESTATIONS OF EVIL IN ROBERTSON DAVIES' *THE REBEL ANGELS*

A GONOSZ MEGNYILVÁNULÁSAI ROBERTSON DAVIES "A LÁZADÓ ANGYALOK" CÍMŰ MŰVÉBEN

Krisztina Kodó

The devil can cite Scripture for his purpose.
An evil soul, producing holy witness,
Is like a villain with a smiling cheek,
A goodly apple rotten at the heart.
O, what a goodly outside falsehood hath!
(Shakespeare: *The Merchant of Venice*)

Abstract:
The present article examines the concept of evil and the manifestation of the so-called intimate enemy in literature. The demonstration of evil will be investigated within the novel, *The Rebel Angels* (1981) by Canadian author Robertson Davies (1913-1995). This is a Gothic novel set within a modern Canadian university with characters and setting that highlight the traditional understanding of the nineteenth century Gothic. Curiously, it is not the main characters that establish the atmosphere, but rather a secondary character, John Parlabane, who becomes the focal point of the work through his devious machinations, which manifest in the notable figure of the Machiavellian villain. Elaine Pagels defines this figure as the "intimate enemy", the morality plays of the Middle Ages name it the Vice, while in Shakespearean drama this is the devious Machiavel, who tortures, murders, and entertains itself by cheating, lying, and creating havoc within its own milieu. Whether the "intimate enemy", the Vice and the Machiavel are the same manifestation, but with a different name will be the focus of the present paper.
Keywords: Robertson Davies, the Vice, concept of evil, Machiavellian villain, Gothic novel

Összefoglaló:
A jelen cikk a gonosz fogalmát és az úgynevezett „bennfentes ellenség" jelenlétét vizsgálja az irodalomban. A gonoszt, mint jelenséget Robertson Davies (1913-1995) kanadai író a *Lázadó Angyalok* (*The Rebel Angels* 1981) című regényében vizsgálom. A mű egy modern kanadai egyetemen

játszódó gótikus regény, melynek szereplői és helyszínei a 19. századi gótikus hagyomány értelmezését emelik ki. Érdekes módon nem a főszereplők teremtik meg a hangulatot, hanem egy mellékszereplő, John Parlabane, aki fondorlatos cselszövései révén kerül a mű középpontjába, amelyek a machiavellista gonosztevő nevezetes alakjában nyilvánulnak meg. Elaine Pagels ezt a karaktert „bennfentes ellenségként" definiálja, a középkori moralitás játékok az allegorikus bűn figurájának nevezi, míg a shakespeare-i drámában ez a fondorlatos machiavellista, aki csalással, hazugsággal kínozza, és gyilkolja a saját környezetét, míg önmagát szórakoztatja. Azon feltevés lesz a cikk középpontjában, hogy a „bensőséges ellenség", a bűn és a Machiavel ugyanaz a megnyilvánulás-e vagy sem, csak éppen más névvel felruházva.

Kulcsszavak: Robertson Davies, a bűn, a gonosz, machiavellista gonosztevő, gótikus regény

Robertson Davies and the Problem of Evil

Robertson Davies' name is not unknown to international scholars. Davies' reputation as a novelist stretches beyond Canada to the United States as well as overseas. Most of his novels have been translated into the major European languages, including Hungarian.[1] The large amount of work — from plays, to novels, essays, criticism, and lectures — he left behind following his death in December 1995, has rightfully placed him among those Canadian writers who have had a hand in the formation of what Canadian literature is today.

The present article will seek to examine the concept of evil and its physical manifestations within the literary oeuvre of Davies. The characters representing the bad or evil have had different names throughout history, hence the notable Vice, an allegorical figure of the morality plays in the Middle Ages, the Machiavellian villain originating from Niccolo di Machiavelli and influenced by Seneca; the result was a form of crude sensationalism on the Shakespearean stage, and a modern interpretation of evil by Elaine Pagels which defines it as the intimate enemy.

Pagels' interpretation is an endeavour to understand how this ancient magic that surrounds the whole notion of evil and the Devil has an effect in shaping and influencing our dreams and our language, through which the various literary pieces have the power of putting into words this ancient magic and making it heard. The idea of Satan being the intimate enemy is not wholly new. The great Christian ascetic Anthony, who lived

[1] Robertson Davies' popular novel, *The Rebel Angels* was translated by Péter Szaffkó in 2000 titled *Lázadó Angyalok*.

in Egypt c. 250-355 C.E. and became a pioneer among the desert fathers, also taught his spiritual heirs in monastic tradition to view Satan as the most intimate enemy of all — the enemy we call our own self. Christian tradition derives a large part of its power from the belief that Christ has already besieged the evil forces and thereby assures Christians that although their own struggles are eternal, victory is certain. And it is this apocalyptic vision that has taught "even secular-minded people to interpret the history of Western culture as a moral history in which the forces of good contend against the forces of evil in the world"[2]. Belief in Satan has lost its original power to frighten, however, people in general are still influenced by this cultural legacy, especially when social and political conflicts disrupt lives, and one must perceive these as the forces of good versus evil in the world. The earliest surviving written materials testify that man's preoccupation with evil has existed since the beginning of time. The characteristics of the evil figure throughout time overlap, though the differences seem to have more to do with the age that defined them than any formal distinctions. Within the article, the focus will be on one of Davies' popular novels, *The Rebel Angels* (1981), which is the first novel in the Cornish Trilogy, followed by *What's Bred in the Bone* (1985), and *The Lyre of Orpheus* (1988).

Robertson Davies' concern for the problem of evil seems to dominate his works. According to Davies for a plot to hold one's attention and provoke one's concern evil is a necessity. As Davies said, "without evil there is no tension, and without tension there is no drama."[3] Even our conception of human life is a varying degree of tension between opposites. In melodrama this tension of opposites is to a certain degree simplified and enlarged, therefore in its simplified form it reflects the surface of life and not its underlying structure. One of the thoughts that Davies draws upon in his novels as well as his essays is external reality which may influence our lives. Throughout his career Davies has always been quite firm and unambiguous about the existence of evil and strongly critical of those who deny or even minimize its existence.

"There are a great many people who will not believe in the reality of evil. It is a theological doctrine – the doctrine of the *privatio bone* – which insists that there is no evil, there is merely an absence of good, or a diminishing of good; that the world is essentially good because God is good, and that if something appears that is evil it is a temporary falling away. Now I think, and a very great many other people think too, that this is the most manifest nonsense, and that things appear in life and have appeared in history, ever since we had any recordings of the doings

---

2 Elaine Pagels (1995): *The Origin of Satan*. Vintage Books, New York.181.

3 Robertson Davies (1978): *One-Half of Robertson Davies.* Penguin Books, Canada. 199.

of mankind, which are directly evil, contrary to the good of either one person or perhaps a hundred thousand people or several million people, and that they are to be explained only by the existence of an element in life which is definitely evil, and which is the enemy of what we regard as best and most hopeful."[4]

The manifestations of evil weave through the fictional world created by Davies. His works are interwoven with numerous references associated with Shakespeare's dramas and the Elizabethan Age. These analogies touch upon Renaissance literature, philosophy, and religion. Davies' books have often been referred to as "not modernist or postmodernist novels" and, although the "stories have a contemporary setting, they seem far less interested in 'our' times than in earlier eras – the Middle Ages, the Renaissance, the early Romantic period."[5] Lamont-Stewart also adds that the "truth Davies's fictions seek to reveal is not, it appears, to be found within the 'modern' world."[6] Certainly, Davies may be considered a traditional-minded writer who cannot be labelled a postmodernist, meta-fictionist or even a deconstructionist, but this does not prove to be a hindrance in connection with the quality of his work. According to George Woodcock, his novels are "as Edwardianly well made as Galsworthy's Forsythe novels or Arnold Bennett's fictional chronicles of the Five Towns."[7]

The Gothic setting Davies uses in his novel puts further emphasis on the author's preferences for the past. Davies sets the location of *The Rebel Angels* in a modern-day Canadian university, named the College of St. John and the Holy Ghost, also called the "Spook".

"Spook is about a hundred and forty years old and was built in the time when Collegiate Gothic raged in the bosoms of architects like fire. The architect of Spook knew his business, so it was not hideous, but it was full of odd corners and architecturally indefensible superfluities[…] The surroundings were as Gothic as the nineteenth century could make them."[8]

The characters featuring in the novel have a definite preference for the past, highlighting that "the adjective 'modern' turns up with particular frequency in *The Rebel Angels*, and invariably its connotations are negative".[9] Davies' preference for the historical past, specifically the

4 Madison Davies (1990): *Conversations with Robertson Davies.* General Paperbacks, Toronto. 221.

5 Linda Lamont-Stewart (1991): *Robertson Davies and the Doctrine of the Elite: An Ideological Critique of the Cornish Trilogy*. Broadview Press. 280.

6 Ibid. 280.

7 George Woodcock (1996): *A Cycle Completed: The Nine Novels of Robertson Davies*. Canadian Literature no. 126/ Autumn. 36.

8 Robertson Davies (1981): *The Rebel Angels.* Penguin Books. 7.

9 Linda Lamont-Stewart (1991): *Robertson Davies and the Doctrine of the Elite.* 280.

Middle Ages and the Renaissance, have ideological implications, which are heavily emphasized from the very beginning of the novel. These views are expressed in *The Rebel Angels* as follows:

"I am not digging into such things because I think the old ways are necessarily better than the new ways, but I think there may be some of the old ways that we would be wise to look into before all knowledge of them disappears from the earth – the knowledge, and the kind of thinking that lay behind it".[10]

In his world of fiction "society is hierarchically organized and authority rests with a powerful elite, in which there is no question as to who are the masters and who are the inferiors."[11] This strict system of hierarchy is best illustrated through the traditional university layout, hence the field of Humanities, which would include studies in history, art history, philosophy and even theology.

The university milieu presented in *The Rebel Angels* mirrors a miniature society that hints at Davies' time spent teaching in a similar setting for a period of twenty years. The institution of higher education that Davies uses as his background source is notably the University of Toronto, Massey College, which is certainly one of the prestigious colleges for the humanities. Within this setting the novel places emphasis throughout on the relationship between that of master and apprentice, hence the student and the professor relationship. In *The Rebel Angels* Maria Magdalena Theotoky, who is one of the narrators, is viewed as an apprentice to her thesis supervisor, Clement Hollier, a medieval scholar, and a paleopsychologist, who delves into the different modes of thought and thinking of earlier centuries. To enhance the Gothic setting Hollier's university office is compared to an "alchemist's chamber in some quiet medieval university".[12] According to Parlabane, the absolute requirements of an alchemist are his "soror mystica", a scholarly girlfriend, and the "famulus, the scholar's *intimate* servant".[13] These Gothic features provide a pronounced backdrop for the atmosphere of the entire novel, and reinforce the locality, the Gothic layout of the university buildings, offices and the mystery surrounding the key figure, John Parlabane.

The word *intimate* is a crucial word within the novel and denotes someone close or familiar, something innermost, private, and personal. The idea of being on intimate terms with anyone suggests a very deep, and confidential relationship between two persons or among a few persons. Intimacy should suggest a profound trust between persons, whereby the

---

10 Robertson Davies (1981): *Rebel* Angels. 149.
11 Linda Lamont-Stewart (1991): *Robertson Davies and the Doctrine of the Elite.* 283.
12 Robertson Davies (1981): *The Rebel Angels.* 11.
13 Ibid.

misuse of this intimacy may result in extreme negative conduct such as hate, revenge, or even murderous intentions. The positive connotations relating to the expression intimate friends is often used in everyday English, though the word *intimate* seems to be used less and less nowadays. Another thought-provoking phrase, the *intimate enemy* is used even less in everyday speech. Thereby, the expression denotes a deeper layer of meaning. The choice of words reaches towards a negation and has the effect of suggesting something evil. Elaine Pagels employs the phrase in her critical work titled *The Origin of Satan*, where she defines it as

"[…] this greatest and most dangerous enemy did not originate, as one might expect as an outsider, an alien, or a stranger. Satan is not the distant enemy but the intimate enemy – one's trusted colleague, close associate, brother. He is the kind of person on whose loyalty and goodwill the well-being of family and society depend – but one who turns unexpectedly jealous and hostile. Whichever version of his origin one chooses, then, and there are many, all depict Satan as an *intimate enemy*".[14]

Davies' conception of evil, which he gradually develops in his fictional writing, provides the reader with an interesting, and fascinating study. In the following quote Davies offers a definition of the Devil,

"[…] just a metaphor for negative forces that are at work in human destiny… you know, the Devil's almost banished in modern theology. But I think that the Devil is having a high old time laughing at just exactly that. I speak of him, you see, as 'he', but I really mean a very large force that intrudes itself into human life at almost every point and which creates the most frightful havoc. To be tempted by the Devil does not necessarily mean that a sulphurous demon appears to you and asks you to sign something in your blood; but he may offer you a job, or he may offer you a girl, or he may offer you some kind of apparent benefit which is really your destruction".[15]

From among the evil characters Davies has lined up in his fictional writing the most sinister and unscrupulous figure is John Parlabane. He is not the main protagonist or even one of the narrators of the novel, however through his unmistakable physical presence he manages to influence the leading characters, thereby becoming the focal point of the novel.

---

14 Elaine Pagels (1995): *The Origin of Satan*. Vintage Books, New York. 49.

15 Madison Davies (1990): *Conversations with Robertson Davies*. General Paperbacks, Toronto. 257.

Parlabane, the Devil's Advocate

Parlabane is not an average person, but a highly educated philosopher, a sceptic "committed to non-belief in everything, including my most cherished philosophical ideas".[16] The demonic genius is an aspect of evil that Davies enjoys exploring in depth, which he comments upon in the following using the analogy of Geothe's *Faust*: "[…] no Faust without Mephistopheles, and there was Parlabane, as slippery tongued, as entertaining, and sometimes as frightening as the Devil himself".[17]

Parlabane at the present time of the novel would be in his late forties, however anything relating to his past is loaded with mystery. Through the interaction of the characters the reader is presented with information that offers an insight into his earlier doings, according to which Parlabane had received academic appointments in his youth that had ended amid homosexual misdoings with students, as well as overeating, drinking and drug abuse. He then disappeared for a time, and as the reader learns, joined an Anglican order, the Society of the Sacred Mission. He turns up one day at the University in a monk's habit and becomes a regular parasite, pinching money from every possible source. The evil character with which Davies equips Parlabane moves beyond being just bad and a mere parasite, because added to his deeds is also a grotesque murder. He carefully plans and then carries out the murder of one of the university professors, Urquhart McVarish, to whom Parlabane plays the role of butler, drug-supplier, sex-tease, and scholarly parasite. Having committed the murder, he himself commits suicide, though he creates the illusion of his death being the result of mere heart failure. His motive by his own admission is to ensure the publication of his autobiographical novel titled "Be Not Another if thou canst be thyself", the quote being from Paracelsus[18]. However, pure logic refuses to accept this as a mere motive, because this is morally not acceptable. Davies portrays an individual in Parlabane's figure, who goes against standard social norms in his behaviour and deeds. This seeming "motiveless malignity", with reference to S. T. Coleridge, supposes that one does evil because one is evil without necessarily having a rational motive.

Within the novel, therefore, one may rightly ask: Does Parlabane commit the murder out of malice? Or is it a desire for self-fulfilment? The answers lie within the fundamental essence of the Machiavellian villain, and the motiveless malignity as defined by S. T. Coleridge. The Vice is the allegorical figure of the Middle Ages featuring in the morality

16 Robertson Davies (1981): *The Rebel Angels.* 197.
17 Ibid. 200.
18 Ibid. 246.

plays, it embodies evil, leads Man astray, and offers no responsibility for its evil deeds. By Shakespeare's time the Vice has undergone changes and is known as the Machiavellian villain, who murders without remorse, and enjoys the consequences of its evil deeds from which the figures of Iago in *Othello* and Richard III in *Richard III* are outstanding examples.

Through Parlabane's figure Davies submerges in time to perhaps his favourite era, the Renaissance, and creates a Machiavellian villain, whose artistic craft and vocation is villainy in the traditional sense. All villains of Tudor England were to some extent Machiavellian figures, since villainy in general as the Elizabethans viewed and staged it had its foundation in an irreligious principle to which the Florentine contributed as an affirmation, though not as a manifesto, rather as a guidebook.[19] The age, however, seems to have been aware of Machiavellianism before it was aware of Machiavelli. The English Machiavel becomes a popular figure, a type of villain-hero who is unprincipled and power-hungry. Parlabane is a Machiavellian figure too. His character is "a fascinating study in evil" as Susan Stone-Blackburn[20] phrases it. Davies also points out that Parlabane is "not an improbable character" and "evil people do exist". To highlight these negative features a few quotations will follow:

"Parlabane is an evil man, and evil is infectious, and you mustn't catch the infection. […] There are evil people; they're not common, but they exist. It takes just as much energy to be evil as it does to be good and few people have energy enough for either course. But he has. There is a destroying demon in him, and he would drag you down, and then jeer at you because you had yielded to him".[21]

There are numerous references to Parlabane being likened to the devil, Lucifer, Mephistopheles, or even evil:

"[Parlabane] was always proud as Lucifer. […] he was as Luciferian as a not very tall fellow with a messed-up face could be; we tend to think of Lucifer as tall, dark and handsome – fallen angel, you know. But if Parlabane was ever an angel it's a kind unknown to me; just a very good student with a special talent for the sceptical hypotyposis".[22]

and:

"Parlabane is a wicked man. That's an old-fashioned term, but it fits".[23]

And his outward features highlight his sinister character:

"Clothed [Parlabane] he looked shabby and sinister; naked he looked

---

19 Bernard Spivack (1958): *Shakespeare and the Allegory of Evil*. Columbia University Press, New York. 87.

20 Susan Stone-Blackburn (1984): Robertson Davies, *Rebel Angel*. Essays on Canadian Writing, 1984/28. 93.

21 Robertson Davies (1981): *The Rebel Angels*. 77.

22 Ibid. 99.

23 Ibid. 98.

disturbingly like Satan in a drawing by Blake. Not at all a man with whom one would want to get into a fight".[24]

"His outward man was going from bad to worse. As a monk he had looked odd, in the Canadian setting – even in Spook – but now he looked like a sinister bum. […] He had a bad smell; not just dirty clothes, but a living, heavy stench."[25]

Parlabane's manner of appearance is imperative since it sets the tone and mood of the novel. In *The Rebel Angels* Parlabane does not appear immediately but somewhat later in the second subchapter, though, Davies begins the novel, in medias res, with the statement: "Parlabane is back." This is a forewarning of something sinister and mysterious that seems to envelop the whole of Parlabane's character and personality throughout the novel.

"Parlabane is back."
"What?"
"Hadn't you heard? Parlabane is back."
"Oh my God!"[26]

And to further emphasize this negative aspect:

"You haven't heard about Parlabane, I suppose?"
"No. What should I have heard?"
"He's back."
"Not here?"
"Yes. In the college."
"Not staying, I hope?"
"Who's to say? With Parlabane, anyhow."[27]

The author certainly manages to raise the reader's interest about wanting to know more about this individual. With the snatches of conversations quoted, Davies carefully prepares the ground for Parlabane's first appearance:

"[…] there was a soft tap at the door and in came someone who was certainly Parlabane. I knew everyone else in St. John's who might have turned up in such a guise; he was wearing a cassock, or a monkish robe that had just that hint of fancy dress about it that marked it as Anglican rather than Roman".[28]

The mystery that surrounds Parlabane's whole existence from the first sentence in the novel contradicts his actual appearance dressed as a monk. Appearance and reality seem to clash from the beginning. As one who has taken religious vows and believes in God, though this is questionable,

[24] Ibid. 251.
[25] Ibid. 199.
[26] Ibid. 1.
[27] Ibid.
[28] Ibid. 5.

he is an unlikely contestant for the embodiment of evil. However, his presence is offensive to everyone around him, and he is unashamedly himself. Parlabane, therefore, is always brutally honest, which is why he promptly shocks everyone in his environment. He is also alert, curious and has a rather silky manner as a smooth talker:

"How had he managed to get so much out of me in so short a time? How did he get away with calling me 'my dear' in such a way that I did not check him? And 'Molly'! The man was all of brass, but the brass had such a soft, buttery sheen that one was disarmed. I began to see why people had been so dismayed when they heard that Parlabane was back".[29]

Parlabane easily dismisses the fact that he receives a frosty welcome from everyone at the college. Such trivial occurrences as a Spook welcome hardly seems to disturb him at all, since he manages to turn most things to his own advantage.

"In Spook, so Gothic in Architecture, it was tempting to indulge northern fantasies, and I found myself wondering if in such a frame of mind I was not working under the eye of Doctor Faustus himself, for Hollier had the intensity of Faust and much of his questing appearance. But then, no Faust without Mephistopheles, and there was Parlabane, as slippery-tongued, as entertaining, and sometimes as frightening as the Devil himself. Of course in Goethe's play the Devil appears handsomely dressed as a travelling scholar; Parlabane was at the other end of the scale, but in his command of any conversation he had with me, and his ability under all circumstances to make the worse seem the better thing, he was acceptable as Mephistopheles."[30]

As presented in the previous sections, Parlabane is heavily marked by the signs of evil. He knows that he is bad, however, he does not want to shake off these markings since he enjoys presenting himself as a demonic genius. He can be labelled as a master craftsman who works evil in no ordinary way. However, he does not admit to following an evil course, though everyone knows he does. He boasts of his ability to take the reader or others in the novel into his confidence and expose their wickedness. Parlabane enjoys dragging people down without the least sign of compassion to achieve his own selfish aims, and to disrupt the lives of others. Traditionally, the Machiavellian villain is invincible, however Parlabane does admit to having a weak spot:

"I knew the Rule inside out, and I knew where I was weak – Article Nine, which is Silence, and Article Fifteen, Concerning Obedience. I

[29] Ibid. 8.
[30] Ibid. 200.

couldn't hold my tongue and I hated being disciplined by somebody I regarded as an inferior".[31]

When Parlabane wants something, he is very efficient in expressing himself, he is in other words, a smooth talker. When silent, he listens and observes intently, so that nothing can escape his watchful eyes. He cunningly allows the other characters to play out their roles, and by observing them Parlabane plans his devious schemes. At the end of the novel silence is used as an instrument that strengthens Parlabane as a destructive evil force:

"All that now remains is for me to put myself beyond the reach of the law. Not, let me assure you, because I fear it, but because I despise it. I could get a lot of interest in my book by hanging around, going to trial, and having my say from the dock. But you know what would happen in a modern court. Could I expect justice? Could I, who have planned a murder and killed a man in cold blood, expect to have my own life exacted as poetic justice (the only really satisfactory kind) demands? Not a chance! What a parade there would be of psychiatrists, eager to 'explain' me! They would assure the court that I was 'insane' because of course no man in his right mind ever wants revenge or personal advancement. People drunk with the cheap wine of compassion would assure one another that I was 'sick'. But I'm not insane and I am in robust health, and I will not expose myself to the pity of my inferiors".[32]

To Parlabane all the characters in the novel are his inferiors. He stands above the crowd with his evil intentions and in the method used in carrying out these deeds. As a parasite he uses any possible means or trick to acquire money from those who are accessible, which entails sponging money from his old friends, and from Maria, "in the name of unorthodox purveyance of wisdom".[33]

— "[…]So, as a creature of Renaissance spirit, I took a Renaissance path, and became a parasite.

— Parasite to Urquhart McVarish. I supplied him with flattery, an intelligent listener who was in no sense a rival, and certain services that he would have had trouble finding elsewhere".[34]

These passages clearly reveal Parlabane's extremely calm, confident, and strong presence. When Parlabane finally decides that he has had enough of being "snubbed and put down by The McVarish," he remarks that "the worm turns: the parasite punishes."[35] He does not feel or express sorrow,

---

31 Ibid. 72.
32 Ibid. 296.
33 Susan Stone-Blackburn (1984): *Robertson Davies, Rebel Angel*. Essays on Canadian Writing, 1984/28. 93.
34 Robertson Davies (1981): *The Rebel Angels.* 282.
35 Ibid. 293.

nor has any remorse for the deed he commits. Parlabane does not deny the act carried out, but retreats behind a curtain of silence, by deviously staging his death – which is suicide, though he makes it to look like heart-failure. He leaves a letter behind for his scholarly friends, Hollier, Darcourt and Maria, in which he relates the circumstances that lead to his planning the murder and executing it in cold blood. His apparent motive for committing suicide, and in such an elaborate manner is to ensure the publication of his novel, which he maintains to be a certain success; the publishers, however, to whom he had sent a chapter, and his friends, find the book terrible and impossible to read. The book is an autobiography, but

"[…] there is the *allegorical* aspect. The life of the principle character, a young academic, is the journey of a modern Everyman, on a Pilgrim's Progress. The reader follows the movement of his soul from its infantile fantasies, through its adolescent preoccupation with the mechanical and physical aspects of experience, until he discovers logical principles, metaphysics, and particularly scepticism […] It's a treatise on folly, error, frustration, and exploration of the blind alleys and false theories about life as currently propagated and ineffectually practised".[36]

Parlabane is convinced that his novel is going to be successful, whatever Darcourt, Hollier or any publisher might say. Ironically the title of the book "Be Not Another if thou canst be thyself", underlines Davies' view that being true to oneself is no guarantee of an admirable character. "What damns Parlabane in Davies's eyes is his scepticism, his nay-saying; in his consistent denial of the meaning and worth of anything in life, he is the embodiment of evil."[37]

Parlabane functions exceedingly well within his own world by being sincere. Honesty is a feature that is hardly compatible with Parlabane; he is honest or realistic enough to himself, and has no illusions about himself or the other characters. Parlabane enjoys and craves sin:

"I had known another world, and I became positively sick for the existentialist gloom, the malicious joy at the misfortunes of others, and the gallows-humour that gave zest to modern intellectual life outside the monastery. I was like a child who is given nothing but the most wholesome food; my soul yearned for unwholesome trash, to keep me somehow in balance".[38]

The vigour and vivacity that he generates is one of those vital elements that the reader will find attractive and even exciting. Parlabane's character

---

36 Ibid. 241.

37 Susan Stone-Blackburn (1984): *Robertson Davies, Rebel Angel*. Essays on Canadian Writing, 1984/28. 99.

38 Robertson Davies (1981): *The Rebel Angels*. 73.

has the presence and strength, which support his true motto: "Be Not Another if Thou Canst be Thyself".[39] His honesty alone, however, is not enough. To function well within his environment he requires the friendship, but above all the trust and confidence of the other characters. It is only by being on intimate terms with the others that he can ensnare them fully and achieve his diabolical plans. Consequently, Parlabane also knows whom to approach for money and whom he should turn to for other services, such as acquiring clothes or drugs for himself. He knows the weaknesses of the others, whether by observing them or instinctively, is open to question. He has the advantage of being able to move the characters around like puppets to justify his aims.

Therefore, Parlabane must be on intimate terms with the characters he wants to rely on if he wants to use them for his own egoistic purposes. Darcourt's remark comes perhaps closest to the truth of the matter: "You disgust me, parading around as a man in God's service when you're in no service but your own – or perhaps the Devil's."[40] As Parlabane always has a ready answer for everything, it is interesting that he leaves this comment unanswered. Putting Parlabane in jail for life for committing murder in cold blood would have been too easy. He is not the average bad guy who can be put to death or punished for his bad conduct therefore Davies chooses to fabricate an end that his character merits. With the deed completed Parlabane must be discarded, and the chaos resolved, because "the end justifies the means" as Niccolo Machiavelli expressed his view in Chapter XVIII of *The Prince*. Based on this quote Machiavelli is instructing the Prince on behaviour and maintaining appearances, therefore everything depends on well calculated loyalty and goodwill. Ironically, Parlabane is not the intimate friend that Hollier, Darcourt, McVarish and Maria would think him to be, but rather an *intimate enemy*.

Conclusion

The Vice, the Machiavellian villain, and the intimate enemy all work from within to undermine, ruin, and destroy Man without being able to present morally intelligent and solid motives for the deeds committed. Their aims justify their means, hence the need for solid motives is unnecessary. Though the names — Vice, Machiavellian villain, intimate enemy — define different historical periods, nevertheless the characteristic features they represent overlap. The evil they exhibit is universal regardless of time or space. However, one should remove oneself from this world in which

[39] Ibid. 246.
[40] Ibid. 119.

the status quo is evil. Solutions in such a world are merely temporary. The goal of such art is not to reassure the reader or audience of the stability and natural calm of things following a turmoil, but to urge with the logic of dramatic realities the turbulent, unsettled nature of social man.

The Rebel Angels is an exciting and thrilling work where the evil component is an essential element. According to Davies, without the existence of evil in literature and art there is no tension, and this ingredient is required to present a simplified form of the tension of opposites. Because the form of life acted out on stage, and respectively within a fictional world, is only a reflection of our lives, an underlying structure, which is enough to satisfy the audience or the reader as an idea of art. This conception of art is like the dreams in our subconscious that arise from a realm within us otherwise not attainable – based on the theories of C.G. Jung. If the art presented is nothing but an image of our dreams "whose Evil is this? It is our own."[41]

"What's evil? You don't know […] the Devil, when he is represented in literature, is full of excellent jokes, and we can't resist him because he and his jokes make so much sense. To twist an old saying, if the Devil had not existed, we should have had to invent him. He is the only explanation of the appalling ambiguities of life. I give you the Devil!"[42]

Davies, therefore, urges his readers toward an understanding of the devil as a reality that human beings should be willing to confront and acknowledge, but perhaps most of all to accept as an elemental component of life that has withstood the passing and turbulence of time.

---

41 Robertson Davies (1978): *One-Half of Robertson Davies.* Penguin Books, Canada. 200.

42 Robertson Davies (1983): *World of Wonders, The Deptford Trilogy*. Penguin Books, Toronto. 598.

VLADIMIR NABOKOV ÉS AZ ETIKAI KRITIKA: A *LOLITA* LÉVINASI OLVASATA[1]

VLADIMIR NABOKOV AND ETHICAL CRITICISM: A LÉVINASIAN READING OF LOLITA

Tamás Péter

Összefoglaló:
Bár Nabokov ellenezte életműve erkölcsi alapú megközelítését, az általa ábrázolt etikai kérdések a mai napig élénk vitákat váltanak ki. Ezek a viták nagyrészt mégis figyelmen kívül hagyták az erkölcsfilozófiát és annak irodalomelméleti alkalmazását. Jelen tanulmány célja, hogy kapcsolatot találjon az etikai kritika és Nabokov között azáltal, hogy a *Lolitá*t Emmanuel Lévinas filozófus főbb gondolatainak kontextusában vizsgálja meg. Nabokov problematizálja Lévinas szemtől szembeni kapcsolatról alkotott koncepcióját: a regény utolsó részében Humbert totalizáló szemlélete megváltozik, és látszólag felelősséget vállal a Másik kiszolgáltatottságáért. Ennek a változásnak a sikeressége azonban kétséges, hiszen kacérkodik Lolita lelövésének gondolatával, és végül kivégzi Quiltyt, végrehajtva ezzel azt, amit Lévinas a szemtől szembeni viszony végső elutasításának tart. A jelen cikk a szemtől szembeni kapcsolatot metatextuális szinten is vizsgálja, azt sugallva, hogy a regény ellenáll a totalizáló olvasási stratégiáknak. Végül a lévinasi megközelítés korlátairól is szó fog esni.
Kulcsszavak: Nabokov, Lolita, Lévinas, Másik, etika

Abstract:
Although Nabokov discouraged thinking about his œuvre in moral terms, his portrayal of ethical issues has been generating lively debates. Still, these debates have largely ignored moral philosophy and its application in literary theory. The present study aims to find connections between ethical criticism and Nabokov by examining *Lolita* in the context of the main ideas of philosopher Emmanuel Lévinas. Nabokov problematizes Lévinas's concept of the face-to-face relation: in the final section of the novel, Humbert's totalizing approach changes and he seems to assume responsibility for the Other's vulnerability. The success of this change is dubious, however, as he flirts with the idea of shooting Lolita

[1] Jelen értekezés a „Vladimir Nabokov *Lolita* című regényének etikai olvasatai" című, 2021-ben megvédett disszertációm első fejezetének rövidebb és kisebb változtatásokkal ellátott verziója.

and eventually executes Quilty, performing what Lévinas considers to be the ultimate rejection of the face-to-face relation. The present article also examines the face-to-face relation at a metatextual level, suggesting that the novel resists totalizing reading strategies. Finally, the limits of the Lévinasian approach will be explored.

Keywords: Nabokov, Lolita, Lévinas, Other, ethics

Bevezető

A fenti cím provokatívnak tűnhet, hiszen gyakran hangzik el, hogy Nabokov könyvei az irodalom autonómiáját, külső szabályrendszerektől (köztük az erkölcsi szabályrendszerektől) való függetlenségét éltetik. Maga a szerző is számos nem-fikciós szövegében fejezte ki a megvetését a művei morális alapon történő olvasása iránt. Leghíresebb alkotásához, a *Lolitá*hoz fűzött utószavában így fogalmazott: „Sem olvasója, sem írója nem vagyok a tanító célzatú prózának, és […] a *Lolitá*-ból nem következik tanulság." (*L*, 331.[2]) A Nabokov-recepcióban mégis a mai napig meghatározó vonal az életmű etikai hatásának vizsgálata, és éppen a *Lolita* váltja ki a legélénkebb diskurzust. Ez a regény olyan tabutémát dolgoz fel, mely óhatatlanul is felvet egy sor erkölcsi kérdést, így a szöveg értelmezéséből aligha lehet kiirtani az etikai szempontot: a történet egy középkorú pedofil (Humbert Humbert) és egy kiskamasz (a címszereplő) viszonyáról szól. Noha a kapcsolat konszenzuális volta erősen vitatható, megnehezíti a kategorikus erkölcsi ítéletek meghozatalát, hogy az eseményeket a pedofil szereplő szemszögéből látjuk.

Számos kritikus értelmezte a regényt a Másik elnyomásának a természetrajzaként, de általában teljesen függetlenül a morálfilozófia és az abból ihletet merítő irodalomelméleti irányzat, az etikai kritika *(ethical criticism)* kulcsfogalmaitól.[3] Pedig az eme iskola által leggyakrabban hivatkozott filozófus, Emmanuel Lévinas munkássága több ponton kapcsolódik a *Lolita* által felvetett kérdésekhez, és segítséget nyújthat ahhoz, hogy anélkül vizsgáljuk a regény etikai *hatását*, hogy olyasféle erkölcsi *üzenetekké* egyszerűsítenénk le, amelyek ellen Nabokov tiltakozik a fenti

---

2 Vladimir Nabokov (1987): *Lolita.* Ford. Békés Pál. Árkádia, Budapest. 331. Erre a kiadásra a továbbiakban a főszövegben *L* rövidítéssel fogok hivatkozni. A „tanulság" kifejezés megfelelője az eredeti, angol szövegben a „moral", tehát elsősorban jellemformáló, erkölcsi tanulságról van szó: "I am neither a reader nor a writer of didactic fiction, and, despite John Ray's assertion, Lolita has no moral in tow." Uő (1991): *The Annotated Lolita.* Revised and updated edition. Vintage, New York. 314. Erre a kiadásra a továbbiakban a főszövegben *AL* rövidítéssel fogok hivatkozni.

3 Ez azért is meglepő, mert a Nabokov-recepció etikai vonulatának egyik alapszövege egy filozófus tollából való: Richard Rorty (1994): A kasbeami borbély. Nabokov a kegyetlenségről. In: Uő: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás.* Jelenkor, Pécs. 159-189.

idézetben. Mit tudhatunk meg tehát a regényről, ha a lévinasi fogalmak tükrében olvassuk, és mik lehetnek ennek a megközelítésnek a korlátai?

Lévinas és az első filozófia

A kérdés megválaszolásához először érdemes áttekinteni Lévinas főbb gondolatait. Seán Hand szerint az „Etika mint első filozófia" című eszszé világosan összegzi Lévinas filozófiáját, ezért mi is az alapján mutatjuk be.[4]

Az „első filozófia" kifejezés Arisztotelész *Metafizikájából* származik, és a lét mint olyan vizsgálatát takarja; a legalapvetőbb filozófiai tant jelenti, amelyre az összes többinek épülnie kell. Lévinas szembemegy azzal a hagyománnyal, mely szerint az első filozófia a tudás léthez való viszonyát kell hogy tanulmányozza. Azért bírálja a tudást (vagyis az érdek nélküli, racionális megismerést), mert a megismerés tárgyát mindig magához hasonlítja és torzítja. Lévinas rámutat, hogy a kisajátítás gesztusa már abban is megmutatkozik, hogy a megértés egyik szinonimája a „megragadás": a gondolkodás a létet mintegy magához ragadja, ami után úgy tűnik, mintha a lét a gondolkodás ismertetőjegye lenne.[5] Ezzel azonban a gondolkodás valójában csak saját magát ismerheti meg. Bármi, amit meg akarunk ismerni, legyen az egy másik ember vagy egy elvontabb kérdés, megszűnik idegennek lenni azáltal, hogy birtokba veszi a megismerés: „A gondolkodás munkája legyűri a dolgok és emberek másságát."[6]

Lévinas szerint azonban a kisajátítás sosem sikerül tökéletesen, amennyiben mindig marad a nyomában valamiféle szorongás vagy rossz lelkiismeret. Ilyen szorongást okoz többek között a puszta időtartamként értett idő: ez a fajta idő kívül marad az akaraton, az én bármilyen tevékenységén; ilyen például az öregedés, amely passzívan történik meg, és amelyet nem tud irányítani az aktív megismerő elme.[7] Ilyenkor tehát az én szembesül vele, hogy nem tudja totalizálni a világot azáltal, hogy saját magát vetíti ki rá. Lévinas szerint az a kérdés, hogy mi az élet értelme, éppen ennek a rossz lelkiismeretnek a megnyilvánulása: csak azért fogalmazódhat meg, mert az abszolút ego hiába ruházza fel magát jelentéssel, mégis érzékel valamiféle hiányt, és visszatér a rossz lelkiismerethez.[8]

Lévinas leszögezi, hogy a totalizáló én túlélésre való törekvése („co-

---

4 Emmanuel Lévinas (1989): Ethics as First Philosophy. In: Seán Hand (ed.): *The Lévinas Reader.* Basil Blackwell, Oxford. 75.

5 Emmanuel Lévinas: *i. m.* 76.

6 Uo. 78.

7 Uo. 80–81.

8 Uo. 81.

natus") jó lelkiismeretet igyekszik teremteni, de nem tudja elaltatni azt a félelmet, hogy a létezése erőszakhoz vezethet. Az ember már a puszta létével elveszi a helyet más emberektől, és ezért felelősséget kell vállalnia.[9] Ennek a felelősségvállalásnak az érzékeltetéséhez vezeti be Lévinas az Arc fogalmát. A Másik Arca nem a szó szerinti értelemben vett arcot jelenti, hanem azt a védtelenséget, amely egy arckifejezésből is kiolvasható. A metafora másik alapja az, hogy Lévinas maszkként fogja fel azokat az általános formulákat, gondolkodási konvenciókat, amelyek a Másikat pusztán az embertársamnak mutatják be,[10] tehát egyenrangúnak, s nem nekem kiszolgáltatottnak. Ettől a maszktól megszabadulva lehet az Arc „csupasz".

A védtelenség láttán két reakció képzelhető el: vagy felelősséget vállalok érte, és ezáltal igyekszem megvédeni, vagy visszaélek a sérülékenységgel. Ezért mondja azt Lévinas, hogy a Másikkal való szembesülésben megjelenik a csábítás arra, hogy a Másik másságát eltöröljem. Ezt akár a totalizáló gondolkodással, akár a szó szerinti meggyilkolásával érhetem el. Ha ezt elkerülöm, etikus viszonyba kerülök vele, melyben az én a Másikat saját maga elé helyezi. Ez minden érdek nélkül történik meg; nem úgy, mint Heideggernél, aki a *Lét és idő*ben amellett érvel, hogy minden érzésem saját magam felé tér vissza – ebben az értelmezésben a másik halála miatti szorongásom átváltozna a saját halálomtól való szorongássá. Lévinas ezzel szemben annak a „csodájáról" beszél, amikor „az ego [moi] megszabadul magától [soi], és inkább a Másikért aggódik".[11] Lévinas számára ez a viszony alkotja az első filozófiát.

Nabokov és Lévinas: A Másik ábrázolása

A *Lolita* bonyolult, kétértelmű módon kapcsolódik a Lévinas által taglalt kérdésekhez. Humbert a regény elejétől látványosan kisajátítja Lolitát: a lányban elsősorban az általa kitalált „nimfácska" kategória megtestesítőjét, példáját keresi, nem a Másikat. Még a Lolita név is a saját találmánya, csak ő hívja így a kislányt (a szakirodalomban épp ezért sokan Dollyként vagy Dolorésként utalnak a karakterre). A nimfácska kategóriát akár még úgy is értelmezhetjük, mint ami a totalizáló tudat önimádatát mutatja meg. Ha a narcisztikus, egyedül önmagát megismerő filozófiát az öregedés szembesíti a világ totalizálhatatlanságával, akkor lényeges, hogy Humbertet az átlagosnál jobban taszítja az időtartamként értett idő uralhatatlansága: olyan korú kislányokhoz vonzódik, akiken az

[9] Uo. 82.
[10] Uo. 84.
[11] Uo. 84–85.

idő múlása hamar és látványosan megmutatkozik.[12] A korkülönbségben lelt élvezetét ráadásul így magyarázza: „Ez a fókusztávolság megítélésének kérdése, egy bizonyos távolságé, melyen a belső szem remegve lesz úrrá, és egy bizonyos ellentété, melyet az elme egy leheletnyi perverz kéjjel észlel." (*L*, 18.[13]) Humbert nyelvezetében észrevehetőek a Lévinas által bírált elemek: a totalizáló elme úrrá akar lenni az időn, és élvezetet lel az ellentétben, vagyis abban, amit Lévinas „a tudat egy másikához való viszonya"-ként ír le.[14] S noha a magyar fordítás „leheletnyi", azaz kevés „perverz kéj"-t említ, az eredeti szövegben szereplő „gasp" inkább meglepődő vagy izgatott reakciót, a lélegzet elállását takarja.

A regény vége felé Quiltynek sikerül megszöktetni Lolitát. Humbert ezután csak egy alkalommal látja viszont a lányt, aki addigra már kilépett a nimfácska-korból. Utolsó találkozásuk során Humbert máshogy viszonyul Lolitához, mint korábban. A viselkedésében beállt változás azt sugallja, hogy elfogadta a feltétlen felelősséget, és igyekszik etikusabb viszonyt kiépíteni felé; más jelek azonban arra utalnak, hogy ez a pálfordulás mégsem történik meg.

A Humbertben kialakult felelősségérzetre utal például az a mód, ahogyan arról az időszakról beszél, amikor egy paphoz járt, hogy könnyítsen a lelkén (ez kronológiailag még a tizenhét éves Lolitával való találkozása előtt történt, de a narrátor csak a viszontlátás elmesélése után említi):

„Néhány évvel ezelőtt azt reméltem, hogy egy intelligens, franciául beszélő gyóntatópap irányításával (akinél a metafizikai kíváncsiság pillanatában beváltottam az örömtelen protestáns ateizmust az ódivatú pápista lelki gondozásra) levezethetem bűntudatomból a Legfelsőbb Lény létezését. […] Azonban, ó, jaj, képtelen voltam meghaladni azt az egyszerű emberi tényt, hogy bármilyen lelki vigaszra lelek is, bármely kristályos távlatok nyílnak is előttem, Lolitámmal semmi nem feledtetheti a szennyes paráznaságot, melyet beléplántáltam." (*L*, 297–298.[15])

---

12 Dana Dragunoiu a nimfácska-szerelmet szintén az idő feletti uralkodás átlagosnál nagyobb, patologikus mértékű megnyilvánulásaként értelmezi. Nabokov az önéletrajzában maga is az elmúlt idő irányítására törekszik, de ami a *Szólj, emlékezet!*-ben obszeszszív vállalkozás, azt patológiává erősíti a *Lolita*ban. Dana Dragunoiu (2019): Time, Memory, the General, and the Specific in *Lolita* and *À la recherce du temps perdu*. In: Irena Księżopolska – Mikołaj Wiśniewski (eds.): *Vladimir Nabokov and the Fictions of Memory.* Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego, Varsó. 103.

13 "It is a question of focal adjustment, of a certain distance that the inner eye thrills to surmount, and a certain contrast that the mind perceives with a gasp of perverse delight." (*AL*, 17.)

14 Emmanuel Lévinas: *i. m.* 78.

15 "A couple of years before, under the guidance of an intelligent French-speaking confessor, to whom, in a moment of metaphysical curiosity, I had turned over a Protestant's drab atheism for an old-fashioned popish cure, I had hoped to deduce from my sense of sin the existence of a Supreme Being. […] Alas, I was unable to transcend the simple human fact that whatever spiritual solace I might find, whatever lithophanic eternities

Humbert mindehhez hozzáteszi, hogy ha bebizonyítható neki, hogy „végtelen távon" nem számít, hogy szenvedést okozott Lolitának, „akkor az élet csupán egy tréfa" (*L*, 298).[16] Az, hogy a bekezdés a szenvedés okozására teszi a hangsúlyt, az angol szövegben egy hajszálnyival explicitebb. Békés Pál a fenti részben „szennyes paráznaság" Lolitába „plántál[ásának]" fordítja a „foul lust I had inflicted upon her" kifejezést. Szó szerinti fordításban Humbert inkább arról beszél, hogy a „visszataszító (más fordításban: aljas) kéjvágyát a lányra kényszerítette" (tehát akarata ellenére létesített vele szexuális kontaktust). Az „inflict" ige ráadásul nemcsak kényszerítést, hanem fájdalom okozását is jelenti. Békés Pál fordítása ezzel szemben azt sugallhatja, hogy Humbert azt tartja a bűnének, hogy szexuálisan aktív életmódra tanította Lolitát (beléplántálta, elültette benne a paráznaságot), ez pedig idegen lenne Humbert gondolkodásától (hiszen a gyerekkori szexuális aktivitásról megbánás nélkül beszél az Annabellel való viszonya kapcsán).

Az apró pontatlanság ellenére a magyar fordításban is észrevehetőek a párhuzamok Lévinas gondolataival. Amikor Humbert elismeri a felelősségét Lolita iránt, vagyis amint védtelen emberként látja, akinek kárt okozott, abban a pillanatban az élet értelme irreleváns kérdéssé válik a számára. A narcisztikus Humbert megpróbálja áthelyezni a hangsúlyt önmagáról a Másikra, így pedig felszínre tör a racionális megismerés által hagyott rossz lelkiismeret: Humbert tudja, hogy nem az az igazi kérdés, van-e Isten, hanem hogy ő maga mit tett a Másikkal. A „végtelen távon" kifejezés pedig azért fontos, mert ez jelzi, hogy Humbert ugyanúgy kiterjeszti a felelősségvállalást a végtelen felé, mint Lévinas.

Humbertet azonban aligha tarthatjuk a lévinasi etikus viszonyulás megtestesítőjének, még azután sem, hogy – állítása szerint – megbánta a Lolita ellen elkövetett bűneit. Egyrészt az itt használt egzaltált nyelv aláássa a kommunikálni kívánt bűntudatot: a narrátor szinte fürdik a saját szenvedésének és gonoszságának leírásában. Másrészt az is elhitelteleníti Humbert etikai fordulatát, hogy a Másik megölésére való alapvető ösztönt szintén kétértelműen idézi meg. A féltékeny narrátor az elbeszélés során többször utal Mérimée *Carmen*jére, s ezzel azt sugallja az olvasónak, hogy meg fogja ölni Lolitát. Mikor kabátja zsebében pisztolyt rejtegetve meglátogatja a lányt, nem lövi le: „Azután előhúztam a pisztolyomat – mármint ez az a fajta ostobaság, amit az olvasó elvárna tőlem. Soha még csak eszembe sem jutott." (*L*, 295.[17]) Kérdéses, hogy valóban nem volt-e ilyen szándéka: hogyan kelthetné Humbert azt az elvárást az

might be provided for me, nothing could make my Lolita forget the foul lust I had inflicted upon her." (*AL*, 283.)

16 "in the infinite run"; "then life is a joke" (*AL*, 283).

17 "Then I pulled out my automatic—I mean, this is the kind of fool thing a reader might suppose I did. It never even occurred to me to do it." (*AL*, 280.)

olvasóban, hogy meg fogja ölni Lolitát, ha „soha" nem fordult volna meg a fejében a gyilkosság lehetősége? Természetesen az, hogy nem öli meg Lolitát, akár az Arc kiszolgáltatottságára való reakcióként is értelmezhető. Viszont ezt az etikus hozzáállást legjobb esetben is csak Lolita felé tanúsítja, másra nem terjeszti ki. Quiltyt kivégzi, méghozzá pontosan úgy, hogy saját magát vetíti ki rá: gonosz alteregójaként kezeli, aki csak kihasználta Lolitát, akit Humbert őszintén szeretett. Ez azt jelenti, hogy Quilty másságát a saját fogalmaiba olvasztja; totalizálja őt.

Azt is érdemes lévinasi fénytörésben megvizsgálni, hogyan ábrázolja a regény a Humbertre váró kihallgatást és a jog világát. A filozófus leszögezi: „Az embernek felelnie kell a létezéshez való jogáért, és nem valamiféle absztrakt, névtelen törvényre vagy jogi személyre való utalással, hanem azért, mert félti a Másikat."[18] Lévinas tehát kiveszi a jogi törvényeket a modelljéből, de csak azért, mert a Másikért viselt felelősség feltétlen, mindent megelőző voltát akarja érzékeltetni, ami túlmegy a jogi, tehát időben és térben változó szabályozásokon. Kállay Géza jogosan állítja, hogy Lévinas nyelvezete ennek ellenére a jogi törvények szigorúságát idézi fel: az igazságosság etikáját „Lévinas az emberhez személyre szabottan érkező, személyisége legmélyét zaklató felszólításként fogja föl, ami – értelmezésében – katonai behívóhoz vagy törvényszéki idézéshez hasonlítható".[19]

Humbert viszonya a törvényszéki kontextushoz szintén ambivalens. A kéziratát (amely a regény szövegét képezi) annak a céljából írja meg a börtönben, hogy a maga védelmére használhassa a tárgyalás során. A pert ettől függetlenül gúnyosan ábrázolja. Egy ponton így szólítja meg a kihallgatóit: „Tisztelt frigid esküdt hölgyek!" (*L*, 140.[20]) Ez a gesztus talán Humbert eltévelyedettségét hivatott illusztrálni (tudjuk róla, hogy többször szorult szanatóriumi kezelésre); talán az a célja, hogy aláássa az irodalmi szöveg valósághűségét. Még az is elképzelhető, hogy ezzel Humbert az olvasót igyekszik befolyásolni, hiszen a kifejezést a kislánnyal való első aktusának elmesélése előtt használja, s nagyobb az esély, hogy az olvasója vonakodni fog Humbert elítélésétől, ha ehhez egy frigid esküdt hölgy szerepét kell felvennie.

A törvényszéki eljárás tehát ironikus és/vagy manipulatív kontextusban idéződik meg. A narrátor ennek ellenére éppen a tárgyalására való felkészülés során, a vallomásai megírása közben tudatosítja magában tettei helytelenségét: mint James Phelan megjegyzi, Humbert viszonyulá-

---

18 Emmanuel Lévinas: *i. m.* 82.

19 Kállay Géza (2018): „Szövegedre mástól kell kommentár"?: Shakespeare metafizikai olvasata: Emmanuel Lévinas, Macbeth és a mai Shakespeare-kritika. In: Levendel Júlia – Horgas Judit (szerk.): *Mondhatunk-e ennél többet? Nyelv, irodalom, filozófia.* Liget Műhely Alapítvány, Budapest. 162.

20 "Frigid gentlewomen of the jury!" (*AL*, 132.)

sát az elbeszélt eseményekhez és Lolitához épp az változtatja meg, hogy elmeséli a történetét, ezáltal ugyanis kénytelen szembesülni a kislány szenvedésével.[21] Humbert hibája nem az, hogy nem ismeri *fel*, hanem hogy nem ismeri *el* a Lolitának okozott fájdalmat. Együttlétük során látja, de figyelmen kívül hagyja a kislány gyötrődésének különféle megnyilvánulásait. Ámde ahhoz, hogy elmesélje a történetet, le kell írnia ezeket a szenvedésre utaló jeleket is, ezzel pedig óhatatlanul is szembesíti magát velük. Ennek hatására felhagy az önigazolással, és fokozatosan elkezd felelősséget vállalni a tetteiért.[22] Elbeszélésének végére – legalábbis saját állítása szerint – eljut oda, hogy a törvényszéki ítélet alól ne próbáljon kibújni, hanem azt helyettesítse a saját bűntudatával, vagyis a belső etikai törvénye alapján ítélje el magát: „Ha magam ítélkeznék, legalább harmincöt évet adnék Humbertnek nemi erőszakért, és a többi vádat elejteném." (*L*, 325.[23]) A narrátor tehát Lévinashoz hasonlóan egyszerre utasítja el a jogi szabályok relevanciáját és idézi meg azok nyelvezetét, hogy az etikai viszonyulást modellezze.

Lévinas az irodalomtudományban: a *Lolita* és az etika metafikcionális szintje

Lévinas filozófiáját számos irodalomtudós vonta be az irodalomolvasás praxisába. Én a fentiekben a Másikért való felelősségvállalás koncepcióját a szereplők szintjére alkalmaztam: azt vizsgáltam meg, hogy a fiktív világon belül kialakul-e a szereplők (Humbert és Lolita) között a szemtől szembeni viszony. Most viszont két olyan szerzőt fogok megemlíteni, akik az olvasási folyamatra alkalmazták a lévinasi gondolatokat, tehát metafikcionális szinten igyekeztek érvényesíteni azokat.

Adam Zachary Newton *Narrative Ethics* című monográfiájának az a kiindulópontja, hogy olvasás során a befogadó ugyanúgy szembesül a szöveggel, ahogy a lévinasi én szembesül az Arccal.[24] Az irodalomtudós Coleridge *Rege a vén tengerészről* című lírai balladáját (történetmesélő versét) hozza annak példájául, ahogy egy mű (ha történetelbeszélő jellegű) megragadja az olvasót, és ezáltal olyan elemi viszonyt alakít ki vele, ami megelőz mindenféle ítéletet. Coleridge szövegében a Tengerész egy lakodalmon megállít egy vendéget, és elmeséli neki, milyen megpróbál-

---

21 James Phelan (2005): *Living to Tell about It: A Rehotoric and Ethics of Character Narration.* Cornell UP, Ithaca, NY. 120. Phelan itt röviden említi Lévinast is.

22 James Phelan: *i. m.*

23 "Had I come before myself, I would have given Humbert at least thirty-five years for rape, and dismissed the rest of the charges." (*AL*, 308.)

24 Adam Zachary Newton (2007): Narratíva mint etika. (Ford.: Bényei Tamás.) *Helikon,* LIII. évf. 4. sz. 591.

tatásokon ment keresztül, miután megölt egy albatroszt. A vendég a történet hallatán éppúgy megdermed, mint ahogy az elmesélt történetben a Tengerész dermed meg a természetfeletti jelenségek láttán; Newton a történetmesélés „fertőző", traumát átörökítő voltára teszi a hangsúlyt.[25]

Newton a Mondás és a Mondott lévinasi megkülönböztetését is bevonja a modelljébe. Amikor Lévinas ezt a két fogalmat bevezette, akkor az Arccal való szembesülés képi metaforáját áthelyezte nyelvi közegbe. Az elképzelés lényege, hogy abban, amit kimondok, vagyis a megnyilatkozásom tartalmában véglegesség figyelhető meg. A Mondott tehát egy változtathatatlan kijelentés, ami totalizál. Ezt a totalizáló erőt semlegesíti a Mondás aktusa, a Másikhoz való odafordulás. A Mondás kikezdi a Mondottat; az a mód, ahogy kimondom a Mondottat, az alá is ássa az Mondottat, mert a kimondás aktusa egyben kitárulkozás a Másik mássága előtt.

Mindez az irodalomolvasásra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a szöveg etikai hatása nem az expliciten kimondott tanulságaiban [moral] keresendő, hanem a Mondás miként jében. A *Rege a vén tengerészről* megfogalmaz egy aforizmaszerű tanulságot (mely szerint az imádkozik legjobban, azaz az van legközelebb Istenhez, aki a Föld minden teremtményét szereti), de a mű Mondása független ettől a jól lehatárolt, egyértelmű képzettől, és a történetmondás kockázatait, traumát okozó erejét fedi fel.[26]

Ezen megfontolásokat Nabokov irodalom és etika viszonyáról alkotott felfogására is vonatkoztathatjuk. Tom Whalen anélkül idézi Nabokov egyik posztumusz megjelent levelét, hogy a lévinasi fogalompárt (vagy bármilyen más irodalomelméleti koncepciót) bevonná az elemzésébe:

„Ami Gogolt illeti, nem gondolom, hogy az Ön nézőpontja olyan messzemenően eltérne az enyémtől. Soha nem akartam tagadni a művészet erkölcsi hatását, ami feltétlenül benne rejlik [inherent] minden igazi [genuine] műalkotásban. Amit elutasítok, és ami ellen kész vagyok az utolsó csepp tintámig harcolni, az a szándékos moralizálás, ami számomra kiöli a művészet minden nyomát a műből, legyen az bármilyen ügyesen [skillfully] megírva. *A köpönyeg*nek mély erkölcsisége van, amit megpróbáltam átadni a könyvemben, de ennek az erkölcsiségnek egészen biztosan nincs köze ahhoz az olcsó politikai propagandához, amit a ti-

[25] Uo. 582.

[26] Uo. 584. Valószínűleg maga Coleridge is érezte, hogy a szöveg világképe ellentmondásos, sőt még saját személyes értékrendjét is aláássa. Timár Andrea szerint a költő azért Wordsworth *Peter Bell* című elbeszélő költeményét mutatta meg a *Rege* helyett Sir Alexander Ball máltai kormányzónak, mert tudta, hogy a *Rege* ellentmond a taníttatás politikai szerepéről szóló elképzeléseinek, és azért látta el az 1817-es kiadását széljegyzetekkel, hogy tompítsa a mű belső feszültségét, és megelőzze az olvasó „megfertőződését". Andrea Timár (2015): *A Modern Coleridge: Cultivation, Addiction, Habits.* Palgrave, New York. 40, 53.

zenkilencedik századi Oroszországban néhány túlbuzgó rajongó próbált kipréselni belőle, vagy inkább belepréselni, és ami véleményem szerint megerőszakolja a történetet és magát a művészet fogalmát.

Ugyanezen az alapon: még ha Önnek igaza is van abban, hogy Gogol nem tiltakozott a jobbágyság ellen, a könyv belső morális sztenderdjei ellenszegülnek a jobbágyságnak. És az olvasóra nagyobb benyomást tesz a parasztok testi jobbágysora és gazdáik óhatatlanul kialakuló spirituális jobbágysága, mint Csicsikov pitiáner szélhámossága.

Szerintem az, hogy *A Kreutzer-szonáta* és *A sötétség hatalma* előre megfontolt morális célzattal íródtak, nagymértékben meghiúsítja a céljukat, és megöli a gátlások nélküli művészetben rejlő erkölcsiséget."[27]

A levélben megfogalmazott tézisek ellentmondanak az irodalom erkölcsiségét elutasító, esztéta Nabokov képének, így Whalen jogosan hangsúlyozza a „belső morális sztenderdek" és a „szándékos moralizálás" ellentétének jelentőségét. A kettő közti különbséget azonban pusztán úgy magyarázza, hogy Nabokov az ezüsttálcán felkínált tanulságokat hatástalannak tartotta, és ezért inkább úgy építette föl a szövegeit, hogy az olvasója maga fedezhesse fel az irodalom erkölcsiségét.[28] Whalen szerint ez a felfedezés akkor valósul meg, amikor a befogadó az újraolvasás során új részleteket vesz észre.[29] Ezt az életmű számos darabján igyekszik be-

---

[27] "As to Gogol I do not think that your point of view is so widely divergent from my own. I never meant to deny the moral impact of art which is certainly inherent in every genuine work of art. What I do deny and am prepared to fight to the last drop of my ink is deliberate moralizing which to me kills every vestige of art in a work however skillfully written. There is a deep morality in the Overcoat which I have tried to convey in my book, but this morality has certainly nothing whatever to do with the cheap political propaganda which some overzealous admirers in nineteenth century Russia have tried to squeeze out of, or rather into it, and which, in my opinion does violence to the story and to the very notion of art. / By the same token, though you may be right that Gogol did not object to serfdom, the interior moral standards of the book bristle against it. And the reader is more impressed by the bodily serfdom of the peasants and the inevitably following spiritual serfdom of the owners than by the petty roguery of Chichikov. / In my opinion, the fact that *The Kreutzer Sonata* and *The Power of Darkness* were written with a deliberate moral purpose largely defeats their purpose, killing the inherent morality of uninhibited art." Vladimir Nabokov (1989): *Selected Letters 1940–1977*. (Eds. Dmitri Nabokov and Matthew J. Bruccoli.) Harcourt Brace Jovanovich, New York. 56–57. A levél kapcsán egy másik kutató megemlíti, hogy Nabokov elsősorban azért bírálta az irodalom nyíltan moralizáló megközelítését, mert emlékeztette azokra a kritikusokra, akik Visszarion Grigorjevics Belinszkij példáján felbuzdulva egyre radikálisabban követelték az írók társadalmi elköteleződését. Arthur Langeveld (2018): Gogol Seen Through the Eyes of Nabokov. In: Ben Dhooge – Jürgen Pieters (eds.): *Vladimir Nabokov's Lectures on Literature: Portraits of the Artist as Reader and Teacher.* Brill Rodopi, Leiden. 124. https://doi.org/10.1163/9789004352872_009

[28] Tom Whalen (2016): "And So the Password Is—?": Nabokov and the Ethics of Rereading. In: Michael Rodgers – Susan Elizabeth Sweeney (eds.): *Nabokov and the Question of Morality: Aesthetics, Metaphysics, and the Ethics of Fiction.* Palgrave, New York. 23. https://doi.org/10.1057/978-1-137-59221-7_2

[29] Uo. 24.

mutatni, de emiatt sajnos nincs lehetősége az egyes szövegek etikai működését mélyre hatolóan kommentálni. Whalen tézise az, hogy az újraolvasás során észrevett részletek azért relevánsak a művek moralitásának szempontjából, mert sejtetni engednek egy spirituális másvilágot, amit a „jóság" szervez.[30] A másvilág jelenléte például a tárgyak ábrázolásában érhető tetten: a tárgyak életre kelnek, ami a *Baljós kanyar* esetében például azért fontos, mert ebben a regényben a világ antropomorf, játékos leírása ellenpontozza Paduk diktatúrájának kegyetlenségét.[31]

Úgy gondolom, a newtoni modell jobban megvilágítja a „szándékos moralizálás" és a „belső morális sztenderdek" különbségét, mint Whalen gondolatmenete. Az ellentétpár először is arra hívja fel a figyelmet, ami az etikai kritika egyik alaptézise: egy mű etikai hatása a szöveg megformáltságából fakad, nem pedig valamilyen kívülről ráerőltetett ideológiai konstrukcióból. Ha etikán a helyes cselekedetek, a jó iránti elköteleződés („éthosz") filozófiáját értjük, akkor az etika nem lehet meg narratíva nélkül; cselekvéseket elemez, melyek pozitív vagy negatív előjelű változáshoz vezet(het)nek. Az, hogy mi értelmeződik jónak, a történet elmesélésének módjától függ. Emiatt tehát az etikai kritika nem egy külső, már a szöveg ismerete előtt is birtokolt értékrendszer meglétét konstatálja vagy éppen kéri számon a szövegen (nem „olcsó politikai propaganda", amit belepréselnek a történetbe, mint Nabokov mondja a levelében), hanem azt vizsgálja, milyen etikai koncepciókat dolgoz ki a szöveg, hogyan mutatja be őket, és az olvasót hogyan igyekszik azok elfogadására vagy elutasítására ösztönözni (ezek a koncepciók a mű „belső morális sztenderdjei").

Newton a fenti elképzelést még radikálisabban fogalmazza meg: egy szövegben a morális tanulság és a Mondás etikussága egymástól függetlenül is létezhetnek. Így fordulhat elő az, hogy a *Lolita* egymással ellentétes aforizmákat is tartalmazhat saját moralitásáról: egyrészt az előszót jegyző fiktív John Ray szerint a regény „arra int, hogy még fokozottabb éberséggel és előrelátással szenteljük magunkat a feladatnak: jobb nemzedéket kell felnevelnünk egy biztonságosabb világban" (*L*, 8),[32] másrészt az utószóban Nabokov kijelenti, hogy „a *Lolitá*ból nem következik tanulság" (*L*, 331). A mű etikussága a newtoni modell szerint nem ezekben a kijelentésekben van, még akkor sem, ha a másodikat a szerző a saját nevében mondja ki. Egyébként Nabokov megnyilatkozása csak látszólagosan etikaellenes: az eredeti megfogalmazás („Lolita has no moral in tow") szó szerinti fordításban annyit tesz, hogy „a *Lolita* nem vontat maga után tanulságot". Leland de la Durantaye kiemeli, hogy a vontatás

30 Uo. 28–29.

31 Uo. 27–28.

32 "»Lolita« should make all of us […] apply ourselves with greater vigilance and vision to the task of bringing up a better generation in a safer world." (*AL*, 6.)

képe valami kívülről a könyvre erőltetett tanulságot sugall, ennélfogva nem következik belőle, hogy a műnek nem lehet etikus hatása; „csak az elhibázott regények »moralizálnak«, azok a regények, amelyekben a tartalom és a módszer nem forr össze – csak ezek vontatnak maguk mögött tanulságot, mert nem tudták azt a fedélzetre vinni".[33] Úgy gondolom, de la Durantaye pontosan értelmezi Nabokov megfogalmazásának implikációit, de Newton modelljével akár tovább is gondolhatjuk azt. Newton szerint nemcsak az elhibázott regényekben figyelhető meg valamiféle törés, hanem a Mondás szükségszerűen túlmegy a Mondotton, sőt, akár feszültségbe is kerülhet vele, ellentmondhat neki. Newton megközelítése szerint nem az a lényeges, hogy a szerző aforisztikus kijelentése a *Lolita* nem-didaktikus voltáról kibékíthető-e azzal az elképzeléssel, hogy a könyvnek van valamiféle etikai hatása. Még ha ki is lehet békíteni, a könyv etikussága, Mondása másban nyilvánul meg.

Newton három szintet azonosít, amelyben az etikusság megtörténik: az első „a történetmondó, a történet és az elbeszélt személyek viszonyainak leosztása (a történetmondás etikája)"; a második a személyek ábrázolásából fakadó kérdések (a reprezentáció etikája); a harmadik pedig a szöveg olvasásának az ára, vagyis az olvasóval való kapcsolat mibenléte (a hermeneutika etikája).[34] A hermeneutika etikája az imént említett *Rege a vén tengerészről* esetében fertőződésként valósul meg: a mű a zaklatott megformáltsága révén átadja az olvasónak a Tengerész traumáját. Ez történik a *Lolitá*ban is. Rengeteg interpretáció indul ki abból az élményből, hogy Humbert valamit átadott az olvasónak. Ha nem is azonosulunk vele egy az egyben, de nyugtalanságot okoz, hogy az elbeszélő bizonyos mértékig az oldalára tud állítani minket; retorikai eljárásai elbizonytalanítanak minket, mielőtt fölényes, magától értetődő ítéletet hozhatnánk őróla. A Mondás ebben az elbizonytalanodásban fogható meg; abban, ahogy a szöveg elbizonytalanít a Humbert tetteire adható ítélet felől. Newton szerint ez a fajta hermeneutikai etika egy időben történik meg a történetmondás és a reprezentáció etikájának a mozzanatával. A *Lolitá*ban a három szint szoros kapcsolata szintén jól demonstrálható: az olvasói nyugtalanság vagy megfertőződöttség (a hermeneutika szintje) abból fakad, hogy Humbert torz képet ad Lolitáról, kiszorítja a kislány valódi személyiségét azzal, hogy nimfácskaként ábrázolja (a reprezentációs szintje). A történetmondás szintje azáltal kapcsolódik a másik kettőhöz, hogy Humbert kéziratának címzettje a fiktív ítélőszék, és az olvasót ennek az ítélőszéknek a tagjaként szólítja meg. Megképződik tehát egy olvasói szerep (a történetmondás szintjén az olvasó az esküdtszék tagja),

---

[33] Leland de la Durantaye (2007): *Style Is Matter: The Moral Art of Vladimir Nabokov*. Cornell UP, Ithaca, NY. 190–191.

[34] Adam Zachary Newton: *i. m.* 606.

amely az interpretáció folyamatát, tehát a hermeneutika szintjét is befolyásolja (az esküdtszéki tagság elképzelése arra biztatja az olvasót, hogy az olvasás és interpretálás során is ítélkezzen Humbert felett).

A másik Lévinasra építő kutató, akit jelen tanulmány keretein belül meg kell említeni, Andrew Gibson. Az ő számára az a legfontosabb Lévinas filozófiájában, hogy a radikális nyitottságot hirdeti. Gibson szerint a posztmodern etika nem előírásszerű, nem a helyes értékek, helyes választások dogmatikus leszögezésében érdekelt, hanem az értékek pluralitásának, együtt létezésének megmutatására törekszik.[35]

Gibson felidézi a „közös szféra" *(sphere of common)* lévinasi fogalmát. Ez a szféra nem más, mint azoknak a fogalmaknak és valóságtapasztalatoknak az összessége, melyen másokkal osztozunk. Ez a látszat ellenére nem közös kiindulási pontot képez az én és a Másik között. Ellenkezőleg, mivel saját meggyőződéseimet általánosan elfogadottként konstruálom meg, a közös szféra feltételezésével a Másikat totalizálom. Mivel ezzel szemben a posztmodern etika az értékek sokféleségében, egymás mellett létezésében hisz, Gibson számára egy regény etikai jelentősége abban áll, hogy mennyire vonja kérdőre a „közös" szféráját. A *Lolita* ezt látványosan teszi meg, hiszen egy pedofil értékrendszerével szembesíti az olvasót, és nem hagyja neki, hogy kritikátlanul, valamilyen társadalmi norma alapján ítélkezzen felette. Nabokov számára a „közös szféra" az általánosítások és klisék tere, vagyis nem más, mint a világ lusta és ostoba leegyszerűsítése.

Gibson etikáját azonban azért idézem, hogy rámutassak arra, miben tér el Nabokov a lévinasi-posztmodern etikától. Nabokov ugyan sokfajta értéket ábrázol, de én úgy gondolom, nem egyszerűen egymás mellé rendeli őket. Eric Rothstein rámutatott, hogy Nabokov úgy „bizonytalanít el minket az értékekkel kapcsolatban, hogy elárasztja velük a megírt szöveget".[36] Rothstein példája arra, ahogy az értékek túláradnak a szövegben, az, amikor Humbert más kultúrák és korábbi történeti idők pedofília iránti engedékenységét idézi meg. Ez persze megkérdőjelezi azt az általános konszenzust, hogy a pedofília elítélendő, de nem gondolom, hogy ezek az értékek ugyanolyan státuszúak lennének a regényben, mint például a Másik szenvedésének elkerülésére irányuló imperatívusz. Nabokov gesztusa inkább kihívás az olvasó számára, hogy a pedofíliától való undorodását átgondolja, és megalapozottabbá tegye az elítélő véleményét, ne pedig automatikusan elfogadja és klisévé egyszerűsítve ismételgesse a pedofília elfogadhatatlanságáról szóló normát.

---

35 Andrew Gibson (1999): *Postmodernity, Ethics, and the Novel: From Leavis to Lévinas*. Routledge, London. 85–86. https://doi.org/10.4324/9780203007181

36 Eric Rothstein (2000): "Lolita": Nymphet at Normal School. *Contemporary Literature,* 41 (1): 30. https://doi.org/10.2307/1208963

Ezzel szemben Gibson megközelítése az ítélkezést kerülendőnek tekinti. Az ítélet ugyanis a pluralitás szabályozása lenne: „Így mivel az ítélet jóslatszerű, és előre tudja, mit fog találni – mivel az ítélet egyetlen támpontról működik, és feltételez egy »közös szférát« –, az ítéleteket fel kell függeszteni." Gibson a *To the North* című Elizabeth Bowen-regény kapcsán írja, hogy az etikai viszony „olyan találkozás, amelyről semmilyen szabály nem fogalmazható meg előre, és amelyet nem lehet előzetesen kiszámítani".[37] Az olvasónak ugyanolyan feltétlenül kell megnyílnia és kell alárendelnie magát az olvasott könyvnek, mint ahogy a szemtől szembeni viszonyban át kell adnom magam a Másik Arcának.

Természetesen Nabokov is gúnyolta azt az olvasási stratégiát, amelyik általánosításokat visz az olvasás élményébe, mielőtt megismerte volna a könyvet: „Semmi rossz nincs az általánosítás holdvilágával, ha *azután* jön, hogy odaadóan összegyűjtöttük a könyv napfényes apróságait. Ha az ember készen kapott általánosítással kezd, akkor a végénél kezd bele, és eltávolodik a könyvtől, mielőtt elkezdte volna megérteni."[38] Nabokov ott viszont ellentmond a gibsoni pluralitásnak, amikor az interjúiban egyértelműen, kategorikusan elítéli Humbertet, és kijelenti, hogy megveti őt: „[…] Humbert Humbert egy hiú és kegyetlen nyomorult, aki el tudja érni, hogy »meghatónak« lássuk. Ez a jelző az igazi, könnyektől áztatott szivárványos értelmében csak az én szegény kicsi leányzómra alkalmazható."[39] Mindez nem azért lényeges, mert a regény értelmezését igazítanunk kellene Nabokov nyilatkozataihoz (a newtoni modell esetében is igyekeztem nemcsak megvilágítani, hanem át is gondolni Nabokov levelét és utószavát). Az interjú inkább azért sokatmondó, mert rámutat, hogy ha a *Lolitá*t gibsoni módon olvasnánk, paradoxonba futnánk: hogyan tegyünk eleget annak a lévinasi elvárásnak, hogy egymás mellé helyezzük az értékeket, ha az egyik felkínált érték éppen a pluralitás tagadása, a lévinasi szemtől szembeni viszony elutasítása, a Másik totalizálásának legitimálása és szenvedésének ignorálása?

---

37 Andrew Gibson: *i. m.* 106.

38 "There is nothing wrong about the moonshine of generalization when it comes *after* the sunny trifles of the book have been lovingly collected. If one begins with a ready-made generalization, one begins at the wrong end and travels away from the book before one has started to understand it." Vladimir Nabokov (1980): *Lectures on Literature.* Harcourt Brace Jovanovich, New York. 1.

39 Vladimir Nabokov (2016): A The Paris Review interjúja Vladimir Nabokovval. (Ford.: M. Nagy Miklós.) *Tiszatáj,* 70(5): 14.

Összegzés

A *Lolita* lévinasi kontextusban való olvasása két ellentmondásra hívja fel a figyelmet. A karakterek szintjén: Humbert a történet végére mintha igyekezne etikus, a Másik másságát, az Arc kiszolgáltatottságát elismerő viselkedést tanúsítani, ennek hitelességét azonban több tényező bizonytalanítja el, többek között Humbert szinte kéjes vonzódása a gyilkosság gondolatához (az Arc par excellence eltörléséhez). A metatextuális szinten: a regény ellenáll a totalizáló, leegyszerűsítő olvasatoknak, ugyanakkor mégis arra hívja az olvasót, hogy ítélje el Humbertet (ennyiben pedig talán eltér a lévinasi etika tanától). A regény etikai hatása ebből a két ellentmondásból táplálkozik.

OKTATÁSMÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

(Teaching Methodological Issues)

DISKREPANZEN ZWISCHEN DER QUALITÄTSSICHERUNGSWELLE UND DEM UNGARISCHEN BILDUNGSWESEN: EINE PRAXISBILANZ

A MINŐSÉGBIZTOSÍTÁSI HULLÁM ÉS A MAGYAR OKTATÁSI RENDSZER: GYAKORLAT ÉS ELTÉRÉSEK
DISCREPANCIES BETWEEN THE QUALITY ASSURANCE WAVE AND THE HUNGARIAN EDUCATION SYSTEM: A PRACTICE REVIEW

Anna Majorosi – Anna Peres

Zusammenfassung:
In unserem Artikel möchten wir aufzeigen, wie die veränderte ISO-Norm 2015 das Qualitätsmanagement an Bildungsinstitutionen verändern kann.

Grundsätzlich lassen sich die Normen, die aus der Industrie übernommen worden sind, nicht auf das Bildungsumfeld übertragen, weil sie die fachlichen Aspekte (Dialog, professionelles Management von Lernprozessen) nicht adäquat beschreiben können. Obwohl die Konsequenzen ihrer Einführung in die Schulen für die Bildungspolitik unklar sind, interpretiert sie Qualitätsmanagement als eine Zauberformel. Die schulische Qualitätssicherung sollte sich aufgrund der Änderungen des neuen ISO-2015-Standards vielmehr auf die Schulentwicklung konzentrieren und nicht auf die Formalitäten der Regulierungsvorschriften des Qualitätsmanagements. Bevor bildungspolitische Entscheidungsträger Qualitätsmanagementsysteme in Schulen einführen, wäre es sinnvoll, diese in den eigenen Institutionen (Ministerium, Träger) vorzuschreiben, um deren Vor- und Nachteile abzuwägen.

Schlüsselwörter: ISO 2015, neue Aspekte im Qualitätsmanagement, Schulentwicklung, Berufsbildung, Qualitätsmaßnahmen

Összefoglaló:
A tanulmányban szeretnénk felvázolni, a megváltozott ISO-szabályok mennyire szabhatnak új irányt az iskolai minőségbiztosításnak.

Az iparból átvett szabványok nem adaptálhatóak az oktatási környezetre, mivel nem képesek megfelelően leírni a szakmai szempontokat (párbeszéd, tanulási folyamatok professzionális irányítása). Noha a szabványok iskolai bevezetésének oktatáspolitikai következményei nem egy-

szerűen kiszámíthatók, az oktatáspolitika a minőségirányítástól várja a csodát. Az új ISO 2015-ös szabvány változásai nyomán az iskolai minőségbiztosításnak sokkal inkább az iskolafejlesztésre, mintsem a minőségirányítási szabályozás formalitásaira kellene koncentrálnia. Mielőtt az oktatáspolitikai döntéshozók minőségirányítási rendszereket vezetnek be az iskolákban, érdemes volna ezeket a saját intézményeikben (minisztérium, fenntartó) előírni, hogy mérlegelhessék az előnyeiket és a hátrányaikat.

Kulcsszavak: ISO 2015, új minőségirányítási kritériumok, iskolafejlesztés, szakképzés, minőségi intézkedések

Abstract:

In our article, we would like to show at what points the changed ISO rules make it easier to comply with the standard in school development processes.

It is fundamentally true that the norms adopted from industry cannot be applied to the educational environment, because they cannot provide adequate aspects to professional issues (dialogue, professional management of learning processes). Education policy sees quality management as a panacea, even though it does not really know exactly the consequences of introducing it in schools. In fact, as a result of the changes to the new ISO 2015 standard, school quality assurance should focus on school development and not on the formal regulation of quality management manuals. Before education policy makers introduce quality management systems in schools, it would be worthwhile to introduce them in their own institutions (ministry, maintainers) in order to face their advantages and disadvantages.

Keywords: ISO 2015, new aspects in quality management, school development, VET, quality measures

I. Einführung

Eine der Autorinnen schrieb genau vor 20 Jahren einen Beitrag zum Thema Qualitätssicherung im Bildungswesen mit Fokus auf die Erwachsenenbildung[1]. Das Thema wurde wellenartig von der ungarischen Bildungspolitik aufgegriffen. Ende der 90-er Jahre stand das Denken über die Qualität im öffentlichen Bildungswesen hoch im Kurs (vgl.: Comenius 2000-Programm). Das grundsätzlich neue Gesetz über das Erziehungs- und Unterrichtswesen (2011) verzichtete später aber völlig auf

[1] Majorosi, Anna (2005): Zur Frage der Qualität und der Qualitätssicherung. In: Szigeti, Imre (Hg.): *Junge Germanisten stellen sich vor.* Frankfurt am Main Peter: Lang Verlag.

Qualitätsmaßnahmen und sogar auf Qualitätsgedanken. Die Anforderungen an Unterrichtende wurden in dem umstrittenen Karrieremodell formuliert, das als Ausgangspunkt zur Definierung pädagogischer Qualität beschrieben werden kann.

Eine Veränderung brachten das Berufsbildungsgesetz aus dem Jahr 2019 und das Gesetz über die Erwachsenenbildung (2020). In den beiden Gesetzen wird die Wichtigkeit der Qualitätssteuerung stark betont; das Berufsbildungsgesetz reformiert unter anderem das Prüfungswesen in der Berufsbildung durch unabhängige Berufsprüfungszentren, dessen Grundlage eine Qualitätsnorm ist. Somit wurden die ersten ungarischen Institutionen im Bildungswesen ins Leben gerufen, die auf einer Qualitätsnorm bauen, aber keine fachlich-didaktischen Aspekte beinhalten. Die berufsbildenden Schulen müssen bis Ende 2022 ihr Qualitätssicherungssystem ausarbeiten, das die Prozesse der Schulen steuert und Bewertungsaspekte der Lehrenden formuliert.

Da das Thema wieder in den Mittelpunkt bildungspolitischer Diskussion rückt, wird in diesem Beitrag untersucht, ob es überhaupt möglich ist, dass die neuen gesetzlichen Erwartungen in den 2020-er Jahren im Spiegel der veränderten ISO 9001 Normen mehr die pädagogischen / andragogischen Aspekte berücksichtigen als die vor 20 Jahren, denn die ISO 9001: 2015 fokussiert viel mehr auf die Prozesse, wie Wissensmanagement, Chancen- und Risikomanagement und Verantwortung der Geschäftsleitung und aller MitarbeiterInnen.

II. Die neue ISO-Norm im Spiegel des Bildungswesens

Die Hypothesen der obengenannten Artikel,[2] die im Jahr 2022 genauso aktuell sind, wie sie damals waren:

- BildungspolitikerInnen stellen sich das Funktionieren von QS-Standards an Bildungseinrichtungen durch ein eher lineares Managementdenken vor und hüten sich, für sich als Träger die gleichen Normen vorzuschreiben.
- Die Trennung zwischen den verschiedenen Funktionen wie Management und Produktion fällt in der Wirtschaft leicht, im Gegensatz zu den diversen Bildungsinstitutionen, da einerseits das Management an Bildungsinstitutionen fast ohne Ausnahme aus Unterrichtenden oder aus (ehemals) Unterrichtenden besteht, die sich selbst als Allrounder verstehen.
- All die Wege, die ein aus dem Bereich der Wirtschaft entlehntes

[2] Majorosi, Anna (2005): Zur Frage der Qualität und der Qualitätssicherung. In: Szigeti, Imre (Hg.): *Junge Germanisten stellen sich vor.* Frankfurt am Main Peter: Lang Verlag.

Qualitätssicherungssystem, sei es TQM oder ISO in den Mittelpunkt stellen, in die Sackgasse, weil sie den Ausgangspunkt, nämlich was Qualität in der Pädagogik im weitesten Sinne bedeutet, zu definieren vergessen.

Die ISO 9001-Norm wurde im Jahre 2015 neu definiert. Die Veränderungen der ISO-Norm weichten die harten Kategorien von ISO 9001 aus dem Jahr 2001 ab und ermöglichen etwas leichter die Transformation bzw. die Interpretation der Kategorien im Bildungssektor.

Nach der neuen ISO-Norm wird Qualitätsmanagement nicht von Qualitätsbeauftragten / Qualitätsabteilungen separat betrieben, sondern es muss zukünftig in die strategische Ausrichtung der Organisation eingebunden werden.

Diese Veränderung könnte durchaus eine gute Chance sein, den pädagogischen Aspekt als Basis ins Qualitätsdenken einzubeziehen und als Fundament in die Prozesse miteinzubeziehen.

Die folgende Tabelle beinhaltet eine Auswahl an neuen ISO-Kategorien (Unterschiede zu ISO 2008), die potentiellen Verantwortlichkeiten und die Grade der Übertragbarkeit auf Bildungsinstitutionen.

QS-Element der ISO-Norm 2015	Übertragbarkeit auf Bildungsinstitutionen	A	B	C	I.	II	III.
Verstehen und Kontext der Organisation	Verstehen des Umfelds der Bildungseinrichtung	X					X
Führung und Verpflichtung für das QS-System	Leitung und Verpflichtung für das QS-System		X			X	
Rollen, Verantwortlichkeiten und Befugnisse in der Organisation	Rollen, Verantwortlichkeiten und Befugnisse in der Institution	X			X		
Maßnahmen zum Umgang mit Risiken und Chancen	Fördermaßnahmen		X			X	
Planung von Änderung	Schulentwicklung	X					X
Wissen der Organisation	Schulentwicklung	X					X
Bewusstsein	Selbstbild		X				X
Kommunikation mit den Kunden	Kommunikation mit den Betroffenen	X					X
Entwicklungssteuerung	Schulentwicklung		X			X	
Bewertung der Leistung	Interne und externe Evaluation	X				X	
Überwachung, Messung, Analyse und Bewertung	Kontrolle, Analyse der Leistungen, Bewertung		X			X	

Analyse und Beurteilung	Beurteilung der Unterrichtenden		X			X	
Managementbewertung	Beurteilung der Schulleitung		X			X	
Nichtkonformität und Korrekturmaßnahmen	Umgang mit Disziplinfragen, Hochbegabung		X				X
Fortlaufende Verbesserung	Schulentwicklung		X				X

A: problemlos übertragbar; B: Interpretation notwendig; C: schwer übertragbar

I: Verantwortlich- Bildungspolitik; II: Verantwortlich – Bildungspolitik und die Bildungsinstitutionen; III: Verantwortlich - Bildungsinstitutionen

Die obige Tabelle zeigt, dass nach der neuen ISO-Norm die Schulentwicklung im Mittelpunkt der Qualitätssteuerung steht. Daraus resultiert, dass die zentralste Rolle in der Zukunft, wenn wir über Qualitätsentwicklung reden möchten, die Schulentwicklung spielen soll. Dazu sollte die Bildungspolitik Ressourcen zur Verfügung stellen, um dadurch die Schulen zu stärken.

Das Bild der Auseinandersetzungen über Qualität soll verfeinert werden, indem es bei den weiteren Überlegungen als Ausgangspunkt festgelegt wird, dass es bis heute kein pädagogischer Qualitätsbegriff zur fachlichen Diskussion gestellt wurde. Somit wird behauptet, dass nur Teilbereiche angerissen werden können, die zum einen hinsichtlich der Begriffsdifferenzierung im Bereich der Qualitätsproblematik relevant sind, andererseits Argumente für einen bewussteren Umgang mit dem Qualitätsbegriff liefern können.

Im Einverständnis mit den Überlegungen von Oelkers soll dabei auf die Relativität der Qualität und auf die aktuelle Gültigkeit der Kernbegriffe der pädagogischen Leistungsmessung wie Objektivität, Validität, Reliabilität und Transparenz hingewiesen werden: Qualität definiere ich als Relation, die sich graduieren lässt. „Besser" oder „schlechter" können enger oder weiter auseinanderliegen, aber Standards müssen immer nach unten abgegrenzt sein. Sie müssen das Schlechtere je unter sich haben, und der Abstand muss sich begründet nachweisen lassen, also verlangt unabhängige Beobachtungen und Bewertungen. Qualität entsteht im Vergleich, die Güte nach oben ist unbegrenzt.[3]

Oelkers erweitert den Horizont über die Messbarkeit von Bildung, Ausbildung und Weiterbildung:Wie kann pädagogische Qualität erzeugt werden, wenn die Ausbildung fast alles, was zum Dual von „Mensch"

[3] Oelkers, J. (1997): Was bedeutet Qualität in der Pädagogik? In: Arnold, R. (Hg.): *Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung.* Opladen: Leske + Buderich.

und „Bildung" passt, zulässt? Die empirische Antwort ist, eine solche Qualität wird gar nicht erzeugt, wenigstens nicht in der Ausbildung, die mit den gegebenen Standards weitgehend nur auf die eigenen Bedürfnisse reagiert. Von der Praxis für die Praxis ist eine Formel, die selbst die seminaristische Ausbildung von Lehrern belastet, nicht etwa anleitet. Die Formel bestätigt kurzschlüssige Effekterwartungen und entwertet dadurch die Ausbildung, während sich zugleich jede Maßnahme der Ausbildung mit dieser Formel sanktionieren lässt. Man kann immer sagen, eine bestimmte Lektüre, eine Übung oder ein Selbstversuch diene „der Praxis", solange diese nicht als Ernstfall in Augenschein genommen werden muss. Tritt der Ernstfall ein, kann das Ausbildungswissen vergessen werden, ohne dass dies der Ausbildungsinstitution negativ verrechnet wird. Das bedeutet, die Ausbildung hätte auch nicht stattfinden müssen, wenn die entscheidende Vorbereitung auf den Beruf der Beruf selbst ist, steht wenigstens die pädagogische Ausbildung vor dem Problem, was sie denn als Qualität vermittelt, dass nur ihr zuzuschreiben ist und zugleich ernsthafte Bedeutung für den Beruf hat.[4]

An dieser Stelle ergibt sich die Frage, ob sich die grundlegende Charakteristik der Marktperspektive auf die Erziehung und Bildung übertragen lässt. Können die Ergebnisse des Lehr- und Lernprozesses in diesem Sinne auf individueller bzw. gesellschaftlicher Ebene als zu vermarktende „Produkte" angesehen werden? Falls ja, welche Wandlungen in der Bildung bringt es dann mit? Die Frage, wie sich die traditionelle (Selbst)Verständnis der Bildung verändert, wenn man nicht mehr über Lernende, sondern grundsätzlich über „zu gewinnende Kunden" spricht, die durch ein gut konzipiertes Bildungsmarketing angesprochen werden müssen – ist nicht weniger interessant. Arnold warnt davor, die Terminologie der Wirtschaft ohne Kritik zu übernehmen:

Qualität, Bildungscontrolling und ähnliche Marktbegriffe sind Begriffe, die – gemessen an der pädagogischen Codierung des Themas – nichts bzw. wenig oder möglicherweise das Falsche begreifen, und ISO sichert ein System der Qualitätssicherung, nicht die Qualität selbst. Die ISO-Norm sichert „eine bloße Methodik von Qualitätsmanagement" (Severin), sie liefert jedoch keine inhaltlichen Kriterien für die Qualitätsbeurteilung selbst. Aus diesem Grunde ist es „durchaus möglich, dass Unternehmensabläufe zertifiziert werden, durch die permanent ein schlechtes Produkt erzeugt wird" (Sauter). Die Sicherung von Qualität erfordert demgegenüber zwingend inhaltliche Kriterien, auf deren Basis

[4] Oelkers, J. (1997): Was bedeutet Qualität in der Pädagogik? In: Arnold, R. (Hg.): *Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung.* Opladen: Leske + Buderich.

es möglich ist, Lernangebote, Lernzumutungen und Lernprozesse inhaltlich zu bewerten.[5]

Die Komplexität der Kunden-vs.-Lernende-Problematik wird in ihrer Publikation von Dieter Nittel sehr einleuchtend dargestellt: Dass in der Warenwelt eine wesentlich größere Erwartungssicherheit als im erwachsenenpädagogischen Verhältnis existiert, hat gute Gründe. Dienstleistungen in der Konsumwelt sind zeitlich limitiert, räumlich begrenzt und in sozialer Hinsicht eindeutig zurechenbar. Der Vollzug von „Dienstleistungen" in der Sphäre des erwachsenenpädagogischen Handelns ist zeitlich nicht genau prognostizierbar (es kommt auf die Lerngeschwindigkeit und die Intelligenz des einzelnen Akteurs an), räumlich ungebunden (der Aneignungskontext ist beim Lernen ein anderer als der Anwendungskontext) und sozial nicht eindeutig zurechenbar. Als bona-fide-Konsument kann ich erwarten, dass ich „kundenorientiert" behandelt werde, das heißt, dass mir außer dem Akt des Begleichens der Geldschuld andere Unannehmlichkeiten, wie z.B. der Transport des gekauften Produkts oder das Öffnen der Tür, abgenommen werden. Dem Teilnehmer in einer pädagogischen Interaktion der Erwachsenenbildung werden demgegenüber systematisch und aus guten Gründen zum Teil beträchtliche Eigenleistungen abverlangt.[6]

Pädagogische Prozesse sind relational und dialogisch; Personen, die sich auf Bildungsprozesse einlassen, folgen einem Anspruch, einer Anforderung und einem Interesse, das zur Eigenleistung, Eigenaktivität und zur Eigenentwicklung herausfordert und investieren Zeit, Geld, Interesse, Aktivität, Emotionen, Kraft in diese Eigenentwicklung, woraus nur Teile in Form von beobachtbaren Ergebnissen wie Zertifikate, Produkte sichtbar werden können. Nittel führt in seinen Überlegungen ebenfalls weitere Gründe auf, die eindeutig gegen die Verkäufer-Kunden-Beziehung, sprechen: Im Verhältnis zu dem hochkomplexen und extrem störanfälligen pädagogischen Verhältnis weist die Käufer-Kunden-Beziehung einen wesentlich einfachen strukturierten Bauplan auf. Diesem liegt eine komplementäre Rollenkonfiguration zugrunde: der Käufer signalisiert durch Worte oder Gesten Kaufbereitschaft, und der Verkäufer schließt den Handlungsbogen mit dem Akt des Verkaufens bzw. die Entgegennahme des entsprechenden Geldes ab. Rechte und Pflichten sind eindeutig verteilt, und da es sich um eine wechselseitig ergänzende Rollenkonfiguration handelt, weiß der eine durch das, was

---

5 Arnold, R. (1997): Qualität durch Professionalität – zur Durchmischung von Utilität und Zwecksfreiheit in der Qualität betrieblicher Weiterbildung. In: Arnold, R. (Hg.): *Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung.* Opladen: Leske + Buderich.

6 Nittel, D. (1997) Teilnehmerorientierung – Kundenorientierung – Desorientierung…? Votum zugunsten eines „einheimischen" Begriffs. In: Arnold, R. (Hg.): *Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung.* Opladen: Leske + Buderich.

der andere tut, wie er sich selbst „folgerichtig" zu verhalten hat. Diesem Rollenverständnis ist ein durch und durch strategischer Charakter eigen, weil die Interessenlage des Käufers (er will viel Ware für möglichst wenig Geld) und die des Verkäufers (er will viel Geld für möglichst wenig Ware) diametral unterschiedlich sind. Natürlich wird das pädagogische Verhältnis auch durch eine Vielzahl strategischer Aktivitätsmuster überlagert, und dies trifft vor allem auf das Handeln in größeren Organisationen zu. Von seiner Grundstruktur beruht pädagogisches Handeln jedoch auf einer kommunikativen Struktur, das Leitmotiv ist Verstehen und nicht die bloße Durchsetzung utilitaristischer Interessen. Komplementarität und strategisches Handeln sind also Bauformen im Käufer-Kunden-Setting, während kommunikatives Handeln und das Gebot der Reziprozität die Substanz des (erwachsenen) pädagogischen Handelns darstellen.[7]

Im Einverständnis mit Nittel kann im Falle einer pädagogischen Situation weder über eine Dienstleistung noch über eine Kunden-Verkäufer-Beziehung die Rede sein, darüber hinaus ist auch die Ausrichtung der pädagogischen Maßnahmen (im Gegensatz zu dem Bildungsinstitutionsmanagement) auf Kundenorientierung kaum der richtige Weg: Die modernen Sozialwissenschaften (Interaktionismus, radikaler Konstruktivismus) lehren uns, dass es bloßen Wissenskonsum gar nicht geben kann und produktive Aneignungsprozesse auf spontane Eigenleistungen des „I" angewiesen sind (Mead). Was geschähe, würde man die pädagogische Handlungslogik auf die Verkäufer-Kunden-Beziehung applizieren? Der Käufer des Pkws müsste nachdrücklich aufgefordert werden, sich an der Erstellung, am Produktionsprozess des Pkws selbst zu beteiligen. Kundenorientierung bedeutet, den potenziellen Käufer von Unannehmlichkeiten oder Nebentätigkeiten, die vom Kaufen ablenken könnten, zu entlasten, eine Art Unterforderungssituation herzustellen.[8]

Die Begriffe Kunden- und Produktorientierung statt der geläufigen und auch nicht altmodischen Begriffe wie Teilnehmer- und Zielorientierung können in der Sprache der Pädagogik und Andragogik Türen für strategische und utilitaristische Handlungslogiken öffnen.

Das Bildungswesen kann aus der Diskussion über Qualitätssicherung möglicherweise eine stärkere Zuwendung seitens der Öffentlichkeit und damit der öffentlichen Mittel gewinnen, um den Prinzipien der

---

7 Nittel, D. (1997): Teilnehmerorientierung – Kundenorientierung – Desorientierung…? Votum zugunsten eines „einheimischen" Begriffs. In: Arnold, R. (Hg.): *Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung.* Opladen: Leske + Buderich.

8 Nittel, D. (1997): Teilnehmerorientierung – Kundenorientierung – Desorientierung…? Votum zugunsten eines „einheimischen" Begriffs. In: Arnold, R. (Hg.): *Qualitätssicherung in der Erwachsenenbildung.* Opladen: Leske + Buderich.

Teilnehmerorientierung auf allen Ebenen gerecht zu werden. Wolfgang Becker[9] befürwortet diese Konzeption, indem er feststellt, dass Qualitätssicherung nur als Ausdruck staatlicher Sorge um begründete Mittelverwendung verstanden werden kann, keineswegs aber als normative Bildungskategorie. Die Qualitätsdiskussion kann auch dazu beitragen, dass der Gedanke des qualitätvollen Handelns, das professionell verantwortet wird, an Bedeutung gewinnt und diskutiert werden kann.

Bei der Frage nach der pädagogischen Qualität versucht man zurzeit das Problem mithilfe einer verstärkten Wirkungsforschung in den Griff zu bekommen. Man versucht, auf erfahrungswissenschaftliche Weise Erkenntnisse zu generieren und festzuhalten, aus denen wiederum Gelingens- und Erfolgsbedingungen für andere Projekte abgeleitet werden können. Allerdings stellt sich hierbei das Problem der Übertragbarkeit von Erfahrungen, wenn man will: ein spezifisches Transferproblem. Zudem ist zu berücksichtigen, dass das Ergebnis dieser Forschungen sehr stark davon abhängt, auf welche Erfassungsmethoden man sich stützt. In einer wissenschaftstheoretischen Formulierung: Die Erfassungsmethoden konstituieren den Gegenstand, so dass eine Qualitätsdebatte, die sich auf diese Basis stützen will, sich intensiv auf eine Diskussion über die Reichweite und Seriosität von wissenschaftlichen Methoden einlassen muss. Methodenstreitigkeiten sind aber nicht bloß ein nüchternes Ringen um die besten Verfahren der Erkenntnisproduktion, es geht auch hierbei um Fragen des Deutungsrechtes und der Macht: Wer sein persönliches Forschungsparadigma durchsetzen kann, hat auch größere Chancen, an entsprechende Forschungsmittel zukommen. Man kann pauschal feststellen: Es gibt kein interessefreies Umgehen mit Fragen der Qualität, wobei es neben fachlichen Interessen immer auch andere Interessen gibt, über die man nicht so gerne spricht.[10]

Einige betrachten die QS-Diskussion als eine Abbildungserscheinung der gesellschaftlichen Entwicklung und glauben fest an die Transformierbarkeit und somit an die Brauchbarkeit der in der Wirtschaft und teilweise im Dienstleistungssektor funktionierenden Normen.

Manche verstehen unter Qualitätsentwicklung quasi einen spielerischen Ausdruck postmoderner Entwicklungsverläufe[11], an denen man sich beteiligt, von denen man sich aber gleichzeitig auch distanziert fühlt.

---

9 Becker, F. J. E. (1991): Qualität in der betrieblichen Weiterbildung – Thesen zum Forschungsbedarf. In: Berufsbildung in Wissenschaft und Praxis 1991/20.

10 Max Fuchs (2014): „Qualität"– Eine Leitformel zwischen Entwicklungsimpuls und Kampfbegriff. In: KULTURELLE BILDUNG ONLINE: https://www.kubi-online.de/artikel/qualitaet-leitformel-zwischen-entwicklungsimpuls-kampfbegriff (letzter Zugriff am 05. 02. 2022).

11 Arnold, R. &Gieske, W. & Nuissl, E. (1997): *Erwachsenenpädagogik.* Hohengehren: Schneider.

Wiederum andere sehen in der QS-Diskussion eine Chance, über die Professionalisierungsproblematik mit Modernisierungs-, Strukturierungs- und Rationalisierungsfragen in einem Kontext zu diskutieren.

Es gibt aber auch den Standpunkt, dass es sich lohnt, wieder auf das Abklingen dieser aktuellen Modewelle geduldig zu warten.[12]

Hans Rudolf Lanker, Vertreter der letzten Gruppe interpretierte Anfang des neuen Jahrtausends Qualität als „das Anständige gegenüber BerufskollegInnen, Auftraggeber, Anstellungsbehörde, Eltern, SchülerInnen, StudentInnen, Fachlichkeit und mir selber." (Lanker, Unterlagen der IDT 2001)[13]

Seine Formulierung definiert zwar nicht die pädagogische Qualität, beinhaltet aber eine indirekte Stellungnahme zu dem ethischen und dadurch relativ schwer erfassbaren Aspekt der Qualitätsthematik (spannenderweise erscheinen in den letzten Jahren Deklarationen von ethisch-moralischen Normen in den Qualitätsdokumenten von multinationalen Firmen, die wunderbar auf den Homepages der Firmen ausschauen, aber den Firmenalltag kaum beeinflussen). Hohe Bildungsqualität zeichnet sich auch dadurch aus, dass sie sich statt Urteile in differenzierten Kontexten ausdrückt und konstruktive bzw. ethisch-diagnostische Fragen stellt.

Angesichts der Qualitätsproblematik sollte statt des alten Qualitätsbegriffs der sog. Rückspiegel-Perspektive, der durch abschließende Erfolgskontrollen, nachträgliche Beseitigung von Qualitätsmängeln, penible Zufriedenheitskontrollen und isolierte Seminare gekennzeichnet ist, der neue Qualitätsbegriff, die sog. Vorsorgeperspektive in den Vordergrund rücken. Die ISO-Norm 2015, wie die Tabelle auf dem Anfang dieses Beitrages auch zeigt, eröffnet den Weg zu einer neuen Sichtweise, die durch Selbstverantwortung, Selbststeuerung, Vermeidung von Qualitätsmängeln im Voraus, ganzheitliches Erfolgsbewusstsein, Problemlösung vor Ort, sowie durch die Auffassung der Bildung als ganzheitlicher Prozess gekennzeichnet ist.

Abgestützt auf die Arbeiten von Arnold, Faulstich, Krämer-Stürzl, Bohnenkamp und Gieseke[14] lässt sich das Wesentliche des Gedankenguts über die Qualität in der folgenden Tabelle zusammenfassen (diese erscheinen bereits in ähnlicher Logik im neuen ungarischen Gesetz über die Erwachsenenbildung):

---

12 https://www.test.de/Qualitaetsmanagement-in-der-Weiterbildung-Stehen-Siegel-fuer-Qualitaet-4911239-0/ (letzter Zugriff am 06. 02. 2022).

13 Lanker, H. R. (2001): *Unterlagen zur Vorlesung an der Internationalen Tagung der Deutschlehrer und Deutschlehrerinnen.* Luzern.

14 Arnold, R. &Gieske, W. & Nuissl, E. (Hrsg.) (1997): *Erwachsenenpädagogik.* Hohengehren: Schneider.

Input-Qualität **Aspekte, die im Vorfeld der eigentlichen Maßnahme gesichert werden müssen**	**Throughput-Qualität** **Aspekte, die während der eigentlichen Maßnahme wirksam werden**	**Output-Qualität** **Aspekte, die nach der eigentlichen Maßnahme wirksam werden**		
Konzeption Selbstverständnis expliziert erwachsenenpädagogisch begründet	**Infrastruktur (Orte und Personal)** lernfördernd, versorgend professionell, fachkompetent pädagogisch qualifiziert beratend, intensiv	**Abschluss** zielerreichend, verwendbar transparent, karrierewirksam,		
Planung bedarfsgerecht, bedürfnisbewusst teilnehmerorientiert, wissenschaftlich flächendeckend zugänglich	**Didaktik** motivierend, erwachsenengemäß, erfahrungsorientiert, handlungsorientiert, reflexiv lernend ausgewogen, zielgerichtet	**Zufriedenheit** berufsbezogen, kompetenzerweiternd, anregend		
Angebot transparent, kontinuierlich, (inhaltlich) breit, formenvariant			**Persönlichkeitsentfaltung** selbstverwirklichend, stabilisierend, schlüsselqualifizierend	
Träger dienstleistungsorientiert, entwicklungsfähig, erfahren, wirtschaftlich/ rechtlich gesichert			**Wirtschaftlichkeit** transparent, rentabel	

III. Abschließende Gedanken

Der Begriff Qualitätsteuerung wirkt in den Augen der Bildungspolitik als ein totemisiertes Zauberwort, das alle Probleme löst. Dies wird der Fall sein, solange Entscheidungsträger für die eigenen Institutionen (Ministerium, Schulträger usw.) Qualitätssteuerungssysteme nicht einführen. Umsonst wird die Norm verändert, bis die Regelungen in den eigenen Institutionen des Entscheidungsträgers selbst nicht adaptiert werden. Schlüssel des wahrhaftigen Funktionierens ist das authentische Praktizieren.

Die Autorinnen dieses Beitrages arbeiten neben ihrer Tätigkeit als

Unterrichtende an Privatuniversitäten in dem Budapester Unabhängigen Berufsprüfungszentrum, das von der Nationalen Akkreditierungsbehörde 2021 anhand der Norm für Personenzertifizierung (MSZ EN ISO/IEC 17024:2012) akkreditiert wurde. Wie aus der Jahreszahl der Norm hervorgeht, beruht diese Norm noch auf der alten ISO-Norm und braucht u. E. dringend eine Aktualisierung, denn diese Norm für Personenzertifizierung beruht auf einem linearen Managementdenken, das praktisch auf die fachlichen Kriterien des Prüfungsgeschäftes wie auf die Entwicklung von Prüfungsaufgaben oder inhaltliche und pädagogische Qualität der Prüfenden verzichtet. Das Akkreditierungsverfahren, das zur Legitimierung der neuen Prüfungszentren beiträgt, finden wir als eine richtige bildungspolitische Entscheidung, aber die obengenannte Norm zwingt die unabhängigen Berufsprüfungszentren in die Enge, weil durch diese Norm die Prüfungsqualität nicht zwangsläufig optimiert wird. Die Verbesserung der Prüfungsqualität kann nur in dem Fall durchgeführt werden, wenn Erfahrungen von bisherigen Prüfungsreformen (Abitur, Sprachprüfungen) ausgewertet und das Fachwissen über Prüfungsentwicklung und Fortbildungsmaßnahmen für Prüfende in Steuerungsprozessen überall etabliert werden.

"I CAN DRINK WITH ANY TINKER IN HIS OWN LANGUAGE"[1] – TARGET LANGUAGE CULTURE IN EFL AT DIFFERENT LEVELS OF TEACHING

„MINDEN KEFEKÖTŐVEL A SAJÁT NYELVÉN IHATOM"[2] – CÉLNYELVI KULTÚRA AZ ANGOL NYELVOKTATÁS KÜLÖNBÖZŐ SZINTJEIN

Bálint Szele

Abstract:
This paper presents the way leading to and the results of a pilot study carried out among Hungarian students to get more information about their ideas and beliefs about language and culture. The first part of the paper describes the theoretical background and the ideas that led to the design of a questionnaire, which was used to gain information from three different types of language learners. The second part describes the questions of the survey, while the third part presents the results in the form of graphs with added textual evidence. The conclusion offers a number of ideas and suggestions about the inclusion of culture in language teaching.
Keywords: English language teaching, culture, civilisation, communication, empirical study

Összefoglaló:
A tanulmány egy magyar nyelvtanulók körében véghezvitt előzetes kutatáshoz vezető utat és a kutatás eredményeit mutatja be. A cél az volt, hogy információt szerezzünk a nyelvtanulók nyelvvel és kultúrával kapcsolatos gondolatairól, hiedelmeiről. A tanulmány első része leírja azokat a gondolatokat és elméleti hátteret, amely végül a kérdőív megalkotásához vezetett. A második rész a kérdéseket mutatja be. A felmérésben háromféle nyelvtanuló vett részt, a tőlük kapott információ alapján állt össze a tanulmány harmadik része, amely diagramokkal és a megkérdezettek által leírt szöveges információ segítségével mutatja be az eredmé-

1 This quotation by Shakespeare (*Henry IV* Part I, Act 2 Scene 4) refers to the excellent communication and persuasion skills of Prince Henry, the future king, and also serves as a motto for this paper, underlying the importance of cultural awareness and intercultural communication.

2 Vas István fordítása.

nyeket. A konklúzió számos ötletet és javaslatot vonultat fel a nyelvoktatás és a kultúra kapcsolatáról.

Kulcsszavak: Angol nyelvtanítás, kultúra, civilizáció, kommunikáció, empirikus felmérés

1. Introduction

This paper is the outcome of a long thinking process which led me to some reflections about what I teach and how I see the role of culture in language teaching and learning. As a busy teacher, before having jobs at three different levels, I had not thought much during everyday teaching about what we might simply call 'theory'. I took "culture" for granted. This gradually changed as my teaching activities diversified, extending into lower and higher levels at the same time. As the idea of "culture", "cultural awareness", and "cultural skills" surfaced more and more frequently in my teaching in some form, an urge came to try to understand what exactly the matter was and how I could pinpoint the problem. In this paper I make an attempt at describing the stages of this development and present what I found after surveying a number of learners at different levels of English, and at interpreting the information they shared.

The urge to get deeper into the issue comes from my personal career path. In the first years after starting a teaching career, naturally, I was more concerned about how to teach and what to do (e.g. how to explain grammar, or where to get materials from) than what one of the real purposes of language teaching was. I started with young learners and very soon I had my adult clients, too. I had taught in language schools and I had had many private students before I got a teaching contract at Miskolc University as a Ph.D. student, and then as a full-time teacher at Kodolányi János University. Here, for about 10 years, I have been teaching translation techniques and computer assisted translation to students of Translation Studies, and the subject Culture and Civilisation of the UK to BA students. At the same time, I also teach 'ordinary' language learners at a local language school.

I have found that foreign culture – in the broad sense of the word – was of varying importance to the three different types of language learners. Students at the language school (sometimes referred to as LS in this paper) are not so much concerned about culture as language itself. What they need is functional language skills they can use for reading, watching movies, travelling, or they simply need some kind of a language certificate (which is so typically a Hungarian phenomenon). Students at the English Studies BA course have Culture and Civilisation of the UK (and also of

the US as a separate course) classes where they learn a lot about cultural differences, and they also do an introductory course in the theory and practice of translation. If BA students are seen as ambassadors of the English language and culture, Translation Studies students (hereinafter referred to as TR) must be seen as experts who know not only what intercultural mediation is, but are in possession of all the facts and figures necessary for their everyday survival.

Let me now attempt to give a few examples. It is quite obvious that the Hungarian term "ügyvéd" would not exactly cover either "lawyer", "solicitor", "barrister" or "attorney". Learners below B2 level do not really need such subtleties (unless they study the language of law), they would cope in everyday speech with any of the four expressions. At BA level students are expected to know these differences, but would still not be at a disadvantage if they used them somewhat incorrectly. Translation Studies students are, however, fully expected to know the difference and to be able to use and translate the terms accurately. The American term "Secretary of State" is somewhat similar. LS learners should be able to recognise it as some sort of political position; BA students should know it is one of the most important positions in American politics, denoting a person responsible for foreign politics; whereas TR students must know American political structures and recognise this term is not equivalent to "államtitkár", but to "külügyminiszter". Similar examples could be the number "0" and its different forms (zero, oh, nil, love, nought), or even newspaper titles or band names, which would give information to the culturally skilled language user. It might make a difference if a person is reading *The Guardian* or *The Times*; and also whether he/she is listening to Depeche Mode or Deep Purple. Moreover, dialects can also carry information, e.g. if someone says "wee" or "bonnie" he/she is likely to come from Scotland. Another cultural example: a native speaker would immediately recognise things he/she learnt as a child, e.g. *fee-fi-fo-fum*, which would be absolutely gibberish to a culturally non-skilled speaker.

I supposed from the beginning that the three different types of language learners described above have very different attitudes to "culture". Very roughly, we can say that LS students want sound language skills, and are only partially and selectively interested in what we might term "target language culture" (TL for short, which in this case means British, American, and also Australian and other English-speaking cultures, in Hungary commonly referred to under the umbrella 'Anglo-Saxon'). BA students are aware of the fact that cultural studies are an important part of their studies, and they are at least partially aware of the fact that they are expected to be cultural mediators. TR students are wholly aware that they are linguistic and cultural mediators and they try to live up to this expectation. In my research, I wanted to get more precise

information about what ideas and beliefs the different language learners have about culture as a social phenomenon in language learning. Before administering the survey I had only supposed that the importance of culture would rise together with the language level, but I had had (and had found) no reliable empirical information about this issue in Hungary. My attempt is therefore best seen as a pilot study to open up new ways for research.

2. Theoretical background and technical information

Before doing any sort of survey, we must find a suitable definition of culture. Claire Kramsch, in her essay *Culture in Language Teaching*, describes culture as a changing phenomenon. A few decades ago, she says, "culture" was used to denote what we today call "high culture", i.e. the highly literate part of knowing a language (literary texts, witty sayings, and important personalities). Later, when cultural contacts became more frequent, the term was used to denote ways of life and behaviours. Still later, "culture" began to include politics and identity, and is now completely detached from the idea of one language, one nation. Thus, there are also national, regional, and global aspects of culture. We can finally come to the conclusion that a broad definition is *the context within which the language is lived and spoken by its native speakers*. This, as Kramsch says, would include "the native speakers' ways of behaving, eating, talking, dwelling, their customs, their beliefs and values."[3] Neuner gives a very similar definition: "Culture in its widest sense can be understood as a specific way of thinking, acting and feeling about one's own actions and the actions of others. This includes conscious or underlying explanations of the world and one's own and other people's place within it. It also encompasses beliefs, faiths, ideologies and world views, which we call upon to assert reality, truths, values and ideas of good and bad."[4]

To what extent is culture interesting and of value to ordinary language learners? If they are looking for a practical, 'touristic' kind of English, merely as a tool for communication, they are bound to see English as a multinational, culture-free language. They might also think there is a supranational European dialect of English. This, I think, is partially true; true in the universe of usually A1–B1 level speakers throughout Europe, who can barely communicate and who really do not know much

---

3 Kramsch, Claire (2006): "Culture in Language Teaching." In: *Culture in Language Learning* edited by Hanne Leth Andersen *et al*, 11–25. University Press, Aarhus. 13.

4 Neuner, Gerhard (2012): "The Dimensions of Intercultural Education." In: *Intercultural Competence for All,* Council of Europe, 11–49. Council of Europe, Strasbourg. 21.

about target language culture. Gaps in communicative competence definitely undermine intercultural competence (and vice versa), so we must ask the question if we want to be proficient, 'quality' speakers of English or strugglers who can barely cope with simple everyday situations appropriately (as a simile, we can use the case of Chinese restaurant staff in Hungary, who barely speak Hungarian – we often ask our students "Do you want to speak English like that?"). There is a point when the speaker cannot function anymore without cultural skills. Here, we must mention sociolinguistic competence and appropriateness, both referenced to native English as a norm. This is the only norm foreign learners can rely on. As a teacher, I think that general cultural issues – such as the use of "How are you?", "How do you do?", greetings, etc. – must be taught from the beginning. The new Common European Framework of Reference (CEFR) says that at level A1, learners must be able to recognise "differing ways of numbering, measuring distance, telling the time". At level A2, they must be able to use everyday greetings, farewells, and expressions of thanks and apology. At level B1, a user "can explain features of his/her own culture to members of another culture or explain features of the other culture to members of his/her own culture."[5]

Corbett asks the question whether native-speaker competence is still important. He argues that being a competent speaker involves the use of what he calls international communicative competence, and that competent language users will naturally become ambassadors of both their mother culture and their target culture. They will understand language and behaviour, will be able to explain it to others, and will also understand and appreciate both similarities and differences between their own and cultures of the communities/countries where the target language is spoken.[6] A similar view is reflected in the new CEFR, which distinguishes between multilingualism (the coexistence of different languages at the social or individual level) and plurilingualism (the dynamic and developing linguistic repertoire of an individual user/learner).[7] The document states that "social and cultural mediation are getting relevant in increasingly diverse classrooms"[8] and encourages teachers "to include the acquisition of plurilingual and pluricultural

---

5 *CEFR: Common European Framework of Reference For Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume With New Descriptors*. Council of Europe, 2018. 159. https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989 (accessed 19. 01. 2022)

6 Corbett, John (2003): *An Intercultural Approach to English Language Teaching*. Multilingual Matters, Clevedon. 3.

7 CEFR 28.

8 Ibid. 34.

competence". It also states that a language user should be able to "mediate between individuals with no common language".[9]

To understand how the issue of culture affects translators and interpreters, I used Simigné Fenyő Sarolta's book *A fordítás mint közvetítés* [Translation as Mediation], which gives a clear and concise explanation of what is necessary for professional mediators such as translators and interpreters. One of the most complicated issues in translation is the translation of so-called realia, culture-specific expressions, which are usually without equivalents in the target language (e.g. 10 Downing Street, Poets' Corner, or Spotted Dick, an English pudding). Thus, the mediator has the task of transferring the element of a culture into another language, and this is not just linguistic but also cultural transfer. Simigné states that "mistranslations can come about due to lack of direct cultural experience and necessary knowledge".[10] She also states that "words in a culture have cultural and historic roots, the translator must know these to be able to translate well".[11]

My research is based on the ideas described in the previous section, and looks for answers to some of the questions that emerged during the thinking process.[12] I administered three different questionnaires including statements about language and culture: one for LS learners (paper-based), one for BA students (online) and one for TR students (online). Nine statements were similar for all groups, three were common for BA and TR, and there was one statement only for LS learners and five statements only for TR students. The learners had to mark whether they agreed or disagreed with the statements (dual choice). The nine common statements for all groups were:

9 Ibid. 176.

10 Simigné Fenyő, Sarolta (2006): *A fordítás mint közvetítés* [Translation as Mediation]. Stúdium Rendezvények és Nyelvtanfolyamok, Miskolc. 113.

11 Ibid. 114.

12 For a similar study concerning students of Translation Studies, see Szele, Bálint (2017): Translators In Higher Education. Beliefs And Misconceptions: The Results Of A Survey. In *Topical Issues of Teaching and Learning Translation and Comparative Studies* edited by F. Dedebaev *et al*, 193–199. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

I'm interested in TL culture in general.
I only want to communicate, TL culture is irrelevant to me.
A quality speaker must know TL culture and customs.
Knowing TL culture helps efficient communication.
I'd like to know when, what, and how to say to avoid any misunderstandings.
I just want to make myself understood, native-like competence is irrelevant to me.
I'd like to speak as well as native speakers.
I'd like to speak in an elegant, sophisticated way, and to use the right expressions in the right moments.
I'm interested in TL history, language, and customs.

The three common statements for the BA and TR groups were:

I'd like to be an ambassador of TL cultures.
I know and understand the differences between Hungarian and TL culture and behaviour.
I can explain these differences to others.

The five statements only for TR students were:

I agree that translation is also cultural mediation.
Learning contrastive "Landeskunde" would be useful.
The success of a translation can depend on the right interpretation of a culturally bound expression.
I saw translations that were wrong because of the lack of cultural knowledge.
Translating culturally bound expressions, realia, is easy, I can recognise them easily.

Here, *Landeskunde* is a German word translating roughly "culture and civilisation studies". The Hungarian equivalent is "országismeret". No equivalent word exists in English.

The statement only for BA students was:

I'm interested in TL history, literature, and customs, but I would rather learn these outside language classes.

I also provided space for respondents to add their own answers to the following questions:

What is your reason for learning English? Why are you studying it?

Why do you / don't you want to achieve native-like competence?

If you have any personal experience about English or other cultures, please share it.

The questionnaires were in Hungarian so that language barriers would not influence the respondents (the translations into English for this paper were made by the author). I then pooled the responses and calculated the results in an Excel table. Here, I am not going to show all the responses given, but only comparative graphs that show us the differences between LS/BA/TR, and BA/TR learners. The number of respondents in the LS group was 45 (mostly from A1 to B1), in the BA group 10 (B1 to C1), in the TR group 43 (B2 to C1). The selection of the respondents was done on the basis of availability, so the sample and the results are not representative.

3. Findings

3.1. Comparison of the three groups surveyed

In the following section, I am going to present the results of my survey in the form of stacked bar charts where the sum of the responses per bar is always 100 percent, and an easy comparison of the three groups surveyed is available. The statements of the survey are repeated as the titles of the charts.

Fig. 1. I'm interested in TL culture in general.

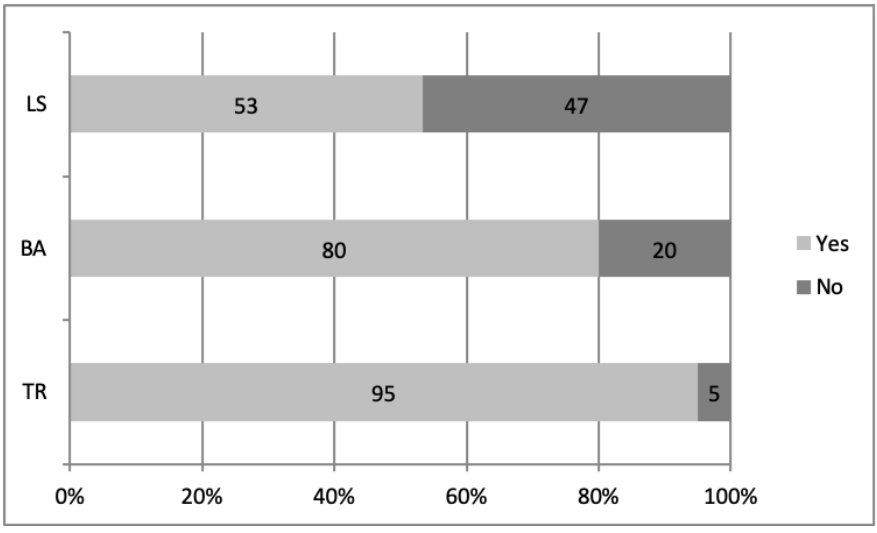

Fig. 2. I only want to communicate, TL culture is irrelevant to me.

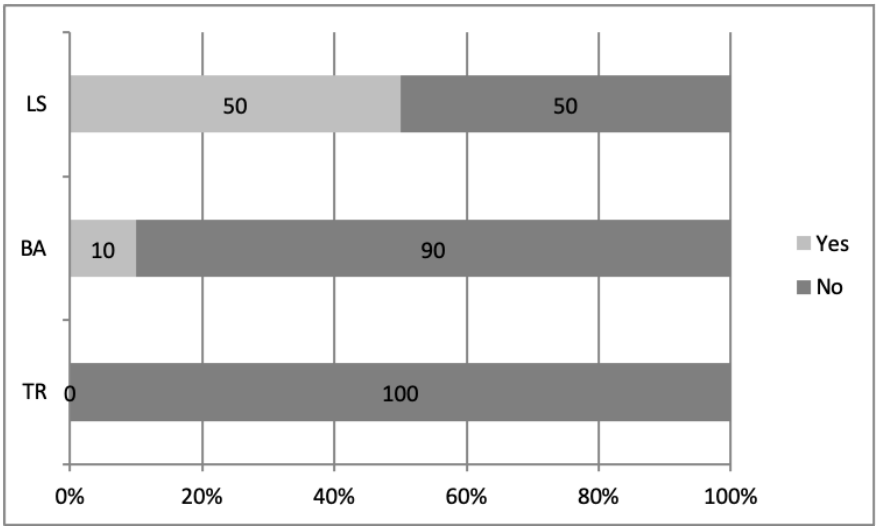

The results show that the higher the level is, the more learners are interested in TL culture. Even if they are not interested, as in the case of some BA and TR students (20% and 5% in Fig 1), they mostly admit that TL culture is relevant to them.

The following seven graphs show responses to the statements about language and culture. The general trend is clearly visible: the higher the level, the more positive responses there are.

Fig. 3. A quality speaker must know TL culture and customs.

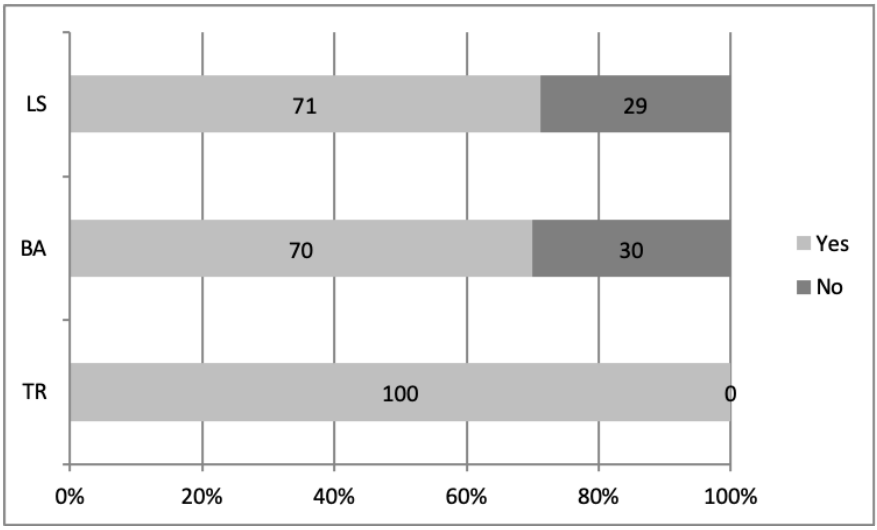

Fig. 4. Knowing TL culture helps efficient communication.

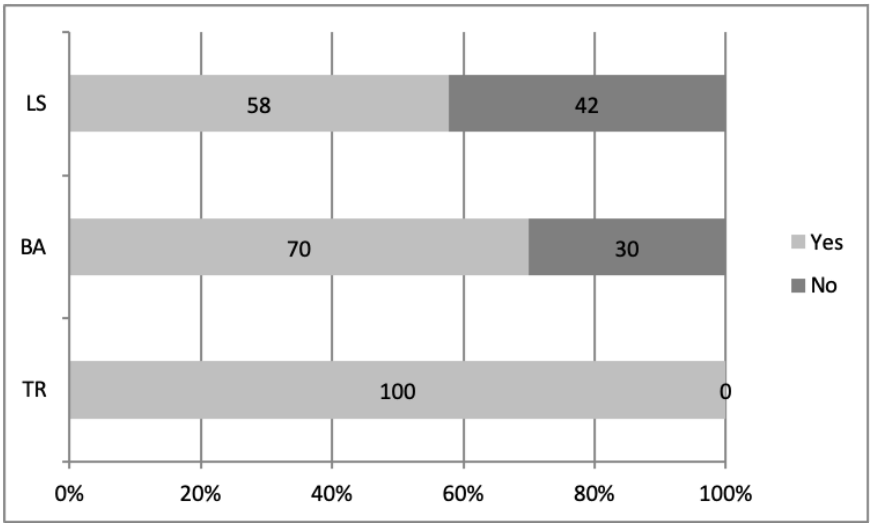

In Fig. 3, the responses of LS and BA learners are similar. In everyday situations (especially as they are staying in their home country, and usually speak in a classroom setting), they might get the impression that cultural knowledge is unnecessary. TR students, however, can experience the importance of cultural knowledge almost every day. In Fig. 4 we can see that some LS learners are the ones who tend to think that communication without cultural knowledge is possible. One BA student said "If I'm not talking to native speakers, culture is not important, but if I am, it is." As opposed to this, most TR students say that knowledge about culture facilitates communication as it helps being regarded as an equal partner. One of them said "I can only be a good teacher, translator, and communicator, if I have a native-like competence of the language".

Fig. 5. I'd like to know when, what, and how to say to avoid any misunderstandings.

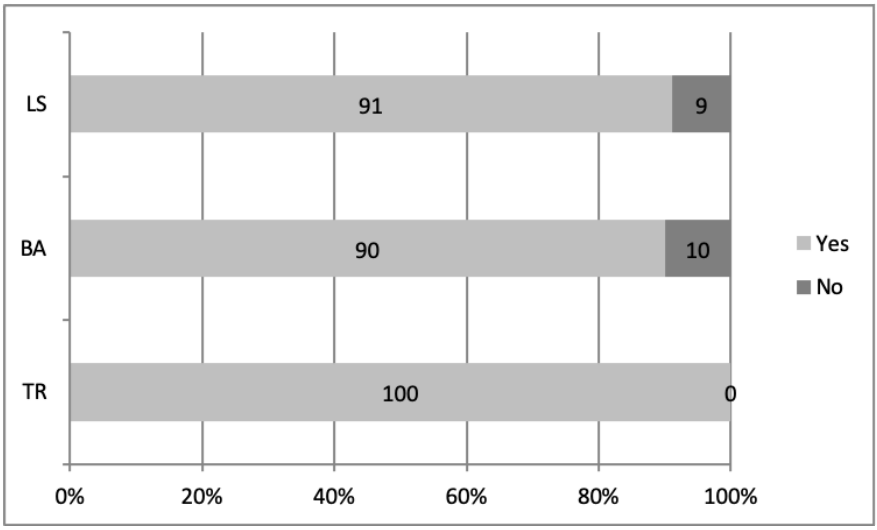

Here, without actually printing the word "culture" in the statement, I explained what I meant by cultural awareness in communication. Here, as the statement is not so abstract, the responses are more positive.

Fig. 6. I just want to make myself understood, native-like competence is irrelevant to me.

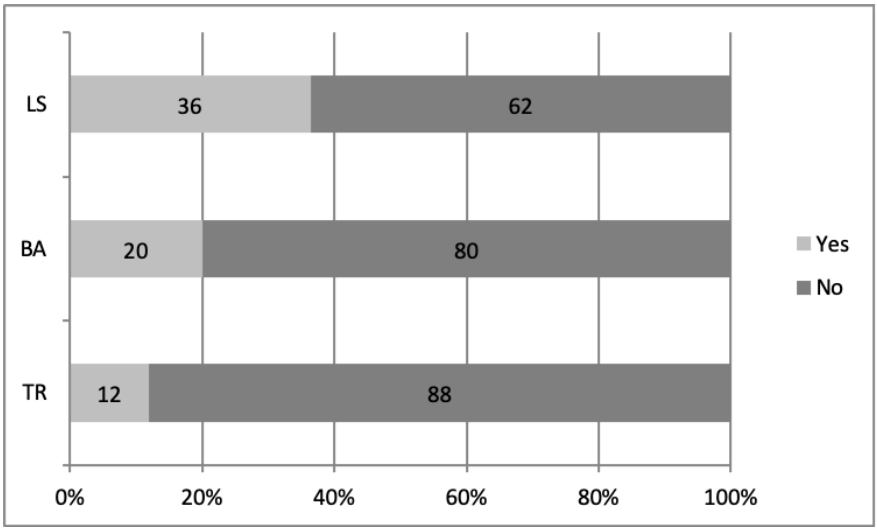

Fig. 7. I'd like to speak as well as native speakers.

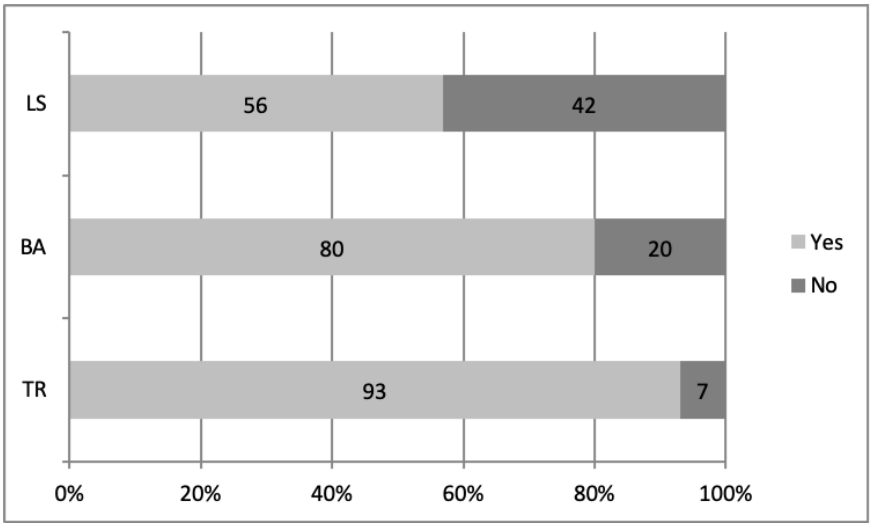

In Figs 6 and 7 it is clear that learners respond very similarly to similar statements, even if they are worded in different – I might say antonymic – ways. The responses show that the higher the level, the more important native-like competence is for learners. One TR student said the following: "For a translator it is important to know the language at a very high, possibly native-like level, not only textbook knowledge, but also the spoken language. This contributes to the adequate translation of expressions and terminology."

Fig. 8. I'd like to speak in an elegant, sophisticated way, and to use the right expressions in the right moments.

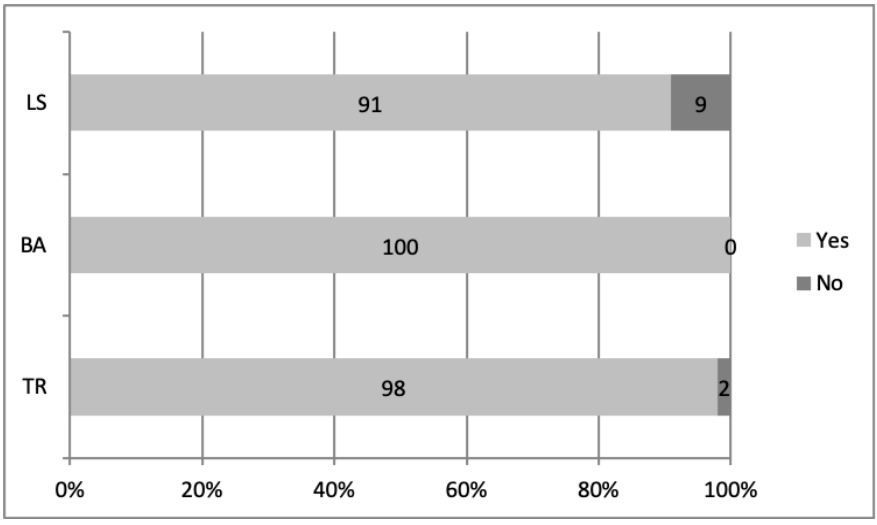

A very similar statement to the one in Fig. 5 (I'd like to know when, what, and how to say to avoid any misunderstandings). If the statements are formulated in a concrete, precise manner, without abstractions, the responses are much more positive. Some students of translation took the statement literally and told me they did not want to "speak" the language, only use it in written communication. Precision is an important characteristic of a good translator.

Fig. 9. I'm interested in TL history, language, and customs.

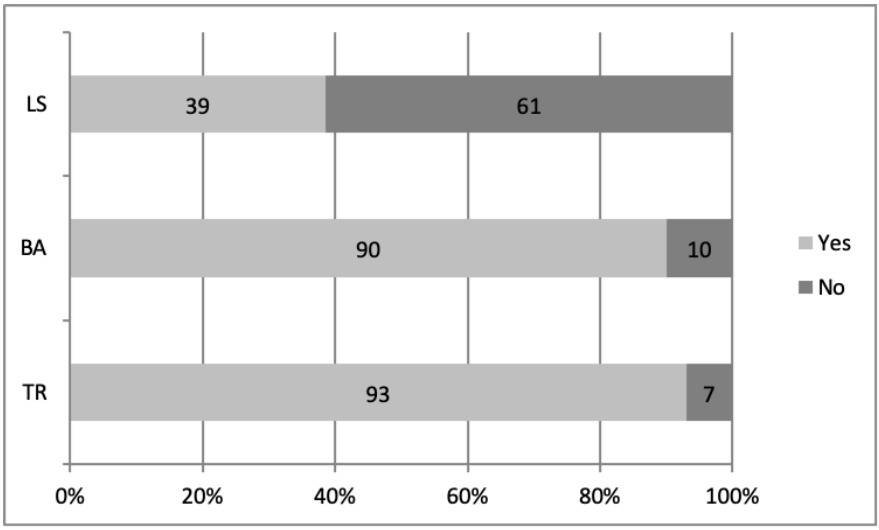

Here, again without mentioning "culture", I got similar results to the ones in Fig. 1 (*I'm interested in TL culture in general*). The most significant difference is that to the statement "I'm interested in TL culture in general", 53% of learners said yes, whereas here only 39%. The word "culture" seems to be more appealing to them than "history, language, and customs". When a similar statement was presented to LS learners only (I'm interested in TL history, literature, and customs, but I would rather learn these outside language classes), they were more likely to say yes (48%). Many of them might think learning about culture (at their level) is a waste of time and money.

3.2. Comparison of the BA and TR groups

Bachelor students should know a lot about English and American history, culture, and civilisation, but their livelihoods would not be in danger if they did not know some facts or if they made mistakes.

Many are not so much interested in culture as in the language itself. Students of translation studies are, however, under pressure to be capable of using cultural information in everyday life, both when translating from Hungarian to English and from English to Hungarian. Their lack of cultural knowledge can lead to serious misunderstandings in their translations, so many of the classes are devoted to methods of dealing with cultural information. The following graphs compare the responses from BA and TR students.

Fig. 10. I'd like to be an ambassador of TL cultures.

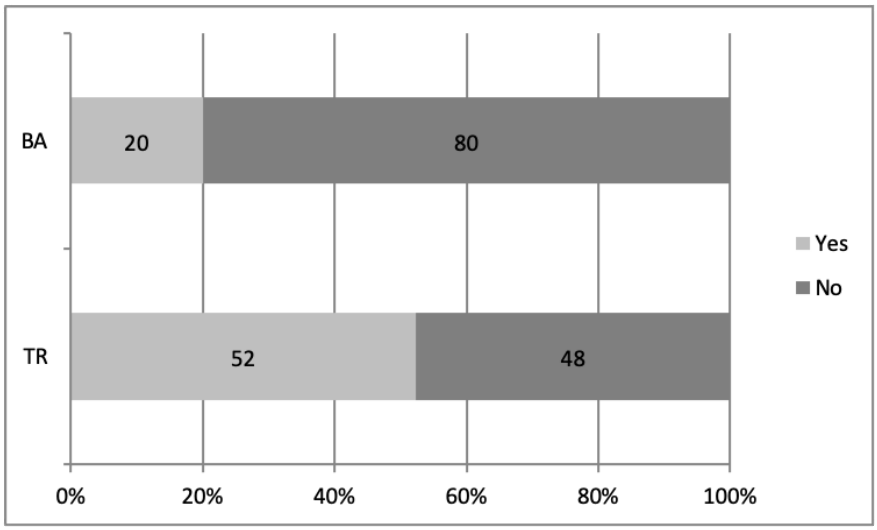

The responses show that many students do not want to be ambassadors, they are simply interested in the field or simply want to make money. Some of them said they did not like the British / American way of life, but being an expert helped them find jobs.

Fig. 11. I know and understand the differences between Hungarian and TL culture and behaviour.

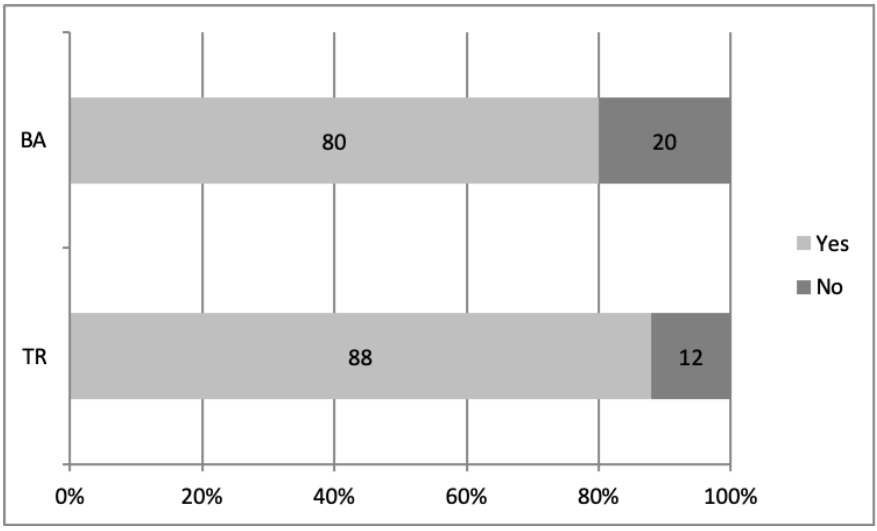

The responses given to this statement are much more positive and confident. A vast majority of students say they know a lot about cultural differences. This is clear in the case of BA students who have courses covering the topic. Many TR students, however, did not major in English earlier, and they, as I supposed, were under pressure to be aware of cultural differences to be able to translate.[13]

When it comes to explaining the differences to others, BA students are not so confident anymore, and there is also a slight decrease in positive answers in the case of TR students.

[13] For more similar papers: Szele, Bálint (2019): Beliefs and Perceptions of Students of English about Language and Culture. *Freeside Europe* Online. 9: Issue 9 (April 2019), http://www.freesideeurope.com/images/pdf/pdf_90.pdf (accessed 19. 01. 2022); and Szele, Bálint (2020): British and American Cultural Stories in Hungary. Freeside Europe Online. 11: Issue 11 (April 2020), DOI 10.51313/Freeside-2020-2-8 http://www.freesideeurope.com/images/pdf/pdf_17.pdf (accessed 19. 01. 2022)

Fig. 12. I can explain these differences to others.

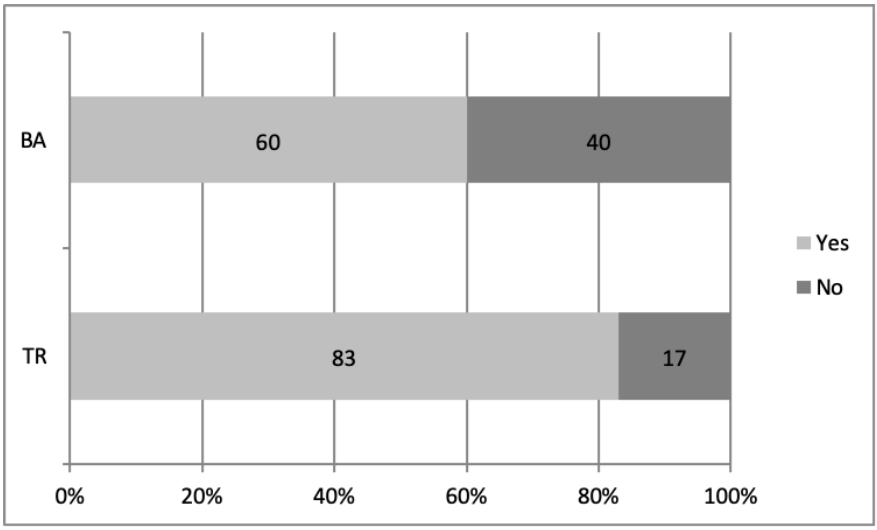

Here, I found exactly what I had expected: BA students know a lot about the target cultures but not many of them think they are capable of sharing their knowledge with others. For translators and interpreters this is a must if they want to get work and make a living as translators. One of the TR students said "I think culture and civilisation studies should form a part of language teaching from a very early stage." Another one added: "Not only as teachers but also as translators we can get into awkward, embarrassing situations if we are unaware of English traditions and customs."

3.3. Responses to statements limited to the TR group

The survey included five statements that were only applicable in the case of TR students. The responses to these statements show that students agree with the general ideas about the importance of language and culture. The last statement, however, reveals that they find it hard to recognise and translate realia.

Table 1. Results of statements given only to TR students

	YES	NO
I agree that translation is also cultural mediation.	100	—
Learning contrastive "Landeskunde" would be useful.	98	2
The success of a translation can depend on the right interpretation of a culturally bound expression.	100	—
I saw translations that were wrong because of the lack of cultural knowledge.	86	14
Translating culturally bound expressions, realia, is easy, I can recognise them easily.	40	60

Some of the TR students explained their ideas in the text responses. One of them said "Getting to know English cultures would be very important as early as in secondary school, because learning a language is very far from merely memorising words and doing exercises. Many times, even teachers are unaware of realia, cultural differences, and customs." Another student said "A subject dealing with English cultures and treating realia extensively would be very much welcome." A third student said "Realia are very hard to translate, so if we lack background knowledge, there will be many mistranslations."

4. Conclusions

The conclusions of the research described in this paper are manifold. Some concern the questionnaire itself, some give hints to further teaching, and some are general thought-provoking ideas that stem directly from the results of the survey. I am going to address each one in a separate paragraph.

The first thing I found is that the responses change depending on the wording of the statements. The results were different when I explicitly wrote "culture" compared to "history, language, and customs" or "what and how to say". It is hard to study a subject as broad as culture, so more specific questions seem to be necessary in further research. I can conclude that my general hypothesis has been confirmed, but more exact wording and some specific examples will be necessary to find more insight into what learners think about language and culture. However, it is clear from the responses that 'culture' meant as a way of behaving is more appealing to language learners than history or customs.

The TR students' answers make it clear that a subject dealing with contrastive culture and civilisation studies would be very much welcome during their course. This subject would naturally accommodate the recognition and translation of realia, be they pieces of TL culture, terms from legal or education system, history, or everyday life. For lower-level

students, some general information about cultural customs, conventions, and ways of behaving should be taught.

Another problem concerns classroom teaching in Hungary. Hungary is a linguistically homogenous society, where everybody speaks the same dialect of Hungarian, and people are generally characterised by low levels of foreign language proficiency. There is no urge in classrooms to use foreign languages for communication, and in such an environment all cultural elements seem superfluous. Unless students travel abroad, they will not see the benefits of learning English. Teachers should make a special effort to encourage the study of culture and to facilitate foreign language communication in the classroom. Student exchange programmes would be very useful, i.e. any live exchanges among students, as sterile classroom settings without real communication just make English yet one more of the tedious subjects to be studied.

Finally, the question of respect. Today, many students tend to see English merely as a school subject, perhaps something to be hated, something that is forced upon them by adults. These students must learn to respect English as a language, with its irregularities and peculiarities, not just as a tool of communication, as a bridge that connects people, but also as a respectable cultural product – just as their own mother tongue. All language learners should realise that English is living cultural heritage, it is a truly remarkable and valuable community product incorporating the immemorial wisdom and development of several nations.

MUSEUM EDUCATION AND THE SYSTEM OF PERSONALITY DEVELOPMENT

MÚZEUMPEDAGÓGIA ÉS A SZEMÉLYISÉGFEJLESZTÉS RENDSZERE

Judit Torgyik

Abstract:

Nowadays, museums operating in various countries in the world perform a vital role in education. Serving the learning and leisure needs of children, students, young people, and families is a particularly significant part of their social mission. In recent years, there has been a growing worldwide interest in museums – among children and school groups and young people, adults, and the elderly. The following study presents the diversity of motivation for museum visitors, and the range of didactics methods most commonly used in museums. We also talk about the specific cultural needs and requirements of the target groups of each visitor. In addition, some good practices are also described. It can be seen that museums offer a wide range of interactive programs that are useful and valuable in their leisure time and connection with school lessons.

Keywords: museum education, recreation, educational methods in museums, drives of visitors, groups of museum visitors

Összefoglaló:

A világ különböző országaiban működő múzeumok napjainkban igen jelentős oktatási, nevelési feladatokat is ellátnak, s társadalmi küldetésükben különösen fontos helyet kap a gyerekek és a fiatalok, a diákok, a családok tanulásának és szabadidős igényeinek kiszolgálása. Az utóbbi években világszerte élénkülő érdeklődés figyelhető meg a múzeumok iránt – nem csak a gyermekek és az iskolai csoportok, hanem a fiatalok, a felnőttek és az idősebb korosztályokba tartozó népesség körében is. A következő tanulmányban bemutatásra kerül a múzeumlátogatók motivációnak sokfélesége, valamint a múzeumokban leginkább alkalmazott didaktikai módszerek köre. Szólunk az egyes látogatói célcsoportokban megfigyelhető jellegzetes kulturális igényekről és szükségletekről is. Továbbá néhány jó gyakorlatot ugyancsak ismertetésre kerül. Látható, hogy a múzeumok sokféle interaktív programmal várják látogatóikat, melyek mind a szabadidőben, mind pedig az iskolai tanórákhoz kapcsolódva hasznosak és értékesek.

Kulcsszavak: múzeumpedagógia, rekreáció, oktatási módszerek a múzeumban, látogatók motívumai, a látogatók csoportjai

Introduction

Museums are part of the culture and open up many new perspectives. The primary task of museums is to collect, preserve and show the cultural assets accumulated over the centuries. Besides these tasks, the possibility of education and training is gaining more and more space. Recognising the importance of active, hands-on participation, the modern museums of our time facilitate visitors to view the collections and organise various, beneficial programs connected to exhibitions.[1]

They provide a rich leisure time offer for all generations, significantly groundwork for enjoyable explorational learning. Museums await visitors with various programs and activities which encourage their curiosity, creativity and support nonformal, informal learning, recreation and entertainment.

The beginnings of museum education

Educational tasks within museums had already appeared at the beginning of the twentieth century. Historically, the widespread creation of museum education began in the United States. This process played a significant role in the American reform pedagogy and the activity of the pragmatist professor, John Dewey, who mainly supported his students to gain experience out of school. Dewey thought that schools should be strictly connected with real life. In Northern America, in the United States, it was first discovered that there is a need for museum education and meaningful leisure time to provide opportunities for learning for children, adults, and the older generation. At the beginning of the twentieth century, the American museums had already held tale-tellings for children, and organised get-togethers for the adults. The tasks of the museums were interpreted in a differentiated way, and they were incredibly open to novelty and creative solutions.[2]

Due to the great world economic crisis, in the United States, museums

---

1 Palotainé Simon Ilona (2003): A múzeumpedagógia elméleti alapjai. In: Foghtűy Krisztina, Szepesházyné Kurimay Ágnes: *Múzeumpedagógiai tanulmányok I.* ELTE PPK, Oktatásmódszertani Központ Közleményei, 1. 11–18.

2 Zeller, Terry (2000): Az amerikai múzeumpedagógia történeti és elméleti alapjai In: Foghtűy Krisztina (szerk.): *Szemelvények az amerikai múzeumpedagógia szakirodalmából.* B+V Kft., Budapest. 19–43.

have gained less financial support nationwide, and they are forced to attract their visitors by diverse, more attractive, more exciting programs. The radical reinterpretation and broadening of the role of museums have begun, and increased opening to various programs previously provided only in other places such as cultural houses. Institutions offering a variety of leisure programs have emerged.

Representatives of the interdisciplinary school of museum education emphasise that museums need to function as "art centres" with a place for music, painting, poetry, acting etc. – basically all branches of art. Museums would like to send their message to everyone; they wish to form the personality of the visitors emotionally, morally, socially, even aesthetically. Today's museums entice visitors with various programs in which different branches of art and fields are interconnected in many ways.

Motives for visiting museums

Motives for visiting museums are diverse and complex. They are examined for various reasons – such as marketing, targeted access to visitors, development of the cultural services – and professionals working there try to become acquainted with them as much as possible. Many children go to museums either with their nursery or schoolmates, in an organised form, among institutional frame, connecting to their kindergarten or school lessons and school materials. The primary purpose of these visits is to expand the knowledge gained in institutional education in an authentic environment, develop several skills, and establish a positive attitude towards museums. Public education also wants to be more and more open to its partner institutions, including the integration of museum visits into school life.

The main aim is to enrich the curriculum, gain experience, nurture talent and utilise the knowledge, skills and impulses acquired later in the school environment. On the other hand, children often arrive at museum workshops with their family members, parents, or grandparents. Many museum programs are tailored to them and are designed specifically for families. It can be seen that mainly intellectual parents living in an urban area, in a good socioeconomic status, choose museums as cultural places for their children to spend their leisure time actively and meaningfully. According to museum educators, the general goal of the parents is to help their children study at school, enjoy science, art, technology, and supplement their knowledge gained at school or home. Most museum visitors do not arrive alone, but visit a museum with their family, school

group or friends. As per museum observations, children arriving with their parents spend the most extended period at exhibitions.[3]

Human beings are social beings; those who have similar interests search each other's company in the museum environment. Museums' hands-on workshops, summer camps, weekend or evening classes and lectures provide a good opportunity for this. Visitors can make new friends and contacts during the different programs and workshops offered by museums. Motives of students, the youth, and families visiting museums are intrinsic, perhaps even a hobby. Even then, children would like to gain new knowledge and skills. Others want to be involved in volunteer programs and tasks provided by museums.[4]

The hands-on leisure activities held in museums are also popular because they give opportunities for children and young people with a wide range of learning styles – visual, auditory, kinaesthetic, interpersonal, intrapersonal, impulsive, logical and mathematical – to develop their skills, to show their talents, creativity and interest in a versatile way, and give joyful experimental learning and valuable leisure time. Joyous activities vividly motivate different generations. During hands-on museum activities, educational program collections are shown and involve and activate visitors in many ways. Among the modern educational methods, project work is an opportunity used in the museum environment more and more often.

Besides learning and social demands, some visitors would like to participate more intensively and actively in community life, searching for company or new friends. Others are led by a sudden change in their life path, moving to a new city or country to find new goals within the museum walls. Many children go to museums encouraged by their significant adults, teachers, or parents. From a social point of view, the majority of the children and young people visiting museums come from higher socioeconomic status and well-educated families. A higher-educated position is primarily associated with greater cultural interest (although not in all cases, but for the most part), as children in these families also have more cultural impulses at home.

The demand for learning, cultural and meaningful entertainment opportunities provided by museums largely depends on the family's social situation, the parents' values, habits, traditions, and last but not least, their financial possibilities. The home milieu makes its mark on the child's socialisation. The above-mentioned factors are closely related to each other, and form the next generation's cultural and leisure time

---

3 Gibbs, Kristen, Sani, Margherita, Thomson, Jane (eds.): (2007): *Lifelong Learning in Museums. European Handbook,* EDISAI, Ferrara.

4 Ibid.

activities. Among regular museum visitors can be found children from urban areas rather than rural settlements, as they have more access to leisure time geographically.

However, undoubtedly the museums mostly attract visitors in better social positions. The general aim of the cultural institutions is to get as many children as possible into the walls of museums during their leisure time, regardless of their social and economic status.

The possibilities of museum didactics

As a result of a long development, a wide range of museum activities, educational methods have now been established worldwide. According to one of the most significant German handbooks of museum education,[5] besides the well-known guided tours, there is a wide range of methods, which can take many forms. For example, museums can host lectures, debates, theatre performances, concerts, podium talks with professionals, artists, amateurs, quizzes, music, historical and festive games, instrumental versions, etc. The list can continue, such as dance lessons, drama performances, film clubs, festivals, role-playing, street theatre, the revival of medieval ceremonies, or eye-catching displays. Furthermore, professional or leisure courses and workshops also enrich what is offered. The opportunities given by open-air museums such as horse-drawn carriage or bus guided tours, historical dances and music demonstrations, trying out traditional folk crafts, observing the care and feeding of domesticated animals, further add to the range of programs.[6][7]

Using the opportunities of modern information technology, internet-based learning is a relatively new approach in museum education. *Mobile learning* (learning by smartphone, laptop, PDA etc.) gained a seat among the generally used museum educational methods. There is a museum where visitors can get involved in shaping the museum's webpage, where they can add their own stories about the display or some artefacts. Museums can also use the Internet for distance learning, online games, and other learning possibilities. [8]

Museums worldwide are both old and increasingly modern places of culture and learning, attracting more and more people to their walls every

---

5 Weschenfelder, Klaus, Zacharias, Wolfgang (1981): *Handbuch Museumspädagogik*. Pädagogischer Verlag Schwan, Düsseldorf.

6 Johnson. Anna (et. al.): (2009): *The Museum Educators's Manual.* Altamira, Lanham.

7 Torgyik Judit (2018): *Tanulás a múzeumpedagógia módszereivel.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

8 Koltai Zsuzsa (2011): *A múzeumi kultúraközvetítés változó világa.* Iskolakultúra, Veszprém.

year. Children, young people, adults and the elderly learn unnoticed and gladly, even when they watch an exhibition or display out of curiosity. Learning in museums often takes place unintentionally, yet it significantly shapes the human personality, increases individuals' knowledge, develops skills and abilities. It forms the excellent taste, the aesthetic sense and plays a role in developing countless skills. Nowadays, museums offer various leisure courses and further professional training about culture and art in many ways. Not to mention that museum learning develops social relationships, deepens community relations and friendships, makes new acquaintances, and contributes to preserving physical and mental health. Its role in well-being is also essential for all generations of visitors.[9]

Recognising the potential of museum educational programs, major museums opened new activities, designed to cater to visitors' active learning and needs from a wide variety of segments, children, pre-school groups, school classes, families, tourists, adults, the elderly, all those who want to spend their leisure time usefully and meaningfully.

Museum educational rooms allow for an active, hands-on acquaintance with a museum display. Their characters vary from museum to museum, according to the exhibition's material, their local possibilities and traditions. Nevertheless, some features are generally applicable to the design of museum educational rooms, regardless of the museum.

According to the suggestions of *Weschenfelder és Zacharias,*[10] museum educational rooms should be designed as close to the exhibition as possible.

Volunteers in the museum

Today's museums also offer volunteer assignments to actively participate in the life of the institution. Interested applicants are typically amateur art enthusiast students in higher education, but currently unemployed young people and adults. The so-called docents are involved in the life of the institution. Docents are volunteer guides who do not receive any financial compensation from the institution for their activities. Volunteering gives an individual a sense of value and importance, increases self-confidence and develops a wide range of personal skills. Additionally, it helps ensure that those currently out of work do not increase their chances of becoming mentally ill, but develop their abilities. Volunteers can help professionals with a wide range of cultural tasks; in the planning and

---

9 Gibbs, Kristen, Sani, Margherita, Thomson, Jane (eds.): (2007): *Lifelong Learning in Museums. European Handbook.* EDISAI, Ferrara.

10 Weschenfelder, Klaus, Zacharias, Wolfgang (1981): *Handbuch Museumspädagogik.* Pädagogischer Verlag Schwan, Düsseldorf.

organisations of programs, in dealing with kindergarten children and school groups, in informing visitors, in paying particular attention to people with disabilities, in carrying out programs for groups of children, in administrative work, in the preparation of related promotional materials, in interpreting etc. The number of opportunities is vast, and its benefits greatly enrich both the individuals and the given institution. Applicants for docent positions are usually provided with training by the museum in the framework of their future tasks. At the same time, their professional knowledge and communication skills are developed. Internal preparation makes the candidates suitable for conducting independent guided tours.

The layer-specific role of museums

Essentially, a museum can be a source, supporter and complement of school learning in many forms. Because of its benefits, the relationships between the schools and the museums are becoming ever closer. The gates of the museums are open for everyone. While children from middle-class families and better-off social groups are more likely to take advantage of the cultural opportunities offered by museums, children from marginalised families need more help exploring museum exhibitions and cultural recreational possibilities. There are good examples of how museums can encourage active participation and involvement worldwide. In the following, we describe the best and most successful practices museums operate today. The hidden or explicit purpose is the cultural transmission, learning and complex personality development of children, young people and families.

Families in the museums

A significant part of the visitors are families; many children come to the different programs with their parents or grandparents who visit the museums mainly at the weekends or during school holidays.[11] The family workshops organised at the weekends and holidays give them the opportunity to spend their free time together.[12] The so-called museum suitcase is a complex, enjoyable toolbox following the exhibition's theme that parents can use with their children on their own during the visit.

---

11 Gibbs, Kristen, Sani, Margherita, Thomson, Jane (eds.) (2007): *Lifelong Learning in Museums. European Handbook.* EDISAI, Ferrara.

12 Koltai Zsuzsa (2011): *A múzeumi kultúraközvetítés változó világa.* Iskolakultúra, Veszprém.

Items can include: pictures, worksheets, drawing tools, cards, educational materials, games and many more – carefully assembled into a package. A perfect example of its usage is in the Ludwig Museum in Budapest. In German-speaking countries, the museum suitcase (referred to as a suitcase, an exploratory backpack in English) as a didactic toolkit is used in family programs and museum workshops for school groups.

Family programs in the museums make a targeted contribution to children's learning out of school, and last but not least, to the development of their parents' personalities. The worksheets and drawings started in the museum can be continued at home. Visiting the museum can be the subject of several further conversations at home. The museum's cultural mediating, teaching and the educational effect goes far beyond one specific visit.

In Hungary, for example, the Ludwig Museum in Budapest operates a family program for parents of children with disabilities. While professionals working with children in an integrated workshop, adult members of the families participate in guided tours.

Discounted family tickets and family-themed programs increase the number of visits of the target group to the museum programs. The Kunsthaus in Aarau, Switzerland, was built on the openness of children to culture, where children visiting in school groups receive a free ticket at the end of the workshops to invite their parents to an exhibition or another workshop. This simple gift has far-reaching effects, and children are proud to guide their parents through the display and explain everything they have already learned with their classmates.[13]

Museum educational programs for young mothers and their children during childcare give children an opportunity for early development, and at the same time instil a desire for art and creation, and provide women with a valuable pastime during childcare. They can also develop new connections and friendships.

Young people in the museum

One group of museum visitors is young people. They usually go to the museum with their friends, with tourist groups, or as part of the higher education institution. During compulsory education, students often come to the museum with their class or on a class trip; at the same time, students in higher education come more as tourists or for solving university tasks. Museums as a learning place are often involved in training participants in teacher training (would-be kindergarten teachers and teachers)

[13] Torgyik Judit (2006): Mit tanulhatunk Svájctól? *Új Pedagógiai Szemle,* június, 91–97.

and students in arts and humanities and science, art history, cultural anthropology, biology, and geography. They look at the programs with professional eyes and collect materials for their studies or research. Major museums commonly offer museum educational programs, lectures, and creative workshops for public education and higher education students. Traditionally, many museum volunteers and docents are also among them.[14]

Museum events, music and dance performances that are mainly of interest to young people, future intellectuals or graduates serve to connect culture and leisure and shape community relations. There are perfect examples of creating virtual networking sites, sharing their images, individual works, and building a personal art portfolio (see Tate Gallery, London). Museums also use the opportunities provided by modern information technology for adults. Young people are most attracted by online programs.[15]

Ethnic groups in the museums

Museums also create a link between the majority and members of ethnic minorities, build a bridge and shape the identity of children belonging to a minority group, and the image and opinion of the majority about the minority. By presenting the ethnic culture, they point out what a particular ethnic group can be proud of. Exhibitions presenting the culture of nationalities and ethnic minorities reinforce the given group and show the values, customs, traditions, and history of the minority to the majority. Exhibitions on cultural diversity form a kind of bridge between different ethnic groups, increase openness, tolerance, play a role in shaping intercultural relations, building contact with each other, increasing acceptance, preventing conflicts and encouraging dialogue.[16] [17]

The exhibition materials of the museums are an excellent opportunity to endear different cultures, peoples and ethnic groups living far apart or next to each other, to notice and recognise their norms, traditions, objects of everyday use and holidays.[18] It is an excellent opportunity to marvel

[14] Graeme K. Talboys (2010): *Using Museums as an Educational Resource*. Ashgate, Surrey.

[15] Kárpáti Andrea (2011): *Multimédia a múzeumban.* In: Kárpáti Andrea, Vásárhelyi Tamás (szerk.): Múzeumi tanulás. Typotex, Budapest. 218–225.

[16] Bélander, Paul (2005): Új víziók, új nézetek In: Jutta Thinesse-Demel, Németh Balázs (szerk.): *A múzeumok, mint a tanulás helyszínei.* PTE-TTK FEEFI, 13–22.

[17] Koltai Dénes, Koltai Zsuzsa (2005): A felnőttoktatás és múzeumi képzés. *Tudásmenedzsment*, 1: 74– 83.

[18] Czigler Éva, Margitta Nóra (2019): Csehországi múzeumi jó gyakorlatok. In: Arapovics Mária, Bereczki Ibolya, Nagy Magdolna (szerk.): *Európai múzeumok közösségi*

at the similarities and differences in out-of-school education, which will later be used in institutional education and civic behaviour. There are also well-known museum programs related to an ethnic minority culture. The directors employ museum educators of minority origin to win over their minority as much as possible so that what the exhibition has to say is more authentic for them.[19]

An excellent example of social diversity is '*the People in Edinburgh project*', run by the Workers' Education Association in Scottland in conjunction with Edinburgh Museum. Within the framework of the program, materials were collected about the lives of the local minority population. It was a unique learning experience for members of the people whose lives and culture have not been reflected in the museum at all so far. The program attracted and moved tens of thousands of people, while gathering a large amount of valuable information about the world and culture of ethnic minorities living there. All this has increased the desire of those concerned to do more about their past, search for their history, and enrich their wider community.[20]

Museum programs also promote the social integration of immigrants. The British Museum in London is launching an English language course for those who want to improve their language skills. The language course placed in the museum environment serves the social integration of foreigners. The friendly, pleasant, harmonious milieu means increased motivation and a good opportunity for language development.

There are perfect examples of cooperation between museums and libraries, as well. The professionals working there organise programs to promote social inclusion.

People with special needs in the museums

Museums and exhibitions have long traditions of organising programs for children with special needs. As in other public cultural institutions, there are many different needs among people with disabilities. The type of special needs determines the nature of the occupation.[21] Tactile

részvételi gyakorlatai. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.141–151.

19 Koltai Zsuzsa (2011): A múzeumi kultúraközvetítés változó világa. *Iskolakultúra*, Veszprém.

20 Hurst, John, Holman, Susanna, Wakelyn, Jenifer (1998): *Working in Partnership: The Workers' Educational Association and Museums.* Report of Working Group. Workers Educational Association, London.

21 Dobi-Farkas Rita (szerk.): (2018): *Esélyt a múzeummal*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

exhibitions for the blind allow them to learn from and enjoy the collections in many institutions.

A special exhibition has been organised in Brussels for the blind and partially sighted, with audio materials and tangible objects in recent years. As a result, the number of visitors to the target groups have increased significantly.[22]

Today, many museums have similar practices and provide audio materials, a portable audio guide designed for people with special needs. Those children also need an invaluable cultural experience similar to their fellow peers.[23]

Among the programs organised for them, there are programs for therapeutic purposes. The Equal Opportunities Program, organised by the Museum of Modern Art in New York, provides guided tours for various groups of people with special needs and their families, including activities such as drawing, painting, and creating freely. Interactive exhibitions help others accept people with disabilities, and increase both the positive attitude and empathy of society. The Ability Park in Budapest also works with this goal in mind, which guides visitors into the world of the physically, mentally impaired through its programs. Visitors can be active and take part in a hands-on exhibition, trying out the life situation that people with disabilities face day by day. They can get in a wheelchair on an obstacle course, they can try out the Picht typewriter, they can be introduced to learning sign language, and in a dark room the blind guide asks visitors to solve special tasks.

The programs mentioned above achieved a significant change in the attitudes towards people with special needs while deepening personal tolerance, empathy and tact towards them. Experimental learning is worth much more than just a lecture or simply viewing the display. Ability Park in Budapest also builds on this idea by offering visitors hands-on opportunities. A similar initiative is the so-called "*Invisible Exhibition*", which focuses specifically on presenting the everyday life of the blind. Another great merit of these hands-on exhibitions is that they employ people with disabilities, creating job opportunities.[24]

Museums also play a fundamental role in rehabilitating children with physical and mental health problems. A wide range of professionally conducted art therapy – painting, drawing, dancing, music, drama, puppetry, etc. also presents an excellent opportunity to deal with mental

---

22 Európai esettanulmányok (2005): In: Jutta Thinesse-Demel, Németh Balázs (szerk.): *A múzeumok, mint a tanulás helyszínei.* PTE-TTK FEEFI, 108–118.

23 Brinkmann, Dieter (2006): Behinderte Menschen in Erlebniswelten. *Spektrum Freizeit*, 2. 92–105.

24 Torgyik Judit (2012): *A tanulás színterei felnőtt és időskorban*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

health issues. However, art therapy sessions provide those in need with uplifting programs, but museums can also expect a wide range of interest from all groups of society. After all, the intensive experience of the desire to create and the liberating, recreational role of art has a beneficial effect on all society members, independently of their situation. It has a significant preventive function in combating the effects of everyday stress.[25]

Furthermore, those in hospital due to illness should not be left out of the museum experience. One of the museums in the US allows chronic patients to rent laptops with an educational program; they can take part in museum educational sessions using online video conferencing. The significance of these sessions is to humanise patients' time in the hospital. They also prove to be a good tool for accelerating the healing process.[26]

Intergenerational learning in the museum

It is also worth paying attention to intergenerational learning in the museum environment. School groups can gain additional knowledge from the elderly during the sessions. Museum educational programs are also beneficial for the elderly, and community programs are provided to prevent isolation, loneliness, and deteriorating memory. They regularly assure an opportunity for social gatherings, help form a community, and create friendships. They play a significant role in preventing mental health problems and maintaining good health and well-being. They also provide the opportunity to form and gain novel relationships, share existing life experiences with others, keep the zest for life and make the elderly feel good.[27]

It is an increasingly used method in visitor management of museums to invite older people to the exhibition who have some personal experience in the given topic. Kindergarten children and students of school groups can ask these elderly guests and talk to them, or these elders can give lectures or workshops for the public. With this, the credibility and the success of the display can be increased.[28]

For example, the organisers of the "*Descriptive History with Elderly*"

---

25 Torgyik Judit (2018): *Tanulás a múzeumpedagógia módszereivel*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

26 Kárpáti Andrea (2011): Multimédia a múzeumban. In: Vásárhelyi Tamás, Kárpáti Andrea (szerk.): *Múzeumi tanulás* MTM-Typotex, Budapest. 218-225.

27 Fleming, Ted (2000): Adding Life to Yours Years: Transformative Learning for Older People at the Irish Museum of Modern Art. In: Jackson, Ann, Jones, David (eds.): *Researching „Inclusion". Papers from the Annual Conference of the Standing Conference on University Teaching and Research in Education of Adults.* Continuing Education Press, University of Nottingham, 92–99.

28 Puczkó László, Rátz Tamara (2001): *A turizmus hatásai.* Aula, Budapest.

program, which can be linked to the museum of Central Finland, have based their developmental ideas on the historical experiences of the elderly. They assumed that the textbooks often ignore the lives of the ordinary people, the events and the destinies the elderly experienced, even though they were critical actors. Older people can provide many examples that are instructive and at the same time provide authenticity in children's learning of history. The program's organisers believed that they had a lot of experience that children, school groups, young people, those interested in history, and educators could gain a lot from. The seniors who joined the museum education program made a diary of their life path and experience, collected old photographs, and later discussed them in workshops and seminars.

The program aimed to explore historical processes through their own lives and personal experiences, providing a valuable cultural resource for the museologists, educators, and visitors. This program is a perfect example of intergenerational learning and exploring personally lived history. During the program, the elderly learnt the mysteries of diary writing, archival research and resource processing while at the same time supplementing the scientific collection of the museum with memories of their own lives.[29]

Elderly people can be named a kind of "cultural resource". This is also shown by an American initiative, in which the organisers of an exhibition invited retired rail workers to their railway history exhibition. The formerly active workers could talk to the visitors about their work and working conditions. Their recollections and personal experiences were directly related to the exhibition's material and thus served as an exciting resource.[30]

The museum education sessions of the Holocaust Memorial Center in Budapest is also built on the values inherent in storytelling, oral history, and directly passing on personally lived history. In the museum's lessons, older people narrate to children how they lived in World War II and hid in the city as children. These workshops enrich both sides, provide an unparalleled opportunity for students to learn, and are a lasting memory of meeting the eyewitnesses still alive.

All in all, museums, as cultural institutions, are excellent complements to school studies, textbooks and curriculum material, providing opportunities for a variety of personal development, culture and learning opportunities. Educators search the connections to the museums to widen

---

[29] Európai esettanulmányok (2005): In: Jutta Thinesse-Demel, Németh Balázs (szerk.): *A múzeumok, mint a tanulás helyszínei.* PTE-TTK FEEFI, 108–118.

[30] Chobot, Mary C., Chobot, Richard B. (1990): *Museums as Educational Institutions. New Directions for Adult and Continuing Education.* 47. 55–62.

their knowledge, improve skills and develop attitudes. The museums' tasks have significantly expanded and changed in recent decades. Now, the experience of participation, joyful time, and several possibilities to learn are more and more critical for all. Recognising the growing potential of leisure, museums worldwide are adapting to the new, increasing cultural needs and demands. Museum education gives new perspectives, widens the horizon and helps to show novel models.

SZERZŐK

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar: Dr. PhD., posztdoktori TEMPUS ösztöndíjas, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Anna Majorosi: Dr. PhD., főiskolai tanár, vizsgaközpont-vezető, Budapesti Független Vizsgaközpont, Kodolányi János Egyetem

Anna Peres: Dr. PhD., főiskolai tanár, képzési szakreferens, Budapesti Független Vizsgaközpont, Edutus Egyetem

Bálint Szele: Dr. PhD., egyetemi docens, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Bognár Mária: PhD hallgató, Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Császtvay Tünde: Dr. PhD., tudományos főmunkatárs, osztályvezető, Irodalomtudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Központ

Csurgai-Horváthné Glavanovics Andrea: könyvtárvezető, Kodolányi János Egyetem

Darai Lajos: Dr. PhD., ny. főiskolai tanár, Kodolányi János Egyetem

Eszter Enikő Mohácsi: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Forray R. Katalin: DSc. Dr., professor emerita, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Judit Szitó: Dr. PhD., főiskolai tanár, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Judit Torgyik: Dr. habil. PhD., főiskolai tanár, tanszéki csoportvezető, Humánfejlesztési Tanulmányok Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Krisztina Kodó: Dr. habil. PhD., egyetemi docens, tanszékvezető, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Prantner Zoltán: Dr. PhD., egyetemi docens, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Nemzetközi Képzések Tanszéke, Kodolányi János Egyetem

Simándi Irén: Prof. Dr. habil., egyetemi tanár, tanszékvezető, Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Sólyom Márk: Dr. PhD., egyetemi docens, Történem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Szabó Bálint: végzett kommunikáció szakos hallgató, Kodolányi János Egyetem

Szabó Péter Ottó: Dr. h.c. PhD., főiskolai tanár, rektor, intézetigazgató, Kreatív Iparágak Intézet, Kodolányi János Egyetem

Tamás Péter: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Ujváry Gábor: Dr. habil. CSc., VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, intézetvezető; főiskolai tanár, Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Vizi László Tamás: Dr. PhD., főiskolai tanár, általános rektorhelyettes, Kodolányi János Egyetem